

AKIK KŐSZIKLÁRA ÉPÍTETTEK.

— EGYHÁZTÖRTÉNETI DOLGOZATOK. —

DR. NAGY GÉZA
REF. TEOL TANÁR.

ELŐSZÓ.

„Határozottan úgy látom a helyzetet, hogy ma nem a szélesítés, hanem a mélyítés, tehát a *monografikus munkálkodásnak* úgy mennyiségi, mint, még sokkal inkább, minőségi fejlesztése volna a jóval sürgősebbik feladat“ — írja Révész Imre abban a terepszemlében, amit a magyar protestantizmus történetírásának tudományos eredményei és feladatai fölött tart (Debrecen 1924). Ezt az intést, akár tetszik, akár nem, egy kisebbségi sorsban élő egyház történetírója kénytelen megfogadni. Itt nincs sem idő, sem lehetőség arra, hogy egy lelkünkben régóta melengetett, nagyobb lélekzetű szintetikus (összefoglaló) tudományos munkát nyugodtan megírjunk, vagy ha már hozzáfogtunk, befejezzük. A főiskolai előadások és nevelés elmulaszthatatlan kötelességei mellett mindegyre elének lép a *küzdő egyház gyakorlati szükségseinek parancs-szava* s elvonva az embert a békés, tudós kutatás ritmusa mellől, a legkülönbözőbb témákkal való foglalkozásra kényszeríti. így áll elő az a látszat, hogy minden testet-lelket felörlő munkálkodás mellett is hűtlen sáfárok vagyunk, akik nem mutatjuk fel azt a külső eredményt, amit az Anyaszentegyház és az itteni magyarság ma méltán elvárhat egy főiskolai tanszék betöltőjétől.

Ez a monográfia gyűjtemény tehát először *önigazolás* akar lenni a tekintetben, hogy időnként nem töltjük hiába és Isten kegyelméből igyekszünk gazdálkodni a reánk bízott talentumokkal. Sajnálatomra nem vehettem fel e könyvbe azt a négy dolgozatot, melyek az utóbbi évek alatt a debreceni *Theologiai Tanulmányok* c. kiadvány sorozatban s nemrég a *Kálvin és a Kálvinizmus* c. jubileumi emlékkönyvben jelentek meg. Talán eljön az az idő, mikor ezek is számunkra hozzáférhetőbbek lesznek. Az itt közölt dolgozatok közül egyeseket ifjúsági (1, 4, 17), lelkészi (5, 7, 10, 12, 18) vagy nőszövetségi konferenciákon (6, 15, 16), akadémiai estélyeken (3, 9, 20) és az Erdélyi Múzeumban (11, 19) olvastam fel, illetve adtam elő. Van köztük két traktátus is (2, 8) és végül két olyan tanulmány (13, 14), amelyek egyházi lapjainkban (Ref. Család 1934, Ref. Szemle 1935) láttak napvilágot. Természetesen mindeiket újra átnéztem és ha kellett, kibővítettem.

Az olvasó így a legkülönbözőbb természetű tanulmányokat fogja találni e könyvben. Előre megnyugtathatom azonban, hogy még a legnépszerűbbeket is igyekeztem a szükséges forráskutatásokra és tudományos elvekre alapozni s az elméletieknek látszókat sem írtam meg a gyakorlati életre való tekintet nélkül.

Boldog leszek, ha munkámnak hasznát vehetik *egyházépítő tevékenységben* azok, akik a mindennapi élet sodrában állva, sokszor téves balítétekkel harcolva, szívesen fogadják a tudomány műhelyéből feléjük nyújtott fegyvereket s krisztusi bátorsággal forgatják azokat a hitetlen gazdasági törekvések s elvakult nacionalizmus ellen Isten országa érdekében.

Kolozsvár, 1937 május.

N. G.

TARTALOM.

1. Bevezetés. A történelem keresztyén szemlélete.
2. Luther és a társadalmi kérdés.
3. Zwingli személyisége és teológiája.
4. Kálvin igazi arca.
5. A Heidelbergi Káté múltja.
6. A háromszéki néplélek az egyháztörténelem tükrében.
7. A zsoltárköltő.
8. Az erdélyi ref. népiskola fejlődése.
9. Alvinczi Péter, a magyar protestáns unió első harcosa.
10. Bethlen Gábor képe a legújabb történetírásban.
11. Az erdélyi tatárjárás II. Rákóczi György korában.
12. A legszomorúbb korszak egyházunk történetében.
13. Árva Vay Kata anyai intése és panasza.
14. Legátusok.
15. Az első nőszövetség.
16. A ref. nő képe a reformációtól napjainkig.
17. Kenessey Béla, mint a belmisszió apostola.
18. Tizenöt év a lelki egyház szolgálatában.
19. Az abesszíniai keresztyénség.
20. Egyházunk felekezeti közötti missziója.

BEVEZETÉS.

A történelem keresztyén szemlélete.

Szemlélet, — ez a szó magasabbrendű látást jelent. Olyant, amilyent Mózes teljesít élete alkonyán, mikor a körülötte zúgó eseményekből kilépve, végig tekint Izrael népe küzdelmes történetén 8 meglátja abban az azt mozgató magasabb erőt, a célt, mely felé egy láthatatlan kéz őket vezette. Szemlélni, az események felett elgondolkozni nem tud más, csak az ember. Neki adatott meg az a kiváltság, hogy amikor látja az eget, a holdat, csillagokat s a földi teremtmények seregét, eltűnődjön ezeknek Teremtője és az ő sorsa, helyzete felett. (8. Zsolt.) Vannak olyan idők, amikor a lélek különösen alkalmas erre. Az élet nagy fordulópontjai, megdöbbentő eseményei (betegség, haláleset), mikor egyszerre megállunk földi életpályánkon s számba vesszük azt, hogy honnan jöttünk és hová megyünk. Ilyen időket élünk már több, mint egy évtized óta mi is. A reánk zúduló, ismételt megpróbáltatások szinte parancsolólag szólítanak fel mindnyájunkat, hogy vessünk számot multunkkal, jelenünkkel, jövőnkkel, egyszóval a történelmet ne csak *tanuljuk*, ne csak *éljük*, *cselekedjük*, hanem *szemléljük is*. A történelem szemlélete tehát egyfelől elméleti, másfelől gyakorlati érdekű munka is. Olyan, ami alól egyetlen gondolkozó ember sem vonhatja ki magát.

Nézzük először a kérdés elméleti oldalát. A történet az általános felfogás szerint *hű beszámoló az eddig végbement eseményekről*. »Tiszta képet szeretnénk nyerni a múltról« — mondja Thukydides és ezt a képet Tacitus szerint „*harag és elfogult szeretet nélkül* (sine ira et studio) akarjuk megrajzolni. A történet tehát nemcsak egy sereg adat, amiknek felhalmozásával megterheljük agyunkat, megrontjuk örömteljes ifjúságunkat, hanem ennél sokkal több, egy darab valóság, maga az élet. Megnyugtathatom azokat, akik a történelem mindenféle *szemléletétől*, tehát annak keresztyén szemléletétől is idegenkednek, hogy ez a magasabb rendű álláspont *sohasem szabad minket a tények elferdítésére, elmagyarázására csábítson*. Nemcsak a világi, hanem a ker. szellemű történetnek is elsőrendű kötelessége az, hogy előadja azokat, amiket „látunk és hal

lottunk“ (Csel. 4:20), mégpedig éppen úgy, ahogy mi

azokat láttuk és hallottuk. A kilencedik parancs nem csak a ker. életnek általában, hanem a tudományos foglalkozásnak is a lelkiismeretességét is parancsolja. A művész, a költő, a festő ez alól a parancs alól ideig-óráig kivonhatja magát. Egy kis túlzás érzelmeink leírásában, egy-egy jellegzetes alaknak a megfestésében, amint mondani szokták, költői szabadság. A fő követelmény itt az, hogy valami *szép* legyen. A történetnél azonban ez másképp van. Itt a fődolog az, hogy beszámolónk, történetírásunk *igaz* legyen. Ez a követelmény tehát oda sodorja ezt a tudományt az erkölcsstan mellé. Innen magyarázható, hogy sok ember, különösen az ifjúkorban, ösztönszerűleg idegenkedik a történet tanulásától. Fél attól, ami nem egészen az övé, ami azt parancsolja neki, hogy lelkiismeretesen kutassa az igazságot s azt se a színes képzelet, se a saját érdeke miatt ne hamisítsa meg. De éppen ezért a történet — amint mondani szokták — *az élet tanítómestere*. Nemcsak azért, mert nagy tanulságokat rejteget magába, — erről később szólunk, hanem mert alázatosságra, hűségre, lelkiismeretességre tanít, amik nélkül nincs igazi emberi élet, igazi jellem.

Az igazságnak és a hűségnek isteni parancsszava most már arra ösztönzi a történetírót s ha keresztyén, akkor még inkább, hogy igyekezzen *lehetőleg mindenről a saját tapasztalata alapján meggyőződni* s ne csak mások könnyen megteveszthető szavai után induljon. Ez a feladat sokkal nehezebb, mint ahogy gondolnánk. A pogány Herodotos beutazza Egyiptomot, hogy saját tapasztalatai alapján gyűjtse össze annak vallási és politikai történetéről az adatokat, Bél Mátyás, pozsonyi ev. lelkész a magyar oknyomozó történetírás atyja, bejárja Magyarország legtöbb vármegyéjét, hogy adatokat gyűjtsön s megírja nemzete hiteles történetét, a mi Bod Péterünk pedig egész életén át szorgalmasan betűzgeti azokat a régi okmányokat, feljegyzéseket, amiket e „sokszor tatárégette, török hamvazta országnak szennyes kőporai közül egybeszedetett“. Egy egészen új, rendkívül érdekes és vonzó világ tárul ilyenformán a kutató lélek előtt. Hiába olvasom el pl. a honfoglalás vagy az első szent királyok történetét másodkézből, ha nem nézem meg, hogy miként látták azt egy pár évszázad távolában Anonymus vagy a tudós Hartwik püspök. Hiába beszélnek nekünk Mátyás királyról, ha nem hallgatom meg egy közvetlen közelében élő szemtanúnak, Galeottinak a beszámolóját az ő energikus, öntudatos egyéniségéről. Hiába mélyedek el a régi nagy erdélyi fejedelmek vonzó életrajzába, mert ha nem olvasom el leveleiket, imádságaikat, végrendeletüket, nem kapok teljes és hű képet róluk. *A történet lelkiismeretes, komoly keresztyén tanulmányozása tehát nemcsak nehéz, hanem egyúttal gyönyörűséges feladat is.* Erdély, a mi kedves kis hazánk tele van ilyen régi, sokszor feldolgozatlan emlékekkel. Az egyházközségek és kollégiumok levéltárai, a falusi gazdák, különösen a történelmi múltra büszke székelyek leveles ládái, a főurak bibliotékái ezer meg ezer fel nem kutatott, drága kincset rejtegetnek, amik egy másik s mégis velünk rokon világba engednek ne-

künk bepillantást. Még az idegen országból jött református testvért is érdeklődéssel vesszük körül, áhítattal hallgatjuk előadásukat távoli rokonaink életéről, hát még ha nagyapáink, őseink szólnak meg régi, elavult írások lapjain, hogyan örülnénk távolból hangzó üzeneteiknek? ..

Tudnunk kell azonban azt, hogy egy sereg adat, még ha ez olyan vonzó és érdekes is, még önmagában véve nem történelem. Hiába gyűjtögeti össze valaki nagy gonddal egy korszaknak, egy nagy eseménynek vagy kiváló személyiségnek összes történeti adatait, ha azokat nem próbálja *elrendezni*, beilleszteni egy *egységes keretbe*. És itt kerül előtérbe az, amiről az előadás címe szól, ami minket ma különösen érdekel, *a történelem szemlélete*. Ha egy tolvonuló sereget valaki jól meg akar figyelni, úgy-e, repülőgépen főléje emelkedik, hogy egységes képet kapjon annak mozdulatairól, beosztásáról, útjának irányáról? Ha mi is a történetet nem csak részleteiben, hanem a maga folytonosságában akarjuk látni, főléje kell emelkednünk, vagy ahogy mondani szokták, *uralkodnunk kell az anyaga felett*. Vizsgálunk kell az előttünk lejátszódó eseményeket nemcsak kívülről, hanem belülről is. Azt, hogy miféle vágyak, törekvések, életcélok mozgatták a történet hőseit, hogy ezekből mi valósult meg és miféle akadályok gátolták meg ezeket teljes megvalósulásukban. Bethlen Gábornál pld. mindenki látja azt, hogy ő *a teljes* vallásszabadság és vallásegyenlőség kivívására törekszik, de azt is, hogy ebben őt bizonyos külső körülmények tartósan akadályozzák. Meg kell elégednie tehát a nikolsburgi békével, ami alig hozott valami újat a magyar protestánsok számára. Így tehát nem állhatunk meg egyszerűen az ő személyiségének tanulmányozásánál, hanem kiterjesztjük vizsgálódásainkat a kort mozgató összes szellemi, társadalmi, vallási és politikai irányzatokra is. Ezeknek az összetalálkozása, illetve e találkozás alapos vizsgálata, szemlélete alapján keressük a nagy fejedelem igazi arcképét. Mi következik most már ebből? Az, hogy a külső adatok mellett a belső erőket, a történelmet mozgató belső harcokat, küzdelmeket is tanulmányozzuk. Ez pedig csak úgy lehetséges, ha *mi is gondolkozó, érző, megérintő személyiségek vagyunk* s az eseményeket és jellemeket nemcsak szemünkkel, hanem lelkünkkel is felakarjuk fogni. Amint mondani szokták: *értékeljük!*

A történelem magyarázata, értékelése annyiféle szempontból mehet végbe, ahányféle világfelfogás ismeretes. S eszerint többféle történelem szemléletet is különböztethetünk meg. Van pld. *politikai történetírás*, amelyik különösen az egyes államok kialakulásával, belső kormányzásával s főként az államférfiak ilyen irányú tevékenységével foglalkozik. Minthogy ma leginkább az állam írja elő a tanterveket, ezért iskoláinkban leginkább így tanítják a történelmet. Van *gazdasági vagy társadalmi történetírás*, amelyik elsősorban az egyes korszakok, emberek, társadalmi osztályok gazdasági törekvéseit írja le. Egy szellemes német tudós (Rickert) azt írta ezelőtt kb. 20 évvel, hogy a történetíró inkább fog foglalkozni IV.

Frigyes Vilmos porosz királlyal, mint azzal a szabóval, aki ruháit készítette. Ma azonban, a gazdasági jelszavak korszakában, mindinkább kezdi érdekelni a történetírókat a kis emberek, a névtelen munkások alakja, mivel ezeknek életében is egy egész kor szociális gondolkozása testesült meg, a régi királyok, hadvezérek alakja pedig fokozatosan kezdi elveszíteni vonzó erejét előttünk. Van aztán *ideális vagy kultúrtörténetírás*, amelyik az egyes korszakok vagy az egész emberiség életének művelődéstörténetével, tudományos, művészi és erkölcsi fejlődésével foglalkozik. Ilyen volt pld. a svájci Burckhardt Jakab, a híres Spengler Németországban, Magyarországon pedig Békefi Rémig, a tudós cisztercita pap. Egy minden téren alapos és részletes történetírás tehát nem létezik, mindenki (még a nagy tudású, zseniális Wells is) az emberiség életének inkább egy *bizonyos téren* való fejlődésével foglalkozik behatóan s az emberek tetteit, jellemét politikai, társadalom gazdasági vagy művelődési szempontból bírálja el.

Van-e már most olyan történetiszemlélet, amelyik ezeket az egyes ágakat mind magába foglalja s amelyiket éppen ezért egyetemesnek lehet nevezni? Ilyen legfennebb az utolsó, a kultúrtörténetírás lehet, amelyik az *ember szellemi életét nézi a fejlődés gyümölcseinek* s minden más törekvést ebből a szempontból osztályoz. De itt is sok megoldatlan kérdés merül fel. Ezek közül a legkényesebb kérdés éppen az, hogy *mi vagy ki ennek a szellemi életnek a forrása, teremtője, hordozója*. Vájjon csak az ember az ő véges, sokszor céltalannak látszó törekvéseivel, vagy egy magasabb Hatalom-e, aki minket mint egy ismeretlen erő ragad magával céljai felé s mindegyre új meg új erőket áraszt gyöngye lelkünkbe, új fényt homályos elménkbe? Ezen a ponton válik el egymástól a világi történetiszemlélet legmagasabb foka, a kultúrtörténet és a *vallásos szellemű történetírás*. Ez az utóbbi, akár kifejezetten a vallásoknak, akár ezeknek fényében a művelődésnek történetével foglalkozik, megvan győződve arról, hogy minden esemény, minden emberi élet, minden társadalmi alakulás Isten akaratából áll fenn, Isten céljait szolgálja, Istentől nyeri értékét, ítéletét és megáldatását.

A keresztyén történetiszemlélet látszólag szintén ide tartozik“s mégis minden vallásos színezetű történetírástól különbözik abban, hogy ez nem egy ismeretlen, sejtelemszerű vagy fokozatosan elénk tűnő isteni hatalom vezetését vallja, hanem *egy olyanét, aki nekünk teljesen kijelentette magát a Jézus Krisztusban*. Pál apostol meglátja az athénebeliek vágyódását az élő Isten után, amit azok bele lehettek egy kööltárba s megállva az Areopaguson bátran hirdetni kezdi a mennynek és földnek Urát, az ő tetteit a történelem folyamán s Jézus Krisztust, mint a világ célját és ítélobíráját. (Csel. 17.) A kolossebeliekhez írott levélben pedig Krisztust *a láthatatlan Isten képének* nevezi (1. r. 15.) akiben világosságra jött az Atya teljessége: a hatalom, a bölcsesség, az igazság és a kegyelem. Ezek a szavak nemcsak az egyes hívó lelkek vigasztalására, megszente-

lésére szolgálnak, hanem a legnagyobb „világrejtelynek“, a történelmi fejlődésnek a megfejtésére is. Jézus Krisztus a történelem kezdete és vége, az Alfa és Omega (Jel. 2₁₂.) s Isten a világnak azt a célt tűzte ki, hogy a Jézus nevére minden térd meghajoljon, mennyieiké, földieké és föld alatt valóké és minden nyelv vallja, hogy Jézus Krisztus Úr az Atya Isten dicsőségére. (Fil. 2_{10, 11}.) A keresztyén történetszemlélet helye tehát nem Nébo hegye, nemcsak egy földi magaslat, ahonnan egy nép vagy egy mozgalom bizonyos időben való kibontakozását, felsőbb vezetését szemléljük, hanem a megdicsőülés ismeretlen „magas hegye“ (Mk. 9_a.), ahonnan Krisztus mellé állva, előtte hódolattal leborulva áttekinthetünk multat és jövőt s ahol még a múlt legnagyobb alakjainak, Mózesnek és Illyésnek a dicsősége is elhalványul a Mester alakja mellett.

Ez a történetszemlélet olyan régi, mint a Krisztusban való hit. Ne gondoljuk, hogy csak az új testamentummal kezdődik! Már régi ref. történetíróink is emlegették, írogatták, az „*ótestamentumi ekklézsia történetét*“. Hiszen a választott nép útja, szenvedése, felemeltetése, dicsősége és ítélete. feltartózatlanul halad a teljes csőd, de egyúttal a teljes váltság felé is. Senki sem tagadhatja, hogy legvilágosabban feltárult az emberi szemek előtt ez az isteni paedagógia a *keresztyén egyházban*. Ennek első nagy történetírói, Eusebius caesareai (280—340) és Augustinus hippo-regiusi püspökök (354—416) úgy tekintik az emberiség életét, mint amely az örökkévalóságban, az örök Ige (Logos) megszólalásánál kezdődik, ennek testté lételekor jut el fordulópontjához s Isten földi lakóhelyének, az Anyaszentegyháznak végleges győzelmével végződik. A reformáció historikusai, Melanchthon, Heidanus és a Flacius ezt a nagytávlatú, Isten közbenyúlásával és hívő szemlélettel dolgozó történetírást folytatják. Csak éppen az a különbség, hogy a róm. katolicizmusban Isten országa (civitas Dei) a földi egyház a római püspök fennhatósága alatt, itt pedig ez megmarad világfeletti országnak, amelynek csak *kezességét* bírjuk a Jézus Krisztusban s legfőbb *eszközét* a földi egyházban. Ennek azonban igen nagy jelentősége van a történetírásra nézve. A r. katolicizmus előtt csak egy igazi, önálló érték van: a földi egyház s minden más közösségnek (állam, család, kultúra) csak annyi, amennyire ezt szolgálják, elősegítik. *A protestantizmus előtt azanban igazi érték egyedül Isten országa s az ő földi egyháza mellett annak győzelméért a társadalmi közösségek is munkálkodhatnak a maguk külön céljaik mellett.* így a prot. ker. történetszemlélet nemcsak a menyország, hanem a föld felé is kitér, meggazdagodik s egy isteni vezetés alatt a Krisztus győzelme felé látja haladni a világ eseményeit is. így jön létre már a reformáció századában egy új tudomány, a *világtörténelem*.

A magyar tudományos életben is ekkor, a XVI. században kezdődik meg a kétféle tudomány elkülönülése. Legteljesebbé pedig a XVIII. században, a pietizmus és felvilágosodás korában megy ez

végbe. Ekkor két protestáns lelkész képviseli a világi és egyházi vagy keresztyén történet szemléletet, Bél Mátyás pozsonyi evangélikus (1684—1749.) és Bod Péter magyarigeni református lelkészek (1712—1769.). Míg az elsónél a keresztyén lelkiismeretesség és a földi törekvések iránti megértő szeretet a fontos, addig a másíknál az Isten láthatatlan egyháza iránti központi érdeklődés s mélységes meghódolás az ő bölcsessége, csodálatos hatalma és irgalmassága előtt. Azóta minden *igazi* történetírónkban e tulajdonságok különböző arányban és hangsúlyozásban feltalálhatók. Világi történetíróink közül Szilágyi Sándor, Fraknoi Vilmos, Angyal Dávid, Szekfü Gyula bizonyos tekintetben egyháztörténészek is, egyháztörténészeink közül pedig a két Révész Imre, Karácsonyi János, Pokoly József stb. a világi történetírás előtt is számottevő tényezők. Vessünk számot végül azzal, hogy *mik az igazi, elegyítetlen keresztyén történet szemléletnek legjellegzetesebb vonásai*. Mikre kell törekednie egy keresztyén historikusnak, ha az emberiség életét a tudomány gazdagítására és nem megkárosítására akarja művelni? Ezek a feltételek a következők:

1. Az *egyetemesség*. Amilyen mindenható, mindenütt jelenvaló hitünk szerint Isten és az ő láthatatlan Egyháza, épolyan általános érdeklődésű, megértő kell hogy legyen gyermekeinek a történet szemlélete is. Nem szabad megvetnünk, lekicsinyelnünk az emberi indulatokat, törekvéseket s ezeknek értékes alkotásait sem a ker. élet tettei mellett. Viszont meg kell látnunk, hogy ezek is mind beletorkolnak a világtörténelem központi folyamába, „életének szívébe“ (Bod P.) az Anyaszentegyházba. így lesz előttünk a történet úgy a maga részleteiben, mint egészében Isten élete, hatásainak tükre, eredménye a földön. (Barth.)

2. A *rendszeresség*. Isten a maga szabad akaratából *meghatározott törvényének rendje, intézkedése és javallása nélkül semmit nem téssen*, hanem mindeneket előre elhatározott tanácsából, elő tudatából és előrendeléséből cselekszik, igazgat és kormányoz“, — mondja Méliusz a II. Debreceni Hitvallásban. A világ fölött és a világban meghatározott törvényszerűség, rend uralkodik. Ezeknek felfedezése s ezek szerint az események csoportosítása, a korszakok életének megrajzolása s az egész történet folyamatának beosztása, összefoglalása a ker. történet szemlélet elengedhetetlen feltétele. Nemcsak a komoly tudományosság, hanem a hit követelménye is tehát a rendszeresség.

3. Az *alázatoság*. Nincs ellenszenvesebb, tudománytalanabb és tegyük hozzá keresztyénellenesebb vonás egy tudósban, mint a felfuvalkodottság. Elméleti téren ez abban jelentkezik, hogy egyesek mindentudóknak adják ki magukat, akik mindent értelmi eszközökkel, tudásukkal megakarnak, meg tudnak magyarázni. *Az ilyen lelkek előtt nincs titok!* Mondanom sem kell, hogy ilyen állásponton a történetnek, a *felettünk levő* valóságnak a magyarázása, alázatos kutatása, a tények előtti meghódolás, a tárgyilagosság nem létezik. Egy elfogult, tudákos, de elferdített történetet főgunk írni a való

élet rajza helyett. A keresztyén történetírónál pedig a tudományos eltévelyedés mellett ez kisebb-nagyobb fokú hitetlenséget is jelent azzal az Istennel szemben, akinek „útai kinyomozhatatlanok.“ (Rom. 11 se.)

4. Az *őszinteség*. Ez azt jelenti, hogy semmit a saját érdekünkől, még ha az látszólag nemzeti vagy egyházi érdek is, nem hallgatunk el, nem ferdítünk el. A bűnnek, tévedésnek, még ha azt a mi hőseink, nagyjaink követték is el, nem adunk más címet, nem tekintjük azokat egyéni kiválóságnak, hanem emberi gyarlóságnak, amit azonban Isten kegyelme helyrehozhat. *Jaj azoknak, akik a gonoszt jónak mondják és a jót gonosznak!* — mondja Ésaías próféta (520.). Ha ezt az örök mértéket kiejtjük a kezünkől, akkor nem látjuk meg a bűnök, tévedések végzetes következményeit, a hit nyelvén szólva: Isten igazságos ítéletét, fenyíteni is tudó pedagógiáját, egyszóval a történet igazi képét. Tudom, hogy fáj ez az őszinteség azoknak, akik még mindig a „régicicsőség“ és az „egyedül üdvözítő egyház“ álmvilágában élnek, de nem tehetünk róla. Úgy a tudományos, mint a keresztyén lelkiismeret parancsava kötelez e követelmény betartására.

5. Az *utolsó, legfőbb jellemvonás a diadalmas, a sugárzó hit*. Minden emberi gyarlóság, eltévelyedés fölött meg kell látnunk azt az isteni kezet, amely sokszor helyrehozza azt, amit az emberek elrontottak, amelyik az őszinte, de gyarló törekvést kipótolja Szent Lelkének munkásságával s az egész emberiséget, mint *hatalmas hős* (Jer. 20₁₁) ragadja magával az ő felséges céljai felé. A földi nagyságok, sikerek fénye, még ha az a világhódítóké vagy a nagy szellemeké is, nem vakít el, meglátjuk ezeknek is töredékes voltát, viszont a kicsinyek, a gyöngék, az elnyomottak sem lesznek előttünk jelentéktelenek, mert tudjuk, hogy az ő életüket, munkájukat is beillesztheti Isten háztartásába. Ez tehát a történelem keresztyén demokratikus szemléletét jelenti Isten szuverenitása alapján.

Amint látjuk, e vonások nagyjában a *ref. keresztyén ember jellemképéből* vannak kiragadva és a tudományos munka számára egyéniesítve. Valóban, csak annyiban vagyunk igazi tudósok, amennyiben Krisztust elismertük a mi életünk, e jelenvaló történet urának és királyának. S csak annyiban vagyunk keresztyének, amennyiben a benne való hitnek, engedelmességnek a következményeit levonjuk tudományos téren is.

Luther és a társadalmi kérdés.

Az idő homokórája a középkor végét mutatta...

Az ember, aki eddig sötét világhatalmak játékszere volt, kezdett magához térni és kidörzsölte szeméből az álmot, jöttek a költők, tudósok, művészek és megtanították arra, hogy a föld nem siralom völgye, hanem telve van szépséggel, Isten kezének csodálatos alkotásaival. Jöttek elszánt lelkű politikusok, államférfiak, akik megmutatták neki az Egyház mellett a földi hazát s annak felvirágoztatását isteni parancsnak hirdették, tekintették. Jöttek halvány arcú, égő tekintetű próféták, akik megjövendölték a középkori egyház romlását s egy új keresztyénség hajnalhasadását. S végül... jött maga a felkelő nap, az örök Evangélium. Akik látták annak fénylősugarait, boldogan sereglettek a reformátorok zászlói alá. De amint a kábultságából magához térő ember először ide-oda botorkál és sokszor veszedelmes örvényekbe, szakadékokba téved, itt is sokan nem az örök életnek, nem az örök igazságnak útjára léptek. Elszakadtak attól a csapattól, amelyik *Isten országát* akarta építeni és *saját földi igazságuk győzelméért* áldozták fel életüket. Kétségbeesett küzdelmüket sok szegény, jobb sors után vágyó ember vére hullása kísérte, de ebből a magvetésből később mégis felsarjadt az emberi jog és szabadság áldott vetése. Nézzünk végig ezeknek a küzdelmeknek a megrázó történetén.

1. Társadalmi és gazdasági helyzet.

A Krisztus születése utáni 14-ik században az európai országok külső megszervezése, betelepítése kb. bevégeződik. A világot fölötti hatalom, amelyért a pápák annyi harcot folytatnak, most már végleg átír egy az egyes életerős államok uralkodóinak kezébe. A magyar, német, francia, angol és spanyol uralkodók egy-

Irodalom. Karl Lamprecht; Deutsche Geschichte. 5. 1. Berlin 1911. Karl Kaulfusz-Diesch: Das Buch der Reformation. Leipzig 1917. Ed. Heyck: Luther. Bielefeld und Leipzig 1909. Ernst Troeltsch: Die Soziallehren der christlichen Kirchen und Gruppen. I. Tübingen 1912. Masznyik Endre: D. Luther Márton művei. Budapest—Pozsony 1904—917. Különösen a következők: A német nemzet keresztyén nemességéhez. A keresztyén ember szabadságáról. Hű intés a zavargásoktól és lázadásoktól való óvakodás tárgyában. A világi ielsőségről. Intés békére feleletül a sváb parasztság 12 pontjára. A gyilkos és rabló parasztsággal szemben.

másután vívják ki maguknak a világ fölötti elsőséget és igyekeznek hatalmukkal a keresztyénséget is megerősíteni. Új világok nyílnak meg a 15. században a nagy felfedezések útján: Amerika és a rejtelmes, mesés India. Az első a spanyol, később a Habsburg uralkodóház hatalmát, gazdagságát növelte, a második a legbátrabb hajós nemzetét, Portugáliáét. És e nemzetek útján egyszerre friss életerők áradtak be a többi, kisebb európai országok testébe is.

A régi, harcos élet helyét ebben a korban kezdi igazán elfoglalni a békés, alkotó munka. Ebben a tekintetben a németek és az olaszok vezetnek. Az északi tenger partjain ekkor lendülnek fel a nagy kikötő (Hanza) városok. Zsigmond császár óta élénk kereskedelem indul meg Magyarországon keresztül a távolkeleti országok felé, déli irányban pedig, az Alpeseiken át ekkor nyílik meg a rendes közlekedés Olaszország felé. Német-olasz kereskedő társulatok Velencében, Génúában és Milánóban irányítják a különböző árúk, iparcikkek kicserélődését a régi és új világ lakói közt. A bányászat Német-, Cseh- és Magyarországon most már tervszerűen folyik s ennek eredményeként rohamosan nő a pénzforgalom. Nagy bankházak keletkeznek s ezek közül különösen kiemelkedik a többszörös milliomos Fuggereké, akiknek háztartásuk, tekintélyük, befolyásuk versenyez akármelyik európai uralkodóval.

Ennek a nagyszabású gazdasági fellendülésnek azonban, sajnos, csak a városok veszik hasznát. Itt is elsősorban azok, akik vagy *pénzükkel vagy vállalkozói képességükkel* részt tudnak venni az újkor gazdasági versenyében. Nem lehet tagadni, hogy az ipar, különösen Németországban, ekkor már fontos szerepet játszik a társadalmi életben, de ez még nem a mai gyári, hanem csak a kézműipar, ahol a céhek és a mesterlegények szövetségei irányítják a termelést. Természetesen voltak már akkor is szegény iparosok, akik nem tudtak sohasem a sokszor gazdag céhek tagságáig felvergődni. Ezek vagy mint legények keresik meg kenyerüket vagy kiskereskedést, boltot nyitnak és így fenn tudják tartani magukat és családjukat.

Az ipar és kereskedelem nagy haladása átalakító hatást gyakorol a városok és országok kormányzatára is. A városok képviselői nálunk Zsigmond király óta már rendes tagjai az országgyűléseknek és Németországban annyira nő a hatalmuk, hogy V. Károly idejében ők irányítják a birodalom gazdasági életét, megakadályozzák a fejedelmek terveit a vámok felállítására vonatkozólag. Vannak városok, mint pld. Straszbürg, Kálvin későbbi otthona, ahol a lakosság minden rétege szabadon választja képviselőit a városi tanácsba és a fontosabb kérdésekben a népszavazást is alkalmazzák.

De — ritkán van olyan gazdagodás, erősödés, amelyik másoknak a kárával ne járna. Most is ez az eset. *A városok rohamos fejlődése mellett elmaradt a vidék, a falu.* Régebben megvolt ezeknek is a nagy feladatuk az ország háztartásában: ők adták ennek

számára a mindennapi kenyeret és a hazát védő katonaságot. Ami a honvédelmet illeti, ez a zsoldos seregek (Landsknechtek) felállítása óta most már átmegegy a fejedelmek, az uralkodók kezébe. így a lovagok és földesurak osztálya elveszti jelentőségét s ha nem akar résztvenni a kereskedelmi vállalatokban, vagyonilag és tekintélyében is folytonosan hanyatlik. A vidék másik, óriási tömegeket magába foglaló osztálya, a nép pedig még mostohább sorsban van. A régi szabadság és önállóság, amiben élt a harcos korszakok alatt, most mindinkább hanyatlik. Nincs más megélhetési forrása, csak a föld, de ez is a családtagok folytonos szaporodása miatt úgy elaprózódik, hogy alig bírja magát belőle fenntartani. A legtöbb földműves ekkor lesz a nagy, vidéki uradalmaknak bérlője s ha így sem boldogul, szolgálja és jobbágya. A jobbágysors pedig azt jelenti, hogy terméséből, állataiból, munkásnapjaiból állandó adót fizet földesurának azért a házért és birtokért, amit ez neki átenged. A legnagyobb erőfeszítéssel tud csak annyit gyűjteni, hogy felesleges terméséből, állataiból valamit piacra is vihessen s ennek árából magának és családjának a szükséges ruházatot beszerezze. A város pedig, ahova szabadításért, segítségért tekint, részvétlenül és önző módon elzárkózik előle. Megtiltják a faluban az iparosok munkáját, hogy a vidék lakói annál inkább a városra legyenek utalva, megtagadják tőlük a külvárosokban való letelepedést és a polgárjogot, leszorítják a gabonaárakat, végül pedig a nekik hitelben eladott árukért sokszor 50—80 %-os kamatot is szednek. A városi lakosság melleit a földesurak hatalmaskodása is állandóan napirenden van. A régi, falusi, közös birtok: az erdő, a legelő, a halastó, a folyóvíz most már a legtöbb helyen a földesúr tulajdona. Jaj annak, akit itt fahordáson, legeltetésen vagy vadászaton érnek! A tized és robotmunka folytonosan nő, aszerint, amint a lovagi, a nemesi osztály szegényedik. Hiszen nincs ennek más jövedelme, csak a birtok és a rajta levő jobbágysors. S mintha Isten végképpen levette volna kezét a nyomorultakról, ekkor lesz uralkodóvá Németországban a régi rómaiaknak a pogány, lelketlen igazságszolgáltatása (római jog), amelyik a jobbágysorsot egyszerűen rabszolgának tekinti s kiszolgáltatja uraik lelketlen, szeszélyes bírászkodásának.

Olvassuk el csak, hogy miként rajzolja egy akkori tudós (Münster Sebestyén, a bázeli bibliafordító) a parasztok életét: „Ezeknek a sorsa — írja — rossz és alacsony, Mindenik a másiktól elszakadva él és együtt lakik házanépével és barmaival. Házaik rosszak, sárból és fából készültek, szalmával fedettek. Eledelük fekete rozsenyér, zabkása, főtt borsó és lencse. Víz és tej egyedül az italuk. Darócnadrág, két cipő és sapka az öltözködésük. Ezeknek az embereknek soha sincs nyugalomuk. Korán és későn hajtják a munkát, mindent a legközelebbi városba visznek, hogy eladják, amit a mezőn és baromból feleslegesen kaptak, annak ellenében, amire szükségük van, mert nincs vagy nagyon kevés az iparos közöttük. Uraiknak gyakran egész éven át kell hogy szolgáljanak, a határt

szántsák, vessék, a gabonát learassák és a csűrbe takarják, fát vágjanak és árkokat ássanak. Nincs semmi, amit a szegény népnek nem kellene megtennie és veszedelem nélkül elmulasztania“.

Maga a keresztyén egyház is tehetetlenül áll ezzel az igazságtalan társadalmi étellel szemben. A keresztyénség vezető osztálya a papság, sajnos, ekkor a világi gazdagság, a Mammon hálójában vergődik. Ekkor fejt ki a pápai szék, korábbi világhatalmának kárpótlásául azt a nagyszabású pénzpolitikát, amelyik az összes nemzeti egyházakat, püspököket, plébániákat adófizetőivé teszi. A pápai tized, a péterfillér, az üres püspöki székek és a bűcsük jövedelme mind az egyház külső gazdagságának gyarapítására szolgál. A papok és szerzetesek, amint ezt számos gúnyvers, sőt maga az igazságos Mátyás király is szemükre veti, kapzsi, fényűző, kicsapongó életet élnek. A városok, az újkor gazdasági életének fénypontjai, most megtelnek tétlen, kolduló szerzetesekkel. Van város Németországban (Worms), ahol a lakosságnak egynegyed része pap, akik pedig vidéken laknak, azok is a földesurak példáját követve, nem ismernek kíméletet az egyházi tized és szolgáltatások szaporításában 8 az ú. n. egyházi jobbágyok megfenyítésében.

S mégis az evangélium, Isten örök tanítása az emberi lélek értékéről, az igazságról és szeretetről, ekkor sem némul el végképpen. Ott zeng az most is a lelkek mélyén és hol tudós tanításokban, hol gúnyolódó költeményekben, hol az uralkodók tervezetéseiben, hol az előreformátorok intő, fenyegető tanításában emlékezteti a világot Isten akaratára. Zsigmond császár környezetéből, talán éppen az ő indítására kerül ki a 15. század közepén egy reformáló irat, amely az egyházi visszaélések megszüntetését, a kereskedők kapzsiságának, a lovagok és nemesek kegyetlenkedésének megfékezését, az emberi jogok kiterjesztését erélyes szavakkal követeli. *Különben maga Isten fog Ítélni a keresztyén európai népek felett a hitetlen törökök által* t Egyes prédikátorok, mint Kaisersbergi Geiler, nem szűnnek meg bűnbánatra inteni a megromlott papságot és szerzetesrendeket, védelmezni a szegény nép igazát. Maga az egyház, legalább a tudós teológusok munkáiban (Aquinói Tamás) gondosan ápolja a durva pogány, római gondolkozással szemben az Isten országáról, a béke, igazság és szeretet országáról szóló tanítást s a szegényes, igénytelen falusi élet a nagy szerzetesek tanításában és a közfelfogásban még mindig úgy szerepel, mint Istennek legutetszőbb, *biblia szerinti* foglalkozás. Ma már komoly történettudósok is elismerik, hogy a 15. és 16. századbeli parasztlázadások eszméit, követeléseit a világi uralkodók, kormányzók, költők, prédikátorok, sőt maga a római katolikus egyház is segített kitermelni. Hiszen Magyarországon is a törökök elleni keresztes háború katonasága kezdte meg a forrongást az új társadalmi rend érdekében.

2. A német parasztlázadás okai és lefolyása.

Emser Jeromos, a lipcsei herceg titkára, Luthernek nagy el-
lensége így ír a parasztlázadásról:

Ha nem írt volna könyvet Luther,
Békénk nem dúlta volna úgy fel.
Nem lenne most nyomor és ínség:
Ő dobta el a harcok üszkét.

Luther tudta jól, hogy nemcsak ez az egy ember, hanem sokan vádolják őt a forradalmak, a lázongások felidézésével. Ezért már az első zavargások hírére (1522) siet kijelenteni: „*Akik az én tanításomat helyesen olvassák és megértik, azok mm támasztanak lázadást és nem tőlem tanulták azt*“. Csakugyan, ha visszatekintünk az elmondottakra, belátjuk, hogy a lázongások legfőbb oka az a súlyos társadalmi igazságtalanság, ami az újkor hajnalán a nagy tömegekre ránehezedik. Ezt bizonyítja az is, hogy már a reformáció előtt is számtalan parasztlázadás volt. 1391-ben Gotha környékén, 1431-ben Wormsban vannak véres zsidóüldözések a nagy kamat miatt. 1410-ben az appenzelli parasztek kelnek fel földesuraik ellen és elűzve őket, Svájcba menekülnek. 1462-ben a salzburgi érsek és 1478-ban Frigyes osztrák császár ellen tör ki a lázongás, 1492-ben pedig Svábföldön és Frízlandban. 1497-től 1502-ig a Rajna felső folyásánál, a Fekete Erdő hegyvidékén tombol a parasztfelkelés. A 16. század eleje ismét tele van véres belviszályokkal. 1513–15-ig Svábföldön, Styriában, Krajnában, Karinthiában és Magyarországon próbálják meg a parasztek kivívni jogukat. Céljuk szinte minden esetben ugyanaz: kívánják a nemesek, a földesurak alárendelését a fejedelmi hatalomnak, ezek kegyetlenségeinek megfékezését, a szabad papválasztást, a súlyos adók könnyítését, sőt végül minden fejedelmi és papi hatalom megszüntetését a császártól kívül, akinek egységes, igazságos kormányzása előtt szívesen meg akarnak hajolni. E lázadások rendszeresen vallási jelszavak mellett, sokszor látomásos, jelenések hatása alatt indulnak meg és így a vakbuzgóság is fűti résztvevőit. Az 1502-évi felsőrajnai lázadásban a zászlókra ez a jelszó volt írva: *Semmi mást, csak Isten igazságosságát*! Vegyük még hozzá, hogy Svábföldön és Délnémetországon csak nem régen tomboltak a huszita harcok, amelyek halált hirdettek a papok, szerzetesek és földesurak ellen, ha az evangéliumnak nem engedelmessé válnak. E harcok tüze ott égett akkor is a lelkekben, mikor már a husziták nagyrésze visszatért a római egyházba.

Feltűnő, hogy az uralkodók és a nemesség milyen kevés megértéssel kezelték ezeket a mozgalmakat. Újabb meg újabb erőszakoskodásaikkal mindegyre felélesztették az ellenállások lángját, így pl. 1514-ben a sváb parasztek azért kelnek fel Ulrich württembergi herceg ellen, mert ez, hogy tróoralépésének költségeit, adósságait kifizethesse, megadóztatja az eladásra kerülő húst, a bort és a gabonát. Egy szegény parasztot, akinek a tehene eltörte

a lábát s aki ezt azért levágta és húsát füstre *tette*, szintén súlyosan meg akar adóztatni a herceg tisztje. A sértett fél aztán házról-házra jár s panaszkodásával felingerli az elkeseredett lelkeket, akik végül lángba borítják egész Stuttgart környékét. Az első erőszakoskodások, pusztítások után rendszeren tárgyalások kezdődnek a fejedelmek és felkelők közt, amik teljes bizalmatlansággal, ideges hangulatban folynak. Ezeknek meghíúsulása után a hatalom vérbe fojtja a felkelést.

Luther, mint népének hű fia és buzgó keresztyén lélek, már előre látja, hogy reformációja újra fel fogja szítani az elégtelenséget a világ hatalmasai ellen. 95 tételében, a né net nemzet ker. nemességéhez írt röpiratában és a keresztyén ember szabadságáról szóló könyvecskéjében ő sem igen válogatja a hangot a bűnös vezetők ellen. A kapzsiságot, a fényűzést, az uzsoráskodást, tobzódást, a zsarnokságot és kegyetlenséget kemény szavakkal ostromozza és megjósolja, hogy ha e bűnökből az egyházi és világi vezetők meg nem térnek, nem fogják kikerülni Isten igazságos ítéletét. De ennek hangoztatása mellett állandóan két dolgot tart szem előtt. Az egyik az, hogy a reformációt senki se tekintse világi mozgalomnak, mely *a földi igazságosság* győzelméért folyik. A másik az, hogy hívei *Istentől várják* ennek a világnak megítélését s ezért lázadás, kegyetlenség helyett türelemmel, szelídséggel, imádsággal és szeretettel munkálkodjanak Isien országának eljövételén.

Luthernek ezt az evangéliumi szellemű gondolkozását eleitől fogva nem akarták megérteni a reformáció táborának túlzó harcosai. Amíg ő Wartburg várában tartózkodik Bölcs Frigyes védelme alatt (1521), egyik tanártársa, Karlstad András *az erőszakos reformáció* terére lép, képeket, zárdákat pusztít s a nyugtalan nép segítségével átalakítja a város társadalmi rendjét. Luther ez ellen szóban és írásban felveszi a harcot. De ezalatt a szászországi Zwickanban is feltűnnek már a rajongó próféták, Münzer Tamás és Storch Miklós, akik a bibliának, az írott igének a tekintélyét elvetik s nekik Istentől adott mennyei kijelentések alapján a Szent Lélek nevében, önkényesen kiválogatott bibliai igékre hivatkozva, a dolgok új rendjét akarják megteremteni. Karlstadt Luther és pártfogói elől Orlamündébe, Zwickautól nem messze menekül s ott lesz pap, Münzer pedig előbb Allstedtben, majd Mühlhausenben és így kialakul Luther ellen az „új reformáció“ csatásora. Luthert egyszerűen wittenbergi pápának titulálják, a bibliai kijelentést kigúnyolják s harcot hirdetnek „ennek a világnak fejedelmei“ ellen, akiket lopással, uzsorával és kegyetlenséggel vádolnak. Legnagyobb a sikerük Mühlhausenben, ahol Münzer és társa, Pfeiffer 1523-ban a hozzá csatlakozó tömeggel a városi tanácsot megbuktatják, a képeket lerombolják, a zárdákat kirabolják és felállítják a városban „Isten uralmát.“ Behozzák a vagyonszétosztást, majd később az újra keresztesítést, eltörlik az adót és a kamatokat s aki ellenük szegül, azokat a legkegyetlenebbül büntetik, sokszor

kivégzik. *A nép tehát, mely kegyetlen uraitól akart szabadulni, most új zsarnokát kapott:* egy rajongó prófétát és egy neki vakon engedelmeskedő városi előljáróságot, amely minden ellenállást vérbe fojt. Beteljesült Luther szava: „A lázadásnak nincs esze, rendesen jobban sújtja az ártatlanokat, mint a bűnösöket. Ha Omnes (Tömeg) úr feltámad, az nem képes sem tenni, sem megtartani a különbséget az istenfélők és rosszak közt s rettenetes jogtalanság nélkül nem tűnhet el.“ Biztatására Hesszeni Fülöp és György szász herceg 1524 szept. 27 én elűzik Münzert és Pfeiffert Mühlhausenből s azok a délnémetországi lázongó parasztok táborába mennek.

Itt már 1524 nyara óta újra fellobogott a felkelés tüze. Tk. egy jelentéktelen esemény idézi fel azt. A Fekete Erdő déli részén fekvő Stühlingenben a tartománygróf felesége azt a lelketlen rendeletet adja ki a föld műveseknek, hogy az aratást hagyják félbe és menjen mindenki csigaházat gyűjteni, mert fonalát azokra akarja felgombolyítani. Az elkeseredett parasztok megtagadják az engedelmességet, majd a dézmát is, végül gyülekezni, lázongani kezdenek. A felkelés áterjed a szomszédos Klettgau és Breisgau tartományokra s nemsokára vallásos színezetet ölt. A gazdasági követelések (tized leszállítás, szabad vadászat, halászat stb.) mellett ott szerepel az evangélium szabad terjesztésének megengedése is. A tartományok ura, Ferdinánd osztrák herceg serege 5 hónapig késik, úgy hogy a parasztlázadás ez alatt nyugodtan átsapthat a Duna felső folyásának és a Bodeni tónak a vidékére. Itt, Svájcban a szomszédságában, az állandóan forrongó sváb talajon, Memmingen, Kempten és Ulm környékén ütik fel a felkelők főhadiszállásukat. Itt történnek az első kegyetlenkedések, a nemesi kastélyok, magtárak, fegyverházak kirablása, a templomok berendezésének összerombolása. M. e. 12.000 paraszt áll itt fegyverben s már április elején Svábszág északi része, Würzburg, Rothenburg és Stuttgart is hatalmukba esik. Ugyanekkor Elzászban és Tirolban is felkél a nép. A falvak harangjait szakadatlanul félreverik, a városokban rajongó népvézerek, anabaptista papok tüzelnek a bálványoknak, a r. kath. templomoknak és zárdáknak összerombolására, az adó és tized megtagadására, az ellenállók legyilkolására. Ezen a vidéken, Ulm város piacán osztogatták 1525 március 19-én egyik agitátornak a híres iratát: *A sváb parasztság 12 pontban foglalt követelését*, ami nemsokára az egész német porlázadásnak az általánosan elfogadott programja lett.

Ezek a pontok most már véglegesen összefoglalják azt a sok sérelmet, ami a német parasztságot évszázadokon át érte és sürgetik azoknak orvoslását: 1. Követelik a szabad papválasztás megengedését és az evangélium szabad terjesztését; 2. a kis tizednek (barom, méh stb.) eltörlését, a nagy tizedből (gabona) a papok fizetését, szegények gondozását, katonaság szervezését; 3. a jobbágságnak, mint Krisztus szeretetével ellenkező intézménynek megszüntetését, a törvényes felsőség meghagyását; 4. a halá-

szat vadászat szabadságát a tisztességesen szerzett tulajdon sérelme nélkül; 5. az erdők szabad használatát, ha azt valaki nem pénzért vette; 6. a nehéz szolgálat (robot, jobbágmunka) enyhítését a Szentírás parancsa értelmében; 7. a földesúri javaknak az urak és földművesek közti megegyezés szerint való bérbeadását; 8. igazságos adózást; 9. az önkényes bíraskodás eltörlését, a régi írott törvények alkalmazását; 10. községi réteknek és szántóföldeknek a községek tulajdonába visszabocsátását; 11. özvegyek és árvák javai megkárosításának, elvételének megszüntetését. Végül hangoztatják, hogy e tételek a Szentíráson alapulnak s csak ha megcáfolják azokat, akkor állanak el mellőlük. Általában nem tagadhatjuk, *amint Luther sem tagadta*, hogy ezek a pontok nem az erőszak és rablás vágyából, hanem sok tekintetben az evangélium szelleméből születtek. Mintahogy a háborgó tenger nemcsak szennyet, hanem gyöngyszemeket is vet fel, úgy találunk ebben a mozgalomban is értékes és megszívlelendő követeléseket így követelik 1525 őszén a tiroli parasztok a nagy r. kath. papi javak lefoglalását, az evangélium hirdetésének, prot. egyházközségek alakításának szabadságát, a kiváltságok eltörlését stb. S ezeket a pontokat a tartományi gyűlésen Ferdinánd főherceg — a papi javak felosztásának kivételével — el is fogadja. Később, amikor a német parasztsághoz a lovagok és városok egy része is csatlakozik, itt is az egész ország alkotmányát át akarják alakítani. E terv szerint a császári hatalom alatt, amelyet közös adóból tartanak fenn, csak hivatalnokok és nem méltóságok állanak fenn, a törvénykezés egységes és tagjai minden rendből választatnak, közös pénz, mérték, súly, szabad áruforgalom, vám- és fuvarmentesség, egyházközségi önkormányzat stb. lépnének életbe. Hova fejlődött volna Németország, ha e terveknek bár felét megvalósították volna?

De a nagy igazságok kiküzdése csak megfelelő jogos eszközökkel történhetik. E tekintetben pedig a parasztlázadás csődöt mond. Már első kirobbanásakor a kegyetlenségek egész sorozatát követi el s rombolási dühe később sem ismer határt. Weinsberg várának elfoglalásakor a várparancsnokot, Helfenstein grófot egész családjával együtt kegyetlenül kivégzik. Ugyanez a sorsa az ott elfogott lovagoknak és apródjaiknak is. Amerre a sereg elvonul, mindenütt tűz és vér jelzi útját. Würzburgban a részeg néptömeg agyonütéssel fenyeget minden papot, a bambergi templomokat és zárdákat kirabolják és feldűlják, Rothenburgban a kegyetlen népezér, Geyer Florian frank lovag egy minden képzeletet felülmúló erőszakos népuralmat, vagyonközösséget léptet életbe a városba becsődült parasztok segítségével. 1525 febr. 15-én Münzer Tamás újra visszatér Mühlhausenbe s onnan küldi lázító felhívásait a mansfeldi bányászokhoz, hogy csatlakozzanak a felkeléshez. Halált kiált a fejedelmekre és a nemességre, a zárdákban fegyvereket kovácsoltat s nagy előkészületeket tesz a döntő ütközetre. Társa, Pfeiffer ezalatt a környéket dűlja, felégeti az eichsfeldi kaslályokat és templomokat, elfogja és kivégzi a nemeseket s zsákmánnyal

megrakodva tér meg Mühihausenbe. *S mindezt az Isten nevében, az ő kijelentésére hivatkozva cselekedték!*

Előre lehetett látni, hogy ez a sok pusztítás, kegyetlenkedés végleg elidegeníti a parasztoktól a komoly keresztyén lelkeket. Maga Luther, mikor észreveszi, hogy megrendült alatta a föld és a lázadás kitört, előbb *békességre, igazságos, megértő egyezkedésre inti a küzdő feleket.* De mikor látja, hogy szavai elvesznek az általános harci zajban s a lázadás tüze már Szászországba is át kezd csapni, ő maga is a tettek terére lép. Előbb élőszóval próbálja lecsillapítani a lázongásokat. Eislebenben, Nordhausenben, Weimarban, Erfurtban s más helyeken folyton prédikál, de hiába. A nép már nem hallgat reá, prédikációja alatt nevetnek, kiabálnak, csengetnek, sőt nem egyszer agyonveréssel is fenyegetik. Ekkor — mit tehetett volna mást, hiszen Istenországának és hazájának sorsa forgott kockán? — fordul a fejedelmekhez s őket megtorlásra, a rend helyreállítására hívja fel. Azok aztán fegyvert ragadnak s a felkelést vérbe fojtják.

Már 1525 április elején felvonul a sváb szövetség zsoldos serege, Truchsesz György vezetése alatt és 4-én szétveri a Fekete Erdő lázongó parasztjait. Májusban hesseni Fülöp, György szász és Henrik braunschweigi herceg, továbbá Állhatatos János szász vál. fejedelem hadai támadják meg Münzer és Pfeiffer rabló hordáit. Ezek m. e. 8000 en a Frankenhausen melletti hegy (Schlachtenberg) lejtőin ütnek táborot s Münzer tanácsára minden ellenállás nélkül, énekelve és imádkozva várják szekérvaraikban, hogy Isten, mint egykor a Kanaánitákat, maga semmisítse meg ellenségeiket. Hesseni Fülöp buzdító szavaira azonban a lovasok megrohanják s nagy részben összekaszabolják, leszúrják őket. Maga Münzer is fogságba esik s karddal fejét veszik. Zabernben (Elzász) a herceg egyezkedést ajánl fel a felkelőknek, de közben a mit sem sejtő népet megrohanja és lemészárolja. Junius elején már Geyer Florian serege is szét van verve (Königshofen), maga a vezér is a csatatéren esik el. A városok, ahol eddig a kommunista kegyetlenségek dühöngtek, most már egymásután hódolnak meg a győztes fejedelmi hadak előtt. A megtorlás, akárcsak nálunk a Dózsa-féle lázadás leveretése után, véres és kegyetlen. A parasztok ezrei végeztetnek ki a hóhérbárd alatt, vagy a bitófán. Akik pedig életben maradnak, azok puszta és feldúlt falvaikban most még nyomorultabb sorsra jutnak, mint azelőtt. Igaz, hogy az 1526-i speieri országgyűlésen indítvány hangzik el a jobbágyság megváltására, a jobbágyterhek és büntetések megkönnyítésére vonatkozólag, de ez sohasem lesz törvény. *A parasztság sorsa ezután is földesuraik kezében marad s ezután is csak tőlük függ, hogy mennyiben könnyűéne azon.*

3. Luther állásfoglalása és annak igazolása.

A nagy német reformátor különösen négy iratában nyilatkozik a társadalmi kérdésekről. Ezek a következők: *Hü intés a zavargásoktól és lázadásoktól való óvakodás tárgyában (1521)*, *A világi felsőségről (1523)*, *Intés békére, feleldül a sváb parasztság 12 pontjára s végül A gyilkos és rabló parasztszandák ellen (1525.)* Ezek mind alkalmi iratok és nem tudományos fejtegetések. S mégis az indulatok lángja és füstje mögött belőlük egy öntudatos, határozott, elszánt keresztyén lélek arca bontakozik ki az olvasó előtt.

Elmondhatjuk, hogy abban a zűrzavaros gondolkozásban, ahogy akkor az emberi társadalom kérdéseit tárgyalták, először Luther öntudatos hite, keresztyéni tiszta látása teremt rendet. Mindenekelőtt arra akarja megtanítani népét, hogy a középkornak az a felfogása, melyszerint Krisztus csak a tökéleteseknek adta parancsait s a világnak csupán *tanácsokat* adott, amiket nem tartozik mindig követni, ördögi tanítás. *Krisztus Úr kell hogy legyen mindenkifelett s a világi hatóságnak is keresztyénné kelt lennie!* Isten gyermekeinek szent gyülekezetével szemben ennek az a hivatása, hogy azt a nagy tömeget, amely legfennebb megvan kereszttelve, de még nem tért meg, féken tartsa. Semminek sem annyira ellensége Luther, mint *a mindenk* (Omnes) tömeg-uralmának. Ez szerinte nemcsak Isten törvényével, hanem a termé szeies gondolkozással, természeti joggal is ellenkezik. Igazi, áldott társadalmi élet csak ott van, ahol egy erős, bölcs, igazságos világi hatóság tartja kezében a nép kormányzását. Ennek karja nem szabad hogy túlhosszú legyen, azaz nem szabad belenyúlnia a vallási, lelkiismereti kérdésekbe, de túlrövid sem, tehát nem szabad eltúrnia a féktelenségeket, a lázongásokat, rablásokat és gyilkosságokat sem, A maga hasznára élő felsőség „kárhozott és átkozott“. De époly bűnös az a felsőség is, amelyik a rendteremtés kötelességét elmulasztja. Kötelessége tehát 1. a krisztusi szolgálatkészség, 2. a tanácsosok, kormányzók gondos szemmeltartása, 3. a gonosztevőknek előrelátó, bölcs, nagylelkű megbüntetése, nehogy az igazságtalanságot még nagyobb tetézzék; végül 4. Istennel szemben alázatos meghódolás és buzgó imádság a bölcsesség lelkéért.

Luther megvallja, hogy az akkori felsőség egyáltalán nem felel meg ker. hivatásának. „Egyebet nem tudnak — írja — mint húzni és nyúzni, vámot vámra szedni, kamatot kamatra halmozni, itt egy medvét, amott egy farkast kibocsátani: ezenfelül semmi jogot, hűséget, igazságot nem lehet náluk találni stb.“ A felsőség számára is csak egy izenete van: *Térjete meg!* Előre megjövendöli, hogy ez saját ítéletét hívja ki maga ellen gonoszságával. Mikor a parasztlázadás kitör, így ír: „Nem a parasztszandák azok, kedves uraim, akik ellenetek támadnak, hanem *maga az Isten* támadt reátok, hogy megbüntesse dühöngéseiteket. Ő mindenható, rette-

netes Isten! Féljetez tőle és vegyétek eszetekbe az ő haragját! Bánjatok eszesen a paraszttal, szeretettel, megértéssel közeledjetez feléjük, hiszen követeléseik közt egy néhány méltányos és jogos, keressétek velük a békés megegyezés útját, nehogy egész Németország lángba boruljon.“

Mindezek mellett nem győzi eléggé hangsúlyozni, hogy *az igaz ker. embernek, aki alattvaló, el kell mennie a türelem legmesszebbmenő határáig*. Szerinte — és itt egészen a hegyi beszéd szellemében beszél, a megváltott lélek olyan boldog hogy annak nincs is szüksége a világ múltó javaira. Nincs szüksége jogkeresésre, hatalomra, mert úgyis az övé a mennyeknek országa. Tk. a világi felsőségre sincs neki szüksége s ha mégis ennek engedelmeskedik, adót fizet stb., ezt nem magáért, hanem meg nem tért felebaráti életének, javainak biztonságáért teszi. A ker. léleknek ezt a türelmét, imádkozó, szenvedő magatartását akkor fejezi ki leghatározottabban, amikor a lázongó sváb parasztságnak ezt hirdeti: „ezek a kérdések (a 12 pont) a keresztyénre nem tartoznak, ... mert ő vértanú itt a földön.“ Ha az evangéliumot el akarják nyomni s követőit üldözik, nincs más út hátra, mint megfogadni a Máté ev. 10²³ parancsát: „Mikor pedig háborgatnak titeket abban a városban, szaladjatok más városba!“ *Tehát türelem, imádság, kereszt s a végén menekülési Ezek a ker. lélek Jogai*“.

Nem tagadhatjuk, hogy Luther ezzel egészen Krisztus nyomán halad és az ő ügyét, *a léleknek megmentését Isten számára*, az egyetlen lehetséges módon biztosítja az akkori világ roppant nagy, ellenséges hatalmasságaival szemben. Ma is ez a szenvedő magatartás a politikai szabadságharcoknak (India) a legerősebb fegyvere, amivel semmiféle más külső, erőszakos fegyver nem versenyezhetik. S mégis a mi énben szabadsághoz szokott gondolkozásunk keresi Luthernél is azokat a tanításokat, amik igazolnak minket, ha a felsőséggel szemben akarunk fellépni. A figyelmes olvasó ezeket is megtalálja a reformátornál. „Tudnotok kell kedves uraim, írja a hatalmasoknak, Isten rendeli úgy, hogy a ti zsarnokságokat az emberek nem képesek, nem is akarják, sőt *nem is tartoznak eltűnni!* Ugyanakkor, amikor a parasztságot türelemre inti, elismeri, hogy hiába van az ő részén valami igazság, „kell hogy jogunk és hatalmunk is legyen a kardhoz, Istentől rendelve a büntetésre.“ S ha ez nincs, Isten Lelkének külön megbízatására van szükség, mint Mózes és Sámson esetében, hogy valaki fegyvert fogjon s másoknak gonoszságát népének nevében megbosszulja. *Ezek mind olyan gondolatok, amiket Kálvin tovább fejtett a ker. felelős kormányzók ellenállásáról szóló tanításában.*

A nagy, felelőtlen tömegek ítélkezési jogát azonban, ép mint Kálvin, Luther sem ismerte el. Szerinte az, aki ezeket harcra, rablásra, gyilkolásra buzdítja, hamis próféta és az ördög szolgája. Mikor Münzer és társai az ótestamentumra hivatkozva, a gonoszok kiirtását követelik, egész helyesen állítja ezzel szemben a Zsidókhöz írt levél 6. r. 12. versét: *az ily szentek hitének követői legyünk!*

Mi nem követhetjük Ábrahámot fiának a feláldozásában, a körttlmetélkedésben, Mózeszt a kanaániták megölésében, mert *nekiünk ők a hitben és nem a cselekedetekben példáink*. Sőt — és ezt Karlstadtnak veti a szemére — még Krisztusnak sem csak a cselekedeteire, példájára kell néznünk, hanem arra, hogy ő Istennek ajándéka, ereje, bölcsessége, szentsége és váltsága. (I. Kor. 1₃₀). Világosan látja, hogy ezeknek a rajongóknak az írásmagyarázata önkényes. Egyes kiszakított bibliai idézetekkel állanak elő s azokat ferdítgetik el „kényük-kedvük szerint“. Neu a teljes Szent írás alapján állanak. Münzer pld. csúfolkodva emlegeti a „Babel-Bibel-Bubel“ tekintélyét és mindnyájan egyéni, mennyei kijelentésükre hivatkoznak? Én — bevallja alázatosan a reformátor — nem hallok semmiféle égi hangot, én szegény nyomorult ember vagyok, aki dolgaimat nem kezdtem oly elbizakodottsággal, hanem félelemmel és remegéssel.“ S mégis, ha a bizonyágtételről volt szó, ő volt bátor, aki elment Wormsba is ellenségei közé, nem pedig ezek, akik csak akkor hajlandók vitára kiállani, ha testi épségüket előre biztosítják. Keserűen jegyzi meg: „A mi győzelmünknek gyümölcsét élvezik, pedig én voltam az, aki életem és vérem kockáztatásával ezt megszereztem“. Elvetik a gyermekkeresztséget, a felsőséget, a békét, a szeretetet s lázálmakkal megzavarják a tudatlanok lelkét. Kétszeresen bűnösök lesznek a parasztok is, ha utánuk indulnak, mert gonoszágukat a keresztyén név leple alatt, a biblia igéjére hivatkozva hajtják végre. Velük szemben csak egyet tehet a felsőség: karddal, fegyverrel kell feltartóztatni őket!

Mi hát a fegyvere a keresztyén embernek? — kérdezhetjük ezek után. Luther felelete nagyon egyszerű: az Ige! A Spalatinhoz irt egyik levelében (1521) kijelenti: „Az Ige győzte meg a világot, az Ige mentette meg az Egyházat, az Ige által kell hogy az reformáltassék.“ Hivatkozik Dániel jóslatára (825), hogy az Antikrisztus kéz nélkül rontatik meg és az Ézsaiáséra (114), hogy Krisztus az ő országában küzdeni fog ajkának lelkével és szájának vesszőjével. Az Igét kell tehát hol szelíden, hol fenyegető, erőteljes hangon hirdetni s akkor — *amint ezt saját életével is bizonyítja* — fényesebb győzelmet aratunk a világ felett, mint testi fegyverekkel. Méltán énekelhette:

Dühös tüzét bármint hányja A föld bálványja,
Vége lesz és elvesz, Ledől megalázva
Az ítélő Isten szavára.

Bármilyen egyoldalú is ez az álláspont, tisztelettel és csodálattal kell megállanunk az előtt a nagy ker. lélek előtt, aki életét, egyházát s az egész világ sorsát egyedül az Ige hatalmára bízta.

Zwingli személyisége és teológiája.

A mai napon hálánk és kegyeletünk örökzöld koszorújával fonjuk körül a zürichi reformátornak, Zwingli Uiriknak hősi alakját.* E hónap 11-én volt 400 esztendeje annak, hogy honfitársai seregében, 25 református lelkipásztor társával együtt, a r. kath. kantonok túlerejével vívott küzdelemben elesett. Fellengős szavak, regényes színezések helyett olvassuk el hű barátjának és munkatársának, Mykoniusnak beszámolóját¹ e nap megrázó történetéről:

„Kivonulása előtt 14 nap alatt kétszer is megmondta a szószéken — én magam hallottam, — mikor tele volt mindenki izgalmas várakozással: Tudom, tudom, miről van szó. Velem van dolguk. Én kell, hogy félreálljak az útból, ezért történik minden.“ Sőt abban az üstökösben is, mely az utóbbi hetek alatt feltűnt, amint egy barátjának fülébe súgta, végzetes jelt látott a maga és még egyik barátja számára — mi mindig Oekolampadiusra gondoltunk. Rendetlen tömegben keltek fel a zürichiek — ahányszor erre a kapkodásra gondolok, úgy vagyok, mintha éles tör hatná át szívemet, annyira hiányzott minden rend, belátás, bölcsesség, egyetértés, olyan borzasztó volt a megadott harcijelekre rendetlenül összetóduló emberek kinézése. Katonáknak, néhány embertől eltekintve, nem merem nevezni őket. Milyen kicsi volt a létszám — még 4500 sem az 5000 behívott közül — egy olyan jól felkészült tömeggel szemben! A zürichiek tehát kivonultak, az utolsók közt haladt Zwingli, lovon, fegyveresen, amint nálunk szokás. Amikor reá néztem, a hirtelen fájdalomtól megrendülve alig tudtam állani lábaimon. Rossz előjel! Egész napon keresztül buzgón, szakadatlanul könyörögtünk, imádkoztunk Istenhez. De Ő másként határozott, a mi javunkra, nem pedig ellenünkre, amint ezt legalább hittemmel magyarázom. Mert mellesleg mondva, megtanultuk, hogy most még sokkal óvatosabban lépünk fel. Az evangéliumot többre értékeljük, inkább nézünk Istenre s a Krisztus evangéliumának ellenségei nyilvánvalóbbakká lettek. Kora reggel láttam

* A Theol. Fakultás 1931 okt. 31-iki ünnepélyén tartott emlékbeszéd.

¹ *G. Finsler—W. Köhler—A. Rüegg*: Ulrich Zwingli. Eine Auswahl aus seinen Schriften Zürich, 1918. 15 l. Zw. iratait is e kiadásból idézem, eltekintve Cominentariusától, melyet dr. Tüdős I. és dr. Pruzsinszky Pál 1905-ben és 67 tételétől, melyet Erdős Károly 1908-ban magyarra fordítottak. Ezeknél a magyar kiadásokat használom.

Zwinglit elvonulni és késő este hallom a hírt, hogy heves ütközet volt, de szerencsétlen és Zwinglink elesett. Háromszor verte őt le a reátóduló tömeg, de mindannyiszor újra talpra ugrott. A negyedik alkalommal egy dárda őt állá alatt találta, térdre esett és így szólt: „Mit számít ez? A testet megölhetik, de a lelket nem!” E szavak után aztán nemsokára elhunyt az Úrban. Mikor a csata után az ellenség időt talált reá, — a mieink egy biztosabb állásba vonultak vissza, — keresték Zwingli holttestét. Ki tudhatta olyan gyorsan tudatni velük ott-létét és halálát? Megtalálják, kimondják felette az ítéletet, testét négy darabba vágják, tűzbe vetik és elhamvasztják. Az ellenség elvonulása után három nap múlva előjönnek Zwingli barátai, hátha még testének valami maradványát megtalálnák? És óh csoda! a hamuból szíve épen és sértetlenül kerül elő. A jó emberek csodálkoztak, felismerték a csodát, de nem értették meg azt.“

És most fordítsunk egy nagyot a történelem könyvében. Ez év október 11-én nagy ünnepre gyűlt öszi a kappeli síkon Svájci hitbuzgó, szabadságszerető népe. A zürichi egyház meghívója² már előre jelezte az ünnep jellegét: „Minthogy nem fegyvereink győzelmét akarjuk megünnepelni, hanem egy csatavesztésről megemlékezni, védve vagyunk az esztelen kevélység és a kegyeletnélküli gőg ellen. Ünnepeünk nem az ember erejét vagy bölcsességét fogja dicsőíteni, hanem sokkal inkább Isten irgalmasságának útait. Ha a vesztett csata dacára Zwingli műve köztünk még fennáll, ez nem magunk, sem a mi őseink érdeme. Az emberi tervek megsemmisültek, de *Isten igazsága győzött*. A győzelem az ő kezében maradt, amiért mi legyőztünk.“ S csakugyan az az ünnep, amit délelőtt a zürichi Münsterben és délután a kappeli síkon rendeztek, az Isten iránti mélységes hála, a szenvedések véráztatta talajából felsarjadzó győzelem boldog ünnepe volt. Az ünnepi prédikáció Ésaías 55^{8,9} alapján (Az én gondolataim ...), a svájci ref. egyházak szövetsége elnökének, Choisy Jenő professzornak rövid lelkes beszéde bizonyosságot tett arról, hogy Isten Zwingli fáradozását: az ottani ref. egyházak erős szövetségének megteremtése céljából sikerrel koronázta. Délután pedig a csatasíkon álló emlékkőhöz gyalog, szekérrel és autóval elzarándokolt Helvécia népe, mintegy 20 ezer ember, hogy megkoszorúzza azt. Az őszi nap aranszínű fényében, a sziklaktól, erdőktől szegélyezett vidéken felhangzott a karének, a svájci szabadsághimnusz: Oh mein Heimatland, oh mein Heimatland!... S felelt reá az óriási tömeg a reformáció zoltárával: Erős várunk nekünk az Isten! . . . Tudós professzorok és lelkipásztorok előadásai tettek bizonyosságot Zwingli gyarlóságai mellett is az ő bölcsességéről, jövőbe látó prófétai lelkületéről, hitéről, hősiességéről, hazafiasságáról. S a közléről távolról idezengő harangok szava, az emlékoszlopot borító koszorúk, virágok hirdették egy buzgó, nagy ker. ember emlékének megdicsőülését a késő

² Semaine Religieuse 1931 okt. 17. szám.

utókor előtt. Valóban *a testet megölhették, de a léleknek nem ártottak.*

Most nekünk, erdélyi magyar reformátusoknak is, fel kell gyújtanunk az emlékezet fátylóját az ő sokszor emlegetett, de kevésbé értékelt, vagy épen félreértett alakja előtt. Számba kell vennünk, hogy mit köszönhetünk neki. Mennyivel vitte ő előbbre azt, ami előtte legfontosabb volt, aminek szolgálatában elégett, *Isten igaz ismeretét?* Mit köszönhet neki a reformáció, mit köszönhet az egyetemes kereszténység? Ezekre a kérdésekre kell adnunk feleletet.

I.

Jellemzésemnek első fejezete címéül talán ezt írhatnám: *a félre ismert Zwingli*. Hiszen alig van még a ker. egyháznak olyan nagy személyisége, aki felől a tudósok, hívők véleménye annyira eltérő volna, mint a zürichi reformátor. Ennek oka elsősorban az, hogy őt a nagy ker. felekezetek közül tk. egyik sem mondja egészen magáénak. A protestantizmus egyik ága, az evangélikus egyház még nem értette, a másik, a ref. egyház már nem értette meg őt. Luther és Kálvin kiforrott, befejezett életműve mellett az övé torzó, vázlat. Innen magyarázható a két prot. egyház buzgó, öntudatos tagjainak idegenkedése tőle. Maga Luther, mikor felőle a legenyhébb kifejezést akarja használni, őt Oekolampadiussal együtt *tévelygőnek* nevezi.² Követőiről, a zürichi papokról pedig később ezt írja: „Nekem sem tudományukhoz, sem elkárhozásukhoz, sem íléletükhöz semmi, közöm, életem végéig ellenük fogunk tanítani és imádkozni... Ők az efféléken nevetnek, de majd sírni fognak, mikor őket is eléri az az ítélet, mely utolérte Zwinglit, akinek követői.³ Hasonló ellenszenvvel nyilatkoznak Zwingliről az újabb luth. teológusok. Ritschl Albert szerint „amit ő teokrátikus gondolatának igazságába vetett nagy bizalmával hibázott, azt halálával engesztelte ki“. „Azok a kezek —írja Harnack—, amelyek Luther felé nyúltak — Karlstadt, Schwenkfeld, Zwingli stb. s amelyeknek megragadását látszólag csak az úrvacsoratan akadályozta meg, nem voltak tiszta kezek. Nagy politikai tervek és az evangéliumi hitre vonatkozólag aggasztó bizonytalanságok akartak polgárjogot nyerni az ev. egyházban“.⁵ A marburgi kollokvium nemrég lezajlott 400 éves ünnepségei alkalmával kiadott német theol. munkákban szintén ez a hang az uralkodó: Zwingli racionalista a hit álláspontját képviselő Lutherrel szemben.⁶

Kissé tartózkodóbb, de szintén kedvezőtlen a ref. teológusok egy részének a véleménye Zwingliről. Ami Kálvint illeti, ő tárgyi-

³ iratai. Ford. *Dr. Masznyik Endre* Pozsony, 1910. V. k. 144. U. o. 1. az erősebb kifejezéseket.

⁴ Idézve *Pruzsinszky P.* Kálvin J. Pápa, 1912. II. k. 175. 1.

⁵ *Th. Brieger*: Die Reformation. Berlin. 1914. 239, 243.

⁶ Theologische Blätter 1931. évf. 10. sz. *Fr. Blanke*: Zwinglis Sakramentsanschauung. 290. 1.

lagos hangon azt állapítja meg róla és Oekolampadiusról, „hogyan több fáradságot fordítottak a rossz lerombolására, mint a jó felépítésére. Mert bár az igazságot nem tagadták, mindamellett nem tanítottak olyan világosan, mint kötelességük lett volna“.⁷ Barth Dogmatikájában megrójjá őt azért, amiért a menyországot a pátriárkák mellett pogány hősökkel népesítette be.⁸ A szakramentumokról írt tanulmányában pedig egyenesen a r. kath. szakramentum tannal egy sorba helyezi a Zwingliét, amennyiben amaz egészen eltárgyasítja, ez pedig elalanyiasítja a szent cselekményeket s a hit természetét mindketten félreértik.⁹

Természetesen nem hiányoznak a ref. teológiában olyan hangok sem, amelyek a nagy genfi reformátorral szemben a „liberális, a szellemi vallást hirdető¹⁰ Zwinglinek nyújtják az elismerés pálmáját. Ide tartoznak Schleiermacher, Biedermann, Lüdemann és mások,¹⁰ akiket azonban már nem szoktunk a kálvini szellem megbízható képviselőinek tekinteni. Sajnos, ugyanez a nézet az 1884-i Zwingli jubileum alkalmával a magyar ref. egyházi életben is utat tört magának. „*Mi magyarok* — idézi minden kritika nélkül Benke István érdemes munkája¹¹ a Vasárnapi Újság ünnepi cikkét — *inkább zwingliánusok, mint kálvinisták vagyunk.* Kálvinnak túlszigora a fegyelemben, türelmetlensége a hitcikkekben távol áll a magyarországi reformátusoktól, kiknek elméjét Zwingli fölvilágosultsága, szívet Zwingli keresztyéni emberszeretete hatja át.“ Azt hiszem ma már egyházunknak egyetlen *öntudatos* tagja, munkása se írná le ezeket a sorokat. Ma már ez a jelző: zwingliánus, nálunk súlyosan krompromittáló egy komoly református keresztyénre nézve. Azok pedig, akik tárgyilagos álláspontot foglalnak el a zürichi reformátorral szemben, amint azt Barth példája mutatja, úgy tekintik az ő művét, mint azt a bizonyos gyermekcipőt, amiből — Istennek hála! — most már végleg kinőtt a református teologia.

A Zwingliről szóló ítéleteknek van még egy harmadik csoportja, amelyikről itt csak egész röviden tehetek említést. Hiszen leszámolt már azokkal egyik kiváló magyar dogmatörténészünk. Tüdös István az ő alapos tanulmányában.¹² Ezek pedig a világi történétíróknak (Stahl, Ranke) és filozófusoknak (Zeller, Sigwart) a vélekedései Zwingliről. Ezek a világi írók, akik Tüdös szerint csak a formát, de nem a tartalmat is nézik a reformátornál, nem tudnak úgy elmenni markáns személyisége mellett, hogy nagyképpen valami jelzöt oda ne dobjanak neki. Elnevezik őt néptribunnak, erkölcs-politikai reformátornak, pantheistának, dualista-

⁷ Kisebb művei, ford. Czeglédy S. Pápa, 1912. 168. I.

⁸ Dogmatik I. Die Lehre vom Worte Gottes München, 1927. 249. 1.

⁹ Zwischen den Zeiten 1929. évf. 455—457. 1.

¹⁰ *Schleiermacher*: Der christliche Glaube. Halle. H. rész. 347. 1. és Zw. den Zeiten 1929. 451—452. 1.

¹¹ Zwingli Ulrich élete Sepsiszentgyörgy, 1884, 107. A mű különben kimerítő svájci monográfiák alapján, ezekből vett szemelvények ügyes összeállításával készült és még ma is a legjobb magyar Zw. életrajz.

¹² Zwingli, mint dogmatikus. Sárospatak 1892.

nak, deterministának, stoikusnak, humanistának stb. és elfeledik azt, hogy egyetlen nagy ker. személyiség, már pedig Zwingli az volt, még pedig a javából, sem skatulyázható világi kategóriák szerint. Egyik bázeli professzorom, Wernle Pál, aki különben igen tárgyilagosan ítéli meg őt, teológiáját *ekletikusnak és meglehetősen zűrzavarosnak* (chaotisch) nevezte előttünk.¹³ Csakugyan a rendszerező munkát végzők számára sokszor kétségbeejtő, hogy milyen ellentétes hatások érvényesülnek nála és mennyire nem vonja ki egy-egy felvillanó hitigazságból a következményeket, hányszor keresztezi azokat olyan állításokkal és gondolatmenetekkel, amik egy korábbi fejlődési fokozatának a maradványai.¹⁴ E tény előtt ma már senki sem hunyhat szemet. S mégis, ha iratait olvassuk, valami üde, eleven, meleg hit árad azoknak minden sorából felénk. Ez a darabos, harcias svájci próféta — akárcsak mint nagy ellenfele Luther, elsőrangú stylist. Ez a stylus azonban nem mesterkél, kicsiszolt ipari munka, hanem nagy látásoknak és lelki viharoknak, élményeknek a mélyéből feldobott, drága gyöngy. Sokszor olyan tömör, hogy alig lehet lefordítani, máskor olyan egyszerű, gyermeket, mintha az ember a hegyi beszédet olvasná. S irataiba színt, életet lehel az az eleven aktualitás, aminek hatása alatt azok születnek. A következőkben megpróbálom a reformátor *ker. személyiségét és teológiai gondolkodásának alapvonalait* adni. Természetesen csak olyan méretek közt, amennyit a jelenlegi alkalom megenged. A Zwingliről alkotott hamis vélekedésekkel külön nem foglalkozom, hanem csak a tárgyalás rendjén fogok utalni röviden arra, hogy sokan mennyire félreértették őt.

II.

A sablonos életrajzi adatok helyett pillantsunk bele a reformátor belső fejlődésébe.

Életírói meglepetve konstatálják, hogy ellentétben a többi nagy ker. személyiségekkel, nem lehet beszélni nála egy megrendítő belső átalakulásról, ő maga felnőtt korában bizonyos naivsággal jelenti ki: „Elismerem, hogy Isten előtt nagy bűnös vagyok, de szegyeteljes életem ifjúságomban sohasem volt és semmi hiba miatt sem kellett büntetést szenvednem“¹⁵ Mégis értekezéseiben itt-ott szétszórva megcsendül a személyes hittapasztalat meleg hangja. *Az Isten igéje tisztaságáról* írt tanulmányában pld. így ír:¹⁶ „Tudom biztosan, hogy Isten tanít engem, mert tapasztalatom van róla... Ifjúságom alatt annyira gyarapodtam az emberi tudományban, amennyire mások az én koromban és mikor ezelőtt

¹³ 1910 nyári szemeszterében tartott előadása: Altprotestantische Theologie.

¹⁴ Barth Péter egy alapos tanulmányában (Zwinglis Beitrag zum Verständnis der Biblischen Botschaft. Ref. Kirchenzeitung 1931) ezt igen helyesen a reformátornak *fokozatos* megtéréséből s innen származó ker. *szabadságából* magyarázza.

¹⁵ Eglí: U. Zwingli. Hauck: Realencyklopädie 21, 775. 1.

¹⁸ Auswahl aus seinen Schriften. 114. 1.

vagy 8 évvel megkezdtem egészen a Szent íráshoz való alkalmazkodást, a vitakozók filozófiája és teológiája mindig ellenvetéseket akart tenni nekem. Ekkor jutottam el végre oda, hogy ezt gondoltam — de az írás és Isten igéje vezetett rá! —: *tégy félre mindent és Isten szándékát egyedül az ő szavaiból ismerd meg.* Ekkor kezdtem Istenhez imádkozni az ő világosságáért s az írás kezdett előttem sokkal világosabb lenni, — habár csak magára olvastam, — mintha sok kommentárt és magyarázatot olvastam volna. Látjátok, ez bizonyos jele annak, hogy *Isten vezet;* mert az én értelmem kicsinysége szerint sohasem juthattam volna ennyire. Megérthetitek, hogy gondolkozásom nem képzelődésnek, hanem önmagam meghódolásának, engedelmességének eredménye.“ Természetesen a Zwingli- kutatók ezt elsősorban elméleti átalakulásnak minősítik és ebben látják a reformátornak a humanizmusból való kibontakozását és a reformáció felé fordulását. Pedig ez a kijelentés nála sokkal több. Commenfariusában¹⁷ olvassuk ezt a súlyos tételt: „A hit vagy kegyesség *először is azt óhajtja, hogy Istentől tanuljuk meg, hogyan tetszhetünk neki, miként szolgálhatunk neki;* azután arra törekszik, hogy azokhoz, amiket tőle magától tanultunk, semmit se tegyünk, azokból semmit se vegyünk el.“^a Ezt — valljuk meg — Luther és Kálvin sem írhatták volna szebben és *ez az, ami Zwinglit melléjük emeli, reformátorrá teszi.* Az ő „meghódolása“ (Unterwerfung) semmivel sem kisebb, mint azoké. Igaz, ebben benne van az is, hogy szakít a humanizmussal s arról a magaslatról, ahova őt a filozófusok, klasszikus írók ismerete emelte, leszáll most már a gyermeteg ker. lelkek közé, hogy velük együtt tanulgassa — az Istennek kedves és jó akaratát. De benne van az is, hogy számára Isten most már nemcsak a bölcsesség forrása, hanem — amint ezt számtalanszor hangoztatja¹⁸ — elsősorban *élő akarat.* Istent az ő engedelmessége és Igéjének, egyeduralmának védelmezése által megdicsőíteni — ez lesz most már életfeladata.

Világos dolog, hogy ide tisztán magános vívódások és elvonuló tanulmányozás után sem juthatott volna el. Igazság után szomjazó lelkének még egyéb külső megrázó hatásokra is volt szüksége. És ezeket forró hazaszeretete, népe sorsa miatti állandó aggodalma alapján élte meg. Mint egyszerű paraszt fiú, mohó vággyal veti magát először tanulmányaira, de alig hogy elfoglalja első lelkészi állását Glarusban, egyszerre elemi erővel tör fel lelkéből a népe iránti felelősségérzete. Ez a felelősségérzet akkor fokozódik prófétai teherré, amikor mint táborigazgató elkíséri zsoldos honfitársait az olaszországi hadjáratokba. Ott, a novarrai és marignanoi véres csatákban, ahol ezerszámra látta elhullani népének fiait idegen világhatalmi érdekek szolgálatában, a haldoklók és sebesültek [nyögései közt s a harcosok elvadult, fékevesztett szenvedélyek által fűtött életében ismerte meg Isten hatalmát,

¹⁷ 55. i.

¹⁸ U. o. 27—30. Iratai. De Providentia Dei. 781. 1.

ítéletét a maga megrázó valóságában. Egyik későbbi iratában: *A svájci legrégibb szövetségeseinkhez az isteni intésében* (1522), amit ma úgy tekintenek életírói,¹⁹ mint az első, komoly ker. figyelmeztetést a leszerelésre, ott viharzik prófétai lelkének minden fájdalma: „A kegyesség, Isten igaz imádása és ismerete kialudt bennünk . . . minden bűn felébredt Isten elhagyása miatt.“ S az idegen zsoldos szolgálatnak első és legfőbb kára abban van, hogy *Isten haragját ezzel súlyosan magunkra vontak.*” Megvannak a céltalan háborúskodásoknak a maga súlyos erkölcsi következményei is, az elbizakodottság, kapzsiság, erkölcstelenség stb., de az első, a legfőbb mégis csak ez. Innen kezdve egész életét ennek a nemzeti bűnnek a kiirtására szenteli, ennek megszüntetése első dolga zürichi reformációjában s emiatt kerül később az őskántonokkal is összeütközésbe, aminek végül élete is áldozatul esik.

Zwingli életét tehát ugyanaz az ige sodorja Isten kikerülhetetlen szolgálatába, ami a Krisztusét: *Szánakozom a sokaságon!* (Mk. 8 2.) Megtérése így nem csak egy üdvösség, megigazulás után sóhajtozó lélek kibékülése, boldog megnyugvása, hanem bekapcsolódás Isten felszabadító munkásságába is. *Nemcsak egyéni, hanem közösségi, prófétai jellegű.* Igaz, hogy később Isten hatalma egészen közel lép hozzá, akár csak Lutherhez. 1519-ben, mikor már zürichi pap, borzasztó módon dühöng a városban a pestis. 9000 lakos közül 2500 esik a ragálynak áldozatául. Maga a reformátor is hónapokon át élet-halál közt lebeg. Felgyógyulása után, amikor alig van még jártányi ereje, írja megrázó énekeit, amikben először bontakozik ki ref. hite teljes tisztaságában.

*Légy Krisztasom én mellettem
S hozz enyhülést nagy terhemben.
Akaratod én akarom,
Tégy bármit is jó akaróm !¹¹*

Még a betegsége előtti hónapokban tanulmányozza Luther iratait s boldogan ismeri fel nála ugyanazt a törekvést, ami már addig is neki életcélja volt. Később is, minden nagy tisztelete mellett a wittenbergi reformátor iránt, nem győzi hangsúlyozni, hogy Isten ő *tőle függetlenül* hívta el az ő szolgálatára: „*Én* mielőtt csak egy ember is tudott volna a mi vidékünkön valamit L. nevérol, még *1516-ban* hozzá fogtam Krisztus evangéliumát prédikálni, úgy, hogy sohasem léptem a katedrúra anélkül, hogy azokat a szavakat, amiket azon a reggelen a misében az evangéliumból olvastam, ne vettem volna elő és kizárólag a Szentírásból meg nem magyaráztam volna.“²² S utal arra, hogy már akkor intette a maria einsiedelni kolostor igazgatóját, hogy egyedül a Szent írást olvassa, ahoz tartsa magát, mert ez többet ér, mint

¹⁹ *O. Famer: Huldrych Zwingli. Emmishofen 1931.*

²⁰ Iratai. Isteni intés. 40-60. I.

²¹ Benke I. fordítása. 44. 1.

²² Iratai. A tételek magyarázata. 217. 1.

az egyházi atyák. Csakugyan, ha életét nézzük, látjuk, hogy már ekkor kezd küzdeni a római egyház éltünk visszaélései, a búcsújárás, a csodatevő Mária kép imádása és a bűnbocsánat árulás ellen, ő tehát előbb vette fel a harcot a Szent írás alapján a római egyházzal s csak azután jutott el az evangélium megigazító tartalmának *személyes* ismeretére, a Krisztussal való egyese égre s nem megfordítva, mint Luther. De ki ne tartaná ezért őt öntudatos, eredeti reformátornak?...

Zwingli tehát nemcsak hívő létek, hanem próféta is. S ez adja meg *kegyességének, reformációjának* sajátos színezését, ő is, akárcsak Luther, nem győzi hangoztatni, hogy a keresztyénség komoly megtérés, a Krisztus ingyen váltságában való hit. De ha valakin, akkor rajta igazán beteljesedett az ige: *És jöve hozzám az Úrnak Lelke... és lőn az Úr beszéde hozzám.* (Ez.) Ebben a hitéletben nincs semmi pihenés, semmi boldog elmélyedés, üdvélvezet, itt minden a szüntelen való felkészültségnek, a szolgálatnak, Isten *aktuális* parancsa előtti engedelmességnek a jelét mutatja. „*A kegyesség — írja a Commentariusban²³ — tény, tevékenység, munkásság s nem beszéd, nem tudomány.*“ Ábrahám elsősorban az engedelmességnek s csak azután a hitnek ösképe. Legyőzi eszének ellenvetéseit s Isten leglehetőlenebbnek látszó parancsát is kész végrehajtani. Ker. életében nincs idő arra, hogy leüljön nyugodtan az íróasztalhoz s elmélyedve Isten titkainak tanulmányozásában, egy kifogástalan theol. rendszert építsen fel. Luther Zwinglit egy vitairatában „felette ügyetlen ácsolónak és nyers munkásnak“ nevezi,²⁴ ő maga pedig legnagyobb rendszeres munkájának a végén ezt a vallomást teszi:²⁵ „E kommentár három és fél hónap alatt készült el itthon és a nyomdában. Igaz, hogy nincsen simítás rajta; fésületlen, de igazságra, szentségre törekszik: olvasd türelemmel, tanakodj felette jó lélekkel.“ Ez a lélek nem ismeri a pihenés köteleességét még magával szemben sem. A badeni hitvifa alkalmával 6 hétig nem is fekszik le, csak úgy ruhástól alszik s mikor végre mégis ágybafektetik, az első küldönc (Platter Tamás) érkezésére ismét talpra áll, tollat ragad, hogy harcos társainak az utasítást megírja.²⁸ Ennek a pásztnak nem elég a vasárnapi prédikálás, minden reggel 5-kor a munkásoknak, 8-kor pedig a polgárságnak hirdetnie kell az ígét, a theol. előadások mellett el kell látogatnia a tanácsházba, a piacra, a céhekbe és tanácskozással, beszélgetéssel, traktátusok osztogatásával is mindegyre bizonyosságot kell tennie az Úr ügyéről.⁸⁷ Házában sokszor olyan lárma van, hogy azt sem tudja, hol a feje s mégis egymásután adja ki vitairatait, konfesszióit és annyi levelet ír, amennyit bár-

²³ 94. 1.

²⁴ Iratai. V. k. Hogy Krisztus ez igéi: ez az én testem stb. még erősen állnak. 144. 1.

²⁶ Comm. 308. 1.

²⁶ *Farner*, i. m. 52. 1,

²⁷ *Egli*, i. m. 781. 1.

melyik reformátor társa. Ezt a munkát csak az ő nagy, erős, edzett fizikuma tudta súlyosabb megrendülés nélkül folytatni. Még prédikációi²⁸ is magukon viselik ennek az erős akaratnak a nyomát. Sokszor egész vitákat insceniroz azokban valóságos és képzelt ellenfeivel s csak azzal menti meg a tartalom egységét, hogy a végén határozott, biztos tételekben összegezi azoknak igazságait.

II.

Aktív keresztyén életének bizonyosága az a reformátori munka, amit gyülekezetében és hazájában végrehajtott.

Reformációjának sarktétele, amint láttuk, az *Isten igéjének való engedelmisség*. Ez azonban természetesen magába foglalja az evangélium központi hatalmát: a kegyelemből hit által való megigazolást is, amit némi egyszerűsítéssel ép úgy hirdet, mint Luther. Viszont nem merül ki teljesen abban, hanem igyekszik érvényt szerezni Isten igéjének teljes öntudatossággal és határozottsággal az élet minden vonalán. Itt ágazik el egymástól a reformáció két irányba. Luther²⁹ a wittenbergi zavargásoknál arra inti híveit, hogy óvakodjanak a radikális újításoktól, hirdessék csak az igét, amíg a hamis tudomány „az egész világ előtt felfedve s megismertetve, szégyenletesen elpusztul“. A felsőséget csak akkor avassuk bele a reformálásba, ha erre hajlandó, de „ha nem akar, akkor te se akarj“. Ezért minden újítás, ami a reformatas munkáját ki akarja szélesíteni, készületlenül találja őt s csak a felsőség hozzájárulásával újít, hiszen — az ige úgyis mindent elvégez.

Ez a reformálás Zwinglitől teljesen idegen. Mykonius³⁰ így ír róla: „Közben az evangélium kifejtette erejét s a legtöbben égi igazságnak tartották, különösen a zürichi tanács és a 200-ak hatósága fogadta el azt. Erre Zwingli hozzáfogott ahoz, hogy *a fennálló viszonyok megváltoztatását vegye szemügyre*.“ Aztán beszámol arról, hogy mint törlik el a szerzet rendeket, csukják be a kolostorokat, anélkül, hogy ezáltal valakit életében, jövedelmében károsítanának, mint szabályozzák a szegénygondozást, lelkipásztorképzést, mint távolítják el kíméletesen a képeket, szüntetik meg a misét s tesznek intézkedéseket az újrakeresztelők elnémítására. Tudjuk, hogy e reformokat mint egészítik ki később a többiek: a 6 tagú presbyterium (Stillstand) felállítása, a valláserkölcsei életnek, a vasárnap megszentelésének, a szórakozásoknak, öltözködésnek, kereskedelemnek szigorú elleörzése.³¹ Akik erről írnak, mind feljajdulnak: íme az ó-testamentumi, az anabaptisták példájára végrehajtott középkori *teokrácia!* Pedig Zwingli semmi egyebet sem tesz, mint 1. amit Luther is megtett: az evangélium tiszta prédikáltatását intézményesen is biztosította s 2. amit L. is helyeselt:

²⁸ L. iratai közt: A pásztor, A préd. hivatal stb. című beszédeit,

²⁹ Iratai. III. k., A zavargásokról. Í74. 171 l.

³⁰ Zw. iratai. Életrajz Mykoniusától. 9—10. l.

³¹ *Egli*, i. m. 805, 806. l.

bevonta ebbe a munkába a vele teljesen egyetértő világi hatóságot, végül 3. amit már sajnos L. nem tett meg s amivel még mi is adósok vagyunk: *megteremtett egy evangéliumi szellemű társadalmi életet* s ezzel Isten igéjét társadalmi téren is uralkodóvá tette. Az eszközök alkalmazásában, igaz, túlmént a kellő határokon. Aki nem engedelmeskedik, azoktól nemcsak a céhtagságot, az iparendélyt, hanem a polgárjogot is megvonják, a r. kath. istenliszteleket pedig egyszersmindenkorra kitiltják a kanton területéről.³² Emiatt nyílt szakadás áll be Zürich és az őskantonok közt, de Zwingli ezzel nem törődik, annyira erősnek érzi magát. Hát ez bizony, valljuk meg, ugyanaz a módszer, amelyik szerint Kálvin, Knox és Geleji K. István dolgozott. És még dicsőítse valaki Zwingli liberalizmusát!

Ez a hajthatatlan ember lesz természetszerűleg jóidéig az egész svájci reformáció szellemi vezére. Haller, a berni pap őt „az egész haza püspökének és az Úr szemének“ nevezi³³. És ebben nincs semmi túlzás. Az ő hitére, tudására, elszántságára, szervező erejére époly nagy szüksége van akkor a svájci és délnémet reformációnak, mint a Lutherére Közép- és Észak-Németországban. Ő az, aki a római egyházzal elégedetten, egyszer kritizáló, máskor evangéliumi igazságokat hangoztató, ide-oda ingadozó humanista lelkeket agitáció jávai, levelezésével, személyes látogatásaival Isten igéjének örök tekintélye alatt egy szövetséggé fűzi. Szájról-szájra jár a hír, hogy gyülekezetében milyen tervszerű, öntudatos, áldott munkát végez, mint cáfolta meg a konstanzi püspök helyettesét (Faber), mint utasította el magától a felajánlott bíbornoki méltóságot. A délnémet városok papjai Bucer, Capito, Pirkheimer stb. — különösen Luther eltűnése, wartburgi tartózkodása óta — benne látják a reformáció új vezérét, a svájci ref. papok pedig az ő biztatására követelik már 1522-ben a szövetségtanácstól és a konstanzi püspöktől az evangélium szabad prédikálásának engedélyezését. Különösen ki kell emelnünk impozáns hitvitáit, amelyek nemcsak egyházi, hanem országos események is. A zürichi két vitatkozáson (1523 jan. 29 és okt. 26) még csak a svájci német kantonok papsága van jelen, de a bernin (1528) már egész tábor van körülötte. Fényes felvonulás ez az egész év. Schweizből, Zwittglivel és a polgármesterrel együtt csak Zürich kantonból 40-nél több lelkész jelent meg, Dél-Németország és a francia Schweiz szintén képviselve voltak. Az előbbieket e vita után az ő úrvacsoratanát vallják, az utóbbiak pedig megnyitják a kaput az első francia reformátor, Faréi Vilmos munkássága előtt. *Igy szélesedik ki Zwingli munkája európai jelentőségűvé.*

A reformátor mindezt látja, tudja és mint józan tudós és reális politikus az új egyház győzelmét *külső védőfalakkal* is akarja biztosítani. Már 1524-ben külön szövetséget kötnek a r. kath. kantonok a prot. kantonokkal szemben, az evangélium hirdetőit,

³² Farner, i. m. 40. 1.

³³ U. o. 64.

követőit ahol csak elfoghatják, bántalmazzák, kivégzik, végül 1529-ben a Habsburgokkal, Schweiz ősi ellenségeivel lépnek egyeségre. Hibáztathatjuk-e már most Zwinglit, ha ezek után ő is 1527-ben a délnémet városoknál keres oltalmat, ezeket is bevonja a ref. kantonok el len szövetségébe (Burgrecht) s velük együtt fegyveres leszámolásra készülődik? 1529 szeptemberében hallja a hírt Strassburgban, hogy V. Károly és öccse, Ferdinánd erőszakkal akarják a német protestánsokat rekatholizálni s azután Schweizot is »megsemmisíteni“. Néhány héttel később a marburgi kollokvium már Hesseni Fülöppel s az ott megjelent politikusokkal együtt egy hatalmas Habsburg-ellenes szövetség létrehozásán fáradozik, amely Magyarországtól Angliáig az összes európai hatalmakat e sötét tervvel szemben egy táborba tömörítette volna.³⁴ Végül mikor már kikerülhetetlen lesz az összeütközés, ő maga is fegyveresen siet a reformáció védelmére.

E lépéseket teljes öntudatossággal teszi meg. Isten örök törvényét nem tévesztette össze a jelen sürgető, kikerülhetetlen parancsaival. A délnémet városok szöv. tervezetében kijelenti, hogy Isten az embernek gyakran az ember által, mint egy eszköz és edény által nyújt segítséget és védelmet s józanon fejtegeti az okokat, amiért az *ő dicsőségére és szent igéje erősödésére* e szövetséget meg kell kötni. Már 1525-ben kidolgozza a részletes haditervet — *Isten nevében!* — a zürichiek számára a bűnös, hűtelen és Isten ígését megtagadó szövetségesek ellen, amiben a csapatok összeállítására, felszerelésére, vezetésére, s a támadás megindítására nézve részletes, szakszerű utasításokat ad. Modern pacifistáink ma borzalommal olvassák egy ker. lelkipásztornak eit a szokatlan alkotását.¹⁵ De ne feledjük, hogy ő már akkor Zürichnek nemcsak lelkipásztora, hanem tk. már polgármestere és hadvezére isi A r. kath. kantonokkal már csak a harctéren lehetett leszámolni. A *Habsburg szövetség pedig az egész Schweiz fennmaradását tette kétségessé.* Zwingli tehát tk. *védelmi háborút, szabadságharcot* folytat, aminek létjogosultságát híres békeszózatában „és később is, állandóan elismerte.⁸⁸ Az újkor hajnalán fel lendült és hitben erkölcsben megújult városok akarják felszabadítani magukat a tisztán tradicionális tekintélyekre támaszkodó, lezüllött ős kantonok elviselhetetlen uralma alól.

„A törvény — írja a Commentárius⁸⁷ — az Istennek örök, állandó akarata“. Nekünk nem szabad kitérnünk azok elől a feladatok elől sem, amiket Ő kényszerűségből ma és a mi mostani világunkban elénk állít. Itt áll elő aztán az a súlyos kérdés, ami most is állandóan foglalkoztat minket: Meddig mehet el a ker. ember világi kötelességei teljesítésénél lelkiismeretének sérelme nélkül? Zwingli ezt a kérdést egy *önvédelmi háború* megindításával

³⁴ Th. Brieger, i. m. 235-236. 1.

³⁵ Mindkét okmányt 1. az iratai közt.

³⁶ Isteni intés. 44. 1.

³⁷ Comm. 95. 1,

oldotta meg. Ha őt ezért elítéljük, pálcát kell törnünk magyar ref. egyházunk hősei, Bocskay, Bethlen és Rákóczi György felett is.

IV.

Zwingli *teológiájának* ismertetésénél a leggyakrabban azt hangoztatják, hogy ő a más két, kimondottan ker. teológus reformátorral szemben — humanista. Jöjjünk tisztába azzal, hogy mit jelent nála ez és jogosan lehet e ezt a jelzőt egész rendszerére alkalmazni.

A humanizmust tartalmilag egyáltalán nem lehet egységes szellemi irányzatnak nevezni. Tk. gyűjtő neve azon tudósok, költők és politikusok munkásságának, akik az egyházi tekintély által megkötött középkori szellemmel ellentétben *bizonyos téren* az emberi szabadság álláspontját képviselik. Az egyik a történetírás (Valla), a másik a politika (Huítén), a harmadik a filozófia (Pico del Mirandola), a negyedik a biblia fordítás (Erasmus) terén kezdi ki a középkori egyház egyeduralmát. Dogmatikai tekintetben ez a tábor a legkülönbözőbb elemekből áll. Vannak köztük, akik engedelmesen meghódnak az egyház dogmatikai tanításai előtt és vannak, akik szabadon kritizálják azokat. Sőt vannak, akik már „nincsenek messze Isten országától“. A reformátorok küzdelmes ifjúságába mindegyre bevilágít egy-egy ilyen, Krisztus felé útban levő, jóságos humanista arca, irodalmi alkotásaik a biblia mellett rendes lelki táplálékuk. Ezek (Wölfflin, Wittenbach) nem hiányoznak Zwingli életéből sem.

Most már a reformátorok hitének mélységétől, erősségétől függ az, hogy mennyire tudják magukat felszabadítani a humanizmus fogyatkozásaitól. Mert a szabad vizsgálódás és Krisztushoz vágyódás mellett ezek is feltalálhatók az említett tudósoknál. Hitük pld. épp mint a mai modernistáké, az ész és tekintélyhit keveréke. S mint akiknek nincs biztos támaszuk, kételkedve, ingadozva nyúlnak egyszer a klasszikus filozófia, máskor az egyházi atyák után, hogy tanításaikat igazolják. Az elsőből átveszik az értelmi erkölctant (az erény tudás, tehát tanítható), az utóbbiból az emberi szabadakarat tanát. A menyország náluk az ideák, a héroszok és szentek csodás gyűjtőhelye. Ez a hit nem képes arra, hogy jellemet formáljon, világot újítson, szenteljen meg, A humanistákat — eltekintve az említett kivételes egyéniségektől — legtöbbször földi törekvések hevítik, hiányzik belőlük a prófétai tűz mennyei ereje. *Már magában véve az a tény, hogy Zwingli egy nagy hívő-mozgalom kikristályosodást pontja, vezére, megcáfol/a azt az állítást, hogy ő egyszerűen humanista lett volna. Igaz, a munkái tele vannak Catótól, Cicerótól, Senecától, Platótól vett idézetekkel s később reformatori működése legtevékenyebb napjaiban is gyönyörűséggel merül el a klasszikusok olvasásába, de ezekért éppúgy nem lehet megtagadni tőle a teológus nevet, mint Bod Pétertől vagy Baksay Sándortól.*

a) Világnézetének, helyesebben teológiájának kiinduló pontja

ugyanaz, mint a másik két reformátoré: *az élő, hatalmas Isten*. Ép oly mélységes alázattal áll meg előtte, mint Mózes a Hóreb hegyén, mikor hallja az ő szavát: *Vagyok, aki vagyok* (II. 3i4) De az ő megrendítő valósága mellett egyúttal csodálkozva, sőt boldogan merül el bölcsességének, jóságának szemléletébe is. Nem riad vissza Isten világban való életének túlságos hangsúlyozásától sem. „Ő alkotja mindennek lényegét, ő élete és mozgása mindennek, ami él és mozog.“ De mintha tudná, hogy ebben egyesek panteizmust gyanítanak, rögtön hozzáteszi, hogy ő itt Pál apostol athénei prédikációja után halad s ő sem akarja a profán írókat bibliai szerzők mellé állítani. Csak rámutat arra, hogy *az isteni lélek általuk is megnyilatkozik*.³⁸

Ez az erős istenhit vagy Isten állandó szemlélése nagyobb szerepet játszik teológiájában, mint akár Luthernél, akár Kálvinnál. Az elsónél Isten hatalma, ereje, bölcsesége szinte egészen átmege Krisztusba, („Seregeknek Ura, kinél nincs több Isten“), a másodikonál a Szentlélek csodálatos, megigazító, erősítő, megszentelő munkásságába, Zwinglinél azonban megmarad Isten az ő első személyének, a minden érteit felülmúló, elképzelhetetlen gazdag Mennyei Atyának. Nagyon gyakran nevezi őt a *legfőbb jónak*, de rögtön siet utána tenni, hogy ez előtte nem földi, hanem mennyei érték, az összes javak foglalata, forrása, tehát legfőbb erő is.³⁹ Őt megismerni = benne hinni a kegyes élet első feltétele. „Ha ezen a változáson át nem megyünk, törvényeinek sohasem fogunk engedelmessékedni“.⁴⁰

Már ezután is gondolhatjuk, hogy Isten megismerése nem emberi és nem értelmi tudás, hanem felülről származik és az egész életet átalakítja. S csakugyan Zwingli éppoly határozottan és tudatosan építi rá teológiáját a *kijelentésre*, mint a többi reformátorok. „A magunk erejéből semmiesetre sem tudhatjuk meg, hogy mi az Isten ... Csak az Istentől magától nyerhetünk Reá vonatkozó ismereteket. Őt a mi elménkkel kikutatni, vakmerőség, prometheuszi lázadás.“⁴¹

„Ebből a tételből most már sokkal több következik, mint amennyit gondolnánk: *a Zwingli teológiájának radikalizmusa*. Ha az Isten ismeretének forrása egyedül Őmaga, nincs szükség semmi emberi tekintélyre. A szentek, az egyházi atyák, a zsinatok, a pápa mind-mind elolvadnak, semmivé lesznek a világosság, az élet egyedüli forrásával szemben. Tételei közül a legelső, leg súlyosabb ez: „Tévednek és *Istent szidalmaznak* mindazok, akik azt mondják, hogy az evangélium az egyház bizonyágtétele nélkül semmi.“ Tehát Isten dicsősége, becsületügye követeli meg, hogy csak az ő kijelentését fogadjuk el döntő bírónak minden hitbeli

³⁸ U. o. 30. 1. A panteizmus vádját ügyesen cáfolja Tüdös I. i. m. 17. s köv. 1.

³⁹ U. o. 28, 245. 1. De Providentia, 759—760. 1.

⁴⁰ Comm. 304.

⁴¹ U. o. 26. 1.

kérdésben. Tudjuk, hogy Luther is már eljutott erre az álláspontra a lipcei vita alkalmával s reíformációja nagyrészen éppen erre a meggyőződésre támaszkodik. Mégis Zwingli sokkal szabadabb, radikálisabb a hit kérdéseiben, mint ő. Mi ennek az oka?

Harnack, Luther középkori vonásait vizsgálva, megállapítja, hogy ezeknek oka az ő kevésbé rendszerező gondolkozásában van.⁴² „Mint egy gyermek foglalatoskodik az egyház hajlékában.“ Összezavarja az evangéliumot az evangéliumról szóló tanítással, az ev. hitet a régi dogmával, *Isten ígését a Szentírással*, a kegyelmet a kegyelmi eszközökkel. Nos, ezektől a veszélyektől Zwingli nyugodt, energikus gondolkozása távol tudta tartani magát. Ő már tudatosan végrehajtotta azt a megkülönböztetést, ami nélkül nincs teljes, következetes reíformáció, hogy Isten ígéje több, mint a biblia betűje s az ennek hordozója. „Tehát következik a Szentírás fent elsorolt helyeiből — mondja a tételek magyarázatában — hogy az emberek az evangéliumot nemcsak érvényesnek (igaznak) nem tarthatják, hanem egyáltalán mégsem érthetik, csak Istennek kegyelme és ereje által“.⁴³ Igen helyesen látja egyik legújabb vizsgálója (Barth Péter), hogy ő tanítja először a reíformátorok közt a kijelentés aktualitását s a Szent Lélek bizonyágtételét teljes határozottsággal.⁴⁴

Itt fenyegeti a Zwingli teológiáját egy nagy veszély: az, hogy a Lélek egyoldalú hangsúlyozása miatt a spiritualista rajongók szomszédságába kerül, akik e mellett Isten írott ígésének a tekintélyét elhanyagolják, sokszor semmibe se veszik.⁴⁶ Csakugyan Zwingli is itt-ott épp oly lelkesedéssel beszél Istennek „belső ígéséről“, megvilágosításáról, mint azok. De ez — amint látom, sohasem lesz azonos a hittel, a szív meggyőződésével, az értelem belátásával, amint azt Ritschl Ottó állítja. Isten kezdeményezését, elsőbbségét, aktuális hatását, a hitelei minden pontján kifejezetten hangsúlyozza. Ő az, aki minket bűneinkben „megszólít“, „magához hív“, „hitet ajándékoz“, a Krisztus váltságáról szóló evangéliummal önmaga iránt „felbátorít“, lelkünket „élő ígésével“ s a szakramentumokkal táplálja, minket „állandóan tanít“.⁴⁶ *Az írás tehát egyetlen forrása Isten ismeretének s annak tartalma Krisztus s a benne megadott üdv.* Aki pedig hiszi, hogy ő Krisztus Jézus által Isten kegyelméből megváltott és naponta a bűnnek vagy a gyarlóságnak minden ágától megtisztított, az nem vétkezik.⁴⁷ Ezek a tételek világosan mutatják Zwingli komoly, biblikus hitét a rajongók kalandos tanításával és viselkedésével szemben. S hogy mégis a szakramentumokról szóló tanításában nem őrzi

⁴² Dogmengeschichte. Leipzig, 1893. 370-373, 1.

⁴³ Iratai. A tételek magyarázata. 150-151. 1.

⁴⁴ I. d. 260, 261 1. stb.

⁴⁵ O. Ritschl: Dogmengeschichte des Protestantismus Göttingen III., 1926. 56-57. 1.

⁴⁶ Comm. 25—26, 52—58,95-98. stb. A tételek magyarázata. 158-159. 1.

⁴⁷ L. a 2-ik tételt. Tételek magyarázata. 149—151, 162. 1. Az Isten ígéje tisztaságáról. 112. 1. stb.

meg ezt a transcendens szempontot, annak okát később fogjuk látni.

b) Az Istenről szóló ismeret részletezésében, amint már említettük, különösen a Szentháromság első személyét hangsúlyozza. Nehogy valaki e miatt Zwinglit unitáriusnak tartsa! Ő ezen a ponton is teljesen ortodox. Vallja a Szentháromságról szóló Összes ökumenikus végzéseket, Krisztus két természetének tanát, úgy, amint azt az efézusi és khalcedoni zsinatok formulázták. Sőt, nem fél attól sem, hogy Máriáról, „az örök tiszta szolgálóleányról, J. Krisztus anyjáról“ prédikációt mondjon. Itt mondja ki azt a nagy igazságot, hogy minél inkább nő a J. Krisztus tisztessége és szeretete, annál inkább nő a Mária tisztessége és megbecsülése is, mivel ő nekünk ezt az oly nagy és kegyelmes Urat és Megváltót világra hozta.⁴⁸

A Szentháromság-Isten megismerése azonban csak fokozatosan történik. „Ki kell jelentenünk, hogy a dolog természeténél fogva az Isten megismerésének meg kell előznie a Krisztus megismerését. Krisztust... akkor tanítjuk és ismerjük meg igazán, midőn a bűnt látván, felismertük, hogy a bűn miatt előttünk zárva van az égbe vezető út.“⁴⁹ Zwinglinek ez a tétele nemcsak fejlődésére és megtérésére vet világot, hanem arra a sokszor elhanyagolt és eléggé nem hangsúlyozható tapasztalati igazságra is, hogy az *isten valóságában, szentségében való hit már a Krisztus váltságának ismerete előtt is felébredhet az emberben*. Ez a tétel teszi Lutherrel szemben a két másik reformátort megértőbbé a vallással, mint Istennek a természeti világban kijelentett ismeretével szemben. S ez a tétel teszi őket megértőbbekké a kultúrával, mint az ember elpusztíthatatlan részének, a *szellemiségnek* a produktumaival szemben is.⁵⁰ De ebben van egyúttal a ref hitvallás nagy uralkodó igazságának, a *predestinációnak* a csirája is elrejtve. Zwingli, amint láttuk, a hitélet első megmozdulását még az Isten pusztá létezésének elismerését, a bűn megismerését stb. is mind Isten kezdeményezésének tulajdonítja. Az egész üdvélet tehát az ő örök tervének, felőlünk elvégzett irgalmasságának a kibontakozása, amíg végre Krisztusban „a könyörületesség teljességét az igazság kára nélkül *feltárja*“.⁵¹ A predestinációtan alapja tehát nála nem az egyes ember megigazítása, üdvbizonyossága, Isten személyes „elhívása“, mint Kálvinnál,⁵² hanem Isten gondviselése, bölcsessége, örök, állandó akarata. A cél azonban nála is ugyanaz: *Isten önmegdicsőítése*, a hívők iránti irgalmának s a gonoszok iránti büntető igazságosságának kijelentése.⁵³ Így elveszíti a tan nála azt a melegségét, ami vonzóvá teszi a hívő lélek előtt s olyan spekulatív ízű lesz, mint később a hollandus Gomarusé.⁵⁴ Az antik filozófiát is leginkább ezen a helyen érvényesíti.

⁴⁸ Iratai. 133. 1.

⁴⁹ Comm. 60. 1.

⁵⁰ U. o. 61. 1.

⁵² Institúció II. kötet 147 s köv. 1.

⁵³ De Providentia Dei. 757 s köv. 1.

⁵⁴ L. O. *Ritschl* i. m. 303-310. 1.

Ebből következik már most, éppen mint később Gomarusnál, hogy Krisztusnak, mint a Szentháromság második személyének *munkáját* az ő földi megjelenése (Jézus) és munkája mellett nem tudja eléggé értékelni. Általában a szentháromságtan nélküli nála azt az életteljességet, amit Kálvinnál látunk. Krisztus Isten, hiszen az övé az uralkodás és hatalom, akárcsak az Atyáé és a Szent Léleké és csak mint Isten tehet eleget bűneinkért, de már a Krisztussal való személyes élő viszonyról nem igen beszél. Ő a mi bűnbocsánatunk bizonyossága, kezessége, záloga, *aki által és akiért* mi biztosak leszünk Isten bűnbocsátó kegyelméről. Azok a szentírásbeli helyek, ahol a Krisztusnak az egyes lélek számára való közöltetéséről és a vele való egységről van szó (Ján. 6⁵³, Rom. 6⁴), egyszerű allegóriák, vagy a mi megtérésünket, új életre való ébredésünket jelentik.⁵⁶ *De azért ne gondoljuk, hogy Krisztus nem él és nem uralkodik.* Ő [az egyháznak egyedüli feje, akivel — Pál apostol szerint (II. Kor. 11², Ef. 5³²) — szent, tiszta házasságban él, akire egyedül hallgat, akinek egyedül engedelmeskedik. Ő egyúttal az egész emberi nemzetség *vezére és kormányzója* is.⁵⁵

Mindazok tehát, akik azt hirdetik, hogy Zwingli váltságában a Krisztus főpapi és királyi méltósága nem fontos s nagy előszeretettel emlegetik, hogy nála az Idvezítő inkább csak tanító, törvényadó és példa, téves úton járnak. Ő Krisztusnak az egyes emberekkel való közvetlen viszonyát földi tartózkodására korlátozza s most már szerinte ő velünk csak az egyház, e láthatatlan, szent közösség útján áll összeköttetésben. Így a reánk való hatása is *szellemi* eszközökkel történik: az evangélium útján, mely az ő váltságát hirdeti nekünk és törvényei, parancsolatai útján, amikkel új életünket szabályozza. A tulajdonképpen *személyes életforrás* tehát nem ő, hanem az evangélium és a mi hitünk. Így tud beszélni a hit *megigazító és üdvözítő* erejéről. Ezen a ponton nincs nála semmi mysticizmus. Minden tiszta, egyszerű, világos. „Tüzet bocsátott Isten szíveinkbe, hogy a magunk szeretete helyett az Ő szeretetét gyűjtsa fel. Ez a tűz a szeretet, az Isten szeretete. Ha ez itt ég bennünk, akkor semmit sem cselekszünk kényszerítve, hanem mindent szabadon és édesen.“ Ki ne venné észre itt a reformátor lesíklását a hit objektív, megingathatatlan, élő alapjáról?⁵⁷ De ki ne látná egyúttal itt a Jánosi iratok hatását is, amiket Zwingli olyan nagy előszeretettel tanulmányozott?

c. Ezek után rátérhetünk az ő sokszor kritizált *szakramentum tanának* ismertetésére.

Amint már az eddigiekből is láhattuk, Zwingli — a maga egészében — sem nem humanista, sem nem racionalista. A humanizmus fölé emeli őt szent, prófétai hite Isten hatalmában, gyermeki bizodalma a Krisztus váltságában. A racionalizmustól pedig megőrzi őt az üdvtörténet kereteinek élő hittel való megtöltése, az

⁵⁵ Comm. 61, 85, 92. 1.

⁵⁶ U. o. 54. 1. és a tételek közül a 6—9.

⁵⁷ Comm. 56. 1. A tételek magyarázata. 180—181. 1.

egyetemes ker. hitigazságokhoz való ragaszkodás. Egy tekintetben hiányosnak találtuk hitét. Nem hangsúlyozza az élő Krisztussal való *személyes* közlekedést. Ebből ered szakramentum tanának fogyatékosága is.

Mindenekelőtt tudnunk kell, hogy ő maga is teológiájának ezt a részét fogyatékosnak, befejezetlennek látta. „Az tehát, aki bennünket az Úrvacsoráról értekezni hall, — írja a *Commentarius*-ban,⁵⁸ ne gondolkozzék így: ezt Zwingli mondotta, ... tehát azt követni kell... Viszont senki se utasítsa vissza a szavakat, amelyek az *Isten titkainak* forrásaiból vannak véve... Minden ítéletet függőben kell hagyni mindaddig, míg az ügy megvilágíttatván, világosan felismerjük, mit kell hirdetnünk.“ így tehát tudatosan módosítja, javítja szakramentum tanát a Tételek magyarázatától fogva (1523) az I. Ferenc francia királynak írt, legutolsó hitvallásig (*Expositio fidei* 1531). Ezért fedeznek fel nála ismertetői fokozatos elmélyülést e tan kidolgozásában.⁵⁹

Tisztába kell jönnünk azzal is, hogy a reformátor teológiája az élet hatása alatt jött létre s amint a körülmények parancsolták, hangsúlyozta a hitigazságoknak egyik vagy másik oldalát. Először, épp mint Luther, ő is bizonyos tekintetben rombol, hogy aztán építhessen. Támadása először az ellen irányul, hogy a szakramentumok mágikus hatása révén (mise áldozat) valaki Isten hatalmát, szabad tetszését korlátozni próbálja (közbenjárók, szentek) és másodsor, hogy a Teremtő helyett a teremtményt imádja. Ezt a két motívumot úrvacsora tanának mindenik formulázásában megtaláljuk. Nem győzi eléggé hangsúlyozni, hogy csak Isten engeszthet ki minket önmagával és hogy Krisztus emberi teste és vére, ami teremtett test, az ő istenségével szemben semmit sem használ. Szinte azt mondhatjuk, hogy Krisztus békítő szerepe átmegy nála a múltba a jelen helyett és a jelenben csak Isten és az ő evangéliuma táplálják, erősítik a ker. életet. Innen van az, hogy a szakramentumok az ige mellett elveszítik jelentőségüket. Egy alkalommal ezt a merész nyilatkozatot teszi: „Akinak a hite erős volna, annak sem keresztségre, sem úrvacsorára nem volna szüksége.“⁶⁰ Mivel azonban, mint láttuk, ilyen erős hite, szerinte, senkinek sincs, ezért a szakramentumokat megtartja. De a kegyelem független és szabad természeténél fogva ezek nem zárhatják magukba az üdvözítő erőt. Ezért nem lesznek egyebek, mint az elkötelezésnek (kereszteselés: zászlóeskü) vagy a visszaemlékezésnek (úrvacsora-testamentum) jegyei. A lélek tápláléka azonban csak az ige, az evangélium, így magyarázandók a Ján. 6:55–56 versei s a szerzetési ígék.⁶¹ Később a *Commentarius*-ban (1525)⁶² ismét nagyon bő-

⁵⁸ *Comm.* 167. 1.

⁵⁹ *Fr. Blanke: Zwingliis Sakramentsanschauung Theol. Blätter*, 1931. 283. s köv. 1.

⁶⁰ *O. Farner, i. m.* 60. 1.

⁶¹ A tételek magyarázata. 202, 216—217. I.

⁶² 164-180. 1.

ven foglalkozik a szakramentumokkal, különösen az úrvacsorával. A keresztelés itt már az Atya, Fiú és Szent Lélek közösségébe való beavatás, új szövetség is, de mégis inkább az új életre való elkötelezés. Az úrvacsora pedig hálaadás Krisztus egyetlen örök áldozatáért, bizonyágtétel a Hozzá való tartozásról. A kenyér az evangélium, az evés pedig a hit. Nagyon ügyes az az argumentációja, hogy a hit a láthatatlan dolgok felé vonz, nem foglalkozik érzékiakkal, anyagiakkal, nincs is ezekhez semmi köze. Isten az ő irgalmában s a Jézus Krisztusban való hitet és nem a betű hitet kívánja tőlünk. A Lutherhez írt barátságos magyarázatban (*Amica exegesis* 1527)⁶³ már egy lépéssel ismét tovább megy és Krisztus szeilemi jelenlétét is tanítja a *hitben*, tehát követeli a hitnek a Krisztus általi tápláltatását. Végül az utolsó hitvallásában (*Expositio fidei* 1531), amint ezt már Schleiermacher is konstatálja⁶⁴ s újabban Blanke energikusan utal rá, a legrendszeresebben és legmélyebben beszél az úrvacsoráról. „A szakramentumok 6-ik ereje az, hogy gyarapítják és támogatják a hitet. Az úrvacsoránál a négy fő érzék, sőt minden érzék megszabadulva a test vágyaitól, a hitnek engedelmesskedik.“ A hallás, a látás, a tapintás, a szaglás mind Krisztus társaságában időznek, a szív mennyei reménységet érez és ujjong. „Krisztus testét nem természetszerűleg és lényegileg esszük, hanem csak szellemileg.“ „Az előbbi azt jelentené, hogy őt levonjuk az égből és az atyai trónról.“ Egyúttal hevesen küzd Krisztus testének mindenütt jelenlétével szemben.⁶⁵

Ezek után megállapíthatjuk, hogy Zwingli részint az újkeresztezők támadása, részint a Lutherrel való vitatkozás, különösen pedig az általa is aláírt marburgi cikkek⁶⁶ hatása alatt végül *elismeri Krisztus jelenlétét az úrvacsorában s az általa való tápláltatásunkat*. Nem áll tehát az az állítás (Barth), hogy ő a szakramentumokat egészen megfosztotta volna a titokzatosságától és azok erejét azonosította volna a hit erőforrásával.

Honnan van tehát mégis, hogy a zürichi reformátor szakramentum-tana a maga sekélyes alakjában ment át a köztudatba? Ennek magyarázatát a következőkben látom:

1. Állandóan megtartja első irataiban hangoztatott tanításait is az úrvacsora lényegéről s ezek még legutolsó hitvallásában is az említett mély értelmű magyarázattal együttesen szerepelnek.

2. Különös előszeretettel fámadja, cáfolja Luther érzéki úrvacsora-tanát s eközben egyes bibliai helyek erőszakos magyarázatától sem riad vissza. Itt már a szabadon kritizáló humanista érvényesül benne az Isten igéjének engedelmeskedő s annak titka előtt meghajló, hívő gyermek helyett. Nem látja, hogy Luther fő-törekvése az, hogy a szakramentumnak még egy speciális, az Isten igéje tulajdonát nem képező hatást biztosítson s így a hívőt

⁶³ 643. s köv. 1.

⁶⁴ *Der christl. Glaube*. II. k. 335. 1.

⁶⁵ *Expositio fidei*. 806, 806—807. 1.

⁶⁶ Luther iratai. V. 456, 1.

az Úr testének odanyújtása által a Krisztussal egészen benső és titokteljes kapcsolatba hozza.⁶⁷

3. Nem akarja elismerni, illetve érvényesíteni, hogy a szakramentumok a kegyelemnek nemcsak jelei, bizonyosságai, hanem *eszközei* is. „Az irgalmas Isten — írja Kálvin⁶⁸ — akként alkalmazkodik a mi felfogásunkhoz, hogy nincs terhére az sem, hogy földi elemekkel *vezessen minket magához* és éppen testi dologban tárja elénk lelki javainak tükörét“. Itt tehát; már Zwinglinél, aki pedig erre mindig nagyon vigyázott, az isteni kezdeményezés érdeke is csorbát szenved. Kellett valakinek utána jönnie, aki visszaadja a szakramentumnak tőlünk független értékét s aki hangsúlyozza, hogy az úrvacsorában az Úr Jézus Krisztus az ő embervoltának, testének és vérének javaiban is részeltet minket, *anélkül, hogy azért elhagyná a mennyet*. „Lelki titok ez, melyet szem meg nem láthat, sem emberi értelem meg nem foghat“.⁶⁹ Barth helyesen látja, hogy a Kálvin úrvacsorata nem kompromiszum a Lutheré és Zwinglié közt, hanem a kettő fölött áll. A menyország szerinte, épp mint Isten és a kegyelem, túl van a szellemi és testi relatív ellentétén.⁷⁰

*

Az 1535 év tavaszán egy halvány arcú, ifjú francia tudós lépett a szabad Svájc földjére. Mögötte egy küzdelmes múlt, egy vallási villongásoktól zajos, máglyák füstjétől elborított ország. Mikor Bázelen, a földnek ebben a csöndes sarkában megtelepedik, hogy tudós munkáját, az Intitúciót befejezze, érdeklődéssel olvasgatja harcos reformátor elődjének iratait. Rögtön felismeri benne a hívő testvért, a konzseniális theologust. Isten hatalma, dicsősége, szabad kegyelme, elvégzése, Krisztus két természetének elkülönítése, a Szentlélek bizonyágtétele, az Ige és a Biblia elválasztása, a szakramentumok szellemi felfogása, a törvény állandó érvénye — mind olyan igazságok, amik csak az ő rendszeres feldolgozására, hívő lelkének egységbe foglaló, öntudatosító munkájára vártak. A zürichi reformáció aktív, a gyakorlati életet átható szelleme megragadja lelkét s később, mikor ő is lelkipásztor lesz, ugyanezt plántálja át a francia Svájc földre, majd innen az egész világba. Kálvin genfi ordonnanceait a Zwingli pásztori munkássága, világreformatori jelentőségét, Zwingli távolba néző tekintete nélkül nem tudnánk megérteni. *Ő adott a reformációnak a mozgalmába először minden földi akadályokon keresztül törő energiát és lendületet!* Politikai, hadi szövetségei csak jó 100 év múlva, a 30 éves háború utolsó szakaszában valósulnak meg, evangéliumi társadalmi rendje még most is kidolgozásra vár.

Személyiségének, munkásságának értéke annyi, amennyit azokból mi, lelkének, égő szívének örökösei elsajátítunk s a keresztyén-ség mai harcaiban öntudatosan és határozottan érvényesítünk.

⁶⁷ Th. Brieger i. m 237. 1.

⁶⁸ Intitúció II. k. 555. 1.

⁶⁹ Kisebb művei: Rövid értekezés az úrvacsoráról. 141—146. 1.

⁷⁰ I. d. 453, 458. 1.

Kálvin igazi arca.

A történelem nagy személyiségeinek megítélésénél rendszeren két véglettel találkozunk. Vagy túlságosan magasztalják, eszményítik vagy lebecsülik őket. Mindkét jellemzésben volt része a reformátornak már a kortársak részéről is (Beza, Bolsec). Ha pedig visszatekintünk az azóta óriási méreteket öltött Kálvin irodalomra, vagy éppen a mai emberek véleményét hallgatjuk meg róla, látjuk, hogy a homály, a zavar arcképe megrajzolásánál még mindig általános. Ha valakire, akkor reá el lehet mondani a prófétai ítéletet: *Ímé, ez vettetett jegyül, akinek sokan ellene mondanak* (Luk. 2:34), mert ép mint életében, ma is, akik vele foglalkoznak, vagy csak elszánt hívei, vagy csak elkecsereedett ellenségei lehetnek.

Egy további tévedés a reformátor jellemzésénél az, amit a mai történetírás is igen sokszor elkövet. Kiragadják t. i. életének valamelyik korszakát, feltűnő eseményét, pld. küzdelmeit az egyház ellenségei ellen vagy a Servet pört s ezekből vonnak le messzemenő következtetéseket lelkületének általános képére vonatkozólag. Holott tudjuk azt, hogy senkit egy cselekedetéből vagy élete egyetlen szakaszából még megítélni nem lehet. Nekünk nemcsak az ifjú, tudós, vagy éppen az 50-es évek folyamán elárvult, zord, kíméletlen Kálvin arca kell, hanem az, akinek a ref. egyház az ő megszervezését és élő, biblikus hittel való megajándékozását köszönheti. Minden hősnek, vagy embernek a jellemét elsősorban *történelmi döntő szerepe* hozza napvilágra. Életének minden más ese-

Irodalom. A Kálvin legfőbb iratain (Institúció, Levele Sadoletushoz, Értekezései az úrvacsoráról stb.) és levelein kívül használtam a következő monográfiákat: *D. August Lang:* Reformation und Gegenwart (Detmold 1918) c. művéből: Das häusliche Leben Johannes Calvins. *U. ő:* Az 1536-i Institúció forrásai. Kálvin és a Kálvinizmus. Debrecen 1936. *E. Stickelberger:* Calvin. Gotha 1931. *Pruzsinszky Pál:* Kálvin János I—II. Pápa 1909. *Doumergue E.—Révész I.:* Kálvin aszketizmusa és intellektualizmusa. Ref. Szemle 1910. *D. P. Wernle:* Johannes Calvin. Tübingen. 1909. *Béza Tódor—Rác K.:* Kálvin János élete. K. J. művei VII—IX. Pápa 1909. *Pruzsinszky Pál:* Kálvin leveleiről. Prot. Szemle 1909. *Nagy Józsefi* Kálvin és a művészetek. Kolozsvár 1934. *Révész Imre:* Kálvin rágalma. Prot. Szemle 1914. *U. a.* Castellio és Kálvin hamis és igazi arcképe. Prot. Szemle 1937. E cikkben Zweig hírhedt regénye fölött mond találó kritikát, amit a magyar „humanizmus“ egyik vezéralakja, Balassa József sietett nyelvünkre mielőbb lefordítani, mintegy dokumentumát a reformátorral szemben való állásfoglalásuknak.

ménye csak bevezetés vagy utólagos magyarázat ehhez. Miért ne alkalmazzuk ezt az igazságot a reformátornál is?.. .

Az ú. n. tárgyilagosság tehát előttünk nem abban áll, hogy Kálvin életéből minden apró cseprő, jelentéktelen s csak a kíváncsiságot izgató adatot felsorakoztassunk. Hanem abban, hogy megértsük őt úgy, amint ő is akart élni, viselkedni, mint *kereszttyén embert és egyházépítőt*. Azzal az eljárással pld., hogy a tisztán emberi vonásokat keresgéljük ki nála, még nem sokra megyünk. Előttünk az emberi élet akkor lesz igazi élet, ha azon felragyognak a Krisztus vonásai, akiben egyedül érhetjük el igazi rendeltetésünket s ha beleilleszkedik ez az élet Isten munkarendjébe, az ő Egyháza küzdelmeibe, fejlődésébe. „Kálvin igazi arci“ tehát csak az örök kijelentés fényében látható.

1.

Mi az, ami a reformátorokat, vagy egy modern kifejezéssel élve: *Isten hőseit* a többi átlagember fölé emeli s személyiségüket döntően meghatározza?

Úgy látom, hogy főként Istennel való állandó, élő kapcsolatuk, ennek hűséges, sőt sokszor művészi, klasszikus kifejezése, végül pedig a gyakorlati életbe való átvitele. De amíg a Biblia hősei vagy szenttől szembe látják az Urat s Tőle közvetlen kijelentést vesznek, addig ők mindig az Igén keresztül és az Igében érzik Isten közellétét, hallják az ő szavát. A nagy, szent álmodozóktól, a misztikusoktól pedig főként a gyakorlati magatartás különbözteti meg őket. Azok elmerülnek a menyország titkainak csodálatába, élvezik már itt a földön ennek gyönyörűségét s ezért visszahúzódnak a mindennapi élet küzdelmeitől. De a reformátorok oda állanak a körülöttük zúgó világ sodrába s ezt igyekeznek Isten céljai felé irányítani. Jelszavuk tehát a hit mellett az engedelmség.

Kálvinnál ez a kettő egyszerre buzgott fel a Kegyelem forrásából. Megtérésében, amelyet egyik életírója Lang Ágoston 1533-ra tesz, a kijelentés fényözönéről, az Úr „csodálatos jóságáról“, szabadításáról beszél, de egyúttal arról is, hogy előbbi életét kárhóztatva, az Úr útjára tért. Megállapíthatjuk azt is, hogy ő ennél a ténynél nem állott meg, hanem Isten kijelentését tovább tartónak és saját magát folyton fejlődőnek tekintette egész életén keresztül. Akár az úrvacsoráról, akár a predestinációról, akár haláláról ír, mindig hangoztatja, hogy Isten utait, titkait csak töredékesen ismerhetjük meg, azt pedig egyenesen ördögi hazugságnak tekinti, ha az embereket, amíg e földön bujdosnak, valaki a saját tökéletességükben való bizakodásra tanítja (Inst. IV.) Ezek után mindjárt rájövünk arra, hogy Kálvin lelkületének főjellemvonása az *alázatosság, még pedig a hívó és engedelmeskedő alázatosság*. Ő is azt kérdi most már, mint Saulus a damaskusi úton: „Uram, mit akarsz, hogy cselekedjem?“

Két út áll előtte, amelyen haladva Isten elhívásának enge-

delmeskedhetik: egyik a gyakorlati egyházépítő, igehirdetői tevékenység, a másik a tudós, teológus foglalkozás. Mindkettőt megpróbálta már, még mielőtt Genfbe került volna. Volt bujdosó prédikátor Délfranciaországban, vigasztalója, összetartó lelke a reformáció párisi híveinek s a Bázélbe menekült francia protestánsoknak. Egy kisebb és egy nagyobb teológiai munkájával (Psychopannychia és az Institutio) már bebizonyította a ker. világ előtt tudós, hitbeli felkészültségét. Mivel azonban az üldözés fúriái féktelenül tombolnak a Krisztus hívei ellen, ő pedig természeténél fogva félénk és aggodalmaskodó (timide et craintif), úgy látja jónak, ha megmarad a csendes, tudományos foglalkozás mellett. Ezt a tervét keresztezi Istennek egy újabb kijelentése, amit — ép ezelőtt 400 esztendővel — Genfben Farel ajkáról vesz. A bátoratlan tudós, aki még mindig hatalmasabbnak érezte a világ gonoszságát, mint Istent, most megrendülve látja be, hogy az Urnak vele a gyakorlati életben is céljai vannak. Ismét elmondhatta magáról, mint megtérésénél: *a te útadra tértem t* Négy évvel később megismétlődik ugyanez a jelenet. Midőn a reformátort Genfből két évi működés után száműzik, Straszburbban telepedik meg, mert úgy érzi, hogy „ő Genfen kívül is tud az evangéliumért dolgozni.“ Régi hívei azonban visszahívják, barátai sürgetik az állás újbóli elfoglalását, Ő pedig a nagy belső tusakodásba belebetegszik, lázba esik. Végül is kimondja a döntő szót. Habár fél és remeg, ha a régi küzdelmekre gondol, de nem tántorítja vissza ez attól, hogy a bajbajutott egyháznak segélyére siessen. A Gondviselés ilyenformán kikerülhetetlen kényszerrel állítja Kálvint arra a helyre, ahol ő az evangélium ügyéért legtöbbet tehet. S ha előbb megáldotta őt gazdag tudással, most felruhazza szszal a *szent bátorsággal és hősie kitartással* is, amire itteni munkájában állandóan szüksége volt. A Szent Lélek csodás, átalakító hatását alig látjuk még valahol kézzelfoghatóbban, mint egyházunk nagy szervezőjénél. Addig csak távolról küldi intó, fenyegető, dorgáló szavát a világ hatalmasaihoz, egyszer a pápához, majd I. Ferenc francia királyhoz, de most megkezdődik a közelharc, a mindennapi támadások nyugalmat, ideget, testi lelki erőt felőrlő kivédése, az ellenség lefegyverzése s ha kell, megsemmisítése. Ezekre Kálvin mind vállalkozik, mert most már öntudatos hittel hirdeti: „Semmi sem boldogítóbb, mint Krisztus zászlója alatt küzdeni!“ És „Isten erős kezét is kinyújtja a bátor küzdelemre.“ (Levelei Melanchthonhoz 1552. és a lyoni fogoly diákokhoz 1553.)

Tudjuk, hogy nála ezek a szavak nem üres dicsekedést jelentettek, hanem határozottságot, elszántságot a legveszedelmesebb pillanatokban. Ezelőtt 28 évvel (1908) egyik nagy magyar egyháztörténelmünk lebecsülte Lutherrel, a „világreformátorral“ szemben Kálvin bátorságát. Csakugyan, Luther nagy volt úgy a wormszi gyűlésen, mint később a lázongó paraszttömegek közt. De ne feledjük, hogy mögötte ott állt a választófejedelem és az ország legjobbjainak fegyveres támogatása is! Kálvin pedig sokszor szinte

egészen magára hagyatva küzd az egyház függetlenségéért, Isten törvényének uralmáért. A Szent Péter templom fegyveres hallgatóságát eltiltja a húsvéti úrvacsoravételtől (1538), később pedig a Nagy Tanács zajongó, dulakodó tagjai közé odaáll s arra kéri őket, hogy ha vért akarnak oltani, kezdjék rajta (1547). Az ellenpárt egyik vezérért, Bertheliert visszautasítja az úrasztalától akkor, amikor a Servet elleni perben a kormány egyöntetű állásfoglalására lett volna szüksége (1553). Végül az 1555-i utcai zendülés alkalmával, mikor őt és a francia menekülteket halállal fenyegetik, ismét teljesen nyugodt s ezt írja: »helyünket igenis megálljuk, mert tudjuk, hogy bennünket nem a vak eset vitt bele ezekbe a viharokba.« Luther csak reformátori pályája kezdetén forgott életveszedelemben, de Kálvint megtérésétől a genfi ellenzék bukásáig (1533—1555) állandóan fenyegeti a halál a Krisztus evangéliumának ellenségei részéről. És ő erős, rettenthetetlen marad a szörnyű veszedelmek közt, mert egy pillanatig sem engedi el az Úr kezét.

Ezért tud ő a kegyelem által megerősített szívével más üldözötteknek, halálos veszedelemben forgóknak is segítségére sietni. Alig van meghatóbb az egyház történetében, mint a genfi reformátor vigasztalása a francia protestantizmus első üldözött hitvallói, vértanúi számára. *Mélyen érző, hívő lelkének gyöngéd szeretete*, amit az ellenséges indulatú történetírók olyan gyakran hallgatnak el kezelhetlensége mellett, itt bontakozik kileggazdagabban. Talán a legszebb ezek közül az a három levél, melyet a hitükért Lyonban bebörtönzött 5 francia teológus diákhhoz intéz. Először értesíti őket, hogy mindent megtesz érdekükben. Csakugyan gazdag kereskedők és Svájc prot. városai, különösen Bern közben járnak értük, hogy Ferenc királytól szabadulásukat kiesszözljék. Hiába minden, az ifjakat máglyahalálra ítélik. A halál közeledtének megrendítő óráiban így ír nekik a reformátor: „Igy hát mindenütt, ahová mi itt lennt tekintünk, Isten fegyvereinket összetörte. Csak az a jó, hogy minket soha nem csal meg az a reménység, amit Benne és az ő szent ígéreteiben helyezünk... Ez órában arra int titeket a szükség, hogy inkább fordítsátok gondolataitokat az ég felé, mint valaha ... Isten nem engedi, hogy véreteknek egyetlenegy cseppje is áldás nélkül maradjon.“ S szívből könyörög állhatosságukért. A reformátor levele olyan erőssé teszi az ifjak lelkét, hogy ezek zsoldárékléssel és imádsággal szenvedik el a máglyahalált.

Ez a gyöngéd, hívő lélek sohasem adja fel a reményt, hogy a kísértések által ostromlott vagy éppen elbukott embertársai újra meg fognak térni az élet egyetlen Vezéréhez. Renáta, ferrarai hercegnő, majd D'Andelot tábornok a börtön és fenyegetések hatása alatt megtagadják evangéliumi hitüket. Kálvin nem ítélik meg őket, hanem komolyan figyelmezteti őket lépésük bűnös és botránkozató voltára. De egyúttal arra is, hogy hibáikat még mindig jóvátehetik. Nem is csalódott, mert később mindkettő újra a refor-

máció hívévé lett. Ő tehát az elvetést sokszor nem gondolta véglegesnek s mindenkivel úgy bánik, mintha választott volna. *Részvétellel kíséri a gyászolók fájdalmát.* Szép példája ennek az a levél, amit 1541-ben Regensburgból egy kedves tanítványának, Richebourg Lajosnak halála alkalmával ennek atyjához ír. Minden világi és emberi vigasztalást félretéve, kárhóztatva, Istennek helyes, igaz és bölcs végzésére utal, amit nekünk nem szabad bírálni, hanem aláztosan és hittel elfogadni. „Mégis nem követelem öntől — folytatja — hogy semmi fájdalmat se érezzen. Mert Krisztus iskolájában nem azt a bölcseséget tanuljuk, hogy emberi érzésünket, amit Isten adott, megsemmisítsük és hogy az emberekből kövek legyenek. Csak azt kívánom, hogy a jogos gyász megtalálja a mértéket és a fegyelmező erőt...” *Gondja kiterjed* a reformáció szervezkedő kis gyülekezeteire éppúgy, mint az országos egyházak belső és külső nehézségeire. Angliától elkezdve Lengyelorszáig kezébe futnak össze a világprotestantizmus összes nevezetesebb eseményeinek számai s azokat mind ő, az igazi „egyetemes pásztor” irányítja. Amilyen *kérlelhetetlen az intésben, a felelősségre való emlékeztetésben*, ha valahol alkudoznak az evangélium felett, éppolyan szeretetteljes és *békességszerző*, ha lényegtelen, vagy másodrendű dolgok miatti vitáról van szó. „A legfontosabb dolog a szenvedélyeink felett uralkodni, de ezenfelül arra is kell törekednünk, hogy egymást szelíden és emberségesen elviseljük” — írja a frankfurtiaknak (1556). Ismeretes, hogy e *konciliáns magatartásával* nyeri meg Bullingert és a német svájci városokat a hitbeli egység számára (1549) s ebből kifolyólag tudja fenntartani legalább a lelki egységet a lutheránus egyház legjobbjával. Még főművében, az Intitúcióban is fel lehet találni a túlzó felfogások közt a helyes középút keresését, különösen az eredendő bűn, az elválasztás tanában és az új élet rajzában. „Szélsőségesnek, vakbuzgónak csak az nevezi őt, aki nem ismeri” — mondja róla Wernle.

2.

Honnan van hát mégis az a komor léggör, ami reformátorunk alakját még mindig körülveszi s azt Luthernek és Zwinglinek a derült, harmonikus személyiségeivel szembeállítja? Elsősorban *egyéni és családi életének megpróbáltatásai miatt.* Hiába hangoztatja ő számtalanszor Isten testi és lelki áldásainak, az eledeleknek, a bornak, a ruházatnak, a kényelmes bútoroknak, játéknak, művészetnek, gazdagságnak stb. ártatlan élvezetét, azért ő megmarad egész életén át Krisztus egyszerű, szerény szolgájának, „betegség ismerőjének és fájdalmak férfiának”.

Már ifjú korában *aszkéta életet* folytat. Keveset eszik, az éjtszakának alig egy harmad részét alussza át s minden reggel alig hogy felébred, átismétli a megelőző nap tanultakat. így szellemi képességét s különösen emlékező tehetségét csodálatos módon felfokozza. Mint lekipásztor és tanár *a magát nem kímélő kötelelgesítés mintaképe.* A vasárnapi két prédikáción kívül minden má-

sodik héten reggelenként bibliát magyaráz, hetenként háromszor teológiai előadást tart, csütörtökön a lelkészek társaságának ülésén, pénteken pedig a gyülekezet bibliai megbeszélésén (kongregáció) van jelen. Többi idejét szakadatlan tudományos munkával, levelezéssel vagy a tanácsházban való tárgyalásokkal tölti. Ha betegséget, fájdalmat érez, alig eszik valamit vagy éppen böjtöl. Az éjszaka nagyrészt — amint Béza feljegyzi róla — ébren tölti, élete utolsó tíz évében csak délben étkezik. Ha nem tud már írni vagy tanítani a fáradtságtól, akkor leheveredve diktál. Titkárjai hamarabb kifáradtak az írásban, mint ő a diktálásban. Folytonos lázrohamok közt, nagy testi fájdalmak közt készíti el egy télen az Institúció IV. kiadását, ezt a hatalmas, tudós munkát, ami hitünknek egyik legfőbb forrása lesz. Más embert ez a túlfeszített munka és sok fájdalom idegbeteggé tett volna. *Indulatosságáról* úgy ő, mint életrajzírói megemlékeznek, de Béza szerint ez csak akkor vett erőt rajta, „ha a vallás ügye forgott szóban vagy hajthatatlan makacsokkal volt dolga“. Máskor nyájas, *csodálatosan türelmes és tapintatos* volt.

Tekintsünk be egy pillanatra *otthonába*. Hát bizony ez nem az a derült kép, amit a más két reformátornál, Wittenbergben és Zürichben látunk! Csak egyben hasonlít a három nagy lélek hajléka egymáshoz: Mindenütt a szorosán vett családtagok mellett szegény rokonok, tanuló diákok, üldözött, menekült protestánsok, átutazó vagy rendes lakók népesítik be a házat. Mikor Kálvin Straszburchban feleségül veszi Stordeur János kereskedő özvegyét, De Bure Idelettet, ez magával viszi hozzá első urától származott két gyermekét. „A házban még ott lakik Kálvin testvére Antal, aki később szintén megnősül s gyermekei is lesznek. Francia diákok, a tudós Castellio s egy előkelő úrnő fiával és szolgájává telepednek még oda. Testvére Antal és ez a dáma nemsokára úgy összevesznek, hogy a reformátor egészen betege lesz ennek a Jelenetnek. Genfben újra előlről kezdődnek a megpróbáltatások. Újszülött kis fiacskájuk már az első hónapban elhal, felesége pedig súlyos beteg lesz s mikor felgyógyul, akkor is még sokáig köhög és lázas. Férfjének így is hü társa, gondos ápolója, a lelkipásztori munkában buzgó segítsége, de egy lausannei látogatás után (Viret feleségénél) „ismét ágyznak esik s kilenc évi boldog házasság után, ajkán az Úrról és a feltámadásról szóló bátor vallástétellel, visszadja lelkét Teremtőjének. (1549 márc. 29.) A családi gondokat fokozzák a rokonok is. Kálvin mostoha fia Genfből megszökik s Németországban nyomavész, mostoha leánya, Judit, anyja halála után átveszi háztartás vezetését s csak az utolsó években keseríti meg viselkedésével a reformátort. Testvérenek, Antalnak a családi élete szintén tragikus. Ezt felesége megcsalja, úgyhogy Kálvin kénytelen őt előbb a presbitérium elé állítani, majd férjétől elválasztatni. S ennyi megpróbáltatás közt is, amit a betegség, halál és a bűn okoznak, a reformátor háza mégis megőrzi mások előtt vonzó tisztaságát. „*Semmi mást nem lát és nem hall itt az*

ember — írja Viret (1557) — csak azt, ami buzgó kegyességre indít és abban megőriz.“

Háztájának derűs, barátságos színt ad a *barátság*. Farellel, ezzel az erélyes, határozott neuchâтели lelkipásztorral és a lausannei Viret Péterrel, ezzel a szelíd, szeretetreméltó emberrel egész haláláig tartó benső barátságban van. Minden bajukat, gondjukat, fájdalmukat, tervüket, örömeiket megosztják vagy levélben, vagy egymás otthonában. Kálvin szellemi fensőbbsege a más kettő előtt vitán felül áll, a reformátor pedig annyira fegyelmezi magát, hogy barátjait soha sem szóval, sem tettel nem sérti meg. Mikor nagyon megkeserítik, szobájába rohan és ott zokog, sóhajtozik. Mielőtt a Szent Péter templomba prédikálni menne, vagy valamelyik a városi tanácsban megvívott rettentő tusa után egyedül, térdre esve *imádkozik*, saját szavai szerint hangokat, sóhajokat rebeg anélkül, hogy gondolatokat kapcsolt volna hozzájuk“ (Doumergue). Hirdeti mint legfőbb erőforrást a Krisztussal való benső (misztikus) egyesülést. „Ez a titkos összeköttetés bennünket véle annyira egye sít, hogy ő a maga erejét átszarmasztatja, mintegy átárasztja mi-belénk.“ Utolsó levelében így ír Farelnek: „Már csak hörögni tudok s folyton arra várok, hogy fogyjon ki a lélekzetem. Elég az, hogy *Krisztusban élek és halok*, aki övéinek nyereség úgy az életben, mint a halálban.“

3.

Kálvin lelki arcképében — amint már erre utaltam — a történetírás a legellentétebb vonásokat fedezi fel. Tudós és gyermekiesen hívó, elszánt és engedékeny, kérlelhetetlen és barátságosan, hittet kereső, a lelketlenségig zord és csodálatosan résztvevő lélek, nagy távlatokkal dolgozó és aprólékosan gondos, önérzetes és alázatos, világosan gondolkozó és misztikus. Senki sem érti tehát, aki őt antik jellemnek tekinti s egy Catoval vagy Caesarral hasonlítja össze. Senki sem látja tisztán arculatát, aki benne csak egy középkori szentet, elfogult teológust vagy egyeduralomra törő egyházfejedelmet keres. Doumergue szerint a kálvinizmus — s ebben belefoglaltatik alapítójának személye is — *misztérium*. Olyan titok, mely tele van látszólagos ellenmondásokkal, de ezek a kereszt alatt mind megvilágosodnak.

A keresztyén jellem tehát, ép mint a keresztyén hit tartalma végeredményében egy feloldhatatlan paradoxon. Amint a dogmákat nem tudjuk sohasem észszerűsíteni, úgy a keresztyén életet sem lehet egy világon belüli magyarázó okra visszavezetni. Mindkettőnek forrása a Szentlélek Isten, aki a múltban és a jelenben csodás dolgokat jelent ki és csodákat alkot. Kálvint is el kell fogadnunk úgy, amint van, amint a Kegyelem formálta és adta őt e világ tanítására és vigasztalására.

Ha valamikor, akkor ma igazán bátorít minket az Úr e szenvedő szolgájának látása és a vele való foglalkozás. A legnagyobb szenvedések közt is felemel minket *az a vigasztalás*, ami a reformáció élő marttyrját, hitvallóját egész életén át lelkesítette.

A Heidelbergi Káté múltja.

Bevezetés.

A vallásos élet természetéből következik, hogy a termékenység áldott korszaka után elkövetkezik a betakarítás, az elraktározás szürke munkája is. Szinte fáj az embernek a lelke, mikor egy olyan üde, életteljes világból, mint az apostoloké, vagy a reformátoroké, át kell mennie a tanképződés, a dogma alkotás, a katekizálás korára. Ott minden magán viseli a Szent Lélek munkájának menyeyei bélyegét, az általa megragadott emberi szívekből csodálatos szfnpompájú, bódító illatú virágok sarjadznak fel; az imádság, az igehirdetés, a nyelveken beszélés, az ének nem emberi szabályok szerint, hanem mérték nélkül árad; az új élet, mint valami szent epidémia hódítja meg egész tömegek lelkét; az áldozatkészség, elkezdve a szegénygondozástól a mártírhálálig, olyan természetes, hogy oda semmiféle emberi motiválás nem kell. Itt pedig minden olyan hétköznapi, kicsinyes, — az epigonok sem hitben, sem buzgóságban, sem reménységben nem képesek versenyezni elődeikkel, sietve szedik össze a megelőző kor munkájának termését, mert nem lehet tudni, mikor lesz még ilyen s mint a jó gazda, gondosan ügyelnek arra, hogy csak igazán megbízható, tápláló magvak kerüljenek a magtárba, a konkoly ellen pedig megindul a tisztogató munka. „Ha valaki hozzátok érkezik s mindazt tanítja, amit itt elmondottunk, — inti a 11. sz. közepén a Didache írója¹ az első keresztyéneket — fogadjátok be azt. De ha egy tanító ettől elfordulva más tant tanít, ne hallgassatok reá. .. Nem mindenki próféta, aki a Lélek által beszél, hanem csak akkor, ha az Úr szerint él“. Ugyanezt az óvatos, aggodalmas munkát látjuk a reformáció nagy hőseinek letűnése után is. Mi az igazi evangéliumi hit, mi az Istennek helyes tisztelete, hogy szervezhető meg az Úr akarata szerinti Anyaszentegyház? — ezek a kérdések izgatják a XVI. sz. második felében a protestáns keresztyének legjobbjait. S megindul itt is, mint a Kr. u. III. sz.-ban az új hit formulázása, az új élet-szabályozás.

Ez a munka ha nem is olyan vonzó, mint az általános megújulásban való részvétel, Isten háztartásában szükséges és nélkü-

¹ E. Hennecke; Neutest. Apokryphen. Tübingen 1904. 192 1.

lözhetetlen. Az Anyaszentegyház folytonos ünnepnapokból, csodák-ból, megrendítő élményekből nem élhet meg. A prófétákat fel kell hogy váltsák a nevelők, akik a felnyitott, üde forrásokhoz sok fáradtsággal megtisztogassák, járhatóvá tegyék az utat az egyszeiübb lelkek számára. A folyók kiszámíthatatlan áradása helyett sokkal több eredménnyel jár a csatornákon végbemenő rendszeres öntözés. Ez a hétköznapi munka tartja fenn az összeköttetést a múlt és jelen közt, ez által lesz az Anyaszentegyház Isten országa termő földjévé.

A hitvallásért folyó küzdelem tehát nem mindig az elfogult, fogalmi meghatározásokon rágódó szobatudósok vitatkozása, hanem sokszor a való élet sodrában benne élő s a felnövekvő generációért súlyos felelősséget érző férfiak küzdelme, akik életüket, sorsukat kockáztatják, csak hogy megőrizték a reájuk maradt szent örökséget. Itt most azokat a küzdelmeket fogom feltárni, amiket ref. egyházunk egyik legfontosabb szimbolikus könyve, a Heidelbergi Káté érdekében folytatott. Hiszen ennek sorsa, Erdős József debreceni professzor szavai szerint, ev. ref. egyházunknak több mint háromezredes — gyakran vajh“ mily viharos és keserves múltjával teljesen összeforrott.² Története tehát intő tanulság a mai nemzedéknek, hogy miként kell vigyázni Anyaszentegyházunk fundamentumát képező drága hitelveinkre s milyen felmérhetetlen károk folynak abból, ha azokkal nem törődünk, vagy azokat a világ kedvéért éppen áruba bocsátjuk.

1. A Heidelbergi Káté előállása és sorsa az egyetemes protestantizmusban.

Németország protestantizmusa a XVI. sz. ötvenes éveiben súlyos belső válságokkal küzd. Hiába vívták ki számára a II. schmalkaldeni háborúban a külső béke áldását, nem tudott él a ezzel. A nagy wittenbergi reformátor letűnésével törpe epigonok civakodnak a mester egyes hittételei felett s még olyan alapvető kérdésekben, mint a megigazulás vagy a Krisztusról szóló tan, sem tudnak megegyezni egymással. Nem csodálhatjuk, ha a komolyabb hívő lelkek elfordulnak ettől a mind zavarosabbá váló iránytói és — különösen Dél-Németországban a Rajna vidékén, szívesen hódolnak meg a kálvinizmus egységes és a vallási szükségletet teljesen kielégítő szellemének. Maga a névszerinti vezér, akihez még mindig özönlött a német és a külföldi ifjúság, Melancthon nézte idegenkedve a kálvinizmus hódítását s ahol csak tehetett, mindenütt türelemre intette ezzel szemben harciasabb honfitársait. Ösztönszerűleg érezte, ami azóta bebizonyított tény, hogy az eredeti Lutherhez sokkal közelebb áll Kálvin, mint az ő epigonjai. Természetesen az utóbbiak ezzel nem sokat törődnek, hanem elszántan veszik fel a harcot a genfi irány ellen. „Nem akarok arról

² A Heidelbergi Káté, II. kiadás. Debrecen 1901. Előszó.

beszélni, írja Kálvin Erbach heidelbergi grófnak, hogy a dühöngő századok, Brenz és a hozzá hasonlók az augsburgi hitvallást gyűjtőgató fákljának használják fel, amivel azt a tüzet, ami egész Németországot pusztítja, még távolabbra is ki akarják terjeszteni.³ Elképzelhetjük már most, hogy az egyes protestáns centrumokban, fejedelmi udvaroknál, egyetemeken ez években milyen zűrzavar uralkodik. Hitviták, zsinatok, erőszakos fejedelmi intézkedések, sőt néhol száműzések, kivégzések is fordulnak elő, amíg eldől egy-egy tartomány hitvallási jellege s megkezdődhetik a békés építő munka.

Ez az eset Németország egyik legtekintélyesebb tartományában, a *pfalzi választó fejedelemségben* is. Már geográfiai helyzete és lakosainak élénk, vidám temperamentuma külön utakat jelölnek ki számára a nehézkes északnémetiséggel szemben. Egyházi vezetői elkezdve az egyszerű papoktól fel az udvari főemberekig, szívesen hódolnak meg a kálvini iránynak, amit az ágostai hitvallás 1540-iki kiadásával az u. n. Variata-val összeegyeztethetőnek tartottak.⁴ Béke is uralkodott, addig, amíg egy túlzó lutheránus egy. tanár, Heszhusius (egyúttal generalsuperintendes) meg nem zavarta azt. Ez midőn diakónusa, Kiebitz Vilmos a teológián kálvini szellemben kezd tanítani, haragra lobban, eltiltja őt az úrvacsora kiszolgáltatásától, kijelentvén, hogy ha ezt mégis megpróbálná, a kelyhet is ki fogja szakítani kezéből.⁵ A kellemetlen ügyről tudomást szerez az új fejedelem III. Frigyes is, aki éppen ez évben 1559-ben lép a trónra s a viszály elintézése céljából bakéri Pfalz nagy fiának, Melanchthonnak a véleményét. Ez azonban, éppen mint az erdélyi reformáció hasonló tárgyú vitájában, a helyzetet egyáltalán nem tisztázza. Mindkét félnek igazat ad s a kölcsönös türelmet ajánlja a küzdő feleknek. Mivel ebbe Heszhusius nem nyugszik bele s a fejedelem rendelete ellenére tovább küzd a kálvinista „méreg“ ellen, III. Frigyes elmozdítja hivatalából, valamint azokat, akik a Melanchthontól ajánlott úrvacsorai formulát nem fogadták el. Az egyház kormányzását egy teológusokból és jogtudósokból álló konzisztórium veszi kezébe, ahol minden személyi befolyás nélkül az Isten Igéje alapján munkába veszik a pfalzi egyház újjászervezését (1560).

Mindenkit, aki ezeket az eseményeket figyelemmel kíséri, meglep az a gyors, energikus fellépés, amivel III. Frigyes az egyházi dolgok igazgatását kezébe veszi. Erre őt nemcsak a vitáktól irtózó mély keresztyén hite, hanem mindinkább tisztuló kálvinista öntudata is ösztönzi. Nehogy azt gondoljuk azonban, hogy ez nála csak bizonyos svájci ref. iratok olvasása után következett be. *Nem, a kálvinista ember nem így születik. Azt az élet súlyos megpró-*

³ R. Schwarz: Joh. Calvins Lebeswerk in seinen Briefen. Tübingen 1909. II. K. 379. I.

⁴ Az úrvacsoráról ez így tanít: De c. D. docent, quod cum pane et vino vere exhibeantur corpus et sanguis Christi vescentibus stb. P. Tschackert: Die Entstehung der luth. und der ref. Kirchenleue, Göttingen 1910. 292 l.

⁵ U. o. 538 l.

bálatásai teszik fogékonyá hitvilágunk megértésére, elfogadására. Frigyest előbb apja, II. János herceg buzgó róm. katolikusnak neveli.⁶ Németalföldre, a reform katolicizmus tűzhelyére küldi tanulni s mikor onnan visszatér, nyugodtan bízza a komoly, tanult ifjúra távollétében országa kormányzását is. 22 éves korában egy brandenbergi luth. hercegnőt vesz nőül, aki buzgó férjét ráveszi a biblia szorgalmas olvasására. A jó róm. kat. hercegből egy évtized múlva olyan elszánt lutheránus lesz, hogy mikor V. Károly kiadja a vallási ellentétek kiegyenlítésére szolgáló interimet (1548), tiltakozik ez ellen. Emiatt atyja büntetésből elvonja tőle jövedelmei egy részét és ő, a pfalzi trón várományosa, a legnagyobb gondok közt tartja fenn mindinkább szaporodó családját. Közben fájdalmas csapások érik, legnagyobb leánya elhal, 14 éves kedves fia, aki a bourgesi akadémián tanul, a Loireba fullad. Az Úr keze alatt megalázkodva, egyedül az ő kegyelme erősíti szívét s ha másoknak az evangéliumi hit csak politikai vagy teológiai kérdés, az neki most már erőforrás és életprogramm. Képzeljük el már most, hogy ezt a súlyosan megpróbált és Krisztushoz ragaszkodó lelket milyen fájdalmasan érinthette az a sok vita, ahol a legszentebb hitigazságokat az emberi okoskodás porába rángatták le. Nem is tűri, hogy azok elmérgesedjenek, hanem nagy elhatározással ő maga, amint mondja: „*a szegény együgyű laikus*“ fog hozzá a kérdés tisztázásához. Napokon és éjszakákon át tanulmányozza az úrvacsoráról szóló teológiai irodalmat és természetesen ezzel együtt a Szentírást is. Minél tovább halad e munkában, annál inkább meggyőződik Kálvin bibliai szellemű hitvilágának igazságáról. Igaz, hogy ő a svájci reformációt már másodkézből kapja, mégis egész gondolkozására, kegyességére annyira reányomódik ennek bélyege, mintha ő is ott ült volna a genfi akadémián, a Kálvin lábainál. „A Sátán — írja vejének ezekben a napokban — egész gyülevés hadával nem képes tőlem, sem egy keresztyéntől a legkisebb hajszálat sem elragadni, erre nézve van elégséges és bizonyos ígéretem Isten igéjében, *ennek kell és akarok is hinni*.“ Tudja, hogy ő a Krisztusé, az ő testvére és örököse, akinek az a hivatása, hogy a reformáció munkájával „az ördögöt az ő borzalmaival, a pápasággal együtt“ elűzze. Megváltott lelke tehát nem pihen, munkára, harcra kész szüntelen s maga mellett is csak azokat tűri, akik a *tett* keresztyénségének hívei.

Itt tehát egy olyan fejedelem áll előttünk, aki tanban, kultuszban, erkölcsi éleiben, sőt kormányzásában is *teljesen levonja a maga számára a reformáció összes követelményeit* A ki leszámol a pápasággal, a világgal teljesen, mert leszámolt először a felséges Isten szent orcája előtt önmagával is. Világos, hogy egy ilyen jellem érthetetlen a kortársak előtt, sőt saját családja előtt is. Hitvese, leányai és vejei naponként könnyeikkel, leveleikkel ostromolják, a thüringiai templomokban naponként könyörögnek érte,

„... ⁶ *Ney: Friedrich der Fromme R. E. E. VI. 275. s köv. Aug. Lang: Der Held. Katechismus. Leipzig. 1913.*

hogy a mindenható Isten őrizze meg öt Isten igéjének tiszta tanítása mellett, tartsa vissza a kárhuzatos zwingliánizmustól. — Minden hiába! Egyedül a felesége az, aki végre megérti és követi öt (1563), a többiek a szomszéd uralkodókkal együtt ellenségeivé lesznek az elszánt kálvinista fejedelemlnek.

Egy ilyen lélek védelme alatt, sőt kezdeményezésre született meg a Heidelbergi Káté. Frigyesnek ebben kitűnő munkatársai vannak. A megalkuvó filippisták helyett megjelennek a ref. teológia tudósai a szószéken s a kathedrákon. Udvari papja, a trieri származású Olevianus, Kálvin legjobb, szívből szeretett testvére,⁷ aki ép mini ő, jogtudósból lesz hívő lelkű, a Szentírás levegőjében élő teológussá s akit szülővárosa róm. kath. vezetői agitációja miatt majdnem a vérpadra juttattak. A dogmatikát a szelíd lelkű, mimóza egyéniségű Ursinus Zakariás adja elő, aki egyideig Melancthon bámulója, de 23 éves korában (1557) szinte megmagyarázhatatlan lelki kényszerből Svájcba megy s ott Kálvin közelében szintén reformátussá edződik. 1561-ben kerül oda Németország egyik legkitűnőbb hebraistája, a ferrarai zsidó származású Tremeilius Immánuel, aki Bucerrel és Martyr Péterrel már megjárta száműzetésben Angliát is s aki előtt mint nagyhírű és szívből tisztelt férfi előtt, még Kálvin, a nagy exegeta is meghajtja az elismerés lobogóját.⁸

Az első lépés a gyökeres reformáció felé a kultusz átalakítása. A templomokból eltűnnek az oltárok, képek, szobrok, sőt az orgona is, helyükbe beállítják az Úr asztalát, ahol az úrvacsorát kenyérrrel és borral osztják. Majd végbemegy a zárdák és egyházi alapítványok szekularizációja, nem mint annyi önző fejedelemlnél, állami célokra vagy magánhasználatra, hanem a betegek, átvák és elhagyottak intézményes gondozására. A harmadik lépés az oktatás átalakítása ref. szellemben. Ennek legfőbb eszköze egy olyan tankönyv készítése kellett, hogy legyen, amely a különböző, ellentmondó teológiai vélemények köit a Biblia alapján a kívánt egységet helyreállítsa. „Az ifjúságot kezdettől fogva, minden más ismeretet megelőzőleg a Szent Evangéliumnak és az Istennek megismerésére kell vezetni *egységes tudomány* alapján“ — írja a fejedelem a Káté előszavában.⁹ A munkálat — tekintettel az ügy óriási vallási és politikai fontosságára, nem lehetett egy vagy két tudós munkája. Alapul, amint ezt a Káté szerkesztésének kutatói kiderítették, Ursinusnak egy nagyobb Summa Theologiae és egy kisebb, Catechesis minor c. munkáit vették, ezeknek anyagát pedig Kálvin és Bullinger iratai mellett a straszburgi, zürichi, de különösen a genfi és holland (Lasky, Myconius féle) káték szolgáltatták. E mellett fennállott a parancsoló szükség, hogy az egész ref. tant a német reformáció szelleméhez lehetőleg közel hozzák. Ne gon-

⁷ R. Schwarz i. m. II. 236.

⁸ R. Schwarz i. m. II. 334.

⁹ idézve: Dr. Pruzsinszky P. Visszaemlékezés a H. K.-ra. Prot. Szemle 1913 évf. 281 s köv. 1.

doljuk ezt a munkát tisztán politikai vagy közvetítő teológiai fáradozásnak! Mindenki, aki Kálvin munkáit s ezek közt a genfi kátét is ismeri, olvassa, beláthatja, hogy azok egy, a kegyelem által újjászületett szívnek egy teológiai rendszer formájába lehűtött gondolatait, sokszor az írás szellemében végzett spekulációit tartalmazzák, amik a lelket megragadják, csodálattal töltik el, de a szí/et nem mindig melegítik át. Az ő rendszerező munkáját ki kellett hogy egészítse az a keresztyén pedagógia, ami örök-érvényű szempontjai mellett szóhoz juttatja az emberi szív vágyait, szükségleteit is, amelyik Isten dicsősége mellett az egyéni üdvözülés kikerülhetetlen kérdéseire is feleletet ad. Ebben a tekintetben a német reformáció kellet, hogy meggazdagítsa a svájcit. — A bibliai színezet, a meleg szilárd hitű bizonyosságtevő hang mind Olevianus avatott kezét dicsérik,¹⁰ aki tehát nem csekély mértékben járult hozzá a Káté pompás megszerkesztéséhez. A munkálatot a tanárok, az udvari tanács és a zsinatra mindegyre összegyűjtött lelkészek is megbeszélték s módosítottak rajta. De elsősorban a fejedelem volt az, aki kezében az Isten ígéjének mérőzsinorát tartva, a Kátét sokszor szorgalmasan átolvasta, átgondolta és a Bibliával összehasonlította. Hogyne, mikor nemcsak maga, hanem alattvalóinak a lelke üdvössége és egyúttal országának sorsa is hozzá volt kötve?!...

A Káté munkálatai az 1563. év első napjaiban már befejeződtek s a január 11—17 napjain tartott zsinat kevés változtatással jóvá hagyta. Az utolsó napon az Úrral való új szövetség megpecsételésül a zsinat tagjai úrvacsorát vesznek s már ez év februárjában ki is van nyomtatva a következő címmel: *Catechismus oder Christlicher Unterricht wie der in Kirchen und Schalen der Chur-srstlichen Pfaltz getrieben wirdt*. Ugyanebben az évben már 3, egy latin és 2 német kiadást ért meg, amelyekben már benne van a hires 80. kérdés is a pápista mise kárhoztatásáról. Ennek betoldását a fejedelem az intranzingens Olevianus figyelmeztetésére rendelte el, vizonzásul a tridenti zsinat átkozódásaira.

Hogy milyen fontos történelmi esemény volt ez, mutatja az, hogy ennek a látszólag jelentéktelen kis könyvnek a megjelenése újból felkavarta kibocsátói körül a vihart. Mindenki, aki ezt figyelmesen elolvasta, láthatta, hogy itt éppen mint a 95 tételben egy Róma ellen intézett, öntudatos *hadüzenetről* vari szó. A Tridentinum által kárhoztattál fenyegetett ref. keresztyén ember itt megveti lábát az Isten ígéjének és a váltság, nagy tényének szikla: szilárd fundamentumán s kész felvenni az Úr ügyéért a harcot az egész világgal. Szinte halljuk a fegyverzörgést és a riadót az 52 és 120. kérdés feleleteiben, amidőn az üldöztetés közt fölemelt fővel várja a ker. ember az égi Bíró eljövételét s kéri Istent, hogy pusztítsa el az ördög munkáit és minden ellene feltámadt hatalmat, minden gonosz tervekkel egyetemben! Ez a hang az oppartunus luthere-

¹⁰ V. ö. egyéb iratait K. Sudhoff: Fester Grund c. gyűjteményében Frankfurt a. M. 1857.

ránus testvéreket kezdte nyugtalanítani, hiszen ők szívesen tüntették fel magukat a Szentírás egyedüli igaz magyarázóinak s az új irány feltűnése miatt veszélyeztetve látták az augsburgi békében biztosított jogaikat. A szomszéd lutheránus fejedelmek, a szász, a badeni és zweibrückeni már a következő év tavaszán óvást intéznek Frigyeshez „a Káté fogatkozásai“ miatt, majd megszólalnak a harcias lutheranizmus vezéreiből, az elűzött Heszhusius, Flacius jénai és Marbach straszburgi tanárok. A támadások elleni védekezésből különösen a fejedelem és Ursinus veszik ki részüket. Az első bámulatos türelemmel, élő hittel és gazdag bibliaismerettel háíítja el magától a zwinglianizmus vádját, a második egymásután 3 nagy tudományos munkában igazolja a kálvini úrvacsora tant a bibliaellenesség gyanúja ellen. Az ellentétek kiegyenlítésére tartott maubronni értekezlet is (1564) meghiúsul s már Frigyes ellenségei arról gondolkodnak, hogy a fejedelmet és országát kizárják az augsburgi béke áldásaiból, amikor végre az új császár, II. Miksa 1566 ban birodalmi gyűlést hirdet, hogy a sok elintézésre váró ügy közt a szekták, tehát a pfalzi újítás terjesztését is megakadályozza 1

A közelgő vihar láttára Frigyes döntő lépésre szánja el magát. Felszereli magát Ursinus két védő iratával és a Bullinger által küldött Helvét Hitvallással, megnyeri a maga számára Ágost szász választó fejedelmet, a prot. fejedelmek vezérét, aztán elszántan megjelenik a birodalmi gyűlés előtt. Ott már ellenfelei, Miksa császár és a szomszéd kat. fejedelmek előkészítik Frigyes elítélését s csak a nagy gyűlés jóváhagyása hiányzik még hozzá. A fejedelem azonban, mielőtt döntésre kerülne a sor, megjelenik a fényes gyűlekezlet előtt tanácsosai kíséretében. Közvetlen utána fia, Kázmér halad, kezében súlyos bibliával, amit később atyja intésére az előtte álló asztalra helyez. A szokatlan jelenet hatása alatt egyszerre elnémul mindenki és feszült várakozással néz a hitvalló fejedelemre. Ez pedig beszélni kezd. Tiltakozik az ellene bevezetett igazságtalan eljárás ellen, majd emelt hangon mondja a következőket: „Mégvagyon győződve s kijelentem, hogy ... itt a lélekről s annak üdvösségéről van szó. Ez pedig az én Uram, az üdvözítő Krisztus hatalmában van s csak Neki tartozom egyedül megőrizni. Ezért császári felségedet nem illeti meg, hogy felette lendelkezzen, hanem csak Istent, aki teremtette azt.“ Ezután rámutat arra, hogy Kátéját eddig a „Szentírás fegyvereivel“ megvédélmezte, de kész bárkinek, aki őt Isten ígéből jobbra tanítja, engedelmessé válni. „Ha pedig fejezi be szavait — az én keresztyéni és tisztességes viselkedésem miatt komolyan reám támadnak . . . azzal vigasztalódom, hogy az én Uram és Megváltóm, Jézus Krisztus nekem a benne hívőkkel együtt azt a bizonyos ígéretet tette, hogy mindazt, amit az ő dicsőségéért és nevéért elvesztek, ama jobb hazában százszorosan ki fogja pótolni!“ Ez a bátor, erőshítú bizonyosságátétel anynyira meglepi a jelenlevő fejedelmeket, hogy megszegyenülve ismerik be méltatlanságukat kegyesebb fejedelemtársuk elítélésére. A csá-

szár hiába próbálja 10 nap múlva újra tárgyalni a dolgot, Frigyes egy hasonló vallástétellel annak is útját vágja. A gyűlés feloszlik anélkül, hogy valami erélyes lépést tennének a bátor pfalziak ellen.

A német protestantizmus történetének tanulmányozása közben feltűnik mindenkinek, hogy a XVI. sz. második felében egyes tartományok és fejedelmi házak, mint Nassau, Bremen, Anhalt, Baden és Hessen leszakadnak a lutheránus egyház testéről s reformátusokká lesznek. Ennek okát, a politikai viszonyoktól eltekintve, *leginkább Pfalz öntudatos hitvalló fejedelmének tiszteletet parancsoló személyiségében s az általa bevezetett élénk egyházi élet vonzó erejében lehet keresni.* Frigyes az, — aki messzelátó államférfiúi bölcsességgel felismeri az ellenreformáció bekerítő politikáját és a szorongatott francia hugenották segítségére fia, Kázmér vezetése alatt 11.000 főnyi hadsereget küld. Igaz, hogy ez a háború egy másik kedves fiának a hősi halálát is megkövetelte, de még megérte azt, hogy katonái 1576-ban a háború szerencsés beveződése után visszatérhettek Heidelbergbe. Ez év október 26-án fejezte be sok küzdelemmel, alkotó munkával megpróbáltatással teljes életét e szavakkal: „Az, aki mindent megtehet s mielőtt én megszülettem, gondoskodott egyházáról, él és uralkodik az égben. Ő nem fogja elhagyni Anyaszentegyházát s nem lesznek hiába valók az imádságok és azok a könnyek, amiket én annyiszor öntöttem érette.“ Halála után fia, Lajos (1576—1583) erőszakos kézzel akarja szétrombolni a lutheranizmus érdekében atyja alkotását s a ref. lelkészeket, diákokat, sőt a tanárokat is száműzi országából. Nyugodtan mentek ezek száműzetésbe, tudván, hogy „minden dolognak üdvösségünket kell szolgálni.“ Ursinus Neust adtban, Kázmér herceg udvarában, Olevianus pedig a nassauí Herbornban fejezték be hányatott életüket *üdvösségük felől való teljes bizonyosságban.* A megpróbáltatás ekkor csak 7 évig tart, 1583-ban Pfalz ismét református lesz.

A külső politikai változások nem tartóztathatták fel hitvallásunk hódító útját. Különös módon először azok a prot. egyházak fogadják be azt, amelyek leginkább ki vannak téve az ellenreformáció dühének, üldözésének.¹¹ így fordítják le már megjelenése évében egyházuk számára a holland reformátusok s mikor Alba herceg elől ezer számra menekülnek át Németországba, a Rajna vidékére, az ottani reformátusokkal közösen tartott gyűlésükön, a weseli konventen (1568) elrendelik használatát, az 1571-iki emdeni zsinaton pedig a Helvét Hitvallással együtt szimbolikus könyvüknek nyilvánítják. Körülbelül 1567-ben már megjelenik angol nyelven is, amit Thurner William non conformist a, tehát puritán ref. lelkész készít el németországi száműzetésében. Tekintélye itt is oly nagy, hogy 1579-ben az oxfordi egyetem a Kálvin és Nowel kátéjával együtt ennek olvasását is ajánlja az igazi keresztyénség meg-

¹¹ A fordításokról áttekintést nyújt *fames f. Good: The H. Catechism c. jubiláris műve.* Philadelphia 1914.

őrzésére s a Westminster káténak is alapjául szolgál. 1570-ben, tehát a III. hugenotta háború befejezésének évében, franciára fordítják, de itt, ép mint Genfben, inkább Kálvin kátéját használják, csak később terjed el Bern kanton francia lakosai és a németalföldi wallon gyülekezetekben. Ezután a mi magyar ref. egyházunk következik, melynek részére 1577-ben Huszár Dávid magyar nyelvre is lefordítja. Inkább tudományos értékkel bírnak az ugyan ezen években megjelenő latin, héber és ó görög fordítások. Az utóbbi 1648-ban modern görög nyelven is megjelenik s célja az, hogy a XVII. sz. elején, a Lukaris görög pátriárka útján megindított törekvésnek, a keleti és ref. egyház egyesítésének az útját egyengesse. De az egyház többségének ellenállása miatt az egység meghiúsult. Úgy ennek a mozgalomnak a szítói, mint a Káté legbuzgóbb propagálói a hollandusok, akiknek egyházi fejlődése a Heidelbergi Káté történetének legdicsőségesebb lapjait foglalja magába. Ők azok, akik a XVII. sz. elején feltartóztatják a remonstránsok romboló támadását a ref. hitvallás ellen. A dortrehti zsinaton 1619 május 1-én kimondják, hogy a *Káté az összes ref. egyházak számára érvényes szimbólum, mert minden részében összhangzik Isten igéjével, tehát az igazhitű ker. tannak pontos és szakszerű összefoglalása.* Ez a zsinat, ahol a külföldi teológusok is szép számmal vannak képviselve s így egyetemes ref. zsinatnak tekinthető, beható tárgyalás alá veszi az angliai, pfalzi, hesseni, svájci és brémai egyházak jelentései alapján a *kátétanítás* ügyét (1618 nov. 27—30) A határozat szerint ebben három fokozatot különböztetnek meg: 1. A legkisebb gyermekek oktatása, akiket a szülők és tanítók a hitvallás elemeivel (Hiszekegy, 10 parancsolat, stb.) ismerteinek meg; 2 a serdültek a Heidelbergi Káté rövid, kivonatos alakját és 3. a felsőbb iskolába járók a teljes Kátét tanulják tanítóik, illetve tanáraik vezetése alatt. A presbiterek, diakónusok és papok ellenőrzik a családi vallásoktatást, az utóbbiak ezenkívül még prédikációkat és megbeszéléseket is tartanak a felnőttek számára a Káté igazságai felett. Természetesen e határozatok előfeltételezik a Heidelbergi Káté megfelelő átdolgozásait is. Már 1585-ben János Kázmér pfalzi herceg egy 61 kérdésből és feleletből álló kivonatot készített s ezt követik a holland, francia, latin és angol kiadások egész a legújabb korig. (Egy modern alakja Bender Adolftól: Der. H. K. im Auszuge Leipzig 1899.) Sőt, hogy az üdvözítő igazságok annál könnyebben és maradandóbban megszilárduljanak a lelkekben, egy német teológus, Peucer példájára (1598) előbb német, majd latin versekbe foglalják a Káté tartalmát. Svájcban pedig már 1723-ban katekizmusi énekek jelennek meg (Keller Rudolf Bern), amiket főként a templomi kátémagyarázatok alkalmával énekeltek. A gyülekezeti igehirdetés számára különösen Ursinus: *Explicationes Catecheticae* (1591), később pedig Stähelin Kristóf szt. galleni lelkész: *Kat. Hausschatz* (1724) c. műveit használták. Hollandiában régebben Voetius és Coccejus, újabban pedig Van Oosterzee és Kuyper a Káté legbuzgóbb magyarázói és igaz-

ságainak terjesztői. E két utóbbi nagy teológus menti át egyházunknak e drága kincsét a legújabb kor számára.¹² Végül szintén a hollandusok azok, akik a Biblia mellett állandóan használják a pogányok közti missziói munkában ezt a könyvet, mintegy dokumentálva azt, hogy a *kálvinizmusnak leginkább kötelessége, hogy meghódítsa Krisztus számára a föld összes népeit* így fordíttatja le már a XVII. és XVIII. sz. folyamán vagy a Holland Kelet és Nyugat Indiai Társaság vagy maga a kormány maláj, jávii, szingaléz és tamil nyelvekre, sőt portugál és spanyol nyelvekre is azoknak a benszülötteknek használatára, akik ezeket a nyelveket beszélik. A XVII. században még az emiitetteken kívül lengyel, litván, cseh, olasz, rhaetiai és román nyelveken hordja szét a Káté hitünk győzelmes szellemét, a XVIII. és XIX. században pedig buzgó misszionáriusok amriara (abesszíniai), kínai, japán és arab fordításokat készítenek. A külmisszió történetét tehát e könyv nélkül elképzelni nem lehet s ha napjainkban már 27 nyelven, illetve dialektusban forog közkézen és Amerika reformátusai közt is hihetetlen elterjedésnek örvend, azt Isten után leginkább e kicsiny, buzgó ref. nemzet tevékenységének köszönhetjük.

Természetesen mint a ref. vallás egyik legerősebb propaganda könyvét, a római egyház vezetői állandóan gyanús szemmel nézték s ahol tehettek, mindenütt kitöltötték bosszújokat ellene. A 30 éves háború borzalmait leginkább Pfalzot és ennek ref. lakosságát sújtották s mikor Heidelberget 1623-ban Tilly csapatai elfoglalják, a pápai követ megnyugvással jegyzi meg: E városban, ahol a híres Heidelbergi Káté látott napvilágot, ezentúl a misét fogják szolgáltatni.¹⁸ Később, amikor XIV. Lajos rabló hadjárataiban katonáit reászabadítja a szomszéd kisebb német államokra, azok elsősorban a gyűlölt ref. Pfalzot égetik fel. Majd a XVIII. sz. ban, mikor a francia befolyás hatása alatt álló r. kat. választó fejedelmek idejében megkezdődik a reformátusok rendszeres üldözése, háttérbeszorítása, 1719-ben a Káté újranyomtatását is eltiltja Károly Fülöp vál. fejedelem a misének a 80 kérdésben foglalt súlyos megítélése miatt. Csak a porosz és angol követek közbenjárására engedik meg annak újbóli kibocsátását (1720).

S mégis nem a külső üldözés az, ami e hitvallás fényét, értékét elhomályosította, hanem egy alattomos ellenség, amivel szemben egyházunk sokszor tehetetlen: *a korszellem*. Például egy olyan kiválóan ref. országban is, mint Svájc, részint a pietizmusnak (Zollikofer, Lavater), részint a felvilágosodásnak az alapján háttérbe szorul a Káté használata, magyarázata és elfoglalja ennek helyét a francia kantonokban Osterwaldnak a vallást és boldogságot emlegető népszerű kátéja. Bernnek és Bázelnak is sok faredéagába kerül, hogy legalább a XIX. sz. elejéig ellenálljon az újítási

¹² A. Lang: i. m. 60. 1. Th. Plitt: Über die Bedeutung, welche der H. K. in der ref. Kirche erlangt hat. Theol. Studien und Kritiken 1863. 1. 11—18. 1. James Good: i. m. 18—19. 1.

¹³ Pruzsinszky i. d. 286. 1.

kísérleteknek, amíg végül Itt is a „teljes szabadság“ mondhatjuk: önkény kapott lábra. Hasonló a helyzet a Káté szülőhelyén Pfalzban, ahol a tartományi önállósággal együtt a XIX. sz. első felében ezt az értékes könyvet is törlik az iskolai és konfirmációi oktatásból.¹⁴ Fájdalom, az 1817-i német unió alkalmával a mi ref. egyházaink az elsők, amelyek készek nemcsak külső, hanem reális uniót is kötni a lutheránizmussal, úgyhogy ma ennek egyik kiváló világi vezetője fájdalmasan sóhajt fel: Hány gyülekezet áldozta fel az önállóságát és sajátosságát az összes evangélikusok egységének javára?! S ennek eredményeként elárastják ezeket a területeket az ú. n. uniós kátékkal, amikben elvesznek ref. hitünk legnagyobb és legboldogítóbb igazságai.

Isten iránti mélységes hálával kell azonban azt is beismernünk, hogy ma már a világprotestantizmusban ismét kezd felragyogni a Heidelbergi Káté értéke. A hitvallási iratok megbecsülése, a bennük rejlő nagy értékeknek a gyakorlati egyházépítésre való felhasználása, az ébredő konfesszionálizmus ott találja ezt a könyvet örök igaz, klasszikus tartalmával a többi napfényre hozott iratok közt s örömmel fog hozzá ismét kincsei kibányászásához. Az elberfeldi teológiai iskolának 1928. ápr. 24-én végbement megnyitó ünnepélyén a német ref. szövetség szónoka (*Dr. Mensing*) már bátran hirdeti, hogy gyülekezeteik ismét a Heidelbergi Káté szellemében akarják megőrizni a reformáció örökségét, mert ez nemcsak hitvallási könyv s múltunk emléke, hanem *az evangéliumnak a legtisztább, szabatos kifejezése*, amint azt a reformátorok a Szentírásban újra felfedezték. Az a szellem, ami e Káté harmadik részéből szól, formálta azokat a férfiakat, akik Genf vezetése alatt az ellenreformációval dacoltak s amelyeknek erejére ma bizonyára nekünk is éppen úgy szükségünk van!¹⁵ Olyan szavak ezek, amiket ma már minden öntudatos kálvinista aláír, aki a Heidelbergi Kátét s annak dicsőséges múltját ismeri.

2. A Heidelbergi Káté sorsa nálunk.

Mielőtt Káténknak a magyar reformátusok által történt befogadásáról és itteni sorsáról szólnék, reá mutatok arra a szoros kapcsolatra, amelyben egyházunk már születésének küzdelmes éveiben a német protestantizmussal állott s ami a Káté mielőbbi megismerését, *elterjedését* nálunk érthetővé teszi. Egyik kiváló egyháztörténészünk mondja ki ezt az érdekes igazságot: a magyarországi ref. egyház nem Genfre vagy Zürichre, hanem Wittenbergre viszi vissza a maga eredetét.¹⁶ Csakugyan, ha nézzük hitvallásunk első úttörőit, Szegedi Kis Istvánt, Méliusz Juhász Pétert, Molnár Ger-

¹⁴ *Dr. Paul Wernle: Der Schweiz. Protestantismus im. XVIII. Ihd. Tübingen 123. D. C. Ollmann: Einige Züge aus der Geschichte des H. K. Theol. Studien und Kritiken 1863 IV. 68—69 1.*

¹⁵ Ref. Kirchenzeitung 1928. évf. 19. sz. 147 1.

¹⁶ *Pokoly I. Az erdélyi ref. egyház története. Budapest, 1904, I. 121 1.*

gelyt, a híres kolozsvári tanárt és Szegedi Gergelyt, látjuk, hogy mindenik Melanchthon lábainál lesz a reformáció bajnokává s egyúttal az ő szelídített, kálvini szellemben is magyarázható úrvacsorai felfogásának hirdetőjévé. Mindenik meg van győződve arról, hogy ő nem zwingliánus, hanem a lutheri reformáció — hogy úgy mondjuk — *modern* felfogásának a hive, ami mögött magának a praceptor Germaniae-nak nagy tekintélye áll. így érthetjük meg Huszár Gálnak Bullingerhez intézett kérését:¹⁷ „Igen jól tennéd, ha Melanchthon Filep doctort buzdítanád, hogy már végre nyíltan adja ki és publikálja idejében az úrvacsoráról szóló véleményét, mert az ő színlelése eddig is sok viszályt idézett elő Krisztus egyházában.“ Ugyanabban az évben pedig, amikor Káténk megjelenik, 1563-ban egy felsőmagyarországi pap, Túri Pál azzal védekezik Perényi Gábor abauji főispán előtt,¹⁸ hogy ő és a tarcali ref. zsinaton résztvevő lelkészek nem távoztak el az augsburgi hitvallástól s a Béza hitvallása ennek lényegével megegyezik. Alig tudja őt Perényi ennek ellenkezőjéről meggyőzni a wittenbergi és lipcsei egyetemtől bekért véleménnyel. Ezek a tények azt mutatják, hogy első református papjaink meg voltak győződve arról épp úgy, mint pfalzi Frigyes, hogy ők tanításukkal az ú. n. Variata talaján mozognak¹⁹ s így joguk van magukat a német protestantizmus nagy családjához számítani.

Ezt a gondolkozást természetesen ellenfeleik optikai csalódásnak minősítik s támadásaikkal hamar meggyőzik őket arról, hogy gyökeres reformációjukkal leléptek a lutheránizmus talajáról. A 60 as évek elején ez az ellentét különösen nálunk, Erdélyben élesedik ki, ahol a lutheránusok, élükön Hebler Mátyás püspökkel hevesen védekeznek az országszerte rohamosan terjedő kálvinizmussal szemben. Csakugyan úgy látszott, mintha ez az irányzat nem számíthatna egyhamar elismerésre.

Mikor János Zsigmond fejedelem a medgyesi vita pontokra nézve kikéri a németországi egyetemek véleményét, azok a szászoknak adnak igazat (1561.) Két év múlva maga a fejedelem is lutheránussá lesz (1563. ápr. 27.) s ez év őszén (nov. 28 án) már el is tiltja rendeletileg a wittenbergi szertartásoktól való eltéréseket... *A tudomány és a hatalom* tehát egyaránt összefog a ref. irány letörésére.

Ezekben a válságos napokban az unitárius mozgalom vezére Blandrata az, aki a dolgok menetének új irányt ad. Nem hiába viselte címerében a kígyó symbolumát,²⁰ mert annak óvatosságával készítette elő az átmenetet az uralkodó hitvallásról az övére. Az összekötő kapcsot a ref. hitfelfogás képezte. Befolyásával ráveszi a fejedelmet arra, hogy 1564 április 9-re hitvitát tűzzön ki Nagy-

¹⁷ *Lampe Ember*: História Eccl. Ref. 1728. 115 1.

¹⁸ *Zoványi I.* A reformáció Magyarországon 1565-ig Bpest, 1921. 413 1.

¹⁹ V. ö. Huszár Gál prédikálásának feltűnő egyezését ezzel. *Zoványi i. m.* 328. 1. A nagyváradai 1559-i zsinat is ezt az egyezést harsgulyozza.

²⁰ *Kanyaró Ferenc*: Unitáriusok Magyarországon. Kolozsvár 1891. 44. 1.

enyedre a két irány hívei számára és ott kimondatja a magyar luth, püspöknek, Alesiusnak a letételét s Dávid Ferencnek ref. püspökké választását. A vitát pedig olyan ügyesen irányítja, hogy a lutheránusok végül is kénytelenek eltávozni onnan s a szakadást, mint bevégzett tény tudomásul Venni. Az országgyűlés pedig még ez év jun. 4-én, tehát fél év múlva János Zsigmond említett tiltó rendelete után *engedélyezi a kolozsvárit illetve a református vallás követését.*

A helvét reformáció tehát, ami úgyszólván még eddig csak népmozgalom volt, az ország kormánya előtt rehabilitálva van. Hátra volt még az a feladat, hogy annak megadják vezetői a külföldi tudósok elismerésének fényét. A szász egyetemek által adott vélemény ellensúlyozására a kolozsvári lelkészek oda fordulnak hitvallásért és szervezeti utasításért, ahol abban az időben a legelszántabban s legügyesebben védtek a ref. úrvacsora tant: *a heidelbergi egyetemhez.* Kb. 1565 ősze előtt, már meg is jön onnan a válasz. Egyelőre 3 könyv alakjában: egyik egy úrvacsorai vita irat, a másik az egyházszerkezeti szabályzat, *a harmadik pedig a Heidelbergi Káté.*²¹ A nemsokára megérkező levél pedig, amelyet Ursinus és Olevianus küldenek a kolozsvári papoknak, elítélő kritikát gyakorol az erdélyi szászok hitvallási iratai felett s jellemzőleg tagadja azt, hogy ezek Melanchthon igazi követői volnának. A kolozsvári papok ezt a levelet hitvallásuk igazolására nyomtatásban is kibocsátják.

Így vonul be a Heidelbergi Káté mindjárt a születését követő esztendőekben Erdély földére. Kb. amint a Lampe féle egyháztörténet mondja, latin nyelven,²² a Lagus és Pithopoeus fordításában, elsősorban az iskolában tanuló ifjúság használatára. Hiszen a kolozsváriak legkiválóbb kátéja, a Molnár Gergelyé, szintén latin nyelven készült (1564), De szinte bizonyos, hogy zsinati jóváhagyás nélkül is már az 1563-ban bevett genfi kátéval együtt ez is nemsokára szimbolikus tekintélyre emelkedett. Ezt mutatja az a fontos esemény, ami történetében két év múlva végbement.

Alig szilárdul meg az új egyház, már egy év múlva szemben találja magát a Blandraia újabb magvetésének eredményével: az unitarizmussal. Az új ref. püspök is egészen ennek a híve lesz s 1565-ben még csak Kolozsvárott, 1566-ban már a gyulafehérvári hitvitán együtt küzd az olasz orvossal a Szentháromság és Krisztus télies istenségének tana ellen. Az árván maradt reformátusokat Méliuszék kénytelenek védelmezni — saját püspökükkel szemben. Hogy milyen sikerrel, azt senki sem tudja megállapítani, hiszen mindkét fél magának vindikálja a győzelmet. A reformátusoknak most egyelőre egy út kínálkozott a megmaradásra: keresni a meg egyezést az ellentáborral, így jönnek létre 1566-ban a marosvásárhelyi zsinat végzései, az ú. n. *Ker. Egyetértés Cikkei*, melyben a vita tárgyát képező dogmatikai fogalmak (lényeg, személy)

²¹ Zoványi i. m. 430 l.

²² i. m. 128 l.

helyett szorosan bibliai kifejezésekkel próbálják körül írni a Szentháromságot. És ebben a szellemben átalakítják a ref. egyház legtekintélyesebb tankönyvét, a Heidelbergi Kátét is. A ref. egyháztörténeírást²³ megállapította azt, hogy ez a munkálat református kéz munkája, hiszen bibliai kifejezésekkel megpróbálja *menteni*, körülírni a Szentháromság tanának lényegét. Mi pedig hozzátehetjük, hogy egyúttal *a meggyöngült ref. öntudaté is*. Ursinus és Olevianus bizonyára alig ismertek volna rá e könyvben idegenbe szakadt, elnyomorodott gyermekükre I A Kátéból hiányzik az 1—22 kérdés, tehát az erőteljes bevezetés, az egész alapját képező pedagógiai gondolat, az ember nyomorúságáról, elvetettségéről szóló szakasz. A Szentháromság tanban az Atya méltósága az unitarizmus kedvéért különösen kiemeltetik, a monoteizmus érdekének fel van áldozva nemcsak a hitvallás világosan elkülönítő kifejezése, a „személy“ szó, hanem ennek eredménye *az egyes léleknek a benső viszonya is a Szentháromság egyes személyeivel*.²⁴ Az élő hit szülte eredeti Káté helyett itt kapunk egy spekulatív érdekeket is védő bibliai kifejezésekre támaszkodó átdolgozást, amelyeken, mint a süllyedő hajó szakadozott részein át nemsokára betódulhatott az emberi okoskodások áradata. Nem is használták sokáig a reformátusok ebben az alakjában, hiszen a következő év 1567. elején már össze is ül a debreceni zsinat, amelynek hitvallásában egyházunk ismét az elhagyott fundamentumra helyezkedik.

Ezen a zsinaton történik meg némelyek szerint a Káté törvényes befogadása a magyar ref. egyházba.²⁵

Ez az állítás az itt készült ú. n. Nagyobb Cikkek Lili. szakaszára támaszkodik, ahol ez áll: *A kátét, azaz a hitformának, úri imádságnak és tíz parancsolatnak összevont és rövid magyarázatát fenn akarják tartani az egyházban, hogy legyen az bevezetés a tökéletesebbekre is* stb.²⁶ Ez az intézkedés azonban egyáltalán nem nevezi meg, hogy melyik kátéről van szó és az itt előforduló felosztás a tarcal—tordai és gönczi zsinatokon elfogadott Genfi Kátéra is éppen úgy alkalmazható, mint a Heidelbergire. A dolog tehát kb. úgy áll, hogy ebben a kérdésben a zsinat nem kötötte meg a lelkipásztorok szabadságát, mivel mindkét káté már akkor a legtöbb országban egyforma tekintéllyel bírt.

Már a H. K. törvényes befogadása előtt jelentkeztek az első magyar fordítások is. Az elsőt Huszár Dávid pápai ref. lelkész végzi, akiről Bod Péter ezt jegyzi meg²⁷: „Ügyitélek, Gálnak fija volt... De panaszkodtak az ellen, hogy Szalavármegyei magyarsággal volna fordítva.¹¹ Ebből a megjegyzésből látható, hogy már

²³ *Pokoly J.* Az unitarizmus Magyarországon. Prot. Szemle 1898. évf. 153 s köv. 1.

²⁴ V. ö. az 53. kérdés eredeti és átdolgozott fogalmazását a Szent Lélekről. A Káté kéziratos másolata a Theol. Fakultás könyvtárában.

²⁵ így *Dr. Erdős J. A.* H. K. Debrecen 1901. VIII. 1.

²⁶ *Kiss Áron.* A XVI. sz.-ban tartott magyar ref. zsinatok végzései. Bpest 1881. 586 l.

²⁷ Magyar Athenás 1766. 114 l.

ekkor sokan olvasták, használták a Kátét és jobb fordítás után óhajtoztak. Ezzel aztán egy debreceni tudós lelképásztor, Szárászi Ferenc, aki maga is Heidelbergben tanult, ajándékozta meg egyházunkat 1604-ben.²⁸ Pár év múlva a nagy Szenczi Molnár Albert adja ki megrövidített alakban. Az 1585 i. ú. n. Heidelbergi Kis Káté mintájára ő 66 kérdésben foglalja össze „az kisdedeknek könnyebbségére“, de a keresztyén olvasó használatára, tehát házi épülésre is az „öreg szabású“ Catechizmus tartalmát, ő, aki élete céljául azt tekintette, hogy „szerelmes anyját“, a magyar ref. egyházat a legszükségesebb lelki fegyverekkel, átdolgozott bibliával, zsolttáros könyvvel, magyar Intitúcióval ellátva, a káté átdolgozásával is nagy szolgálatot tesz annak. 1650-ben Szárászi Ferenc rövidített átdolgozása jelent meg Amsrerdamban.²⁹

Meglévén úgy a teljes, mint az átdolgozott Káté, ennek áldásai kezdenek kiáradni a magyar katekhetai és teológiai irodalomra is. A XVII. sz.-beli Erdély tekintete amúgy is Hedelberg felé fordul, oda küldi a „felséges Gábor fejedelem“ alumnusait Pareus Dávid professzorhoz intézett meleg ajánló sorok kíséretében³⁰, ott tanul a kor legnagyobb teológusa, Geleji Katona István és legnagyobb katekhetája, Keresztúri Pál. Hogy a mindinkább erősödő ortodoxia korában mindketten megőrizték eleven kálvinista kegyességüket s a puritánus mozgalom áldásait szervesen beletudták illeszteni Anyaszentegyházunk életébe, abban a Heidelbergi Káténak nem kis része van. Sajnos, most nincs időnk arra, hogy felmutassuk annak gondolkozásukban jelentkező nyomait, csak azt állapíthatjuk meg, hogy mindketten *hittek és azért szólottak* (II. Kor. 4is) s ennek a belső tűznek a fénye meglátszik minden munkájukon. Így Keresztúri Pál Csecsemő Keresztyén (1638) c. művének első része nem egyéb mint a H. K. pozitív, magyarázó kérdésekkel bővített kifejtése.

Erdély nagy fejedelmeinek öntudatos ref. hite ébresztette fel papjaiban a vágyat arra, hogy mint Hollandia, ők is odaálljanak a Káté más népek közti terjesztésének szolgálatába. Nem politikai érdekből, amint sokan hiszik, hanem Krisztus Lelkének parancsára, embertársaik lelke iránti aggodalomból igyekeznek az itt lakó románokkal is megismertetni hitvallásunkat. I. Rákóczy György Fogarasi Istvánnal a lugosi „már az igazságot rész szerint megismert“ ecclesiának lelki pásztorával lefordíttatja részükre 1648-ban a Heidelbergi Kátét. Hogy az ezt követő Újtestamentumfordítás és Zsolttáros könyv a XVII. században az erdélyi románok lelki

²⁸ *Szinnyei József*. Magyar írók élete és munkája. Bpest, 1909. XIII. k. 398 k.

²⁹ *Enyedý Andor*: Magyar ref. kátéirodalom. Theol. Szaklap. Debrecen, 1928. 126. 1.

³⁰ *Pápai Páriz Ferenc*. Romlott fal felépítése 1685. M. Prot. Egyh. Adattár 1906. 175.

és kulturális fejlődésében óriási haladást jelent, azt ma már minden elfogulatlan román tudós elismeri.³¹

A 40-es évek táján a puritánus mozgalom harci zajától visszhangoznak az erdélyi fejedelemség alatt élő szuperintendenciák gyűléstermei. Az a heroikus kísérlet, amire Tolnai és Medgyesi vállalkoztak: új éleire ébreszteni a megcsontosodni készülő egyházat, sokaknak a lelkében komoly aggodalmat ébreszt. Egyik az egyház hitelveit, másik a szertartásokat, harmadik az egyházalkotmányt félti a kiszámíthatatlan mozgalomtól. Az egyház kezében nincs más fegyver, mint az elismert egyetemes szimbólumok, a Helvét Hitvallás és a Heidelbergi Káté. Mikor Tolnai elakarja foglalni sárospataki tanári állását, 1638. nov. 10 én, ennek a két iratnak az elismerését s az azok szellemében való tanítást követeli meg tőle a zempléni dioecesis.³² Bizonyára nem ezek a poniok voltak azok, amikért Tolnai az elébe tett reverzálisnak egy féléven keresztül vonakodik aláírni, hiszen barátjával, Mohácsival együtt hevesen tiltakoznak „amaz dögletes arminianizmusnak reánk való fogása miatt”³³ s a későbbi vizsgálat során is állandóan bizonyítgatják, hogy sohasem tanítottak az ortodoxus felfogással ellenkezőt.³⁴ A két egyházkerület (Tiszáninneni és -túli) részszinata mégis jónak látja Tolnai elítéltetése után kimondani, hogy a külföldre menő ifjak csak akkor kapják meg ezután a stipendiumukat, ha előbb az említett két hitvallásnak engedelmességet fogadnak.³⁵ Ma már sokan a lelkiismereti és tudományos szabadság békóba verését látják ebben az intézkedésben, de ha meggondoljuk, hogy mindkét hitvallás mentesít a betű szolgálatától s *a lelkiismeretet egyedül a Szentíráshoz, az örök isteni kijelentéshez köti*, látjuk, hogy az atyák helyes nyomon jártak. Csak akkor lealázó és fájdalmas a tekintély előtti meghajlás, ha az oda tolakodik az egyes lélek és az élő Isten közé.

Ennek a harcnak az eredménye aztán a H. K. törvényes befogadása a magyar ref. egyházba. A szatmárnémetii zsinat, amely 1646. június 10-én három egyházkerület lelkészeiből ül össze, megerősítvén as egyetlen főben, a Krisztusban való benső egyiséget, — II. sz. végzésében kimondja az Apostoli és Helvét Hitvallásnak megfelelő magyar hitvallás készítését, „*melyet nyilvánosan megerősítvén, írjanak mindnyájan egyezőleg alá és hogy azonkívül tartsák meg és tanítsák mindenütt ugyanazon Heidelbergi vagy Palatinátusi Kátét, semmiképen nem mellőzvéen el a b. e, Syderias Jánosról írt magyar kátét sem.*”³⁶ A XII. végzésben pedig ott látjuk már azt az intézkedést, hogy a lelkészek vasárnap d. u.

³¹ *Moldován G.* A reformáció hatása a román népre Erdélyben. Bpesti Szemle 1890. 248. 1.

³² *Zoványi I.* Puritánus mozgalmak stb. Bpest 1911. 39. 1.

³³ Magyar Prot. Egyh. Adattár Bpest 1911. 1 1.

³⁴ *Zoványi i. m.* 129. 1.

³⁵ U. o. 139 1. Iorga és St. Metes szintén.

³⁶ *Kiss Áron;* Geleji kánonok 1875. 85—86 1.

„tartsanak hitelemző (*Catechetica*) tanításokat, az úrnepok azon sorrende szerint, melyre a H. K. felosztva van“ Ennek alapján folyik aztán a Geleji Kánonokban (1649) előirt ifjúsági katekizálás is, amely sok falusi gyülekezetben egészen a legújabb időkig fenn-tartotta magát. Erdélyben a kollégiumok alsó osztályában a Kis, a felsőbbekben pedig a Teljes Kátét tanítják 1630 tói 1801-ig. Ekkor a modern káték (Campe, Bodola) kiszorítják innen is.³⁷ A katekizmust istentisztelet a XVIII. század biblikus pietizmusának, de különösen a XIX. századbeli felvilágosodás hatása alatt sokhelyt kiment a szokásból, az ezen alkalmakra irt katekizmusi énekek nagy része³⁸ a címmel együtt eltűnt énekes könyvünkől s ma már ismét azelőtt a feladat előtt állunk, hogy teljesen elhanyagolt hittudatunk felébresztéséről sürgősen gondoskodnunk kell. Akár bibliai textus alapján, akár a régi formában, de minden esetre a H. K.-val kapcsolatban, oda kell vinni hitigazságaink boldogító tartalmát, védelmezését katedráinkra, ha tovább is élni akarunk. A XVII-ik század második fele és a XVIII-ik nem annyira újabb fordításokkal, mint újabb meg újabb magyarázatokkal gazdagítja a H. K. irodalmát. Pfalzi minta szerint (1563-ik egyházi rend) az egész anyagot 52 vasárnapra osztják és hűségesen magyarázzatják a rendes istentiszteletek keretében. Ilyen magyarázatok jelennek meg Kőrösszegi Herman István és Hunyady Ferenc debreceni püspököktől, Drégely—Palánki János tályai és Kecskeméti Zsigmond polgárdii lelkészektől és Szathmárnémethi Mihály kolozsvári theol. tanártól. Jeles erdélyi professzoraink, Pósházi János, Kaposi Sámuel gyulafehérvári és Kis Gergely udvarhelyi tanárok terjedelmes magyarázatokat írnak főként az akadémián tanuló ifjúság részére. Ezek kéziratban ma is megvannak s kiadásuk, tanulmányozásuk sok áldással járna. A gyülekezeti igehirdetés céljára Stähelin említett munkáját fordítja le Tatai Cs. Ferenc debreceni püspök (Házi Kincs. Kolozsvár, 1752. Pozsony 1805) A felvilágosodás hatása csak abban látszik meg, hogy a hitigazságokat a kátétanítások kezdik elracionálizálni, de azért eszébe sem jut senkinek, hogy ezt a hitvallási könyvet egészen a XIX. század elejéig egyházunk organizmusából kiküszöbölje, vagy azt mással pótolja. Marosvásárhelyi Gombási István, a nagy, Osterwald-bámuló kolozsvári pap még 1784-ben is ezt írja róla: „minden dicséretet érdemel az H. K., amelynek becsét semmiéi nem rontja.“⁴⁰ Ennek a nagy ragaszkodásnak lehet tulajdonítani azt az elszánt védelmet is, amit a XVIII. század folyamán előbb Magyarországon, azután

³⁷ *Koncz József*: A marosvásárhelyi ev. ref. kollégium története. Mvásárhely 1896. 552—577 l.

³⁸ Szerzőjük főként Losonczy István nagykőrösi ig. tanár (Éneklésre tanító mester Pozsony, 1754.) Először együttesen az 1813-iki debreceni énekeskönyvben szerepelnek. L. *Szathmáry József*: A ref. templomi énekeskönyv története. Prot. Szemle 1892. 477 l.

³⁹ *Osterwald Fr. János*. A papi szent hivatal gyakorlásáról való traktának első darabja. Kolozsvár 1784. 196 l.

Erdélyben egyházunk vezetői a bécsi kormánnyal szemben kifejtenek.

Sajátságos jelenség az, hogy ebben a korban, mikor egyfelől a törvényekkel is védelmet kapott protestantizmus, másfelől a modern tudományosság teljesen megrendítik a római egyház tekintélyhitét, egyes államok, mint Franciaország és Ausztria hatalmi eszközökkel próbálják az egyház régi fényét visszaállítani... A XIV. és XV. Lajos, a Hl. Károly és Mária Terézia alatt végbemenő vallási üldözések azért olyan fájdalmasak és feltűnők, mert egy teljesen meghaladott, középkori egyházpolitikát, a római egyház egyedüli uralmát akarják érvényesíteni a haladó korszellemmel szemben. Ez az üldözés rendszeresen túlbuzgó jezsuiták és főpapok szorgalmazására, vagy hatalmi önzésből (Franciaorsz.) vagy vallási elfogultságból (Mária T.) történik. Mária Terézia pld. nem elégszik meg az egygyülekezeteknek, lelkipásztoroknak zaklatásával, a külfölddel való érintkezés betiltásával és az egyház jogainak megszorításával, hanem végül egyházunk egyik legfontosabb hitvallási irata, a H. K. ellen is pusztító hadjáratot indít. Az 1748—49 és 57-ben kiadott helytartó tanácsi intézkedések elrendelik, hogy a Káténak úgy a nyomdában, mint a könyvkereskedőknél található összes példányait konfiskálni kell, mivel az „pápista vallást mind a mise mondásban, mind pedig a képek tiszteletében bálvány imádással vádolja.“⁴⁰ A ref. egyház ellenségeinek, elsősorban gr. Barkóczy Ferenc egri püspöknek, majd esztergomi érseknek⁴¹ bizonyára régen szemet szűrtak a Káté 30, 57 és 80. kérdéseire adott feleletek s most felhasználják a kedvező alkalmat arra, hogy a konfesszióért való küzdelem teréről végleg lezörtsák. A rendelet, mint annyi hasonló, természetesen különböző fogadtatásra talált. Egyes városok, mint pld. Kassa előbb megkérdi ez ügyben a ref. egyház vezető embezeit, teol. tanárait s azután is felfolyamodással él a rendelet ellen. Annyi tény, hogy a Kátét évtizedeken keresztül újra nyomtatni nem lehetett. Az egyház nem akart belemenni abba, hogy kormányrendeletre egy szimbolikus könyven változtasson, a kormány viszont nem tűrte meg a Kátét addigi alakjában. A helyzet nem javult II. József kormányzósága, illetve uralkodása alatt sem. Hiába kér engedélyt a debreceni egyházkerület előbb 1778 ban, majd 1781 ben annak teljes szövegű kiadására, hiába érvelnek azzal, hogy a Káténak minden országban ez a szövege, József hajthatatlan marad. Hivatkozva arra a történelmi tényre, hogy Svájcban is kihagyták a sérelmes helyeket⁴² és hogy nem tűrheti a római vallás becsmérlését, újból elrendeli az említett kérdések megváltoztatását. Erre aztán a tiszántúli kerületnek nem volt más választása, mint engedni

⁴⁰ Révész Kálmán. A H. K. hazai történetéből Debr. Prot. Lap 1913. évf. 162 l.

⁴¹ Szilágyi Ferenc. A H. K. s a protestáns autonómia. Pest 1869. 8 s köv. l.

⁴² Erre Szilágyi F. tiltakozása ellenére is volt eset Zürichben 1616-ban I. Wernle i. m. I. k.

a királyi akaratnak, hiszen az csak kevéssel azelőtt adta vissza a régen áhitott politikai szabadságot a türelmi rendeletben. így jelent meg a három kérdés szelidülésével újra a Káté 1787-ben s így használták Magyarországon egészen 1891-ig, amikor Erdős József ismét az eredeti szöveg alapján adta ki.

Minket erdélyi reformátusokat megvédelmezett e támadások ellen országrészünk autonóm helyzete. Igaz, hogy a mi megpróbáltatásaink is elég súlyosak voltak. Halmágyi István, ez a jó református guberniumi titkár sokszor remegő kézzel jegyzi fel naplójában⁴³ azokat az intrikákat, amik körülötte az erdélyi reformátusok elnyomatása érdekében folynak. Bajthay Antalnak, ennek a Bucowval barátkozó nagybefolyású püspöknek intézkedéseit. Bethlen Miklós és Bánffy Dénes konvertita grófok lelketlen viselkedését, a ref. tanácsosok lanyhaságát, a kat. származású, de később reformátussá lett jobbágyok kínzását, templomok elvételét stb. ő maga, mint állami alkalmazott alig tehet ez ellen valamit. „Ülök a hajó fenekén — írja — s hallgatom a felyül zúgó habokat s az Isten kegyelme tart főképpen meg minden világi veszedelmek között.”⁴⁴ Ő jegyzi fel 1769 elején, hogy mint sújt le a kormány a ref. szellemű könyvekre. A nagy teológus br. Dániel Istvánt önéletrajzának kálvinista színezetért 500 arany büntetéssel sújtja, sőt Bod Péternek nemrég megjelent Szm. Polykarpus és Magyar Athénás c. munkájának, úgyszintén a Catechesis, tehát a H. K.-nak elkobozását is elrendeli. Ezzel együtt pedig megtiltja a királynő, hogy a papok prédikáció közben a cath. religio ellen izgassanak.⁴⁵ Erdélyi ref. egyházunk élén akkor Deési Lázár György püspök áll. Tudós, erőskezü ember, aki nemcsak irodalmilag, hanem gyakorlati munkálkodással is igyekszik az anyaszentegyházat erősíteni.⁴⁸ Megrendszabályozza az áldozni nem akaró pátrónusokat, a lanyhán vizsgálta“ó kollégiumokat, eltiltja a szolgálattól a rendetlen, henye és tunya papokat s az espereseket szigorúbb rendtartásra inti. Mikor a çubernium közli vele a rendeletet, pár hónap múlva ezt a jelentést teszi a fő consistoriumnak, hogy „nála közel 300 katechizmus van, de újabb parancsolatot vár a beküldésre, talán nem is illenék, hogy ő maga küldje be, hanem *aki szedeti, vitesse el*, így is, hogy beszédük traditorokká, (árulókká) lettünk, de ha magunk küldnénk be, kétszeresen lennénk traditorok.“

A püspök álláspontja világos. A rendeletre a könyvek egyrészét összegyűjti, de azt már nem engedi lelkiismerete, hogy ő

⁴³ Magyar Tört. Emlékek. 33. k. kiadja *Dr. Szádeczky Lajos*. Bpest, 1906

⁴⁴ U. o. 130 l.

⁴⁵ Szilágyi F. szerint a rendelet még 1768. nov. 24-én kelt. Valószínűleg Bajthay személyesen is eljár az ügyben. L. Halmágyi Naplója 308 l. Egykorú feljegyzést a rendelet feletti „consternációról“ 1. Bodoki József kolozsvári professzor levelében (1769 márc. 20.) Kis Egyháztörténeti Adattárban Kolozsvár, 1933. 128 l.

⁴⁶ *Bodola Sámuel*: Bod Péter Szm. Polyk.-nak folytatása. Erd. Ref. Anyaszentegyház Névkönyve 1860. 67 l.

maga is szolgáltassa be azokat. Később is, mikor 1772 ben felszólítják az inkriminált 3 kérdés átdolgozására, önérzetesen válaszolja: „— azoknak eltérését nem kevesebb bizalommal kérhetjük, mint amilyen liberalitással a prot. fejedelmek a trienti concilium sokkal több és nagyobb anathémáit elnézték és eltúrték.“ A ref. egyház felterjesztéseit nem igen honorálják Bécsben, sőt 1782-ben, mikor a kolozsvári kollégium újra kéri a guberniumtól, hogy a Kátét kinyomtathassa, ez újra annak a sérelmes helyektől való megtisztítását követeli tőle. Erre azonban a kolozsvári kollégium sem mutat hajlandóságot. Az ügy aztán elintézetlen maradt még 11 évig, amikor a budai országgyűlés (1791) 56. t. cikke ismét megengedi a protestánsoknak szimbolikus könyvek kinyomtatását, püspökeik és konzisztoriumaik felügyelete alatt. Erre az erdélyiek 1793 ban a Kátét Nagyszébenben Eperjesi Zsigmond püspök engedélyével ismét eredeti alakjában nyomtatják ki.

Amit tehát Magyarországon nem tudtak kivívni, azt erdélyi egyházunk egyfelől kedvezőbb politikai helyzeténél fogva, másfelől türelemmel, kitartással és jogaihoz való SZÍVÓS ragaszkodással utóljára mégis elérte: *Megtartotta a Kátét eredeti szövegében a reá bízott lelkek számára.* Fájdalom, ezt legfennebb az autonómiája megizmosodásának számlájára lehet elkönyvelni, de nem egyszerűen hitbéli nyereségére is. Amint említettük, a szószéken a XIX. században elnémul a katekizmust tanítás,⁴⁷ az iskolában és az újonnan életbelépő konfirmációi oktatásban lassanként kiszorítják helyéről a hazai káték. Ezeket már, akár Lácza Szabó Józsefnek, akár Marton Istvánnak, akár Bodola Sámuelnek hívják is a szerzőjét, egy egész világ választja el a Heidelbergitől. Ott az élet központja *Isten* a maga fenségével, igazságot osztó hatalmával, megalázó, újjászülő kegyelmével, szolgálatára való hívogatásával, itt pedig a *kultüember*, akinek életcélja a saját tökéletes boldogsága, amit józan eszének, erényeinek s a keresztyén vallás némely felemelő motívumainak helyes használatával „igyekszik“ elérni. Lehangelő nemcsak a historikusnak, hanem minden hívő keresztyénnek is látni azt, hogy mint mennek veszendőbe, sokszor előkelő egyházi emberek tolla alatt azok a nagy hitigazságok, amikért évszázadokon át fájdalmas küzdelmeket folytattak Istennek az ő kijelentéséhez hűségesen ragaszkodó gyermekei. Anélkül, hogy valaki tisztában volna önmagával és Megváltójával, anélkül, hogy a keresztyén pedagógia legegyszerűbb szabályait ismerné, feljogosítva érzi magát minden ügyes tollú, jól prédikáló lelkészünk arra, hogy vagy új kátét írjon,⁴⁸ vagy a meglévőket átdolgozza, módosítsa.

⁴⁷ Dicséretreméltó kivételt képez a tiszántúli egyházkerület, ahol ez sok gyülekezetben egész napjainkig fennmaradt. Áldott és szép vállalkozás Van Oosterzee Kátémagyarázatainak lefordítása Antal Géza által (1902) Ma már ismét kezd fellendülni a H. K. magyarázata és feldolgozása a konfessz. szellem ébredése következtében.

⁴⁸ Egy csokorra valót Enyedí A. i. dolgozatában, ahol a háború előtti kátékat ismerteti.

Egyházi kormányzatunknak pedig nem igen jut eszébe, hogy ezt a munkát irányítsa, ellenőrizze, vagy számonkérje.⁴⁹ Pedig itt nem egy másodrendű életnyilvánulásról van szó, hanem az Anyaszent-egyház felnövekvő sarjadékának lelki meghatározásáról. A legegyszerűbb feladatok teljesítésénél csődöt mond a gyülekezeti élet, a legegyszerűbb ker. igazságok idegenül, érthetetlenül hangzanak el híveink előtt, mert hiányzik annak előfeltétele, éltető talaja: *a hitbeli egység*. Meg kell hallanunk újra Kálvin intését, amit mond a Genfi Káté bevezetésében: „Nem csak annak kell óhaj tárgyát képezni, hogy a kegyes tudományban mindenek között egyesség uralkodjék, hanem annak is, hogy minden egyházban *egyforma legyen a vallásoktatás*.”⁵⁰ Ennek elérésére pedig mindenféle modern kísérletezésnél alkalmassabbak a mi vérrel, könnyel megkeresztelt, sokszor karddal védelmezett régi katekizmusaink. Arra a Lélekre, amelyik azokat szülte, ma is sürgős szükségünk van, mert csak ez elevenít meg minket bágyadtságunkból s ragyogtatja fel újra Isten dicsőségét gyarló életünkben.

⁴⁹ A lelkeszi jelentés sem kérdezősködik a *Káté* felől, bár újabban a H. K. konfirmációi használata el van rendelve.

⁵⁰ A genfi egyház kátéja, ford. Ceglédi Sándor Pápa, 1907. 4 l.

A háromszéki néplélek az egyháztörténelem tükrében.

Egy népfajnak vagy népcsoportnak a lelki alkatát, jellemét nehéz egész pontosan meghatározni.* Ha csak magában véve Háromszék népét nézzük is, itt is a legkülönbözőbb megítélésekkel találkozunk. Orbán Balázs pld. a túlzott lelkesedés hangján beszél róla: A Székelyföldnek legértelmesebb, legfejlettebb s leghazafiasabb népét Háromszéken találjuk, sőt itt lelhetjük fel a székely fajnak legerőteljesebb és legszebb raját is.“ Kozma Ferenc, aki mint a sz.“keresztúri tanítóképző tanára 1879-ben az első modern rajzát adja a Székelyföldnek és népének, ezt a népfajt már tárgyilagosabban ítéli meg. Kiemeli benne az ősi katona vonást, a szabadságszeretetet, az egyenlőségnek bennünk élő magasztos eszméjét, a fejlett politikai érzéket, munkásságot, takarékoságot, az ősi röghöz való szívós ragaszkodást, de e mellett azt az elnéző szeretetet is, amelyik még romjaiban is takargatja hibáit, az enyelgésben, mulatságban való féktelenséget, az üzleti szellemet, a ravaszságot és különösen Háromszéken a fényűzést. Végül hallgassuk meg b. e. püspökünknek, Kenessey Bélának az érdekes jellemzését, amit 1911-iki püspöki jelentésében a sepsi egyházmegye vizitációja után nyújt: „Tulajdonképpen egy megmagyarázhatatlan lélektani kérdés

* Előadás a Rikánbelői Kommunitás Népszövetségeinek 1933 márc. 30-án Sepsiszentgyörgyön tartott közös gyűlésén a következő irodalom felhasználásával: *Dr. Karácsonyi János*: A magyar nemzet őstörténete 1896-ig. Nagyvárad, 1924. *Dr. Asztalos Miklós*: A székelyek őstörténete letelepülésükig. Erd. Múz. 1932. 4—6. sz. *Benkő József*: Filius Posthumus. (Kézirat.) *Orbán Balázs*: A Székelyföld leírása III. k. Pest, 1869. *Kozma Ferenc*: Székelyföld közigazgatási és közművelődési állapota. Budapest, 1879. *Cserői Mihály* Históriaja. Újabb Nemzeti Könyvtár I. Pest, 1852. *Molnár János*: A brassói magyarság és ev. ref. egyház története. Brassó, 1887. *Id. Zayzon Ferenc*: A székelyudvarhelyi ev. ref. egyházközség története. Székelyudvarhely, 1893. *Szász Imre*: A barátosi ref. egyház története. 1935. (Kézirat.) *Lőrincz Sándor*: A kovásznai ref. egyház története. 1935. (Kézirat) *Többen*: Az erdélyi katolicizmus múltja és jelene. Dicsőszentmárton, 1925. *Péter Mózes*: A rikánbelői kommunitás ismertetése és története. Sepsiszentgyörgy, 1900. *Dr. Szádeczky Lajos*: A székely nemzet története. Budapest, 1927. Az erdélyi ref. egyházkerület közgyűlési jegyzőkönyvei 1871, 1872, 1896, 1913, 1917, 1927-31. Székely Oklevéltár V. k. Kolozsvár, 1896. Végül a *Bogáts Dénes* sepsiszentgyörgyi postafőtiszt és *Kelemen Lajos* tanár által összegyűjtött levéltári adatok a háromszéki papokra és tanítókra vonatkozólag.

(probléma) ez a mi kálvinista népünk. Semmi, de semmi nincs benne a hollandus, avagy a francia, vagy skót kálvinistának a kegyes vallásosságából; abszolúte távol áll a gondolkozásvilága a vallás dogmáitól... Templomba vasárnap délelőttönként immel-ámmal még csak elmegy; de délután már a legtöbb helyütt még istentisztelet sincs... A templomban néma, nem énekel... A templom küszöbén alig lép ki, már ég a szájában a cigaretta. És ennek a képek a visszája: hogy a templomai mégis a legtöbb helyütt kifogástalan rendben, a papjainak egész kis nemesi kúriákat, kastélyokat épít papi lakásul... és egy 3—400 lelkes kicsiny székegyülekezet összehoz 25—30 ezer korona kepeváltó alapot. Zúgolódás nélkül hordozza az egyházi terhet és 1—2 izgága kolompost leszámítva, esze ágában sincs, hogy kitéréssel (avertálással) fenyegetőzve keresse esetleges sérelmét. Csodálatos keveréke a kétségbeejtésig elszomorító rossznak, önzésnek, felületességnek..., viszont életre képes, biztató, szinte büszkévé és dicsekedővé tevő erőknak, áldozatkészségnek és az apák örökségéhez való ragaszkodásnak.“ Az igazság érdekében azonban ki kell jelentenem, hogy ez a kép a háború után sokat változott. Nagy Károly püspök lelkes agitációja nyomán mindenütt fellendül az egyházi éneklés, munkatársainak, különösen Makkai püspöknek a munkásságára pedig a hitélet. A legújabb püspöki jelentések a már említett fogatkozások mellett mégis jólesőleg állapítják meg, hogy a hitélet és belmissziói munka (vas. iskola, bibliaikor, nőszövetség) mind a négy háromszéki egyházmegyében kezd megerősödni, sőt a sepsi és orbai egyházmegyében a templomlátogatás is.

De nem akarok a jelen képével foglalkozni, hiszen mi, akik ennek vonásait naponként formáljuk, úgy sem tudunk még igazságos ítéletet mondani róla. Ehelyett szeretném testvéreimet elvezetni a múlt mozgalmas eseményei közé s azoknak tükrében felmutatni a háromszéki székelység lelkét. Hiszen, ha megismerjük valakinek az élettörténetét, kb. tisztában vagyunk annak jellemével is.

Ennek a múltnak a vizsgálatánál nem akarom a székelység történetének ismeretes részleteit ismételni, csak leírom a legfontosabb eseményekből a következtetéseket s különösen az itteni ref. egyházi élet változásai, személyiségei alapján a népünkre nézve jellegzetes vonásokat szeretném megrajzolni.

Ha elfogadjuk a legújabb történetírók (Hóman, Asztalos) véleményét s a székelységet az avarokkal együtt ide sodródott onugur népfajnak tekintjük (Kr. u. 567), akkor keresnünk kell benne az *ősi onugur jellemvonásokat is*. Ezek pedig: fejlett gazdasági kultúra (állattenyésztés, földművelés), háziipar, kereskedés, számolás, szervezett katonai élet és rendszeres igazságszolgáltatás. (Karácsonyi J.) Igaz, hogy ezek a vonások később az onuguroknak a magyarokkal való összeolvadása miatt kisebb nagyobb mértékben az egész magyarságnál feltalálhatók, de mégis lehetetlen fel nem ismernünk, hogy a székelység ezeket sokkal hűségeseb-

ben megőrizte, mint pld. az alföldi magyarság. S amilyen mértékben fölötte állott a régi onugur faj a halászattal, vadászattal foglalkozó nomád magyarságnak, éppen úgy megvolt a történelem folyamán a szabad, öntudatos, szervezett és értelmes székelység és a csöndes öntudatlanságban élő jobbágy magyarság közt is a különbség.

Valami csodálatos jelenség volt mindig előttem (s tanítványaimnak is sokszor feltűnik), hogy egy népfaj abban keresse kiváltását, hogy a nemzeti élet védelmében mindig a legsúlyosabb terhet, a *véráldozat* terhét vállalja magára. Letelepedik az ország szélén s ott ahelyett, hogy a szászok példájára várakat építene s annak falai közé behúzódnék, rendszeren nyílt harcban vagy cselvetésekkel veszi fel a harcot a keletről támadó ellenséggel. Hadjáratok alkalmával az egész nemzet mozgósítva van, ők az elővéd és hátvéd, tehát a harcok az ő soraikat tizedelik meg leginkább. Ez így volt a XIII. és XIV. századbeli tatárbeütéseknél, majd a török háborúkban, sőt a világháborúban is. Adót, pénzt, amit az elaprózott családi birtokon, terméketlen hegyoldalokon folytatott gazdaságban nem igen lehet keresni, nem hajlandó ez a nép fizetni, legfennebb ajándékot, de vért, életet igen! Ezért lobog fel itt leghamarabb a szabadságharcok tüze s ezért alszik ki itt a legkésőbbre is. Talán a legjellegzetesebb esemény erre vonatkozólag a II. Rákóczy György kétségbeesett harca a török ellen (1658—1660). Erdélynek összes népei, magyarok, szászok, románok megalkusznak már a helyzettel, hajlandók őt letenni s helyébe a szultán jelöltjét megválasztani, megfizetni a portának az óriási hadisarcot, 500 ezer tallért, felemelni az ország adóját 15 ezer aranyról 40 ezerre, — de a székelység nem enged. A hajdú csapatok mellett, Csik és Háromszék az, amelyik kitarthat szerencsétlen fejedelemmel az utolsó lehelletig s utána rögtön Kemény Jánoshoz csatlakozik, csak nagyobb adót, török szolgaságot ne követeljenek tőlük. S az ellenállás eredménye, mint tudjuk, 1661-ben Ali basa részéről a Székelyföld teljes feldúlása.

Ebből a tulajdonságból vezetem le a másik elsőrangú jellemvonást: *a legszűkebb hazának a szeretetét, a lokálpatriotizmust.* Földjét, otthonát, vidékét csak az tudja igazán megbecsülni, amelyik azért életét is kész feláldozni. Ha valahol, akkor itt igazak Gyulay Pálnak Erdélyről írt sorai:

Forróbb itt a szülőföld szerelme,
Szabadabb a szívnek dobbanása . . .

Itt születik, Erdővidékén a legszebb dal, amelyik a Székelyföld szeretetét zengi, a Szőke Ambrus dala. A bujdosó zágoni Mikos Kelemen pedig így ír nénjének 1720 május 28-án: „Már mi itt derék házas tüzes emberek vagyunk és úgy szeretem Rodostót, hogy el nem felejthetem Zágont.“ Ez a különleges hazaszeretet kiszélesedhetik Erdélyország szeretetévé, de ezen túl egyelőre már nem igen megy. Béli Pál 1674-ben nagyrebcsüli a hitükért,

hazaszeretetükért közénk bujdosott magyar hazafiakat, hiszen köztük volt veje, Wesselényi Pál is s mégis hazája (ez pedig Erdély!) megmaradása miatt „nem jovallja“, hogy a „magyar motusokban“ elegyítsük magunkat. Cserei Mihály pedig nem győzi hibáztatni a kuruc háborúk alkalmával a „Magyarországgal való cimboraságot“. S ha ez az érzés később módosult is, mégis a kulturális törekvésekben — gondoljunk csak gr. Mikó Imre Erdélyi Múzeumára s egész munkásságára — csak megmarad az erdélyi s különösen a székelyföldi célok mellett.

Az otthon lángoló szeretete fejleszti ki a székelységben, különösen annak háromszéki ágában a nagy *történeti érzéket*. Itt becsülik meg leginkább a múltat, nemcsak azért, mert ezen kiváltságok alapulnak, hanem azért is, mert ez állandó vigasztalója ennek a népnek mostoha sorsában. Háromszék adta a legbuzgóbb, legkiválóbb krónika- és történetírókat Erdélynek: Mikó Ferencet, Cserei Mihályt, Apor Pétert, Bod Pétert, Benkő Józsefet, gr. Mikó Imrét és Jancsó Benedeket. A múlt olyan igézetes, vonzó, hogy annak felderítéséért érdemes Körösi Csorna Sándornak vándorbotot venni a kezébe s eltölteni egy egész életet aszkéta nélkülözésben, beleveszni aprólékos nyelvészeti kutatásokba. S még ma is, minden igaz székelynek, ha a történelem eseményeiről van szó — saját tapasztalatomból beszélek — megcsillan a szeme az érdeklődéstől, mert érzi, hogy abban az ő élete is benne van s jelenlegi lelki alkotásának gyökerei annak a mélységébe nyúlnak vissza.

A történeti érzékkel van összefüggésben végül az a *nemesi, arisztokrata öntudat*, — amelyik a családok eredetének lázas kutatásában, családfák összeállításában, címerek otthoni és egyházi használatában (köpeczi templomi) jelentkezik még manapság is, amikor ezek, különösen mai országunkban, már igazán nem sok külső értékkel bírnak. Maga a székelység első alkotmányos szereplése, a kápolnai unió is 1437-ben, amint a mai történetírás megállapítja, egy nemesi, rendi szövetkezés a történetietlen jobbágsággal szemben a régi jogok biztosítására. A székely t. i., mint a legtöbb ember, csak felfelé demokrata, aki nem túr maga felett több joggal bíró osztályt, mint az övé, de lefelé már nemesnek, arisztokratának érzi magát, akit nem lehet más népfajjal és társadalmi osztállyal egy kalap alá vonni. Kovásznán még a XVIII. században is a templomi ülőhelyeket a konzisztorium a következőképp osztályozta: 1. nemesi famíliák, 2. Ióförend, 3. darabontok és 4. jobbágyszemélyek. Ha idegenek telepednek be, ők is kell, hogy igazolják valamelyik osztályhoz tartozásukat.

Lássuk, hogy most már mit formált ebből a népfajból a reformáció. És itt különösen Háromszék viszonyaira leszek tekintettel.

Az erdélyi magyar és így a háromszéki reformáció kialakulását nem kísérhetjük lépésről-lépésre a helyi adatok hiánya miatt. Általános természetű feljegyzések azonban, mint valami mértföldkövek mutatják ennek a nagy lelki megújulásnak az útját. Ilyen pld. Gyalui Torda Zsigmond eperjesi papnak a tudósítása Me-

lanchthonhoz 1545-ben, melyben azt mondja, hogy egész Erdélyben Krisztust elismerik, dicsőítik, a mennyei tudományt hirdetik, kivéve a *Székelyföld* egy *kis részét és Gyulafehérvárt*, ahol a kanonokok kollégiuma van. Tudjuk, hogy az 1550 jún. 22-iki végzés már megengedi az evangélikus vallás követését is, 1552-ben pedig a marosvásárhelyi protestánsok szabadságának megvédelmézésére az országgyűlés két székely főnemest küld ki, a csíkszentkirályi Andrassy Mártont és a *sepsiszentgyörgyi Daczó Pált* Egyikük legalább, még pedig az utóbbi, minden bizonnyal protestáns. Az 1557-iki kolozsvári nemzeti zsinat végzéseit aláíró lutheránus esperesek közt szerepel Hunyadi János nagyteremi pap, aki magát jellemzően nem egyházmegyéje, a telegdi főesperesség után nevezi, hanem egyszerűen *székelyföldinek*. Valószínű, hogy ekkor már a háromszéki (akkor még szervezetlen) protestánsokat is képviselte. 1563 jún. 13-án a tordai országgyűlés a *székely urak* előterjesztésére azt a végzést hozza, hogy a vallási vetélkedések elkerülése céljából az egyes felekezetek papjai rendre használják a templomot, ne zavarják meg egymás beszédét, sem a szakramentumok kiszolgáltatását. (Ez a rendtartás mai napig fennáll a fiatfalvi templomban az unitáriusok és reformátusok közt.) János Zsigmond 1568 febr. 3-án az országgyűlési törvény értelmében megtiltja egy rendeletben, hogy az evangélium hirdetését valahol akadályozzák. 1569-ben pedig már protestáns, még pedig minden bizonnyal református a *sepsi vagy kezdi főesperes*, Hilibi László (Ladislaus Hilibinus) uzoni pap (1575), aki már rendes vizitációt is tart. 25 év alatt tehát végbement Háromszék reformációja s az itteni prot. egyházak szervezkedése.

Ez a nagy átalakulás kb. éppolyan módon zajlik le, mint a Kolozsvár és Marosvásárhely vidékén levő kisebb egyházak csatlakozása a reformációhoz. A háromszéki reformáció kiinduló pontja, — amint Benkő József egy kéziratos munkájában (Filius post humus) mondja, Brassó. Itt Hontér Jánosnak, a szász reformátornak a jó könyveit a háromszéki és erdővidéki papok, értelmesebb nemesek is „megvelletik“ s buzgón olvasgatják. Igaz, hogy a reformátor és egyháza egy másik nemzetnek, a szásznak a kebelében él, működik, de Brassóban ekkor már magyar templom is van a Klastrom-utcában s ha a magyar papok neveit nem is, de magyar iskolamestereket (Árkosi Veres Péter 1552, Szentgyörgyi Márk András 1593) feljegyezték a szász krónikáirók is. Az első ismert brassói református pap neve Bikfalvi András (1598—1613), aki Ilyefalváról és a másodiké, Szemerjai András (1613—1628), akét Szemerjáról hívnak meg. Ez mutatja, hogy milyen élénk összeköttetés van a brassói és háromszéki magyarság, prot. egyházak közt s egyúttal azt is, hogy már a XVI. század második felében Bikfalva, Hyefalva és Sepsiszentgyörgy, Szemerja ref. egyházközségek. Egy régi, de ma már ismeretlen feljegyzés (1804—1805) elbeszéli, hogy 4 prot. misszionárius indult el Sepsiszentgyörgyről a nép megnyerésére, de kettőt Altörja mellett Apor Ilona fegyveres

cselédei feltartóztattak, elűztek, mire a más kettő is visszatért Zaboláról. Így e két falun felül nem terjedt el a reformáció.

A *Székely Oklevéltárban* (V. k.) olvashatjuk még ez időből a következő faluk papjainak neveit: Sepsibesenyőn András (1569), Dalnokon Nagy Lőrincz prédikátor (1590), Hodor Kelemen Márkosfalván (1601), Bodoki Ferenc Rétyen (1602). A Székely Múzeum Levéltárában Bogáts Dénes postafőtiszt még a következő papok és tanítók neveit szedegette össze: Bálint pap Rétyen (1575), Hodor Kelemen Kézdivásárhelyen pap (1586), Szászvárosi Bertalan gidófalvi mester (1586), Szentkirályi István deák, vásárhelyi mester (1588), István deák, rétyi mester (1597), Lőrincz pap, maksai prédikátor (1602), István és János deákok, vásárhelyi mesterek (1603), Maroskoppáni István lécfalvi prédikátor, Kovács Miklós u. o. iskolamester (1604), Mátyás deák, teleki mester (1607), Kézdivásárhelyi Hodor Kelemen dalnoki prédikátor (1608), Dalnoki Teleki Ferenc papolci prédikátor (1608), Vejes Albert deák maksai mester (1610), Hodor Kelemen vásárhelyi prédikátor (1613), István deák, márkosfalvi mester (1615), Zágoni Kosa Bálint körösi rektor (1619), András deák lécfalvi mester (1620), Hodor Kelemen pávai (1622), majd albisi (1624), végül k-vásárhelyi prédikátor (1615), Teleki Tamás deák, nagyborosnyói mester (1623). — Az Erdélyi Múzeumban levő családi levéltárakból és a ref. kollégium Imets levéltárából Kelemen Lajos tanár szintén összeállította a papok és tanítók neveit 1575-től 1621-ig. Ezek a következők: Hilibi László uzoni pap (1575), Dalnoki Teleki Ferenc ilyefalvi mester (1595), Miklós deák, étfalvi mester (1605), Torjai Székely János bodoki prédikátor (1606), Pál deák, nagyborosnyói mester (1607), Pál Pál bikfalvi prédikátor (1607), Szemerjai János uzoni prédikátor (1608), Bodoki János étfalvi rektor (1608), Miklós deák, s. besenyői mester (1610), Czeglédi Imre uzoni prédikátor (1614—1621), Goza János maksai pap (1615), Szemerjai György deák, étfalvi mester (1615), Veres Albert deák, maksai mester (1615), Molnár Benedek deák, alcserná«toni mester (1616), Veres Albert maksai pap (1617), Bakonyai Mihály étfalvi prédikátor (1618), Goza János mátfalvi pap (1621), Szinervárallyi Mihály körösi prédikátor (1621), Szentgyörgyi János deák, uzoni mester (1621).

Ezek a névsorok mutatják, hogy a mai háromszéki ref. egyházak legnagyobb része már abban az időben rendes anyaegyházként szerepel, amely *nemcsak lelkeszi állást, hanem már ref. iskolát is tart fenn* (Kézdivásárhely két tanítóval I), ahol végzett deákok tanítgatják a zsenge ifjúságot. A papok és mesterek leginkább háromszéki családok neveit viselik, de fordulnak elő más vidékről leszármazottak (Maroskoppáni, Czeglédi, Bakonyai, Szinervárallyi), ami mutatja, hogy a jó képes székely eklézsiák távolabbi helyekről is idevonzottak a prédikátorokat.

Eldöntetlen kérdés, hogy *a reformáció első századában a háromszéki prot. egyházak nagy része melyik felekezethez tartozott: a reformátushoz-e, vagy az unitáriushoz*. Természetesen mindkét egy-

ház történetírói a maguk hitvallásának elterjedését védik. S ha én is a református álláspont mellett szólok, — azt az eddig ismert okok mellett még a következőkkel indokolom:

1. Brassóban Honter halála után (1549) szinte két évtizeden át Wagner Bálint rektor, Amicianus Titus és Benkner Márk főbíró vezetése alatt még a századok is sokan a réf. tant vallják. Ezután pedig lutheránusokká lesznek, de a városi és háromszéki magyarság, székelység inkább az időközben megerősödött ref. egyházhoz csatlakozott.

2. Az unitárizmus, épp mint most, kb. csak az Olt vidékén, a baróti hegy két oldalán, Udvarhelyszék szomszédságában ékalkabban helyezkedett el. A Feketeügy mellett most is csak Laborfalva unitárius.

3. Az egyházmegye esperese 1603-ban Torjai Székely Péter a ref. hitvallás híve, aki a ref. püspök fennhatósága alatt áll már 1606-ban. *Az itteni protestánsok kormányzása, maga a közös irattár is állandóan ref. kézben van l*

Ez a tény azonban semmi esetre sem jelenti azt, hogy itt vallási háborúskodások lettek volna. A Kezdi és Orbai szék területén levő r. kath. egyházak, melyeknek száma a r. kath. egyháztörténetírás (Biró V.) szerint 1583-ban 9, 1591-ben már csak 6, az Olt vidékén levő unitáriusok és a Szépmezőn elhelyezkedő reformátusok a legnagyobb békében élnek egymással. Sőt az unitárius és ref. papok szabadon pályázhatnak egymás egyházközségei lelkészi állására 1619-ig. A közös érdek, a Báthoriak által fenyegetett székely szabadság védelme összetartja őket egy táborba. Ebből születik a háromszéki protestantizmus egyik sajátos alakulata, a *kommanitds*.

A közösség nemcsak az erdélyi, hanem az egész egyháztörténelemben páratlan jelenség. Nem azért, mintha benne két protestáns felekezet túlságosan összelegyedett volna, hiszen, amint tudjuk, az unitárius esperes a ref. egyházi ügyekbe nem szólt bele, 1693-ban pedig teljesen az unit. püspök fennhatósága alá került (Benkő J.), hanem más okból: *Benne a lelkipásztorok és iskola-mesterek saját híveik zaklatásai, támadásai, erőszakoskodásai ellen kötnek szövetséget* „Megvallhatni méltó panasszal — írja Benkő, — hogy mind most, mind pedig a ref. fejedelmek idejében is rendnél feljebb keményebbek voltak a székelyek az egyházi rendhez.“ Ez a „keménység“ mindnyájunk előtt ismeretes. A Kozma F. által is említett *ősi egyenlőség érzet* nem tűr maga mellett semmi más kiváltságot, még egyházit sem, különösen, ha azt a hitcikkék sem tanítják. Az egyetemes papság gondolatából levonta a székely ész a legelőnyösebb következtetést a maga számára: A papoknak, tanítóknak is kötelességük hordozni a reánk kivetett portai, követségi adót, a taxákat, a községi rovatokat, ők is tartoznak közmunkára s ha kell, hadiszolgálatra kiállani. Iyenformán az igazságnak elég tétetett, de mint annyi esetben, az élet megcáfolta azt. A székbeli és községi elöljárók által zaklatott papok nem tudtak

eleget tenni lelkipásztori kötelességeiknek, betegeiket, haldoklóikat nem látogathatták, a népet nyugodtan nem taníthatták, gyűléseikre, ha fogataikat elvitték, nem mehettek el. Az *egyházi építő munka érdekében* kéri tehát és nyeri meg Bethlen Gábortól 1614-ben a kiváltságlevelet, amelyik most már — ez Bethlen gondolkozásából következik — nemcsak őket, de özvegyeiket, árvaikat, házaikat és jószágaikat is adómentessé, tehermentessé teszi.

A hívek „keménysége“ azonban ezután is mindegyre fenyegeti őket. Mutatja az a sok küzdelem, amivel ezt a kiváltságot I. és II. Rákóczy György, majd III. Károly és Mária Terézia alatt kellett oltalmazniok. De mutatja az a sok zenebona, ami papok és hívek közt egész a legújabb időkig fennáll. Jellemző esete ennek az, hogy 1700-ban maga a főkonvizisztórium: Veszprémi István püspök és gr. Bethlen Miklós főkurátor dorgálják meg a háromszéki eklézsiákat a pávai esetből kifolyólag a papoknak oknélküli elbocsátása miatt s a papmarasztás ügyét az esperes és az egyházmegyei közgyűlés ellenőrzésére bízzák.

A közösség részletes történetével itt nem foglalkozhatom, bármilyen vonzó tárgy is az. Csak azt emelem ki, hogy ennek munkássága nemcsak a lelkipásztorok és tanítók oltalmazásában, házassági bíráskodásban, hanem az egyházközségek anyagi és lelki ügyeinek egységes irányításában is állott. Az egyházmegyei jegyzőkönyvek mutatják, hogy milyen gondos körültekintéssel kormányozzák a székely esperesek az egyházközségeket. A megyebírák, az egyháziak, presbyterek kötelességeit, az egyházi vagyonezelést, a templomi rendet, az egyházfegyelmet milyen részletesen szabályozzák s a rendelkezések betartását katonai pontossággal ellenőrzik. Mikor 1756-ban a nagybaczoni eklézsiát az eddigi szokás ellenére orgonát állít be templomába, az 1761-iki közműgyűlés három pontban olyan bölcsen szabályozza az orgonák ügyét és a kántorok szolgálatát, hogy ezt a böngözi zsinat az egész erdélyországi ref. egyházban törvényerőre emeli. Végül pedig a közösség kebelében születik és valósul meg 1856—1859-ig a sepsiszentgyörgyi kollégium, amely tettével örökre beírta nevét egyházunk történetébe.

A háromszéki négy egyházmegye kialakulása Pokoly egyháztörténeti kutatásai után mindnyájunk előtt ismeretes. 1606—1614-ig a kezdi és orbai, 1654-ben pedig az erdővidéki egyházmegyék válnak le a sepsii főesperesség testéről. Ehelyett elmondom azt, hogy az egyháztörténet tanítása közben *milyen különleges vonásai alakultak ki előttem a háromszéki ref. népléleknek.*

1. Ilyen elsősorban is a *hagyományokhoz való hűség*. Ez még akkor is jelentkezik, mikor az illető szertartásnak vagy szokásnak már az egyházi életben semmi jelentősége nincs. A hajnali, déli, sőt még az eső elleni harangszót is a ref. egyház minden tilalma ellenére sokhelyt megtartják. A háromnapos ünneplést semmiféle egyházi törvény sem tudja két napra korlátozni. A régi papi öltözetek, csengettyű, kereszt- és misekönyv eladását folyton sürgetik

a vizitációk. Magyarhermányban pedig szigorú pénzbüntetés terhe alatt rendelik el ezt és a templom falfestményeinek bemeszelését. (1635—1636.) A bodolaiak 1640 körül csak úgy térnek át ref. vallásra, ha meghagyják nekik a böjtöt, a szentek ünnepeit és legalább egy oltárt a templomban. Újabban ez sokhelyt a belmissziói munkától és az új liturgiától való idegenkedésben nyilvánult meg. Szerencsére a mindinkább erősödő ref. öntudat ma már készségesen kezd helyet adni a helyes és bibliai szellemű reformációnak.

2 Egy másik jellemvonás az itteni hitélet *erős nemzeti vonása*. A nemzeti összetartás gondolata, a nemzet reményei, céljai sokszor mintha erősebbek volnának az egyházi gondolkozásnál is. Maga a közösség, ahol ref. és unit. papok testvéri békességben élnek, tanácskoznak, ennek a legszebb bizonyosága. 1658 aug. 23-án ott küzdenek az ilyefalvi várban a tatárok ellen az ilyefalvi, kézdivásárhelyi, árapataki, kilyéni és kisborosnyói ref. papok is, sőt az utóbbi (Simon) éppen hősi halált is hal. Később ez az erős nemzeti öntudat csodaszép virágokat termelt a nagy iskolalapítók munkásságában. Az erdélyi magyar főiskolai oktatásért a nagy fejedelmek mellett legtöbbit három háromszéki ember tett: a r. kat. altorjai Apor István, akit Cserei egyenesen Bethlen Gáborhoz hasonlít 120 ezer frt (kb. 2 millió békebeli korona) hagyományáért; a ref. Mikó Imre, aki főgimnáziumot, egyetemet alapít s a kolozsvári teol. fakultásra az első adományt adja és az unitárius laborfalvi Berde Mózes, aki minden birtokát iskolai célokra hagyja s akinek segítségével épül fel a kolozsvári unit. gimnázium és teológia hatalmas épülete. *A kolozsvári magyar ifjúság főiskolai nevelése tehát Háromszék talajába nyújtja le legerősebb tápláló gyökereit.* Csak akkor lesz veszedelmes ref. hitéletüknek ez a természete, mikor a nemzet és az állam idők folyamán egybeesnek s elsorvadással fenyegetik egyházi és minden körülmények közt nemzeti szellemű intézményeinket. *A ref. iskolák könnyelmű feladására gondolok,* amely sajnos, éppen Háromszéken kezdődött meg leg hamarabb, már 1870—71-ben, mikor Zágon, Kézdivásárhely. Hídvég, Czófalva, Feldoboly stb. iskoláikat máról-holnapra községivé alakítják át. Ez a folyamat az államosítással együtt tart egész a világháborúig. 1896-ban itt a régi 82 ref. iskolából már csak 19 van meg, a többi a politikai hatóság (állam, község) kezébe került, 1913-ban pedig mindössze három. Hogy mi lett ennek az eredménye, mindnyájan tudjuk. Nemcsak a hitélet elsorvadása, hanem a régi nemzeti erkölcsöknek és hagyományoknak pld. az egyszerű s mégis jellegzetesen szép székely népviseletnek az eltűnése. Kozma Ferenc már 1879-ben megrója könyvében az itteni székelység *fényűzését*, majd így folytatja: „Ne hidd, hogy Háromszék kies rónája ma a tied volna, ha őseid nagyanyádat és dédanyádat selyembe, bársonyba és topánkába öltöztetik vala. Azoknak bezzeg szép volt a székely szóttas! Szép és tartós! S megtarták azon az ősi barázdát is.“ Bár megszívlelné ez arany szavakat a mai nemzedék!

3. A háromszéki református népnek megvannak a maga *derűs vonásai* is, ami elkezdve a gúnyolódástól a legtisztább humorig sokszor irodalmi alkotásokban is megnyilvánul. A régi esperesi vizitációk kénytelenek a legszigorúbb büntetéssel sújtani a pletykálást, gúnyolódást és szitkozódást (Barátos 1650). Ez a föld adta a legszabadabb szájú hitvitázót: K. Vásárhelyi Matkó Istvánt, akinek könyveit még a szelídlelkű Bod Péter is csak fejcsóválva tudja olvasgatni. De ugyancsak Bod Péter az, aki Szent Hiláriusában a tiszta, Istennek tetsző tréfálkozás mintaképét szolgáltatja. Èz a föld, Gidófalva szülte Jancsó Pált, aki előbb nagyszebeni ref. kántor, majd a kolozsvári színház halhatatlan emlékű komikus színésze, S ez a derűs tréfálkozás aranyozza be minden egyes régi és újabb háromszéki írás sorait, a beszélgetések komoly fonalát. Jótékony angyal ez, csak ne legyen soha útszélivé!

4. Végül az itteni ref. keresztyén élet nagy mértékben *erkölcsi és jogi* jellegű. A háromszéki népet ez különbözteti meg a hagyományoknak ösztönösen engedelmeskedő csiki és az érzelmi életben sokszor magát elvesztő udvarhelyszéki székelységtől. Itt a hit *mélyebb kérdései* iránt, amint Kenessey püspök helyesen állapítja meg, a népben kevés az érdeklődés. De a jellem, az élet, az egyház külső felépítése állandóan napirenden vannak. Itt nem ért el sikereket sem a régi szombatos vallás, sem a r. kat. térítői munka (a miklósváriakat Kálnoky Ádám 1717-ben, a szentványiakat pedig 1725-ben a Henter testvérek erőszakkal térítik át!), sem újabban a szekta. Ha ez utóbbi ma Erdővidéken és Kézdiven itt-ott terjeszkedik is, mégis őslakó híveink ellenállanak még a csábításainak. Mindenesetre figyelmeztetés arra, hogy egyházunk elsősorban hívei lelke üdvösségével komolyan foglalkozó édes anya is kell, hogy legyen, nemcsak külső intézmény. De maradjunk a jellemformálásnál. Jóleső örömmel állapítom meg minden elfogultság nélkül, hogy *az erdélyi történet legtisztább, legönzetlenebb jellemeit éppen Háromszék adta*. Ott van pld. a tragikus végfi Béli Pál. Teleki zsarnoki kormányzása ellen fegyverbe szólítja a székelységet, de mikor ennek haragja elől a portára menekül s ott a bujdosó r. kat. főurak hite elárulása esetén, a porta pedig pénzért a fejedelemséget kínálják neki, visszautasítja. Mert ő hazája szabadságáért s nem magán érdekért küzd. Cserei Mihályt Apor István kincstárnok örökbe akarja fogadni, vagyona főörökösévé akarja tenni hitvány rokonai mellett, csak legyen pápista. De ő minden rábeszélésre, fenyegetésre hajthatatlan marad: „Nem játszom az Istennel, se nem adok másoknak is okot a botránkozásra: jobb nekem szegényül élnem, mint lelkemet megsértenem“ — jelenti ki erős elhatározással. Körösi Csorna Sándornak hiába küldi a nagyenyedi kollégium és a Magyar Tud. Akadémia a pénzbeli segítséget, ő époly gyorsan vissza is küldi azokat, nehogy úgy tűnjék fel a dolog, mintha lelkes, tudós munkálkodását meg akarná fizettetni. S szóljak-e legutóbbi nagyjainkról: a szemerjai Szászokról, vagy a két nagy székely püspökről, Bartókról és Nagy Károlyról?

Mennyi önzetlen munkát, törhetetlen akaraterőt, erkölcsi kérlelhetlenségét testesítettek meg ők életükben!?

Igaz, hogy ennek a józan, erkölcsi jellegű keresztyén életnek meg vannak a maga kísértései is. Amilyen könnyen emelkedik nagyszerű magasságokba, éppen olyan könnyen válik éles támadássá, ítélkezéssé, az egyházzal szemben való közönyös, elítélő magatartássá. Jaj annak az egyházközségnek, ahol ez a szellem kerekedik felül a hívekben! Nemcsak a lekipásztorok nyugalmának, de a gyülekezeti életnek is megássák ott a sírt.

Az idők, amiket most élünk, nehezek, válságosak. Háromszék ref. népe, éppen mint az egész erdélyi magyarság, az ítélet mérő serpenyőjébe vettetett. Azt hiszem mindenki látja, hallja, tudja, hogy nagy erényeink mellett, nagy fogyatkozásaink is vannak. Szálljunk harcba azokkal abban az erős hitben, hogy *mindezekben felettébb diadalmaskodunk Az által, aki minket szeretett.* (Róm. 8. r. 37. v)

A zsoltárköltő.

Ezelőtt 300 esztendővel Erdély bércei közt a magyar szellemi életnek egy fényes csillaga volt kialvóban.¹ Egykor fénysugaraival bevilágította a két magyar haza összes tájékait, most pedig, szűkölködő állapotban, eladósodva, „köszvénytől kínozva“, szerettei körében várja átvitelét elsiratom völgyéből az örök hazába, „e bünszaporító világból az Úr mennyei akadémiajába“. Ez a férfi a magyar zsoltárköltő, Szenci Molnár Albert. Opitz Márton, a gyulafehérvári akadémia első professzora 1630-ban ezt írja róla: „Kolozsváron van Molnár Albert, ez a nagy tudású férfi, akinek Magyarország mindenki más fölött adósa. Ha tudnák a tieitek, mennyire segítette ő nagy munkáival az egyházat és az iskolákat, éppannyira biztosítanak eléggé bizonytalan sorsát.“ Pár évvel később (1833) még Debrecen környékén jár, felkeresi a kollégiumban a nagyhírű Medgyesi Pált s őt „*A kegyesség gyakorlása*“ c angol könyv lefordítására buzdítja. Hazatérve, Kolozsvárról még levelet ír Keresszegi István debreceni püspöknek s Őt Medgyesi munkájának sürgetésére kéri. Ez az utolsó szolgálata Anyaszentegyházával szemben s egyúttal utolsó jeladása is földi életéből. Már 1634 január 17-én elragadja a halál ezt a — Medgyesi szerint — „házaja hasznára született embert“. Még sírja is jeltelen, helye bizonytalan, akárcsak a Kálviné, csak fia temetkezési helyéről következtethetjük azt, hogy ennek közelében, a kolozsvári temetőben nyugszik.

Most, halála 300 éves fordulóján itt is-ott is kigyúlnak az emlékezés őrtüzei az ő tiszteletére. Ünnepli emlékét mindenki, akiben még a mostani szörnyű próbák közt sem halt ki a nemzetünk iránti szeretet s aki ennek sorsáért elsősorban szellemi téren munkálkodik. Hiszen a tiéd volt ő, én magyar nemzetem, a te igéidet gyűjtögette össze vaskos szótárakba, elemezte a grammatika segítségével, csiszolta, pallérozta finom költői vagy elmélyedően tudós

¹ *Irodalom: Dézsi Lajos*: Sz. M. A. naplója, levelezése és irományai. Budapest 1898. — *U. a. Szenci Molnár Albert* Bpest, 1897. — *Császár Ernő*: A magyar prot. zsoltárköltészet a XVI. és XVII. században. Irodalomtört. Közlemények 1902. — *U. a. Szenci M. A. zsoltárai* u. o. 1914. — *Négyessy László*: A XVII. sz. vallásos irodalma. *Beöthy Zsolt*: A magyar irodalom története c. gyűjteményes munkában. Bpest 1906. — *Herepey János*: Sz. M. A. halála ideje. Erd. Múzeum. 1933, 10—12. sz. — *Dr. Musnai László*: Szenci Molnár Albert. Kolozsvár 1934. — *Zsakó Gy.*: A kolozsvári házsongárdi temető sírkövei. Erd. Múzeum 1911.

nyelvvé. A ti testvéretek volt ő, ti egyszerű kálvinista lelkipásztorok, kereszthordozó tanárok és iskolamesterek, hiszen ő, az egy személyben pap, középiskolai tanár és kántortanító nyitotta meg számotokra a magyar Szentírás, a Heidelbergi Káté és Kálvin tudós munkájának, az Intitúciónak rejtett kincseit. És a tiéd volt ő, én kálvinista magyar népem, midőn ajkadra adta Szent Dávid király 150 zsoltárának örökszép fordítását, hogy ezzel vigasztald magad soha meg nem szűnő megpróbáltatásaid közt, még a halál órájában is. A tiéd volt ő egészen magyar református Anyaszentegyház! „*Az én megváltó Christusom — írja zsoltárának előszavában —, azki téged szent vérével magának jedzett, jól látja minemű szeretettel voltam és vagyok hozzád; és tudja mikor minek kell lenni. Mostan azért e zsoltárkönyvet, mellyel én sok időtől fogva enségimben, gyűlölőim ellen vigasztaltam magamat, immár pedig teneked vigasztalásodra és egygyűű tagaidnak hasznokra magyarul fordítottam, kérlek tekénts d engedelmes szemmel, szerelmes anyám, ker. anyaszentegyház és hozzádvaló háláadáságomnak ez küsded jelét vöd jó névön addiglan, míg az te szerelmesed, az Jézus Christus ennél nagyobb szeret.*“

Jertek, álljunk meg e hitben, szeretetben, gazdag és áldott gyümölcsözésben bővölködő emberi élet mellett, merítsünk abból magunknak vigasztalást mostani nehéz sorsunkban, de erőt, bátorítást is az Istenért és az Anyaszentegyházért folyó küzdelemre. Nézzük meg *mit kapott* Szenczy Molnár Albert a Gondviseléstől és *mit adott* ő nekünk áldozatos munkásságában és életében.

Kapott a Gondviselés végzéséből egy szelíd, halványarcú úti társat, a *szegénységet*. Apja, ez a nyugati határszélre sodródott székely huszárivadék, szorgalmas munkájával, élelmességével Szencz város egyik legtekintélyesebb polgárává küzdi fel magát, de a mostoha esztendő, háborús évek elsodorják a vagyon nagy részét, úgyhogy ő és gyermekei sokszor ínséget látnak. Tanulni vágyó, élénkeszü fiacskája tehát, aki 1574-ben születik, *teljesen a mások segítségére van utalva*. Győrben keresztapja, Sibolti Demeter lelkész, Göncön Károlyi Gáspár, a tudós esperes, Kassán Békési János, Nagyszombaton Asztalos András gazdag polgárok, Sárospatakon Tolnai F. Tamás, Szepsiben Siderius János lelkészek veszik pártfogásukba. Külföldön Straszburbban, Heidelbergben megnyílnak előtte a Vilmos és Kázmér kollégiumok áldott kapui, hogy kebelükre fogadják a bujdosó, nélkülöző magyar diákokat. S a szegénység kíséri végig őt az érett férfi korban is. Pénzét, amit nevelősködéssel, nyomdai korrektorsággal vagy könyveivel keres, nem tudja megőrizni, felhasználja mindennapi kiadásaira, vagy újabb irodalmi vállalkozásokba fekteti. Nem lehet tagadni, volt ő biztos, megnyugtató életkörülmények közt is. Móricz hessen-casseli örgróf atyailag gondoskodik az általa is nagybecsült magyar tudósról, V. Frigyes, a tragikus végű pfalzi vál. fejedelem egész bukásáig „szárnyai alatt“ tartja (1619—22). Volt jövedelmezőnek ígérkező lelkipásztori állása Szalonakon, Rohoncon és Komáromban, mint

jól fizetett tanár él Ambergben, majd mint kántortanító a pfalzi Oppenheimban, végül Kassán Bethlen Gábor megbízásából mint rektor, iskolai felügyelő. Annyi szép biztos állás, amiknél többet, különbet senki sem kívánhat a sorstól. S mégis anyagi eredmény semmi! Mikor 1629-ben Kolozsvárt letelepedik német családjával, tele van adóssággal, amit egyik jóakarója, Darholtz Ferenc felvidéki főúr kell hogy kifizessen. E bőkezű patrónus tartja őt egy ideig családjával együtt, de már 1633-ban mint egy vándordíák ismét „kollektát gyűjt” a tiszavidéki patrónus uraktól.

Van tehát Molnár jellemében egy olyan vonás, ami csak az Isten választott szentjeinek és a naiv művészlekeknek tulajdonsága és ez a *gondtalan könnyelműség*. Mint vidám, a holnappal nem törődő égi madarak röpködik be ezek a világot, tudván, hogy a Mennyei Atya úgyszólván eltartja őket. Asszizi Ferenc egy szál ruhában bolyong a Szabin hegyek közt s ajkán örömdal gyűl fel arról az Istenről, aki mindenkiről olyan bölcsen gondoskodik. Luther egyetemi tanári fizetése mellett, az Augustinus zárda birtokában eladósodik, felesége alig tudja vissza szorítani határt nem ismerő adakozó kedvét, jótékonykodását. A mi Bolyai Farkasunk pedig vidám rezignációval jegyzi fel magáról utolsó napjaiban: „Pénze sohase volt, de adhat olyant, amije nincsen már s drágább a pénznel... Hiszen oly csekély s az is pontatlan volt a fizetés, hogy krétára elment egy évi...” Az ilyen élet — ha meggondoljuk — minden látszólagos szenvedése mellett is egy nagy áldás. Nyitott virágkehely ez, mely mindennap kitérül Isten felé s felfogja áldásának, gazdag kegyelmének üdítő harmatát. S az ilyen Istenben örvendező léleknek van egy drága kincse, amivel a biztos existenciájú emberek nem dicsekedhetnek: *szeret mindenkit!* Neki nincs mit féltetni ezen a világon, csak lelkiismeretét, neki nincsenek irigyei, konkurrencsei, szabadon, függetlenül jár a világban, mint Isten gondviselésének kézzelfogható bizonyossága s mindenkinek csak javán, boldogításán munkálkodik.

Igaz, hogy az ilyen élet folytatásához *erős lélek kell*. Jaj annak, aki mint Péter apostol, a háborgó hullámok láttára kételkedni, süllyedni kezd! És ez az a kísértés, amelyiktől sokszor Isten választottjai sincsenek megkímélve. Molnár Albertnek is a lelke sokszor betegesen érzékeny. Heidelbergben a sok nélkülözés, pénz-zavar, két évig tartó betegség annyira megviseli, hogy csak a Szentírás olvasása és a zsoldáréneklés tartja már benne a lelket.

Mikor Heidelbergben egy kereskedő leányába szerelmes lesz s az kikoszarazza őt — ugyan ki menne nőül egy nincstelen vándordíákhoz? — bánatában egy hónapig lázas beteg. Csak barátai szeretete menti meg őt. Később mindegyre keserűen panaszkodik irigyei és kártevő rágalmozói ellen. Lelkének ez a vonása úgy állítja őt elének (amit ő egy pillanatig sem tagad), mint ingadozó, esendő bűnös embert, aki alig tudja hordozni a keresztet. *De éppen ezért tudott ő másoknak vigasztalására lenni.* ő tudta, mit jelent Pál apostol mondása: „Áldott az Isten, a mi Urunk Jézus

Krisztusunk Atyja,... aki megvigasztal minket minden nyomorúságunkban, hogy mi is megvigasztalhassunk bármely nyomorúságba esteket“ (II. Kor. 14.) így lesz a siralom völgyén átment emberből apostol, mások vigasztalója egyházának, nemzetének bátorítója, aki 1622-ben már erős lélekkel hordozza Heidelbergben Tilly vad katonáinak kínzását s a későbbi csapásokat is.

Ahhoz azonban, hogy ő ez lehessen, nemcsak hitbeli, hanem *tudományos felkészültség* is szükséges. S itt áll előttünk életének egyik legnagyobb áldása, az a gazdag tudás, amit ő tanuló éve alatt összehord s amelynek irodalmi alkotásaiban annyi jelét adja. Tanul ő nemcsak az eszével, de a *szívével* is. Debreceni kis diák korában oly mohósággal olvassa a könyveket, különösen a magyar nyelvűeket, hogy tanítói azokat erővel kénytelenek kivenni kezéből. Külföldön — bizonyítványai szerint — nemcsak a német, latin, görög és héber nyelvekben, de a filozófiában, fizikában, zenében és szónoklatban is kiváló előhaladást tesz, buzgón részt vesz a disputációkban és megbeszélésekben. Még Svájcban, Bázelen is megcsodálják az ottani papok, tanárok és polgárok egy-egy vitatkozás alkalmával éles eszét, alapos készültségét. Később zsoldárfordítása kedvéért a francia nyelvet is megtanulja. S milyen tisztelettel és alázatos tudásvágygal áll meg a külföldi egyetemeknek ez a dísz, egy-egy kiváló tudós előtt! Nincs magaviseletében semmi sem a mai fiatal diákok hányaveti, fölényes magaviseletéből. Tanárai nem győzik tisztességtudását és szerénységét magasztalni. Mindez annak a jele, hogy ő a kegyelem ajándékának tekinti a tudást, melynek birtokában nem szabad felfuvalkodni, hanem szolgálni kell vele másoknak. Innen van egyéniségének *az a varázsa*, amellyel úgyszólván elbájolja a legegyszerűbb polgárokat s a legfényesebb fejedelmi köröket s ami megnyitja számára az áldozatkétség forrását. Társai, Thuri György, Taksonyi Péter elcsüggedve lépnek vissza a felmerülő akadályok miatt a Biblia revíziótól, ő tovább dolgozik, agitál, összeköttetéseket keres, míg végül Móricz hesseni örgróf pártfogását meg tudja nyerni. Sokszor valósággal macával ragadja környezetét irodalmi terveinek megvalósításába vetett fanatikus hitével.

És most már ez az istenáldotta tehetség, ez a gazdag tudású ifjú minden talentumát az Anyaszentegyház szolgálatába állítja. Hej, nagy szüksége van ennek most gyógyító orvosra, hiszen minden javaitól megfosztva, ezer sebből vérezve, a földön hever. Az úgynevezett hosszú háború miatt Felső- és Nyugat-magyarország végső inségre jut, majd pedig ennek végén Bocskay hajdúi hajtják el a lábas marhákat, ragadozzák el a lovakat, égetik fel a csűröket. Még sokszor a háború marcona vezérei is megunják a katonák fosztogatását és sürgetik Bocskayt a békekötésre. Erdély történetének lapjai pedig ekkor a legsötétebbek. Olvassuk csak el Nagy Szabó Ferenc marosvásárhelyi polgár krónikáját, tele vannak annak lapjai e korból könnyel, sóhajtással, vérrel, átokkal és jajongó imádsággal. Básta és vad zsoldosainak kora ez, akik összefognak

az itteni kicsiny magyar élet eloltására. S az Anyaszentegyház is a végveszedelem szélén. Püspökei ismeretlen helyeken bujdosnak, papjai megkínóztatnak, hívei legyilkoltatnak vagy szétszóródnak. Építő munkára ki merne gondolni? A papoknak még Bibliájuk is alig van, ahol pedig van, az is latin nyelvű, a nép nem olvashatja, nem érti. Az 1606-iki marosvásárhelyi zsinat ennek a beszerzését rendeli el leghamarabb, de honnan, miből?... A Károlyi féle Biblia messze van, alig van még eladó belőle, drága és nehezen hordozható. Az egyházi éneklés is primitív, fogyatékos. „Az mueica — amint írják Molárnak — az magyaroknál nem felettébb vagyon ususban, a nótákat nehezen találják föl.“ A régi énekek — egy néhány jónevű költőétől eltekintve — „igen paraszti versekben vadnak foglalva“, ami még a Szent Léleknek sem kedves. Hitvallási könyv, reformatori irat, mintaszerű prédikációk alig forognak közkezen. Innen érthetjük meg azt a nagy éhséget a nyomtatott ige után, ami Molnár irodalmi vállalkozásait itthon kíséri. Könyvei alig jutnak be a határon — közben már ránk köszönt a bécsi béke! — valósággal elkapkodják azokat. És ő dolgozik pihenés nélkül, szinte lázasan a legszükségesebb építő művek kibocsátásán. A Zsoltárok könyve mellé odacsatolja a Heidelbergi Kis Katekizmust, (1607) a hanai Biblia mellé (1608) a Zsoltárok könyvét, a Kis Kátét és egynéhány imádságot, csakhogy minél hamarabb kéznél legyenek és együtt legyenek azok a könyvek, amik nélkül nincs református élet. Hat hónap alatt elkészíti vaskos latin-magyar szótárát (1609), melyhez a marosvásárhelyi kollégium dicső emlékü professzorának Baranyai Decsi Jánosnak a közmondásgyűjteményét is felhasználja s ezzel évszázadokra biztosítja a magyar ifjúságnak a tudományos foglalkozás lehetőségét. Ugyanennyi idő alatt (1606 márc—szept.) megszületik zsoltáros könyve, míg az Intitúció fordítása már 3-4 évi odaadó, megfeszített munka eredménye (1624). Életében 19 műve jelenik meg nyomtatásban, három pedig kéziratban marad, ami tekintve ezek rendkívüli értékét és az ő hányatott sorsát, bámulatos teljesítménynek mondható. Vájjon — vethetjük fel a kérdést — *lett volna alkalom ezek elkészítésére és kibocsátására szegényes hazai viszonyaink között?* Vájjon, ha ezek óriási jelentőségét elgondoljuk, fogjuk-e hibáztatni őt, mint pártfogói nem egyszer tették, azért, hogy nem jött haza, hanem leginkább külföldön végzett munkásságával sietett romladozott egyházának, nemzetének felépítésére?...

Még csak egy pár szót munkáinak értékéről. Szótára olyan pótolhatatlan, hogy már életében három kiadást ér meg s később Pápai Páriz és Bod Péter átdolgozásában a magyar ifjúság és tudós világ közkinccse, nélkülözhetetlen szellemi eszköze. Magyar nyelvtana — Négyessy László szerint — valamennyi régebbi nyelvelírásunk közt a legterjedelmesebb s a legteljesebb és sok finom megfigyelésről tanúskodik. Kálvin műveinek tolmácsolásában — Jancsó Benedek szerint — szóalkotásával, tömörségével, tiszta magyaroságával a Pázmány stílusával vetekedik s rendszeres teológiai

nyelvezetünket mai napig meghatározza. Végül zsoldáraitól Császár Ernő, aki azokról a legalaposabb tanulmányokat írta, megállapítja, hogy nemcsak a Skarica, Szegedi Gergely és Bogáti Fazakas Miklós, de még az általa felhasznált Lobwasser féle német zsoldárok fölött is állanak s a francia Marót Kelemen s a magyar Balassa Bálint mélyhitű, költői szépségű istenes énekeinek méltó utódai. Megőrzi, minden keresztyén szeüemü betoldás nélkül az ótestamentumi énekek komor, fenséges áhítatát, s hol a Károlyi biblia szavait, hol az eredeti szöveget követve költői szépséggel öltözteti fel azokat „magyar zubbony köntösöcskébe.“ Nem is fognak ezek elavulni soha, amíg kálvinista magyar ember lesz ezen a világon.

Itt a mi szűkebb hazánkban, a Székelyföldön nem fordult meg hosszas bolyongása alatt. 1615-iki erdélyi útjában Várad, Kolozsvár, Torda, Enyed, Szeben és Fogaras a főbb állomásai, élete utolsó éveiben pedig ismét Kolozsvárott tartózkodik. De azért ő, aki mindig büszkén emlegette elődei székely eredetét, megőrizte fájának összes erényeit: a történelmi múlt megbecsülését, a munkában való szívós, lankadatlan kitartást, a megpróbáltatások közti találékonyságot, a forró hazaszeretetet, végül amit már egyszer rovására irtunk, a játékos könnyelműséget. Nyelvünket pedig, amit Bencédi Székely István zamatos nyelvű krónikájából s a szülői házban apáról: fiúra szálló örökségképpen megismert, a legromlatlanabb magyar nyelvként hallott emlegetni, ő maga is nagyra értékeli s kifejezéseiben, fordulataiban, magánhangzó használatában határozottan székely reminiszcenciákat elevenít fel. „Bár mi magyarok is — sóhajt fel szótára előszavában — tudnánk utánozni a művelt népek buzgóságát és szorgalmát, akik nyelveiket annyira kiművelték és kicsiszolták, hogy a világ végéig látszanak fennmaradni!“

Élete, ez a szó legszebb értelmében vett *nyugateurópai magyar élet*, melyet a ref. keresztyén jellem hősies és kedves vonásai tesznek előttünk örökké vonzóvá, hadd álljon előttünk szüntelen jelenlegi nehéz sorsunkban, amikor ismét úgy elfogyatkozott sok lélekben a hit és reménység s amikor ismét *nincs egyéb menédékünk, erősségünk, mint Istennek magyarul hangzó ígéje, a zsoldárénekek és a Biblia, meg az ezeket terjesztő, tanító egyházi élet.* Valahányszor súlyos megpróbáltatásokat szenvedünk s úgy érezzük, hogy azokat már nem bírjuk tovább, jusson eszünkbe egyik legművészibb, részben átalakított énekének a XXXIV. Zsoldárnak ez a verse:

Közel az Úristen
A töredelmes szívekhez
És a sérelmes lelkekhez
Segítséget viszen.

Gyakran megsokasul
Nyomora itt az igaznak,
De akik mindvégig bíznak,
Kimentí majd az Úr!

Ő maga nyugodtan írta a Kálvin Intitúciója fordításának címlapjára e bibliai igét: *Absit gloriaria, nisi in cruce Dn. J. Christi!* (Nekem pedig ne legyen másban dicsekedésem, hanem a mi Urunk Jézus Krisztus keresztyében. Gal. 6:14). Valóban, a Krisztus keresztje, érettünk való megváltó szenvedése volt egész életén át erőforrása, vigasztalása. S ez maradt mindvégig az ő dicsekedése is. A straszburgi egyetemről kapott babékoszorújának levelei elhervadhattak, a feléje sugárzó elismerés fénye, melege idővel elhalványult, kihűlt, de a szenvedő Krisztus alakjáról annál több szeretet és biztatás áradt szegényes életébe. Tudta és vallotta, hogy az ő fáradozása sem hiábavaló, az is áldott magvetés, amiből a késő utódok hálás szívvel aratják az öntudatos, boldogan örvendő egyházi élet gyümölcsét.

Szenczi Molnár Albert emlékét nem ünnepi ceremóniákkal s ékes beszédekkel, hanem *hívő lélekkel s áldozatos, apostoli munkával* kell ünnepelnünk. Öleljük magunkhoz ismét forrón szeretett Anyaszentegyházát s ennek szenvedő népét és dolgozzunk érette, amíg nappal vagyon, az ő hitével és lankadatlan munkaszeretetével.

Az erdélyi réf. népiskola története.

Bevezetés. Történeti előzmények.

A népek nevelője, tanítómestere — Így nevezik a történetírók a keresztyén egyházat. Csakugyan ez volt ő a múltban, s ez ma is. Erdélynek a reformáció előtti története szintén ezt bizonyítja.

A népoktatás első jeleit feltaláljuk itt már a középkor folyamán. Mikor István, a magyar keresztyén egyház királyi apostola Erdélyt fegyveres erővel kényszeríti 1002-ben a keresztyénség felvételére, nemsokára (1005 körül) megalapítja az erdélyi püspökséget s így megnyitja itt is az utat az evangélium terjesztésére. Pár évtized alatt eklézsiák (plébániák) alakulnak s ezek a főesperességek felügyelete alá kerülnek. A papok azonban nemcsak prédikálnak és kereszteselnek, hanem tanítanak is. Az istentiszteleten a híveknek, illetve a gyermekeknek segédkezniük kell. Ezeket tehát ki kellett képezni az éneklésben, olvasásban, írásban, sőt némileg a latin nyelvben is. Így alakulnak ki a *plébániai vagy falusi iskolák*, ahol a pap vagy ennek egy segitőtársa, a tanító (scholasticus, rector) lakásuknak egy külön szobájában tanítgatják az értelmesebb gyermekeket. Aki nagyobb hajlandóságot mutatott a tanulásra, az tovább tanult aztán a *káptalani (y. püspöki) vagy a*

Irodalom: Békefi Rémig: A népoktatás története Magyarországon 1540-ig Bpest 1906. *Kiss Áron:* A magyar népiskolai tanítás története. U. o. 1881 — 83. *Pokoly József:* Az erdélyi ref. egyház története. U. o. 1904. *Kiss Áron:* A XVI. sz.-ban tartott magyar ref. zsinatok végzései. U. o. 1881. *Benkő József* Synopsisát, a régi erdélyi ref. zsinati végzések kivonatos gyűjteményét közli *Szilágyi István* a Révész I. Figyelmezője 1872. évfolyamában. *Koncz József:* Adatok a bözödi egyházközség történetéhez. Mvásárhely 1905. *Bodor János:* Utam ... Kolozsvár 1936. *Molnár Aladár:* A közoktatás története Magyarországon a XVIII. században Bpest 1881. *Stromp László:* Apáczai CseryJános mint paedagógus. U. o. 1897. *Török István:* Adatok a kolozsvári ref. egyházközség XVII. századi történetéhez. Századok 1896. *Bod Péter:* Szmirmai Szt. Polykarpus Nagyenyed 1766. *Z. Bodola Sámuel:* Szm. Polykarpus folytatása. Névkönyv 1860—61. Magyar Paedagógia 1904. évf. Egyházkerületi levéltárban főconsistoriumi akták 1828-29. *Parádi Kálmán:* Az erdélyi ref. iskolák állapotrajza. Kolozsvár 1896. Az erdélyi ref. egyházkerület zsinati és közgyűlési jegyzőkönyvei, névkönyvei, ig. tanácsi és püspöki jelentései napjainkig. Az egyházmegyékre vonatkozólag használtam még a Protocollum vei Matricula Sen. Senciensist (XVII—XVIII.), továbbá Dr. Illyés Gézának a küllői és Dr. Dávid Györgynek a marosi egyházmegye protocollumáiból való értékes publikációit (Ref. Szemle 1927. 30.) Magyar Egyháztörténeti Adattár VIII. k. Bpest 1910.

zárdai iskolákban, itt már alaposabban oktatták őket a latin nyelvben, az énekben, szónoklásban és a bölcsészetben s ha elérték a törvényes életkort, fel is szentelték őket. Az oktatás célja tehát az *egyházi szolgálat* volt. (Ezért mondják ma is sokszor falún a rossz tanuló gyermekek szülői: Miért tanuljon? Úgy sem lesz pap belőle!)

Ilyen alsóbb fokú, falusi iskola sok anyaegyházban volt már a reformáció előtt. Különösen a szászok buzgólkodtak azoknak felállításában. Egy 1488- i feljegyzés szerint egyházaikban már mindenütt tanítók is működnek. A mi jelenlegi anyaegyházaink közül a következőkben voltak egész bizonyosan már a XIV. és XV. században plébániai és városi iskolák: Brassó, Beszterce, Nagyszében, Teke, Kolozsvár, Hídvég, Detreheim, Gyulafehérvár, Szamosfalva, Torda, Marosvásárhely, Régen, Vajdahunyad, Marosnémeti, Szászváros, Borbánd, Marosszentimre, Alsótorja, Bodok. De természetesen ezek mellett még egész sereg olyan iskola van, amelyik szintén fennállott, de nevét nem jegyezték fel.

Nagy és áldásos munkát fejtettek ki a különböző szerzetrendek is. A legelső zárdát még I. Béla király alapítja 1062-ben Kolozsmonostoron a bencések számára. II. Endre és IV. Béla királyok alatt telepednek be Erdélybe a domokos- és ferencendi barátok. Az elsők különösen a szászok és a kunok, az utóbbiak a magyarok és székelyek közt munkálkodnak a nép tanításán, keresztyén vallásban való nevelésén. A ferencendieket akkor ruhájukról szürke vagy *cseri barátoknak* nevezték, ma *minoritáknak* is hívják. Besztercén, Nagyszébenben, Szászvároson, Marosvásárhelyen, Csík-somlyón, Kusalyon, Felfaluban, Tövisen, Fehéregyházán és Kolozsváron vannak rendházaik. Kopogós facipőjükkel, kampós vándorbotjukkal kettőnként bejárják a magyar falvakat, a székely hegyvidékeket s mindenütt gyógyítanak, tanítanak, jót tesznek, vigasztalnak. Zárdaik védő várak a nagy háborúságok idején, iskolák a tanuló gyermekek, kórházak a betegek, menedékhelyek az üldözöttek számára. Sajnos, ezeknek életében is, ép mint a papságnál, beállott a középkor végén a hitbeli és erkölcsi hanyatlás. „Isten dolgaival keveset gondolnak“ — vetik szemükre egy 1529 iki versben a szebeni szerzeteseknek. Az egyházi életnek és így az iskolázásnak is megújulásra volt szüksége. Ezt hozta meg nemcsak nekünk, hanem a római katolikusok számára is a *reformáció*.

1. Az iskola, mint az egyház fegyvere.

Kálvin genfi kátéja e szavakkal kezdődik:

Lelkipásztor: Mi az emberi élet főcélja?

Gyermek: Isten megismerése.

Énnek forrása pedig, amint később kifejti, Isten ígéje, „melyben tudunkra adja a Krisztusban való könyörületességet s biztossá tesz irántunk való szerelméről“. Különösen hangoztatják a reformátorok azt, hogy mindenkinek öntudatos, saját, személyes hitre,

istenismeretre van szüksége, mert csak ez Üdvözít. Mindenkinek tehát önálló jártasságot kell szereznie a Bibliában s azt szorgalmasan kell olvasnia, tanulmányoznia egész életén keresztül. Ebből most már természetszerűleg következik az, hogy a protestánsok s különösen a reformátusok mindig igen nagy gondot fordítottak az iskolázásra s ebben a népoktatásra is.

Ugyanabban az évben, mikor a ref. vallást hirdetni kezdik Erdélyben, 1556-ban mondja ki a kolozsvári országgyűlés, hogy a reformáció miatt elnéptelenedett zárdák birtokai és a gazdátlan egyházi javak ép mint Magyarországon, itt is *használtassanak fel szent célokra és iskolák állítására*. A következő két országgyűlésen (1556, 1557) pedig már meg is nevezik a kolozsvári domokosrendiek, a marosvásárhelyi ferencrendiek és a nagyváradi Minden-szentek zárdáit, mint amelyeket „Isten dicsőségére, továbbá az ország közös hasznára“ iskolákká kell átalakítani. Ezek azonban, ép mint a tíz év múlva felállított negyedik iskola, a gyulafehérvári, mind középiskolák, algimnáziumok, gimnáziumok voltak és a régi zárdái, meg a káptalani iskolák szerepét töltötték be.

A reformációval együtt azonban a falusi iskolák is nagy változáson esnek át. A régi plébániák helyén több kisebb anyaeklézsia keletkezik külön lelkipásztorokkal és rektorokkal. Egyik nagy történettudósunk szerint „*a lelkész mellett szerepel már a XVI. században a legtöbb egyházközségben a tanító, ki egyszersmind kántor is, kinek neve rendszerint „mester“*“. Ezek bizony nem a tanítóképezdeből kikerült végzett ifjak voltak, hanem rendesen valamilyik gimnáziumnak a szabadságolt diákjai. Még 1616-ban is kimondja az enyedi zsinat, hogy az iskola-tanítók *két éven tál* ne hivataloskodjanak, hanem térjenek vissza az iskolába tanulmányaik folytatása végett. Az ilyen nőtlen ember ellátása aztán könnyű. Élelmezést, ép mint a középkorban, ők is a lelkipásztoroknál kapnak, de ezen kívül a hívektől is rendes fizetésük jár. A fizetés, amint legrégibb díjleveleink a marosi és a küküllői egyházmegyében mutatják, félannyi gabona (búza, zab) vagy must és egyharmadrésze annak a fának, amit a pap élvez. Emellett vannak földjei, kaszálói, a tanítványaitól pénzfizetése (garaspénz), az özvegyektől egy-egy sing vászon stb. Külön fizetése járt (gabona vagy pénz) a harangozásért, ami épen mint az esperesi körlevelek továbbítása, szintén az ő kötelessége volt. Ahol buzgó ref. földesurak, pátronusok laklak, onnan külön járandóságok (bor, búza, hizott disznó stb.) gyarapították a jövedelmét. De soha sem jutott eszébe egy eklézsianak sem, hogy tanítójának a híveken kívül máshonnan keressen jövedelmet. *Az övé volt az iskola, az övé volt annak tanítója is*.

Sajnos, ezeknek az első ref. elemi iskoláknak a szervezetéről nem sok adat maradt fenn. Csak az akkori zsinatok végzéseiből láthatjuk, hogy körülbelől mit taníthattak. Például az 1567-i debreceni zsinat LXV. cikke az iskolákban, mint „*az Isten igéjének veteményes kertjében*“, elrendeli elsősorban a nyelvek (latin, görög,

zsidó), azután a logika, szónoklattan és a hittudomány tanítását is. De bizonyos, hogy a falusi iskolákban sokkal kevesebbet tanítottak. Itt a legfontosabb volt ugyanezen zsinat szerint *a káténak, az apostoli hitformának, az úti imádságnak és tízparancsolatnak a rövid magyarázata* s ami ezek megtanulásának elengedhetetlen feltétele: az írás és olvasás. Világos, hogy erre a régi, plébániai iskolákban használt, szent képekkel díszített, róm. kat. szellemű ábécék (grammatikák) nem voltak alkalmasak. A magyar reformátorok tehát szorgalmasan írogatják az evangéliumi szellemű kis nyelvtanokat, amikből a gyermekek nemcsak jól olvasni, hanem helyesen imádkozni is megtanulnak. Kátéik nemcsak az iskolák, hanem a családok használatára is készülnek, amikből ezek az ellenség elől való futás közben az Isten ígését is olvashatják. Az írás tanulására, ép mint a középkorban, egész a XIX. századig viasszal bekenet táblát használtak, amire hegyes íróvesszővel vésték a betűket, vagy a padok lapjára hintett finom homokban próbálgatták azok leírását. Akik már jól tudtak írni, azok aztán lúdtollal is írhattak lapocka alakú, sírna fatáblájukra. A tintát koromból vagy fagyalbogyóból készítették. Írás után a betűket levakarták, a táblát kisimították, hogy újra tiszta legyen a fatábla. Voltak betűkkel tele vésett, kis olvasó fatáblák is, amint ezt a kalotaszegi Kispetriben még ezelőtt 25 évvel is felfedezték (Malonyai D. A magyar nép művészete I. K. 26 1.) A fegyelmezés eszköze most már nemcsak a plága (vessző) és a korbács, mint a középkorban, hanem a szíves, érdeklődő szeretet is. Az iskolák felügyelete még szinte kizárólag a lelkipásztorok kezében van. Velük szemben a tanítók tiszteletteljes, hűséges, engedelmes magatartását nem győzik eléggé hangoztatni régi egyházi törvényeink. Viszont a lelkipásztoroknak is szívére kötik a tanítók fizetésének a megállapított arány szerinti, méltányos kiszolgáltatását, a kölcsönös keresztyén szeretetet, jó akaratot és pártfogást irántuk, mint „Isten házában tisztársak iránt“. Legrégibb erdélyi egyházi törvényeink, az 1606-iki marosvásárhelyi kánonok szintén ebben a szellemben szabályozzák a tanítók életét s ezen kívül azt kötik lelkükre, hogy „ne járkáljanak ide s tova, a teológiát tanulmányozzák és tanítsanak.“ Mindez azt mutatja, hogy a ref. iskolákban a legfőbb követelmény volt a *tanító személyes élete*. Ez hatott, gyümölcsözőt a tanítványok lelkében még az akkori kezdetleges tanítás és szervezet mellett is.

A ref. iskolák nagyrésze azonban a sok belháború közt elpusztult. Itt is, éppen mint egyházi téren és az országos ügyekben Bethlen Gábor, Erdély legnagyobb fejedelme teremtett rendet. Trónra lépése után az első rendes országgyűlésen, Medgyesen 1614-ben kimondják a rendek, hogy „*az tanuló iskolákat is azonképpen minden helyeken, kinek mennyire lehet értéke, mindenütt igyekezzenek helyre állatni és felépíteni.*“ Ő az, aki gondoskodik az elemi iskolák anyagi segítségéről is, kimondatva az 1619-i országgyűléssel, hogy az ünnepek meg nem tartásáért beszedett

büntetéspénzeket templomokra és *iskolákra* kell fordítani. Végül 1624-ben az országgyűlés még a jobbágy-gyermekeket is védelmébe veszi a földesurakkal szemben, ha ezek ki akarnák venni őket az iskolából. E törvények a nagy fejedelem hitbuzgóságának és alattvalói iránti szeretetének hű bizonyágai.

2. Nemzeti iskolák.

A reformáció korában nálunk is, mint külföldön az iskolázás célja volt a „bölc és ékesen szóló kegyesség“. Bölcességet és ékesen szóló beszédet azonban nem tudtak elképzelni latin szó nélkül. Ezért mondja egy egykorú vers:

Az dicséret, vitézség és az *szép deákság*
Hol bőven találatnak, ott boldog az ország.

A XVII. század közepe táján azonban kezdtek belátni a buzgóbb lelkipásztorok, hogy a kegyesség annál őszintébb és tisztább, minél közvetlenebb, egyszerűbb módon nyilatkozik meg. Ezek voltak az úgynevezett *puritanus* papok, akik először követelték nálunk az elemi iskolákban a nemzeti nyelvnek a használatát, ők a magyar tannyelvű iskoláknak az igazi megalapítói, szervezői. A legjelesebbek közülök Keresztúri Pál és Apáczai Cseri János. *Keresztúri* (1594—1655) a gyulafehérvári nemesi kollégium tanára, aki a keze alá adott előkelő gyermekeket a sillabizálás után magyarul tanítja s így félannyi idő alatt tanultak ezek meg olvasni, mintha deákul tanították volna. Angliából hozta az anyanyelvnek ezt a nagy szeretetét, kedvelt alkalmazását s hatása a nagy Rákóczy György alatti nemzeti korszakban olyan nagy, hogy még az öreg ref. püspök, Geleji Katona István is Magyar Grammatikácskát ír, melyben a „magyarságon kapdosó, elmés ifjúságot az igaz magyar írásban és szöllásban akarja oktatni“. Csakugyan ebben a korban rakják le a magyar tannyelvű elemi iskoláknak, az úgynevezett nationalis (nemzeti) iskoláknak alapját. Az 1639-iki marosvásárhelyi zsinat megengedi, hogy házas mesterek legyenek, de úgy, ha magukat lekötelezik, hogy azon hivatalban mindvégig megmaradnak. Tehát itt a tanítói hivatal már állandó, rendszeres foglalkozás lesz. Az 1646-i enyedi zsinat pedig kimondja azt, ami már az 1639-iki zsinaton is szóba került, hogy *a magyar iskolák is az írás és olvasás tanulása végett álljanak fel*. Tankönyvül pedig Alvinczi Péter grammatikáját rendelték ezek számára. *Így Erdély a magyar nyelvű oktatás elrendelésében megelőzte a többi magyar reformátusokat*. Ezeknek iskola ügyét a ref. egyház akkori legelső egyetemes törvénykönyve, a Geleji Kánonok (1649) szabályozták. Eszerint (XCIV K.) az iskolák már nem csak az egyháznak, hanem az államnak is veteményes kertjei, ahonnan mindkettő kormányára hasznos tagok kerülnek ki. Megengedi az állandó (házas) tanítók alkalmazását, ha jól tanítanak s a XCVII. kánonban kimondja, hogy különösen a leány-gyermekek és hajadonok számára

minden városban és faluban, ahol csak lehet, nemzeti nyelvű iskolákat állítsanak fel. Ezeknek tanítói vagy tanítónők vagy a feleséges kántorok vagy a kisebb egyházakban maguk a lelkészek legyenek. Tantárgyaik olvasás, írás, kis káté, bibliaolvasás, a zsoltárok és szent énekek szövege, dallama.

A korszak legkiválóbb nevelője, tudósa a másik puritánus pap, *Apáczai Cseri János* (1625—1659). Gyulafehérvári tanár, majd a kolozsvári kollégium igazgatója. Ő már egész öntudatosan külön választja úgy, amint ma is van, az elemi, a gimnáziumi és a legfelső oktatást. Az elemi iskolákban, ép mint Keresztúri, az olvasást, írást, imádságokat, kátét, Bibliát mind anyanyelven taníttatja. Gondja van arra is, hogy a leányok egész külön teremben (házban) tanuljanak s a tanító a növendékeket „gyengédedekhez illendő fenyítékben tartsa s ha lehet, *édesgesse inkább, mint fenyegetse és verje*“. Az elemi iskola — szerinte — a többinek a fundamentuma s később már a földrajz, természetrajz, történet, számtan, erkölcs- és alkotmánytan tanítását is megköveteli tőle. Nem győzi serkenteni a „ker. fejedelmeket“ (előkelőket) s „álmos, mámoros, hályogos szemű“ nemzetét, hogy Angliának és Belgiumnak a példájára állítson ilyen nemzeti iskolákat, mert ezek nélkül sem az egyházi, sem az állami életben nem boldogul. A tanítóknál megkövetelendő isteni hivatásról, a tanítók megbecsüléséről, a papok szeretetteljes viselkedéséről megrázó prófétai szavai vannak, amiket ma is el kellene olvasni mindenkinek, aki egyháza, nemzete sorsáért tusakodik.

Apáczai szózata azonban elveszett abban a harci zajban és ellenséges pusztítás közt, ami ezekben az években a szerencsétlen Erdélyországra szakadt. Egyelőre csak annyi valósult meg terveiből, hogy az elemi iskolát ezentúl a kollégiumokban külön választják a gimnáziumi osztályoktól s annak két osztályát külön tanítókra bizzák. (1711-ben már három elemi osztály van: 1. olvasók, 2. deklinisták és 3. komparisták.) De a nemzeti iskolák felállítása még mindig nem halad elég gyors tempóban. 1688-ban a küüllővári zsinat újból kénytelen elrendelni, hogy *magyar iskolák állíttatnának a falukban, amelyekben olvasni, írni taníttatnának, a hitnek ágazatira és a számvetésnek is mesterségére szoktattatnának*. Bod Péter fájdó szívvel jegyzi meg, hogy ezt a rendelést azóta sokszor megújították, de teljesen végre nem hajtották „a nemzetnek buzgótanulandó hidegsége miatt és azért is, hogy igen elfogytanak a magyarok, kivált a vármegyéken és a szegénység majd minden jóra alkalmatlanná tette“. S mégis, amint egyházmegyéink legrégebbi jegyzőkönyvei mutatják, ez az a kor, ahol az állandó rektoroknak fizetését rendszeresen szabályozzák s ahol tanító nincs, a kánonok értelmében a lelkészeket kötelezik a kevés számú gyermek oktatására. Az esperesek, amint az udvarhelyi jegyzőkönyv mutatja, nemcsak a tanítók magánéletét vizsgálják, hanem azt is, hogy »tanít-e«? S ha erkölcsi botlást fedeznek fel náluk, mint például a boldogasszonyfalvi, szenterzsébeti, nagygalambfalvi, só falvi, agyagfalvi mestereknél, szigorú penitenciára (bűnbánatra) és rever-

zálisra kötelezi őket az egyházmegyei (parciális) zsinat. Az ígéretek közt ott van ez is: hogy „tanuljak s tanítsak, az iskolában honn üljek és szent tisztemet gyakoroljam“. Az egyház tehát nemcsak kényeret adott, hanem szigorúan ellenőrzött is.

A század végén még van egy lelkes apostola a magyarnyelvű tanításnak, a népiskolának s ez a világhírű kolozsvári nyomdász, korábban maga is fogarasi rektor, *Tóthfalusi Kis Miklós* (1650—1702). Ugyanonnan hozza ő is a nemzeti nyelv forró szeretetét, ahonnan Apáczai: Hollandiából. A zsoltárok művészi kiadásának előszavában (1686) sürgeti, hogy „ha valaki többre nem mehet, bár csak a maga születési nyelvén tudja olvasni az írásokat“ és serkenteti népét „magyar oskolák tartására“, hogy „Isten beszédét és egyéb jó könyveket a magok nyelvén olvashatván, egyéb hasznok felett a vallás dolgaiban világosodhatnának és ... Istent mind magános, mind közönséges helyeken könyörgések s éneklés által tisztelhetnék“. Annymira szíven viseli ezt az ügyet, hogy saját költségén kinyomtatja és ingyen osztogatja Szőnyi Nagy István tornai, majd zilahi prédikátor Magyar oskola c. ábécéjét, „melyből úgy gondoltuk, a parasztok mind olvasni tudókká lesznek“. Ez a kjs könyv nem kevesebbet ígér, minthogy ennek „mesterségével az okos és serény tanító kiváltképpen az idősbeket írás, olvasásra 12 órák alatt megtaníthatja“. Első kísérlet ez a könyv a sillabizálás kiküszöbölésére és a folyékony olvasás bevezetésére. Maga Szőnyi 1708-ban Kolozsvári is működik, mint pap és tanító. Örömmel jegyzi fel, hogy sokan, még az idősek is nagy kívánsággal és örömmel tanultak. „Sőt némely cigányok is vannak, kik a tanuláshoz edesedvén szépen olvasnak, némelyek írnak is“. A kolozsvári nemzeti iskola azonban már ezelőtt 16 évvel felállott. Sőt 1695-ben már külön leánytanítónők is vannak, akik természetesen magyarul tanítanak.

Nem zárhatjuk le e kor felemelő történetét anélkül, hogy ne szóljunk az erdélyi ref. egyháznak arról a munkásságáról, amit a román nyelvű népoktatás érdekében tett. 1634 óta az itteni gör. keleti egyház a ref. egyházzal unióban (egységben) él és püspökének, zsinatjának, egyházigazgatásának felügyelete a ref. püspök kötelessége. Elődeinknek forró vágya volt ezt a nemzetet is az evangélium áldásaiban részesíteni s ezért a fejedelmek állandóan kötelezik a román papokat az anyanyelven való prédikálásra, a gyermekek és az ifjúság anyanyelvű oktatására s a tudós papok, tanítók egymás után adják ki részükre a román nyelvű énekes könyveket, bibliákat, kátékat, prédikációs könyveket. Ennek a nem erőszakos, hanem *nevelés útján végbemenő* reformációnak az eszköze az a négy híres román gimnázium is (Lúgos, Karánsebes, Gyulafehérvár, Fogaras), amelyeket Barcsai Ákos lúgosi bán és Lorántffy Zsuzsanna fejedelemasszony papjaik és tanítóik kiképzésére állítottak fel. Megható olvasni a nagy fejedelemasszonynak azt a rendelkezését (1657. ápr. 3.), mely szerint a fogarasi román iskola mindjárt a magyar iskola mellett legyen, hogy a két iskola tanulói

egymás nyelvét megtanulhassák, „kik szép egyességben is tartóznak egymással élni“. A román iskola ugyanazzal a kiváltsággal (immunitással) van felruházva, mint a magyar, szegény tanulói pedig teljes tandíjmentességet élveznek. Külön utasítás szól a *népiskolákról*, amelyekben a tanítók (grammatikok) ép mint Fogarason, *románul kell hogy tanítsák* az ábécét, az írást, az olvasást (új testamentum, psalterium, káté), vallást (hiszekegy, tíz parancs, szakramentumok) és az éneklést. Az értelmesebb grammatikokból lettek a papok, akik Fogarason fejezlek be tanulmányaikat. Később Apafi fejedelem is sokat tesz az unió érdekében. 1680-ban például kötelezi a román püspököt arra, hogy mindenütt, ahol csak lehet, de különösen Gyulafehérváron, Hunyad és Máramaros megyékben, valamint Kővár vidékén románnyelvű iskolákat állítson, ahol elsősorban román s ha lehet, latin nyelven is tanítsák az ifjúságot. Sajnos, ez az egység 1697-ben a két egyház közt megszűnt és csak a legújabb időkben, a világháború után közelednek a protestáns és görög keleti egyházak ismét egymáshoz. A gör. kel. főpapok most buzgón fáradoznak a nagy keresztyén világgyűlésekben a protestánsokkal való kapcsolatok felújításán, kiválóbb papnövendékeik pedig a francia ref. teológiákat is látogatják.

3. A népiskola, mint védőbástya.

1690-ben Erdély, mint önálló fejedelemség a Habsburgház uralma alá kerül. Az új impérium általában véve nem jelentett gyökeres változást az ország életében. Megmaradtak a régi törvények, a külön kormány (gubernium), élén a Nagyszebenben lakó gubernátorral s ami fő, megmaradt az egyes egyházak önkormányzata, a vallások szabadsága. A Habsburg uralkodók természetesen a róm. kat. vallást pártolják, erősítik, s a románokat, akik most ezzel az egyházzal egyesülnek, ezen a részen szintén több egyházi és politikai kedvezésben részesítik. A század második felében a szászok lesznek Erdély vezető nemzete, közülök kerülnek ki a legfőbb hivatalnokok (kormányzó, fogarasi kapitány stb.)

A ref. egyház féltékenyen örökdi e korban régi szabadsága, önkormányzata fölött. Erre szolgál a buzgó és tekintélyes világi urak, főgondnokok, pátronusok testülete, a *főkonzistorium* (Nagyszeben, majd Kolozsvár). Mivel azonban ennek tagjai az *egész egyház* ügyeivel foglalkoznak, 1713-ban ez a testület minden traktus (egyházmegye) részére külön kurátorokat rendel. Ezeknek az egyházmegyei gondnokoknak lelkükre kötik nemcsak az egyházak, hanem az iskolák fogyatkozásainak is az orvoslását, az iskolai vagyonok összeírását, megvédésüket s a papok és iskolamesterek hivatali munkájának, erkölcsi életének ellenőrzését. Természetesen a gondnokok az esperesekkel együtt gyakorolják e felügyeletet. *A súlyosabb esetekről a főkonzistorium is értesítendő.* Itt kezd tehát kiépülni a népiskolák mai felügyelete, a *főhatóság*

állandó ellenőrzése. Amíg azonban a főkonzisztorium inkább a kollégiumok ügyével foglalkozik, addig a népiskolák, tanítók dolga ezután is legtöbbször a másik (papi) főhatóság, a zsinat elé kerül. Itt mondjuk ki újból azt, hogy a tanítók állandósíthatók (Eted 1748), hogy számukra is megszűnik a megmarasztás és elbocsátás megalázó, szükségtelen eljárása (Küküllővár 1778), hogy ők is, mint a papok hivatalukat tisztességgel viseljék, egyszerű, komoly (fekete) öltözetben járjanak (Agyagfalva 1772, Sárd 1783 stb.) *Az oktatás irányítását egyelőre még az egyházmegyék végzik.* Rozgoni János esperes pld. a felőri parciálison intézkedik, hogy a rektorok is a Kátét tanítsák, az írást olvasást előbb magyarul oktassák s csak azután vegyék elő Donatust és Comeniust. A katekizálást a leányok között is szorgalmasan végezzék. Az esperesi vizsgálatoknál a parciális zsinatok (Dés 1780, Szék 1781) mindegyre elrendelik most már nemcsak a tanítók általános ellenőrzését, hanem a tanulók megvizsgálását is, hogy azok az írásban, olvasásban, kátében és a négy alpműveletben milyen előhaladást tettek. Az 1785-i nagybaczoni zsinat újra kimondja: *szorosán megrendeltetik a gyermekeknek a népiskolákban jómóddal tanítása.*

Ezek a mindegyre ismétlődő határozatok azt mutatják, hogy ref. egyházunk most már nagy odaadással, buzgósággal karolja fel népiskoláinak ügyét. Mi ennek az oka?

Mária Teréziának, de még inkább II. Józsefnek, a „kalapos királynak“ kedvenc terve volt az, hogy az iskolázást mindinkább kiveszik az egyházak kezéből és az úgynevezett vegyes (szimultán) iskolák felállításával az oktatást egységessé teszik. A ref. iskolák az uralkodók rendelete (1777, 1785) értelmében most már az állami hatóságok, főigazgatók és inspektorok felügyelete alá kerülnek, a gyermekek bármely felekezeti iskoláját látogathatják, közös, felekezeti jelleg nélküli imákat mondanak s a latin nyelv mellett a németnek az állandó tanítása is elrendeltetik. A protestánsok természetesen tiltakoznak önkormányzatuknak e megsértése ellen, a tiszántúli (debreceni) egyházkerületben *külön imádságot mondanak minden vasárnap az Anyaszentegyház veteményes kertjeinek megmaradásáért.* Erdélyi ref. egyházunk sem maradt tétlen e válságos napokban.

A főkonzisztorium nem elégedett meg a császári rendelet elleni kifogások megtételével, hanem Eperjesi Zsigmond püspök és a kollégiumi tanárok munkálatai alapján ő maga rendezi nép-oktatásunk ügyét. Elsősorban utasítja a kollégiumokat alkalmas és a tanításban jártas ifjaknak a falusi oskolamesterségre való kibocsátására, *1786-ban pedig kiadja az első terjedelmes népiskolai utasítást* az egyházmegyék számára. Ennek a világos és szép munkálatnak, amelyik Eperjesi püspöknek, az egykori szőkefalvi lelkész-tanítónak a nagy gyakorlati érzékét árulja el, két része van. Az első a *szervezetről* szó s utasítja az egyházmegyéket világi (nemesi) és papi tanfelügyelők (inspektorok) kinevezésére, a 6—13 éves gyermekek pontos nyilvántartására és beiskolázására, a mu-

lasztók ellenőrzésére, az iskolák rendes vizitáció jár a, a tanítóknak (!) könyvekkel való ellátására, mintatanítások tartására, a papoknak az iskola életében való részvételére stb. Egész mai iskolaszervezetünk, sőt az állami ellenőrzés sem követelhet lényegében többet, mint ez az utasítás. Korszakalkotó a *nevelési* rendelkezések közt a deák nyelvnek, mint gimnáziumi tárgynak eltörlése, a német írás és olvasás elemeinek taníttatása. Egyébként a falusi oskolamesterek „*mindent magyar nyelven tanítsanak, olvastassanak, tanaltassanak.*” Tankönyvek: Ábécé, Kis és Nagy Heidelbergi Káté, a Hübner (bibliai históriák), a Hármaskis Tükör (hazai história). Számítant, földmérést, földrajzot, gazdaságtant s egyházi éneket szintén tanítani kell. Előttünk állanak az ősi taneszközök: a viaszolt tábla, melybe belekarcolják a betűket, a papiros (a mai írka), a fekete tábla, kréta, ábécés „kisdud táblák”. Fontos nevelési utasítás a durvaság és mord viselkedés eltiltása: „a gyermekeket, ifjakat oskolába édesgessék,... azokkal szelíden bánjanak.” Hiszen az iskola célja „az isteni félelemben való oktatás, gyarapítás, a jámbor kegyes életre s a polgári társaságbeli élet folytatására való oktatás.” Még csak annyit jegyezzünk meg, hogy a tanítás a kánikulát kivéve, egész éven át tart, csak a 10 éven felüli gyermekek kaphatnak időnként szabadságot a mezei munkákban való segítségre és hogy évenként — ép mint a mi gyermekkorunkban — két vizsga (kis és nagy cenzúra) tartandó az inspektorok jelenlétében. Tanrend, névsor készítenendő stb.

Egyházunk tehát most már, kb. 130 évvel Apáczai kezdeményezése után egész öntudatosan *az anyanyelvű oktatást* rendeli el összes népiskoláiban. Természetesen azért nem haltak ki a deákos mesterek és nem némult el egészen a latin nyelv falvainkban. Koncz József, a marosvásárhelyi kollégium tudós tanára beszéli el, hogy még 1830 körül is a bözödi eklézsiában így köszöntötték a tanulókat reggel a mestert: Bonum mane humanissime Domine Praeceptor (Jó reggelt igen tisztelt Tanító úr!) s a nagyobbak buzgón tanulták a Cellarius latin nyelvtanából a névragozást Ezelőtt néhány évvel hallottam Székelyszenterzsébeten egy latin szavakkal teletűzdelt, karácsonyi gyermekverset az iskola örömeiről és szenvedéseiről:

Alig hogy felkelünk, mindjárt: clam fugite! (fussatok észrevétlenül)

Es mest' uram mondja: bene attendue! (jól figyeljete!) Csak későre halljuk: pueri edite! (egyetek gyermekek!) Gonosz gyermekeket ütvén: compescite! (csendesítsetek!) Persze megvoltak az iskolának az apró, feledhetetlen örömei is. Ilyen volt Koncz szerint az examen (a vizsga), amely rendszeren a templomban ment végbe s amelynek végeztével a mester felment a szószékbe s almát, diót, aszalt szilvát szórt le a gyermekek közé. Mindnyájan őrizzük lelkünkben, mint valami édes álmot, ezeknek az öreg, tapaszos földű, doromboló kályhája, meleg, otthonias falusi oskoláknak apró emlékeit, egy-egy szelíden motyogó, öreg mester arcvonásait s fáj a lelkünk, hogy miért

nem tudnak gyermekeink is ilyen szerető otthonra találni tanulásuk első idején...

Az egyházkerület az 1800-as évek elején tovább építgeti a a népiskolák ügyét. Az egyes zsinatok tankönyveket iratnak számukra, bizottságokat küldenek ki a „jobb nevelés tervének kidolgozására“ s az esperesek, inspektorok, papok buzgón támogatják tanítóinkat nehéz, de gyönyörűséges munkájukban. 1811-től 1834-ig, *tehát 23 éven keresztül* nem tartatván országgyűlés, egyházunk legjobb és legtehetősebb hívei egyházi és iskolai téren igyekeztek szolgálni nemzeti művelődésünk ügyét. A gimnáziumok és főiskolák mellett sor kerül éppen a legválságosabb napokban népiskoláink sorsának megbeszélésére is. Az 1828 október 6-án tartott főkonzisztoriumi gyűlésben *Br. Wesselényi Miklós*, a jobbágy szabadító nagy erdélyi hazafi és két társa pályadíjat tűznek ki a falusi oskolák szervezetének, a megfelelő tanítóképzés s az iskolák fejlesztése kérdéseinek tárgyalására. Kimondják egy egységes, minden tantárgy (vallás, erkölcsstan, egészségtan, számvetés, természettan, történet, természetrajz, állatkórtan, ügyirálytan) anyagát magába foglaló tankönyv kiadását s annak elkészítését a legkiválóbb papokra és tudósokra (Tompa János, Salamon József, Szász Károly, Köteles Sámuel, Méhes Sámuel stb.), professzorokra, felülvizsgálatát pedig Bodola János püspökre bízják. Másnap (október 7-én) elrendelik az oskola mesterségre való előkészítő nevelést a gimnáziumoknál, a tanítói vizsgák bevételeit, a papok állandó buzgólkodását az iskoláztatás érdekében, az esperesek fokozott ellenőrzését, a rendes népiskolai kimutatások, jelentések elkészítését s felterjesztését. Végül az egész egyházkerület részére egy fő és az egyházmegyék részére öt albizottságot küldenek ki a legbuzgóbb főurakból, papokból és tanárokból, hogy azok az esperesek jelentése és saját tapasztalataik alapján mindent tegyenek meg *népiskoláink fejlesztésére, a tanítói fizetések jobbítására, biztosítására*. A szegény tanulók tandíját és jutaloimpénzeket a jóltevőktől kell összegyűjteniök. Ezek a határozatok aztán a következő években is mindegyre előfordulnak a főkonzisztoriumi gyűléseken s nagyban hozzájárulnak népnevelésünk felvirágoztatásához.

Méltó elismerés volt a nagy Wesselényi Miklós számára ezért s egyébirányú buzgólkodásáért, hogy 1835-ben székely elvtársai számára Makfalván egy szép belső telket vásároltak s így a székely közügyekben való részvételét biztosították. Ezen a telken építtette fel Wesselényi az ottani egyházközség és Ráduly Sámuel tanító segítségével a makfalvi ref. nemzeti iskolát, mely (részben) ma is büszkesége ref. népoktatásunknak.

Ez a korszak tehát egyházi iskoláink virágkora. Öntudatos vezetés, pontos ellenőrzés mellett a legbuzgóbb és legelső helyen álló egyházi vezetők foglalkoznak évről-évre azoknak fejlesztésével. Ekkor már a népesebb egyházakban mindenütt *külön leányiskolánk* is van. Városokon (Kolozsvár, Marosvásárhely) a „tanítóasszonyok“, Háromszék nagyobb községeiben pedig a *leány-*

vagy *harangozó tanítók* végzik ezekben az oktatást. Ezeket a leánytanító állásokat a század második felében rendes tanítónőkkel töltik be s a harangozást sok helyt a régi nagy javadalom (kepe) fenntartásával külön az egész „megye“ által választott alkalmazottra bizzák. Ére az időre esik a tanítók és iskolák első *egyházkerületi segélyelése*, fizetéskiegészítése is, amit a főkonzisztórium az 1834-ben Önkéntes, állandó adományokból (legalább egy ezüst garas), létesített *garasos pénztárból* teljesített. 27 évvel később, 1861-ben a zsinat Bodola Sámuel püspök indítványára, aki „iskoláinknak állását és jövőendő sorsát elméjében gyakran forgatta“, ugyancsak hasonló célra létesíti az úgynevezett *krajcáros élőtökét*, melynek fenntartására híveink évenként lélekszám szerint 1—1 krajcárt fizettek.

Világos, hogy ezekkel az intézkedésekkel (törzsfizetés az egyháztól, kegyes adományok és egyházkerületi segély) még tanítóink anyagi helyzete, akiktől még mindig legalább a gimnáziumi végzettséget megkívánják, nincs biztosítva. Ezért nagy örömmel fogadja egyházunk az 1848-i orsz. gyűlésnek a XX. törvénycikkét, amely szerint ezután mindenik vallásfelekezet egyházi és iskolai szükségletei közálladalmi (állami) költségekből fedezendőek. Br. Eötvös József sokat tanácskozott egyházunk vezető embereivel, akik közt ott voltak erdélyi ref. egyházunk képviselői is, e szép törvény megvalósítása felett. De mivel nem volt erre elég pénz s az állam élete is mind válságosabb lett, kénytelen volt a miniszter az Ígélet mellett maradni s szept. 5-én elrendelni, hogy egyelőre minden egyház maga fizesse belhivatalnokait.

A szabadságharc utáni szomorú idők, a „németvilág“, ref. népiskoláink életén nem sokat változtatott. Az osztrák kultuszminiszter gr. Thun Leo „Szervezeti javaslata“ elsősorban gimnáziumaink életét akarta reformálni, a népiskoláknál Heufler Lajos min. titkár megelégedett azzal, hogy újabb meg újabb rendeletekkel rendet igyekezett teremteni tengődő iskoláinkban. A tankötelesek összeírását, a tankönyvek bemutatását, iskolaépületeink kibővítését, tanítóink fizetésének rendezését sürgetik több-kevesebb eredménnyel. De az osztrák kormány egyetlen egy ref. népiskolát sem záratott be 18 évi uralma alatt! Az 1856-i és 1865-i zsinatok elrendelik az iskolák kijavítását s a pontos iskoláztatást, 1858-ban felállítják az újra épülő *nagyenyedi kollégiumban azt a ref. tanítóképzőt*, amely a legújabb időkig annyi derék kántortanítót nevelt eklézsiáinknak, 1867-ben a zsinat egy állandó *népiskolai bizottságot* létesít négy tanárból a püspök (Nagy Péter) elnöklété alatt.

E korból állíthatjuk össze az első statisztikai adatokat népiskoláinkról.

1858-ban volt ref. el. iskolánk	504,	tanító	545,	tanuló	21.683
1868-ban „ „ „ „	587,	„	620,	„	26.802

Tehát az elnyomás és az ezután következő ébredés ép mint egyes kollégiumaink (Sepsiszentgyörgy, Nagyenyed, Szászváros, Zilah) életében, úgy a népiskolák életére nézve is áldásos volt.

4. Államosítás.

Amit az évszázados nélkülözések, háborúk és német elnyomás nem tudott elsorvasztani, meggyöngíteni, a ref. elemi iskolát egy látszólag kedvező korszak, az 1867 utáni békés, alkotmányos idők a folytonos hanyatlás lejtőjére juttatják. Ennek kezdetén még 545 anyaegyházunkban 587 ref. iskola van, tehát mindenik egyházunknak van iskolája, sőt soknak kettő is. *1918-ban pedig ebből a sok iskolából már csak 175 van meg. Tehát 50 év alatt Anyaszentegyházunk népiskoláinak több mint kétharmad részét elvesztette.*

Ennek az egyházunk történetében példátlan visszaesésnek az okaival foglalkoznunk kell. Állítsuk csak egymás mellé az egyszerű történeti eseményeket. Az első magyar alkotmányos korszak egyik legsürgősebb feladatának tekinti a közoktatásügy rendezését. Az emelkedett gondolkozású Br. Eötvös József kultuszminiszter ezt a felekezeti iskolák fenntartásával, segítségével akarja végrehajtani. A híres 1868-iki XXXVIII. törvénycikk az állami és községi iskolák mellett ezeknek a létjogát is elismeri. De ép úgy, mint a megelőző osztrák miniszterek, ő is megköveteli 1. az egészséges, kellő nagyságú iskolaépületet, 2. az iskola szabályszerű felszerelését, 3. a tanítók rendes fizetését, 4. képesített tanítók alkalmazását, 5. a pontos iskoláztatást, illetve a népoktatási törvényben előírt tantárgyak tanítását. Mindezeket a kir. tanfelügyelők ellenőrzik, akiknek jelentése alapján háromszori megintés után a miniszter az iskolát be is zárhatja. Amilyen természetesek ma már ezek az intézkedések, ép oly zavart idéztek elő iskolafenntartó egyházainknál. Sokan ezektől a követelményektől megriadva, iskoláikat máriól-holnapra feladogatják. Hiába rendeli el a főkonzisztórium 1871-ben, hogy az iskolák átadása csak egyházmegyei és egyházfőtanácsai engedély után engedhető meg, hiába rendeli el maga a miniszter (1870), hogy a kir. tanfelügyelők a főhatóság nélkül egyik egyházközséggel se egyezkedjenek, már Háromszéken a papok, egyházak (Zágon, Kézdivásárhely, Czófalva) minden jelentés nélkül alakítgatják át iskoláikat *községivé*. Az 1872-i egyházkerületi gyűlés megdöbbenve veszi tudomásul, hogy *a tanfelügyelők 172 elemi iskolánkat különböző hiányok miatt megintették s ezeknek nagyrészt a bezárás veszedelme fenyegeti*. A közgyűlés kénytelen utasítani az *espereseket*, hogy ne elégedjenek meg egyszerűen az illető iskolák bezárására való javaslatlétellel, hanem igyekezzenek azokat a hívek segítségével megmenteni. Maga a kerület vállalja 17 szegény, de veszélyes helyen levő iskolánk segélyezését. A lelkes, áldozatkész Kun Kocsárd gróf 1875-ben 5 hunyadmegyei ref. népiskolánk tanítói fizetésekiegészítésére tesz alapítványt és így ezeket megmenti egészen a legújabb korig a végpusztulástól. 1877-ben pedig a kerület megbízásából Gáspár János elnöklete alatt egy bizottság elkészíti elemi iskoláink terjedelmes tantervét és szervezeti szabályzatát, amit 1878-ban törvényerőre emelnek. Ebben csak a vallás tantárgyai vannak feldolgozva „felekezeti életünk érdekében“,

egyébként az állami tantervet írja elő „csekély módosításokkal“! Fontos benne a külön iskolai vagyron létesítésére vonatkozó utasítás (11. §), aminek betartásával sok derék lelkészünk tartotta fenn az iskolát e nehéz napokban. Az egyházközségi, egyházmegyei és kerületi felügyelet itt már a mai alakjában szerepel.

Nagy érdeme Gáspár Jánosnak, hogy pompás tankönyveket ír elő iskoláink részére s ő maga megírja felejtetetlen olvasókönyveit a II. III. IV. V. és VI. osztályok számára. Ki ne emlékeznék ezek közül a legelsőre, amelyik ezzel a forró hálaadással kezdődik:

Oh Uram Istenem, nagy a Te jóságod,
Megengeded érnem, mire szívem vágyott.
Olvasó könyvecském im előttem pihen,
Reszket örömeben az én kicsiny szívem.

Az állam is közben segítségére siet felekezeti iskoláinknak. Tanítóinkat beveszi az országos tanítói nyugdíjintézetbe (1875, XXX. t.-c), 1877-től fogva pedig kerületünk részére folyton növekedő segílyt utalványoz, amiből csak jut a szegény iskolákra is. Az egyetemes (magyar) ref. egyház Baldácsy- és közalapja szintén juttat e célra kisebb-nagyobb segílyt. 1877-től fogva *Parádi Kálmán* vezeti egyházi iskoláink ügyét nagy szakértelemmel és alaposággal. Sajnos, iskolapolitikája nem határozott. Eleitől fogva azt az elvet képviseli, hogy kellő számbavétel után csak a *fenntartható és fenn tartandó* iskolákra kell gondot fordítanunk, a többi pedig közséjivé vagy államivá alakítandó át. így iskola ügyünket megmenteni nem lehet! Ez a megalkuvás annál helytelenebb, mert a kormány az 1892-iki XXVI. t.-c-ben kimondotta, hogy az összes felekezeti tanítók fizetését, ha erre az egyház nem képes, ki fogja egészíteni a törvény által követeit összegig. Ezt a mentő eszközt azonban érthetetlen okokból egyházaink csak *vonakodva veszik igénybe*. Csak az udvarhelyi egyházmegye nyeri meg 1896-ig 26 iskolája számára az államsegélyt, a többiben alig 2—3.

Elmondhatjuk, hogy a milleniumot megelőző és azt követő évek a legvégzetesebbek ref. iskoláinkra nézve. Még 1891-ben Parádi előadó jelentése 433 iskoláról számol be, 1896-ban már csak 352-ről, 1897-ben 27d-ről. *Tehát a nemzeti dicsőség mámorában egyházunk 6 év alatt 155 iskolánkat dobta oda áldozatai az államnak!* S milyen könnyelműen?! Sok helyen felépítik az egyházközség híveinek megterhelésével, egyházi földek eladásával, alapok elköltésével a pompás új iskolát s aztán lemondanak róla. Vagy felépítik adósságból s miután az államnak átadják, az egyház tovább fizeti az adósság törlesztését, kamatait! A legtöbb egyházközségünkben, ahol ezt az utat követik, még díszgyűlést is tart a presbitérium s „Isten iránti hálaadással“ állapítja meg, hogy a milleniumot két nevezetes alkotással (?) ünnepelhette meg: azzal, hogy pénzben megváltotta a képét és hogy iskoláját államosította. Az igazgatótanács 10 év múlva (1907) sajnálattal állapítja meg, hogy az iskolák államosítására vonatkozó jegyzőkönyvek sem az

egyházmegyék, sem az egyházközségek levéltárában nincsenek meg, mert azok a kir. tanfelügyelőségnél maradtak meg! Tehát még a szerződések pontjai, azok betartása iránt sem érdeklődünk. Ugyan- ebben az évben az egyházkerületi közgyűlés elé nem tudja a tanügyi előadó összefoglaló jelentését sem beterjeszteni a népiskolákról, mert az egyházmegyék vagy hiányosan, vagy egyáltalán nem küld- ték fel jelentésüket s „a lelkészek nagy része az iskola ügyével nem sokat törődik.“

Ennél mélyebbre ref. iskolázásunk ügye nem sülyedhetett. Hogy mik voltak ennek okai, azt mindenki láthatja a fentiekből.

5. A ref. iskola mint életszükség.

Aki pedig megtagad engem az emberek előtt, én is megta- gadom azt az én mennyei Atyám előtti (Máté 10. r. 33. v.) Az Úrnak ez a komoly figyelmeztetése igaz és mindegyre beteljesedik.

Sokan azzal vádolnak minket, hogy egyházunk csak a vilá- háborút követő összeomlás után vette elő ismét, pusztán nemzeti érdekek megvédelmezése céljából népiskolái ügyét. Pedig ez nem így van. Már *1907-től fogva* mind fokozottabb mértékben tusa- kodik, vívódik egyetemes egyházunk vezetősége azon, hogy miként tudná ismét talpra állítani az elemi iskolákat. Ezeknek könnyelmű feladása t. i. már az első évtized alatt megteremtette a maga keserű gyümölcseit. Az 1897 i igazgatótanácsi jelentés szomorúan panaszolja, hogy a szekták (baptizmus) különösen Kalotaszegen (itt és Háromszéken folyt a leglelkesebb államosítás!) veszedel- mesen terjeszkednek s a polgári hatóságot kérte fel ennek meg- akadályozására. A liberális magyar törvények pedig megengedik a felekezetenküliséget (1895 XLII. t.-c), ami ellen a jelentés szerint jó volna a lelki eszközök mellett a legkisebb mértékű egy- házi adózással gátat vetni. Sajnos, sem a polgári hatóság, sem az egyházi adózás nagy lecsökkentése (később az adócsökkentési segélyek!) sem képesek egyházunkat az elszíntelenedése, elközö- nyösödéstől megvédelmezni. Pedig még *új népiskolai tanterv* is készül 1908 ban az egyházkerület részére, de ez is a vallástani- tásban minden gondossága mellett csak azon a színvonalon mozog, mint a 30 év előtti. (Ma is ezt használjuk.) A hitvallási öntudat, az élő személyes hit felébredésére volt szükség, hogy egyházunk újra értékelni tudja iskoláit s azokat ismét védelmébe vegye.

Ez pedig, mint annyiszor, *külső támadások hatása alatt* kezd jelentkezni erőteljesebb mértékben. Róm. katolikus testvéreink egyáltalán nem voltak elragadtatva az 1894 és 95-iki szabad szel- lemű törvényektől, hanem egy évtized múlva már ismét csatasíkra lépnek s igyekeznek az állam kedvezését iskoláik számára foko- zottabb mértékben biztosítani. így születik meg az 1907-i XXVII. törvénycikk, amely az összes fel. tanítók fizetését 2200 koronáig kiegészíti, részükre személyi pótlékot is engedélyez. De amíg a roi tanítóinkat részint a vármegyei közíg, bizottság, részint az

állam fegyelmi hatalma alá helyezi, addig a szerzetes és apáca-tanítókat, tanítónőket meghagyja tisztán egyházuk fegyelmi hatalma alatt. A dolog annál aggasztóbb, mert ugyanebben az évben a pécsi katolikus nagygyűlés egyik harcias tagja nyíltan kibontja a „kuruc katolicizmus“ zászlóját s a képviselőház elhatározza, hogy ezután küldöttségileg résztvesz az úrnapi körmenetben. Erdélyi ref. egyházunk nagy főgondnoka, br. Bánffy Dezső heves beszédben tiltakozik a kerületi gyűlésen (1907. nov. 9) e jelenségek ellen, de mindenki érzi, hogy ez nem elég. A hallgatóság sorában ott van, ott lelkesedik, tapsol e férfias beszédnek későbbi püspökünk (akkor még egyszerű teol. tanár és lapszerkesztő) *Nagy Károly, az erdélyi ref. népiskolázás újjáteremtője*. Ő és elvtársai, Kenessy Béla, majd az ifjú Ravasz László érzik, látják, hogy egyházunknak, ha élni és fejlődni akar, színtelen, lanyha életén sürgősen változtatni kell. Ennek pedig egyik legelső eszköze: *mentsük meg és erősítsük legalább még meglevő iskoláinkat* 1907 tehát a mi iskolapolitikánk fordulópontja is.

A bekövetkező években aztán mindenik megtalálja azt a kört, ahol neki e szent cél érdekében munkálkodnia kell. Nagy Károly hevesen küzd, még pedig sikerrel, a kolozsvári ref. iskolák államosítása ellen. Az igazgató-tanács is kiadja egy korábbi (1906) egyházkerületi végzés értelmében utasítását az espereseknek, hogy az államosításoknál nagy körültekintéssel kell eljárni s tegyenek meg mindent iskoláink megtartásáért. Ravasz László „Iskoláink“ című nagyszerű cikkében (Ref. Szemle 1909) megrajzolva nemzeti művelődésünk történetét, megállapítja, hogy ha eddig *a protestáns kultúra nemzetivé vált, most a nemzeti kultúra katolikussá akar válni*. Szomorúan sóhajt fel: „Kerületünknek nincs egységes népiskolaügyi politikája, nincs tervszerű program m ja... Egyáltalán nem látom azt a munkát, amely a végső kétségbeesés életerejével igyekezne megmenteni azt, ami még megmenthető.“

Csak bele kell néznünk azokba a püspöki jelentésekbe, amikben e kor egyházi életét a hívő lélek tisztánlátásával rajzolja Kenessey püspökünk, hogy rádöbbenjünk az iskolaállamosítás szomorú eredményeire. Nem vakítja el őt az a sok fényes ünnepeltetés, amivel fogadják. Józanon, mint egy szerető orvos, állapítja meg népünk életének betegségeit. „Híveinkben — írja 1909-ben — mind lanyhább lesz a nemzeti és kálvinista érzés. A kálvinista önségélyt, egyházfenntartást soha meg nem szokták, abba bele nem neveltettek s így még csak ez az érdeklődés sem fűzi az egyházhoz őket.“ Fogarásban boldogan hallgatja a hatalmas éneklést: „ez az egy önmaga elé bizonyíték volna a felekezeti iskolák fenntartása mellett.“ „Az egyház ellen elkövetett legsúlyosabb Vfeleknek tartom a felekezeti iskola feladását adott viszonyaink között.“ „Tulajdonképpen egy megmagyarázhatatlan lélektani rejtély ez a mi kálvinista népünk — jelenti 1911-ben. Templomba vásárnapi délelőttönként ímmel-ámmal még csak elmegy, de délután már a legtöbb helyütt még istentisztelet sincs. A templomban

néma, nem énekel. A gyermekek visítanak, ez az ú. n. éneklés.“ Ugyanekkor beszámol arról a csendben folytatott gyűjtésről, amit felsőbb nevelésünk érdekében végzett. Ennek eredményét, sajnos, ő már nem láthatta meg. Utódjai állították fel a *nagyenyei (most székeljudvarhelyi, tanító nőképzőt* (1917) és a *kolozsvári leánygimnáziumot* (1927).

Legutolsó (1916) jelentésében már öntudatosan hirdeti: *az egyház isteni eredetű és megbízású üdvintézmény* s az egyik mezőségi egyház szomorú képét tárgyalva, felsóhajt: „persze, ref. iskola nincs! Itt van mindennek a magyarázata. És még most sem józanodtunk ki az iskolaállamosítás mámorából!“

Mindezeket azért idéztem, hogy lássa mindenki, mennyire meg volt érve már a helyzet arra, hogy a ref. népiskolák életében egy új korszak kezdődjék.

A r. katolikus ébredés és agitáció, a szekták terjeszkedése, a ref. hívek kétségbeejtő közönyössége mellé 1918 végén még jött két új fontos körülmény: a háború után évekig tartó forradalmi hangulat és az impérium változás. Mindkettő felnyitotta végképpen vezetőink szemét, hogy belássák, ép mint a XVIII. században, mennyire drága és nélkülözhetetlen kincse, támasza egyházunknak az iskola. A Gondviselés éppen azt a férfit adta püspökül kerületünknek (1918 febr. 20), aki eddig is a legelszántabban küzdött iskoláink megtartásáért: *Nagy Károly* teol. tanárt. Már székfoglaló beszédében hirdeti: „Fel kell fedezni a falút, melynek népe az az őstalaj, amiből a nemzet megújulásának erejét meríti! Tudalmasítani (öntudatosá tenni) kell keresztyénységünket és ennek értékét, de kötelezettségeit is.. intelligenciánkon kezdve le a legelhagyatottabb falú népéig. *A tanítóból hadd legyen ismét „mester“ és a tanárból „professzor“ vallástevő“.*

Sokkal hamarabb kellett megvalósítania ezt a célt, mint ahogy maga is gondolta. Egy évi ide-oda ingadozás után 1919 szeptember 13-án kiadja az igazgatótanács a rendeletet, hogy azok az egyházközségek, amelyekben ref. felekezeti iskola nincs, *ref. egyházi érdekeink védelmére* létesítsenek ilyent és gondoskodjanak annak fenntartásáról s a meglévők fejlesztéséről. Mindnyájan tudjuk, milyen általános lelkesedést keltett ez a felhívás buzgóbb papjainkban, híveinkben, hogy siettek áldozatos tehervállalással, sok törődéssel újra megszervezni régi, könnyelműen eldobott, de annyira szükséges népiskoláinkat. Maga a román kormányzótanács kultusz-osztályfőnöke, Brannte Valér sem áll útjába ennek az előtte, mint erdélyi ember előtt jól ismert mozgalomnak, sőt éppen így akart eleget tenni a békeszerződés azon rendelkezésének, amely megengedi a népi, vallási vagy nyelvi kisebbségeknek az iskolák állítását s azoknak állami és községi segélyezését biztosítja. Természetesen ahány iskola létesült, annyi-féle eszközzel próbálták azoknak fenntartását s ezek a polgári hatóság részéről hol szigorúbb, hol enyhébb elbánásban részesül-

tek. Mégis Isten kegyelméből 1921-ben már 523 *ref. el. iskolánk van 765 tanítóval Tehát egyházközségeink újra rátértek az ősök útjára, népiskoláinkat majdnem mindenütt helyreállították.* Az igazgatótanács 1922 augusztus 29-én körlevélben hívja fel egyházainkat, hogy ezek fenntartására, miután az agrárreform miatt az egyházi és iskolai javak tekintélyes része oda lett, addig, is amíg az állam a békeszerződésben biztosított jogokat rendezí (államsegélyt ad), fejenként mindenki 30 lei évi áldozatot hozzon. Sajnos, e rendelkezés körül nagy zavarok keletkeztek. Most tűnt ki, mennyire igaza volt Kenessey püspökünknek: híveink a kálvinista önségélyt, egyházfenntartást soha meg nem szokták, abba bele nem neveltettek. Helyesebben: úgy neveltettek évtizedek óta, hogy az önségélytől, egyházfenntartástól elszoktak. Amit a szász lutheránus egyház 1545 óta gyakorol: *az egyetemes egyház közös és főként iskolai szükségeire való rendes, fokozatos adózást, azt nálunk még ebben a gyarló formában sem lehetett megvalósítani.* Megkezdődnek tehát sok egyházközségünkben az áldatlan belső harcok, amelyek — fájdalom — sok esetben a szalmaláng lelkesedéssel létesített új iskolák megszüntetésével vagy legalább visszafejlesztésével végződnek. Az állami ellenőrzés is mind szigorúbb lesz. Mindegyre ismétlődik kellő megintés nélkül is az iskolák bezárása. Pld. 1923-tól 1926-ig, tehát 3 év alatt 91 *ref. iskolánkat zárják be. így van az*

1925-26 tanév végén	385	iskolánk	535	tanítóval
1927-28	„	„	370	„ 529
1928-29	„	„	366	„ 522
1930-31	„	„	367	„ 520
1934—35	„	„	358	„ 538

Meglepő *ref. tanulóink létszámának fogyása az utóbbi évek alatt.*

1920—21 tanévben	<i>ref. iskolába</i>	járt	43.151	növendék
1925-26	„	„	„	25.678
1930-31	„	„	„	26.000
1934-35	„	„	„	23.396

Amint e számsorok mutatják, ha Isten is úgy akarja, *ref. népiskoláink kiáltották már az első megpróbáltatásokat* De még mindig sok akadály gátolja működésüket, amik miatt úgy az iskolák, mint a tanulók száma állandóan fogy. Híveink, különösen ahol buzgó tanítók, tanítónők munkálkodnak, sokhelyt belátják a *ref. iskola* áldásait, jelentőségét. Ahol ilyenek létesülnek, ott ismét hangos lesz a családi élet, a templom az áhítatos zsoltár és halleluja-énekektől, az ifjúság örömmel ragadja meg az alkalmat a ker. szellemű önképzésre (dalárda, olvasókör, bibliakör) s a felnőttek buzgóbban járják a templomot, készségesebben áldoznak, segítnek a nyomorultakon. Itt is, ott is csodálatos buzgósággal új iskola-épületek, tantermek emelkednek; az 1928-29 tanévben 22 helyen 5,876.199 — lei, az 1930-31 tanévben 35 helyen 6,683.401 — lei, 1933—35-ig 37 helyen 3,813.000 lei értékű iskolai építkezést hajtottak végre az egyházak a mostani nehéz napokban is. Amit pedig híveink a mostoha sorsban tengődő tanítók számára fizettek,

az ismét egy ennyit tesz ki. Megnyugtató volt, hogy 1929-ig az állam is évi 3,635.382 leivel segélyezte iskoláinkat s így a rendes állami segélyezésre való igényünket legalább elismerte. Egyházkerületünk, papjaink, kurátoraink mindent megtesznek, hogy a ref. tanítók fizetésüket rendszeren kapják s ők is most türelemmel, reménységgel hordozzák a mostoha idők súlyos keresztjét. Nagy gondja van az egyházkerületnek, különösen püspökünknek arra, hogy ref. iskoláinkat nemcsak anyagilag, hanem lelkileg is megalapozza. Erre szolgálnak az évenkénti *tanítói továbbképző kurzusok* a nagyenyedi tanítóképző intézetben, s *a tanítói értekezletek*, ahol egy-egy vidék iskoláinak vezetői, papjai, tanítói közösen beszélnek meg teendőiket, terveiket s támogatják egymást az Anyaszentegyház építésének nemes munkájában.

„Hű az Isten, aki nem hagy titeket feljebb kísértetni, mint elszenvedhetitek, sőt a kísértéssel egyetemben a kimenekedést is megadja majd, hogy elszenvedhessétek.“ (I. Kor. 10. r. 13. v.)

Alvinczi Péter, a magyar protestáns unió előharcosa.

A protestáns unió harcosainak sorsa egyháztörténetünk régebbi korszakában nem volt valami irigylésreméltó. Erős hitvallásos korszakban éltek s tanításuk és magatartásuk az ortodoxia védői előtt érthetetlennek, sőt gyanúsnak tűnt fel. Mégsem tehetek másképp, minthogy engedelmeskedjenek egyetemes keresztyén Lelkiismeretüknek s munkálkodjanak egy szebb jövő érdekében. Úgy állanak ők kortársaik között, mint valami szent figyelmeztetés, mely emlékezteti őket az Úr szavára: „Egy akol és egy pásztor!”

Alvinczi Péter, akinek emlékét e szerény sorok felújítják, nem volt az egyetemes protestantizmus világhíressége. Élete és működése az akkor is kevésre méltatott magyar református egyházban folyt le. Bethlen Gáborral, a hős erdélyi fejedelemmel együtt irányozta ennek hajóját a harminc éves háború hullámain a vallási béke felé. Vele együtt áll teljes meggyőződésével a vallási unió ügyének szolgálatába s ezzel mindegyre kiteszi magát környezetére félreértésének, gúnyolódásának és támadásainak.

Alvinczit a közbeszédben egész napjainkig a *kassai magyar pap-nak* szokták nevezni. Hitvallási tekintetben ez a név teljesen homályban hagyja személyiségét. *Mivel az újabb kutatások sem derítenek kellő fényt hitbeli meggyőződésére, e sorok éppen e feladatot próbálják megoldani.* Hiszen Alvinczi egyike kora legértékesebb személyiségeinek s erős evangéliumi meggyőződésével a keleti protestantizmus külső és belső történetében, sőt megmentésében is vezető szerepet játszik.

Már élettörténete is megmagyarázza e sajátosságos személyiségnek sok vonását.¹ 1570 körül született Nagyenyeden s itt végzi első tanulmányait is. A gimnázium felsőbb osztályaiban Nagyváradon tanul s itt megismerkedik tanulótársai közt későbbi nagy ellenfelével, Pázmány Péterrel is (Bod P.²). A középiskola elvégzése után Alvinczi külföldre indul. 1598-ban felkeresi a híres wittenbergi egyetemet, ahol a lutheránus ortodoxia előharcosai: Hutter Leonhard (redonatus Lutherus), Hunnius Aegidius és Leyser Poly-

¹ A terjedelmes irodalomból itt főként *dr. Imre Sándor* összefoglaló művét használom: A. P. kassai magyar pap élete. Hódmezővásárhely, 1898.

² Magyar Athenás. 1766. 5 l.

carpus tanítanak. De már egy év múlva elhagyja ezt az egyetemet s 1600-ban Heidelbergben találjuk. Itteni időzése alig egy évig tart s mégis döntő jelentőségű teol. gondolkozásának kialakulására. Pareus Dávid, ez a kiváló, szeretetreméltó, ref. közvetítő teológus szeretettel s barátságos érdeklődéssel kíséri az ifjú magyar diák tanulmányait és egyik későbbi nyilatkozata szerint, őt legreményteljesebb tanítványai közé számította.³

Alvinczi is, épp mint mestere, életfeladatát a két prot. egyház egyesítésében látta. Értekezésének, melyet Pareus kollégiumában kidolgozott, a címe ez: *De bonis operibus*, tehát a jócselekedetek kérdését tárgyalja, amelynek megoldása a luth. és ref. egyházban ugyanaz.⁴ Teológiai gondolkozása alapján, amely nem nevezhető eklektikusnak, nem gyanúsíthatjuk őt azzal, hogy külső szempontokból és egyeztetési kedvtelésből vagy politikai megfontolásból kezdte volna meg uniós munkáját. Nemi Ő épp olyan mélyen élte át, mint Pareus az ev. keresztyénség alapigazságát, a Jézus Krisztus általi tökéletes váltságot, vérenek a világ összes bűneit eltörlő erejét⁶ és ennek alapján igyekezett a Biblia és a hitvallások gondolatvilágát megérteni. Így lesz ő a szó igazi értelmében evangélikus, vagy amint ő szerette mondani, „az egy igaz biblica religio“ követője. Főmunkájában, az *Itinerarium Catholicum*-bar (1616) hevesen tiltakozik a hitetlen emberek „kákogása“ ellen, akik „minden ok nélkül új nevezetűt adtak reánk, mely szerint Lutheristáknak és Calvinistáknak neveznek minket... Isten ellen vétének, mert nem Luther és Calvinus választott az örök életre, nem azoknak vérevel váltattunk meg, sem pedig nem az ő nevőkben vöttük fel az keresztséget; hanem az tellyes Szent Háromság Istené ez az dicsőség, az kinek ők is szolgálai voltának, az kinek mi is ez romlott állapotban szolgálunk“. Alvinczi tehát az egyetlen biztos fundamentumon áll s meg van győződve, mint Pál apostol, hogy a Krisztus részekre nem osztathatik. (I. Kor. I, 13.)

Lehet-e valaki ilyen meggyőződéssel egy felekezetnek a papja? Lehet, ha ez mind a két nagy reformátor tekintélyét elismeri és fölötte elsősorban a Szentírás szabályozó erejét hangsúlyozza. Ilyen volt a magyar ref. egyház a XVI. sz. végén és a XVII. sz. elején. Diákjaink, akár csak első reformátoraink, Meliusz, Szegedi és Károlyi Gáspár még mindig a wittenbergi egyetemet látogatják s innen épp úgy, mint a többi mérsékelt ref. akadémiáról, Odera melletti Frankfurtból és Heidelbergből az Ágostai Hitvallás iránti tiszteletet hozzák haza. Itthon is abban a meggyőződésben éltek, hogy „ez helyesen magyarázva, egyáltalán nem különbözik a Helvét Hitvallástól.“⁶ Kálvinnak a lutheránusokkal szemben való meg-

³ L. előszavát *Újfalvi Katona Imre*: Tractatus de patrum autoritate (1611) c. munkájában.

⁴ Kiadva *D. Parei*: Collegiorum Theologicorum decuria una Heid. 1601.

⁵ L. 1634 nov. 25-én kelt végrendeletét *Révész Kálmán*; Száz éves küzdelem stb. Bpest 1894. 85. s köv. 1.

⁶ U. o. 20. 1.

értő viselkedése, midőn t. i. Straszburbban a módosított (variata) Ág. Hitvallást aláírta, azt eredményezte, hogy a magyar reformátusok első hitvallásai, habár Bullinger és Kálvin úrvacsora ta n át elfogadják, szinte semmi vitatkozást sem folytatnak a lutheránusokkal szemben.⁷ Az új papok esküformája őket csak arra kötelezi, hogy hívek maradnak a Szentíráshoz s kárhoztatják a dávidista (unitárius) és pápista tévelygéseket.⁸ Az erdélyi reformátusok 1571—77 ig egy mérsékelt szellemű luth, püspök, Alesius Dénes kormányzása alatt állanak, a Dunán túl pedig a lutheránusokkal egy közös prot. egyházkerületben éltek, amíg az Egyezés Formulaja (Formula Concordiae) 1598-ban itt is szét nem rombol minden testvériséget.

Alvinczi tehát itthon a ref. egyház szolgálatába lép. (Először tanító, illetve professzor a debreceni kollégiumban (1601—1603-ig), majd Nagyváradon. 1604-ben ugyanitt lelkész és a bihari egyházmegye esperese. Mikor azonban Barbionak Bocskay által szétvert hadai az álmosdi csata után 1604 okt. 15-én Várad felé özönlenek, ő könyvei hátrahagyásával Nagykerékibe, ebbe az erős hajdú fészekbe húzódik s ott várja be, amíg a vihar elzúg fölötte. 1606 febr. 10 én Bocskay fejedelem kifejezett kívánságára a kassai magyar egyház papi állását foglalja el. Az ő uniós törekvéseire alig lehetett volna jobb helyet találni, mint ezt. Kassa, Felső-Magyarországnak e virágzó városa a közeli négy másik szepességi várossal együtt már 1549-ben a Confessio Pentapolitana-ban az Ág. Hitvallás alapjára helyezkedett. E konfessziót később egyszerűsítve, majd némileg kibővítve I. Ferdinánd király is elismerte a szabad vallásgyakorlat alapjául.⁹ De ez nem akadályozza meg a reformátusoknak ottani térfoglalását. A XVI. sz.-ban Szegedi Gergely (1557), Huszár Gál (1559—60) s még más öt-hat ref. prédikátor működik Kassa magyar lakosai között anélkül, hogy a városi tanács hitvallási téren valami engedményt tenne nekik. Sőt rövid idő múlva távoznio is kell. A reformátusok csak annyit érnek el, hogy a magyar papok a Kassa-völgyi vagy abauji ref. esperes kormányzása alá kerülnek. így kormányozza a tudós bibliafordító, Károlyi Gáspár gönci esperes is az itteni magyar egyházat.

A XVII. sz. elején végbemenő tragikus események, a jezsuiták betelepülése (1601), a főtemplom elvétele (1604 jan. 6) s a protestánsok általános üldözése Felső-Magyarországon, Kassa előjáróit is engedékenyebbekké teszik. Belátják, hogy a szabadulás számukra csak az erdélyi fejedelmektől jöhet. Ezek pedig Bocskay óta reformátusok. így nem csodálkozhatunk azon, ha az ő diadalmas bevonulása (1604 nov. 12) után nemsokára, kb. a fejedelem

⁷ Kálvin magatartására nézve *C. P. Tschackert*: Die Entstehung der luth. und ref. Kirchenlehre. Göttingen 1910. 295. 1.

⁸ *Révész L.*: Prot. Figyelmező 1872. 326. 1.

⁹ Szövegét *I. Szlávik Mátyás*; A reformáció Magyarországon. Halle. 1884, 40-49 1.

óhajtására, egy református papot és esperest választanak magyar prédikátorrá. Szerencsére Alvincziben olyan személyiséget nyernek, aki nem gondol arra, hogy a város hitvallási jellegét megbántsa. Készségesen aláírja az Ág. Hitvallást s a lutheránusoknak még engedményeket is tesz, midőn az úrvacsorában ostyát használ, magyarázza Luther kátéját, megtartja a luth, ünnepeket, a templomban pedig megtűri a képeket, oltárt és orgonát s ami a legfőbb, állandóan a közös ev. igazságokról prédikál. Ref. származása csak abban nyilvánul, hogy az akkori luth, papok használatos fehér ingét, az albát nem viseli és a magán gyóntatást nem gyakorolja. Ezen kívül elismeri az abauji ref. esperesnek, Szepesi Mihálynak fennhatóságát is. Híres nyilatkozata szájról-szájra jár: „Én Calvinista nem vagyok, sem Lutherista nem vagyok, mert megtanultam az szent Pál írásából, hogy sem Apollóstól, sem Kéfástól nem kell neveztetni senkinek, hanem mi igaz keresztyéneknek nevezöttünk az Jézus Cristusról.“

Kétségtelen, hogy Alvinczinak magatartásában a külső körülmények is bizonyos szerepet játszanak. Kassa e korban a magyar uralkodók Érisz almája. 1526—52-ig a Zápolya Jánosé, 1552—1604-ig a Habsburgoké. 1604—1606-ig a Bocskay birtokában van, de ekkor 1619-ig Erdélytől elszakítják, végül Bethlen Gábor és I. Rákóczi György újra visszahódítják a Habsburgoktól. E politikai zűrzavarok közt Kassa csak úgy tudja vallásszabadságát megőrizni, ha első, a király által is elismert hitvallásához hű marad. Attól is fél a városi tanács, hogyha a ref. hitvallást engedélyezi, akkor a katolikusok is az országos törvények értelmében bebocsátást kérnek s így a város protestáns jellegét veszélyeztetik. Nem csodálhatjuk tehát, hogy Alvinczinek a lutheránus egyházi rendtől való elhajlása és uniós nyilatkozatai egyesek szemében gyanúsak voltak. Egyik német lelkész társa, Bussaeus (Kassán t. i. ez időben három magyar, három német és egy tót pap működik) állandóan támadja őt és híveit, kálvinista tévelygőknek csúfolja őket s Alvinczivel szemben olyan engesztelhetetlen, hogy a városi tanács 1626-ban kénytelen őt elbocsátani. De szálka Alvinczi viselkedése saját hitsorsosai szemében is. Hívei elszökődésnek előle úrvacsoraosztáskor a szomszéd faluba, Bárcára, ahol kenyeret vehetnek, beszélgetésük közben ingadozó viselkedését szemére vetik s minden figyelmeztetés ellenére is káplánjai ref. szellemben prédikálnak és az úrvacsorában kenyeret használnak. Ezért a városi tanács el is mozdítja őket. Mikor 1619 karácsony első napján, Bethlen bevonulása után Pozsonyban úrvacsorát oszt és itt „kiteszi a maga ostyáit“, az igaz hitű reformátusok megbotráncognak rajta s ezek vezére, Kanizsai Pálffy János, dunántúli esperes, később püspök még vitába is bocsátkozik vele. A róm. katolikusok kárörömmel figyelik a protestánsoknak e belviszályát s Alvinczit egyik politikai ellenfele, az országgyűléstől száműzött Pázmány érsek „luthero-calvinista prédikátornak“, más helyt pedig „Lucifer ördög papjának“ nevezi. Veresmarti Mihály, a pozsonyi

kanonok pedig barátságos vitatkozásában példázatot mond neki arról a kamukás vagy bársonyos lengyelről, aki bort vásárol hitelben s nem akarja megmondani igaz nevét, csak azt, hogy ő jámbor (t. i. becsületes) és Krakkóban lakik. „Vájjon igaz embernek tartanád-e és a bort neki feladnád-e?” — kérdi találó gúnyal.¹⁰

Mindezek mutatják, hogy Alvinczi személyisége épp mint a megnemértett prófétaké, kortársai előtt a botránkozás tárgya. Felekezeti elfogultságukban képtelenek voltak arra, hogy az ő magasabb szellemének egyetemes ker. irányú, biblikus magatartását értékeljék. Igaz, hogy az a kor tele van politikai, irodalmi és vallási téren olyan rejtélyes személyiséggel, akik barokk életirányuk miatt nehezen elemezhetők — gondoljunk csak Opitz, Wallenstein és Bethlen alakjaira! — s mégis a nagy vallási küzdelem férfias döntést és nyílt állásfoglalást követel egyik vagy másik hitvallás mellett. Ebben az Alvinczit támadó pozsonyi kanonoknak teljesen igaza van.

Mi volt tehát Alvinczi: református vagy lutheránus? Erre a mindegyre visszatérő kérdésre csak ezt felelhetjük: *ő közvetítő, uniós szellemű, tehát mérsékelt református*. Aiók a nagy közös igazságok, amelyeket a dogma-történet¹¹ egy ref. teológus jellegzetes vonásaiként szokott említeni, nála mind feltalálhatók, mindenestre egyik-másik szelídített formában. Állandóan hangsúlyozza Isten szuverenitását a világkormányzásban és az üdvéletben.¹² A predestináció is érvényesül nála, de persze csak pozitív, értelemben, az elvetést (reprobáció) egyáltalán nem említi.¹³ Úrvacsorai felfogásában és eschatológiájában éles dualista christologia uralodik.¹⁴ Etikái váltságtana mindegyre hangsúlyozza vitairataiban és prédikációiban az isteni törvény szabályozó jelentőségét a mindennapi élet számára is; ellenben a kultuszt és egyházalkotmányt, kivéve a pápistákét, gyakran közömbös dolgoknak tekinti.¹⁶ A Szent Lélek hatásáról a Heid. Káté szellemében tanít: az egyház a Szent Lélek által egybegyűjtöttekből áll s ezek kétség nélkül üdvözlnek (perseverantia sanctorum).¹⁵

Az úrvacsoráról, ami különben teológiájának legvitásabb pontja, három nyilatkozata van előttünk. Az Itinerarium XI. tétéle szerint Krisztus az Atya jobbján ül emberi testben, isteni minőség és tulajdonságok nélkül. Ezért ő testileg az úrvacsorában nincsen jelen, de isteni tulajdonsága szerint igen, mégpedig nemcsak az

¹⁰ Imre Sándor i. m. passim.

¹¹ *Oltó Ritschl: Dogmengeschichte des Protestantismus*. Göttingen. 1926 III. 215-17 I.

¹² *Querela Hungariae* (1619), ahol a II. Kir. 22: 19—23-ra hivatkozik; továbbá: *Quadragesima ... Evangéliumok Maeyarázattya Cassoviae 1628*. A III. pred. az ördögről. Az üdvélet» nézve: It. Cath. 75—88 I. V—VU. tételek.

¹³ U. o. IV. tétel.

¹⁴ U. o. XI—XIV. tételek.

¹⁵ Finom megkülönböztetés a kath. *imitatio* s a prot. *institutio Christi* közt id. prédikáció, gyűjteményében K 3 V. préd.

¹⁶ V. ö. It. Cath. IV. XVI. XIX. tételeket s Heid. K. 1, 52, 54 kérdéseket.

úrvacsorában, hanem mindenütt. Amint az égben az ő emberi természetével, úgy a földön híveivel együtt van. Ha Pálffy ref. püspök támadása elleni védekezésében a külsőségeket közömbösöknek jelenti is ki, de másfelől hangoztatja, hogy az úrvacsorában Krisztus testét és vérének valóságát s nemcsak jelképesen vesszük. Igaz, hogy testi evés (oralis manducatio) nélkül. Végül a Bussaeussal való vitában a városi tanács előtti kihallgatásakor azt vallja, hogy mi Krisztus testét és vérének nem *rágjuk* testileg, hanem *a szentség által megfoghatatlanképpen vesszük*.¹⁷ Mindez megfelel Kálvin úrvacsora tanának, úgy amint ő azt az erről szóló értekezésében körvonalozta.¹⁸ Egyébként finom közeledést is fedezhetünk fel nála a módosított Ág. Hitvalláshoz és Confessio Pentapolitana-hoz. Mindkét iratban t. i. csak Krisztus testének és vérének vétele említetik, a mindenütt jelenvalóság túlzása nélkül.¹⁹ Ezen kívül a hit személyes hangsúlyozása német-svájci és heidelbergi hatásra utal.

Említettük már, hogy egy külső szempont, *Kassa városának sajátos helyzete* is vezérelte Alvinczit kiegyeztető törekvéseiben. Közte és a városi tanács között csak az a különbség, hogy az a változatlan (invariata), ő pedig, amint mondotta, a tiszta és világos (púra, puta), azaz a módosított Ág. Hitvalláshoz ragaszkodik. Ez pedig nem szolgáltatott okot a civakodásra, kivált ha meggondoljuk azt a fontos szerepet, amely Alvinczire a ref. Erdély támogatásának biztosításában várt.

A másik nagyon fontos szempont uniós törekvésében *az egyetemes protestantizmus érdeke*. Abban az időben, amikor a jezsuiták tevékenysége a néptől elkezdve egész a királyi udvarokig megrendíti a protestantizmus helyzetét, Pareuson és Bethlenen²⁰ kívül alig van még valaki, aki annyira átérezte volna a protestánsok összefogásának szükségét, mint Alvinczi. Prédikációiban, melyeket az 1619 i pozsonyi és az 1620-i besztercebányai országgyűléseken tart (ez utóbbit éppen a Szentháromság titkáról), hatalmas erővel inti az ott lévő magyar, cseh, morva, alsóausztriai és sziléziai rendeket kölcsönös hűségre és összetartásra. Bethlennek három hadjárata után, a fejedelem kívánságára 1629 jul. 17—22 én összehívja Magyarország és Erdély prot. egyház vezetőit a nagyváradi zsinatra; megbeszélnek és szervezik a jezsuiták elleni küzdelmet s kimondják, hogy a pápa az Antikrisztus. Legutoljára végrendeletében (1634)²¹ kéri és kényszeríti eklézsiáját, hogy „vigyázzanak és vegyék elé az szép egyeséget és távoztassák

¹⁷ E két utolsó forrás — sajnos — számomra eredetiben hozzáférhetetlen, részben Magyarországon (Miskolc), részben Csehszlovákiában (Kassa) található.

¹⁸ Petit Traicte de la Sainte Cène. Corp. Ref. XXXIII. 438-39, 460 1.

¹⁹ P. Tschackert 292 1. és *Szlávik M.* 48 1.

²⁰ E két nagy lélek egymáshoz való viszonyára nézve 1. Prot. Egyháztört. Adattár Budapest V. 174-79.

²¹ Idézett helyen; 86 1.

el az sok simultast,“ tekintetbe véve „a nagy árvaságot és eh farkasokat.“

E törekvésének legvilágosabb kifejezése híres vitairata, melyet Pázmány Kalauzának cáfolatára ír, az *Itinerarium Catholicum*, azaz nevezetes vetélkedés az felől: ha az evangélikusok tudománya e új vagy a pápistáké (Debrecen, 1616). Ebben igyekszik bebizonyítani a közös evangélikus tan igazságát, midőn kimutatja, hogy „amaz örvendetes világosság, az Jézus Christus érdöme, bűnötök bocsánattya felől felvirradott evangélium örvendetes predicaltatása“ nem új dolog, hanem olyan régi, mint maga a világ, hiszen már a paradicsomban a bűneset után is hirdettetett (I. Móz. 3:15). Logikai, bibliai β végül kimerítő történeti érvekkel bizonyítja a katolikusok eltérését az evangéliumtól és így tanításuk újdonságát is. Az egyházi atyák műveinek s az egyháztörténetnek teljes ismerete alapján, épp mint Kálvin a lausannei hitvitában, az ellenfélt saját fegyvereivel veri le. itt újra hangsúlyozza, hogy milyen helytelen Kálvin és Luther szembeállítás. Hiszen ők „egy időben élének és tanítottanak, melyért egymásnak barátságosan izentenek és minden jókat kívántanak Istentől szüvek szerint.²² De hogy azért mégis Kálvin hitfelfogásához közelebb áll, arra már rámutattunk.

A legfontosabb külső érdek Alvinczi uniós törekvésében mégis *a haza és népe iránti szeretet* Kegyességének tudatosan és határozottan nemzeti jellemvonása van, akárcsak a Zwingliének vagy Knox Jánosének. Prédikációja elé, melyet a kassai ref. kápolna felszentelése alkalmából mondott (1620)²³ odairja Cyrillusnak e jellemző szavait: „Mert nem bizonyos helyeken kell keresni a szent dolgokat, hanem cselekedetekben, életben és erkölcsben, amik ha Isten szerint valók és Isten parancsa szerint folynak, még ha nem is vagy Istennek házában, még ha a piacon, vagy mit mondjak? még ha a színházban is vagy, ne kételkedj abban, hogy Istennek szolgálva, a szentek társaságában élsz.“ Ez az aktív, előretörő, sőt modern kegyesség természetesen a világ minden eseményével foglalkozik és az élet összes területein, mindenütt meg akarja valósítani Isten akaratát. Lelkipásztori szolgálatának idejében szigorú rendszabályokat hoznak a kassai céhek számára, az egyházi fegyelmet következetesen, de kellő tapintattal gyakorolják, felkarolják a szegény diákok és gyülekezetek ügyét s a város gazdasági és politikai jelentősége állandóan emelkedik. És e helyi munkássága mellett micsoda széles munkamezőt fog át tevékenysége a nemzet életében! Gondoljunk csak elsősorban az erdélyi fejedelmekhez, Bocskayhoz és Bethlenhez való viszonyára, akiket ő úgy követ, mint a hold a napot. Ez a magatartása nem egy gyöngye egyéniség szolgálai hódolata, hanem egy öntudatos, hazáját szerető protestáns ember *szolgálata*, aki meg van gyö-

²² 382 1.

²³ Dedicatio regii sacelli Cassoviensis. Cassa. 1625. Címlap.

zódve arról, hogy az ország és az ev. egyház érdeke, sorsa egymástól elválaszthatatlan.

Míg Bocskay hadjáratában úgyszólván az események sodorják öt magukkal, addig a Bethlenében egyenesen kezdeményező szerepet játszik. „S az kegyelmed biztatása bátorított — írja neki a fejedelem 1627 ápr. 3 án²⁴ — az magyar nemzetnek akkori veszedelmes állapotjában való segítségére in persona, hogy menjek“. Ott röpköd Bethlen közelében állandóan, mint a vihart jelző sirály. Ha kell, érdekében röpiratot bocsát a világ elé, tábori prédikációkat tart az egyesült rendek, vagy a katonaság előtt, részt vesz béketárgyalásaiban és közvetíti a fejedelem levelezését a magyarországi rendekkel, sőt Franciaországgal, Angliával, Dániával és V. Frigyes-sel is. Megbeszéli Bethlennel még a stratégiai feladatokat is, akár csak Zwingli a zürichi tanáccsal. Így tanácsadásával szolgál neki, midőn ez 1629-ben sógorával, Gusztáv Adolffal Lengyelország meghódításáról tárgyal. De ne feledjük el azt, hogy Alvinczi mégis megmarad igazi keresztyén lelkipásztornak és másfelől azt, hogy Bethlen minden körülmények közt mellette az erősebb egyéniség. Prédikátorunk nem vakbuzgó agitátor, aki szent háborút prédikált volna a maga borzalmaival. Épp mint Bethlen, igyekezett kímélni az emberi életet, különösen, ha a hadjárat hazai földön folyt.²⁵ A hazáért való gondjai mellett különösen szíven hordozza gyülekezetének ügyét.. Sohasem hagyja el azt a fejedelem kifejezett kívánsága nélkül s újra hazatér, mihelyt lehetséges. Fejedelmével együtt Isten dicsőségére és a haza javára él. Ebből folyik a benső barátság e két nagy lélek között s Alvinczi nemcsak a fejedelem világi tanácsadója, hanem hű lelkigondozója is. Ezért nevezi őt Bethlen „Isten igéje legéberebb szolgájának s előttünk kedves, hűséges prédikátornak“. Minden örömében s megpróbáltatásban maga mellett akarja látni Alvinczit, akinek hűsége, vigyázása és szeretete jótékony ellentéte a magyar rendek ingadozásának. Hogy ő magát esztergomi érsekké akarta volna kineveztetni s Bethlent a kezébe került magyar szent koronával meg akarta volna koronázni, ez csak a jezsuiták mende-mondája a XVIII. századból.²⁶ Végül neki lehet köszönni azt is, hogy tudós és istenfélő papok és professzorok, mint pl. Hernbornból Alstedius és Heidelbergből Bisterfeld és Piscator Gyulafehérvárra meghívtak s hogy itt megkezdik tudományos munkásságukat.²⁷

Nem szabad elhallgatnunk azt sem, amire már utaltunk, hogy kettőjük közül Bethlen az erősebb személyiség, akinek „sem tanácsra, sem tanításra nincsen szüksége“, ő is épp olyan uniós, mond-

²⁴ Századok. 1868. 230 l.

²⁵ Hogy őt nem lehet a kassai három vértanú (később szentté avatott) kat. pap meggyilkolásáért felelőssé tenni, Révész Kálmán alapos okokkal bebizonyította. Prot. Szemle 1917. 612 l.

²⁶ U. o. 610—612 l.

²⁷ Szilágyi Sándor: Magyar Prot. Egyháztört. Monográfiák. Budapest 1880. Bethlen levelei 1621 okt. 20 és 1629 jan. 7-ről.

hatjuk egyetemesen keresztyén érdeklődésű, mint híres papja²⁸ s még az ő diplomáciai furfangját is,²⁹ ami épp oly híres a történelemben, mint vitézsége, hazájának és az az ossz protestantizmusnak javára használja fel. Alvinczi mellette nem a jezsuita udvari politikus (spiritus rector) kétes szerepét játsza, hanem megmarad protestáns prédikátornak, aki politikai kérdésekben meghódol bölcs és messzelátó fejedelme előtt. Ez pedig öntudatosan utasítja vissza a kassai pap kritikáját a pozsonyi béke alkalmával s csodálkozik annak ingadozásán (titubatio).³⁰

Egész jelleme, hite és törekvése leghívebben híres röpiratában: *Magyarország panaszában (Querela Hungariae)* tükröződik vissza, amit az 1619-1 felkelés alkalmával ír és ad ki³¹ Ez a „véres könnyek között“ fogalmazott jajszó több mint egy egyszerű panasz vagy merész vád a nemzetellenes s az imperializmus szolgálatában álló klérus ellen. Szenvedélyes hangú leírás ez Magyarország tragikus sorsáról, aki ellen a világ hatalmasságai összefognak, hogy eltiporják. Mint egyetemes keresztyén érületű ember, röpiratát Irenaeusnak e szavaival kezdi: „Mostan vadnak, jaj, azok az üdők minékünk, melyekben az élők a holtakra és az holtak az élökre valóban irigykedhetnek az ördögnek az emberi nemzetséghez megkegyetlenült gonoszságáért és gyűlölségéért“. Majd mint egy ótestamentumi próféta, hivatkozik a Sátán megtevesztő munkájára, mellyel a klérust hatalmába ejti. (II. Kir. 22 r.) Megrázó módon rajzolja Básta és Barbiano korát, akik alatt Magyarország és Erdély az idegen zsoldos katonaság miatt siralmasan szenvedett, megromlott és szétromboltatott, továbbá Bocskay felkelését és a bécsi békét. De a röpirat legnagyobb részét mégis a klérus alattomos és veszedelmes cselszövéseinek leírása alkotja: a békeszerződés megsértése, a protestánsok üldözése, templomaiknak és egyházi földjeiknek elfoglalása, papjaik elkergetése, idegen nyelvű lelkészek és tanítók ránkényszerítése. Siratja az egyszerű közemberek sorsát, akik a harangszóra nem tudnak templomukba járni és ezért súlyosan megbüntettetnek s akiknek nincs szabadságuk még arra sem, hogy könnytől ázott szemeiket az égre emeljék, Istenhez sóhajtsanak és könyörögjenek. Éles szavakkal ostromozza Pázmány, Homonnay és Radul vajda hadjáratát Bethlen megbuktatására s ennek csődje után az ország ellenségeinek meg jutalmazását. Végül az 1618-i

²⁸ E téren legfontosabb tettei 1. a szászoknál a Form. Concordiae eltiltása, 2. a ref. kultusz meggazdagítására való törekvése, 3. a román ort. egyház egyesítése a reformátussal. A törökhöz való viszony kényszerű, külsőleges voltára 1. *Kemény J.* Önéletrajza. (Pest 1856) 33, 114, 121, 122 1. Türelme közismert.

²⁹ A fehérhegyi csatáról való elmaradását már a külföldi történetírás is igazolta. így *A. Gindely*: Geschichte des 30 jährigen Krieges. 1882. 1. k. 286 1. *K. Lamprecht*: Deutsche Geschichte. Berlin 1912. Neuere Zeit I. 717—29 1. Öngizolását 1. Századok 1888. 235 1.

³⁰ U. o. 228 1.

³¹ Sajnálatomra csak latin és német példányait ismerem az Erdélyi Múzeumból. Továbbá *Török István* érdemes dolgozatát: A Qu. H. és az általa támasztott polémia. Ref. gimn. értesítő. Kolozsvár 1883.

szégyenletes békeszerződést, amelyben a császár és a szultán meg-egyeznek abban, hogy Magyarországnak hatvan faluját és helységét török uralom alá helyezik és a hajdú falvak körül levő védműveket le fogják romboltatni. Persze egyidejűleg a jezsuiták is szabad bejárást nyernek a török hódoltsági területre. Alvinczi idézi ezt az állítólag Pázmánytól származó kijelentést is: „Sokkal jobb, hogy Magyarország egészen pusztán a vadállatok lakhelye legyen, mint-hogy abban a szabad vallásgyakorlatot megengedjék.“ Végül fel-hívja az egész keresztyénséget, hogy sietve jöjjön a veszélyeztetett magyar protestantizmus segítségére, mert

Ha szomszédodnak háza ég már,
Siess s azonnal csatlakozzál!

Az elmondottakból láthatjuk, hogy mennyire fáj neki nemze-tének sorsa és hogy „szánakozik a sokaságon“, amely a nagy-hatalmak háborúskodása következtében el van gyötörve és szét van szóródva (Máté ev. 9: 36). Látja, hogy mint osztják meg a császár és a szultán a magyar nemzetet, mint ingerlik az embereket egymás ellen és végül, hogy kötnek békét a magyarság kárára egymás között. Látja a vallási üldözéseket, a titkos árulkozásokat, az elszakított országrészekbe való közlekedés erőszakos megtiltását. Látja, hogy mint fegyverzik le a szorgalmas és fegyelmezett hajdú csapatokat és szolgáltatják ki a békés és virágzó falvakat a pusztulásnak. Mindez egy imperialista és evangéliumellenes hatalmi poli-tika szolgálatában történik! Röpirata, amelyhez hasonló alig van abban a korban, volt az a harci riadó, amely az egész nemzetet a bátor erdélyi fejedelem mellett harcba hívta. Ha Magyarország és Erdély a harmincéves háborúnak a borzalmaitól megmenekül, ez kétségtelenül a kassai magyar pap érdeme is.

Minden átmeneti politikai siker mellett is Alvinczi életműve befejezetlen. Kassa és a környékén lévő hét vármegye Bethlen halála után ismét a Habsburgoké lesz s csak jóval később, a linczi békében (1645) kerülnek vissza I. Rákóczi György birtokába — ideiglenesen. A vallási zavargások és elnyomatások pedig 1658-tól fogva, Erdély fokozatos hanyatlása következtében ismét kiújulnak, növekednek s I. Lipót alatt, aki abszolút uralkodó lévén, még attól sem riad vissza, hogy a protestáns lelkipásztorokat a gályákra hurcoltassa, szomorú, kétségbeejtő idők következnek be. Évszázadok-nak kellett elmúlniok, amíg Alvinczinek az álma: az önálló, ke-resztyén nemzeti élet valósággá lesz. S vajjon ma nem forog-e ismét veszélyben? ...

Még kevésbbé tudja diadalra vinni lelkének másik szent tö-rekvését: a protestánsok egyesülését. Isten azonban kegyelmes volt hozzá és megmutatta neki, mint egykor Mózesnek a Hórében, az ígéret földjét. 1634 febr. 7-én, tehát félévvel halála előtt az erdélyi ref. egyház vezetői í Geleji Katona István, a három teol. profesz-szor, tizenegy esperes és három tekintélyes lelkész megegyezik ab-

ban, hogy csatlakozni fognak a Dury (Duraeus) angol pap által kezdeményezett egyházi unióhoz.³² Mivel Geleji püspök is Pareus személyes tanítványa volt, a Dury négy kérdésére adott felelet teljesen az Ireicum szellemében van fogalmazva. Rákóczy fejedelem szinte türelmetlenül várja a tekintélyes magyarországi lelképásztorok, elsősorban Alvinczi csatlakozását.³³ Sajnos, nem tudjuk megállapítani, hogy megígért hozzájárulását elküldötte-e? Valószínűleg elmaradt, mivel ekkor már halálos beteg volt.

Csak az 1925-i stockholmi konferencián következett be a keresztyén egyházak nagy összefogása úgy, amint arról Alvinczi a besztercebányai országgyűlésen prédikál, a Szent Háromság titkos, mély értelmű tanítása alapján.

Ezért igazi adventi személyiség ő, akárcsak a keresztyén egyház nagy prófétái. Készíti az utat és egyengeti az ösvényt, ahol egyszer mégis csak el fog jönni a Dicsőség Királya.

³² Eredetije e nyilatkozatnak a British Múzeumban SI. 402. XVIII. 1. Később megjelenik e címmel: *Concordiae inter Evangelicos quaerenda consilia* etc. 1654. Magyarul *Czelder M.* Figyelő 1887. 168—86. lapjain olvasható.

³³ Levele Tolnai Istvánhoz 1684 márc. 9-ről. Prot. Egyházi és Iskolai Lap 1875. 650. 1.

Bethlen Gábor képe a legújabb történetírásban.

A történet nagy személyiségeivel való foglalkozásra rendszeren külső vagy belső körülmények készítetnek. Az első eset az ú. n. *centennáriumokban*, egy-egy hős születésének, halálának vagy legjelentősebb tettének százados *évfordulóiban* áll előttünk. Ilyenkor hivatottak és hívatlanok, naiv rajongók és tárgyilagosság álarca alatt rejtőzködő ellenségek egyaránt felelevenítik az illető nagy személyiség jellemvonásait, méltatják cselekedeteinek jelentőségét. Az ilyen, külső körülmények által mozgatott ünnepi irodalom mellett sokszor látjuk azt a feltűnő jelenséget, hogy egy-egy hős alakja felé egész korszakok és igazán komoly historikusok, írók és politikusok *állandó* érdeklődése fordul. Ennek magyarázata az, hogy az ilyen személyiségeknek mindig van valami új, egyetemes értékű mondanivalója az egyes nemzedékek számára. Különösen azok a korszakok fordulnak tanácsért, bátorító útmutatásért a múlt igazán nagy alakjaihoz, amelyek előtt, mint pld. előttünk is, a jövő körvonalai összekuszálódnak, bizonytalanokká lesznek. Ilyenkor a velük való foglalkozás szinte lelki szükséglet s ennek komoly eredménye nemcsak száraz história, hanem ennél több: nemzeti, sőt sokszor egyetemesen emberi *pedagógia*.

Ha a Bethlen Gáborról szóló irodalmat *általában* vizsgáljuk, látjuk, hogy ez inkább az utóbbi körülmény hatása alatt állott elő. Igaz, letagadhatatlan tény az is, hogy alakja felé különösen a két legutóbbi centennárium (1913, 1929) alkalmával fordult különösen az érdeklődés, de az is bizonyos, hogy minden kornak, sőt minden nevesebb történetírónak megvolt a maga Bethlen-képe s ahhoz új meg új adatokat, vonásokat gyűjtött. Ezeket a portrékat Bojthi Veres Gáspár udvari krónikástól egészen Szekfű Gyuláig nagyon érdekes volna egymás mellé állítani s azokban a fejedelem személyiségének fokozatos megvilágosodását, az erre irányuló törekvések kritikáját, végül az ezekben megnyilvánuló korhangulatot szemléltetni. Most azonban csak a legutóbbi évtizednek, különösen pedig az 1929-i évfordulónak irodalmával foglalkozunk.

Mielőtt a részletekre rátérnénk, vessünk egy rövid pillantást arra, hogy a mai kor micsoda *tudományos apparátussal* akarja megközelíteni Bethlen Gábornak sok gondot okozó, rejtélyes sze-

mélyiségét. A történetírás, különösen a XVIII. századbeli felvilágosodás óta, amióta öncélú tudományosságról beszélhetünk, igen nagy haladást tett. Lerázta magáról nemcsak a felekezeti dogmatizmusnak nyűgét (Semler, Lessing, Herder, nálunk Bél Mátyás), hanem igyekezett az egyes adatokat az összehasonlító kritika segítségével megrostálni s főként ezeket egy magasabb, uralkodó eszme szempontjából összefoglalni, értékelni.¹ Ez az uralkodó eszme most már többé nem az egyház vagy Isten országa, hanem egy, a való világon belüli cél. Vagy a felvilágosodás új nagyhatalma az *állam*, vagy az eszményi *társadalmi élet*, vagy általában a *humanitás*. A XIX. század történetírása nem tett egyebet, minthogy *ezt* a tudományos felfogást helyesbítette, öntudatra emelte, kimélyítette. Az emberi fejlődés végén álló cél helyett Ranke megelégszik történetírásában az egyes korszakok uralkodó eszméjének, életproblémájának tisztázásával, legfennebb a szomszédos korok összehasonlítását engedi meg. Minden távolbalátó, abszolút mértékkel mérő historizálást a történetfilozófiába utal.² Így a történetírónak egy nagyon szerény, de egyúttal nagyon fáradságos, odaadó munkát igénylő feladata lesz: *megérteni egy kort, elsősorban önmagából*. S ezen a téren, valljuk be, a XIX. század igen nagy haladást tett. A régi kultúrfejlődési szempont mellé odakerültek az események modern megítélési módjai. Ma már Lamprecht szerint³ a história vizsgálat alá veszi azokat *az erős ingereket* (Reizvorgänge), amik az egyeseket és népeket a gazdasági vagy szociális életből, a lelki élet ismeretlen, sokszor állatias ösztöni mélységéből, a faji és nemzeti öntudatból, a természeti viszonyokból, végül a múlt és jelen kultúrösszefüggéséből érik. Semmi sem annyira jellemző a mai kor emberére nézve, mint az, hogy úgy magát, mint környezetét, a multat és jövőt elsősorban világon belüli, immanens okokból igyekszik magyarázni, kialakítani. Így kapunk ma nemcsak részlet-, hanem sokszor milieu, történelmi materialista, pszichológiai, sőt az ösztönéletre vagy a „fajiságra“ is apelláló történetírást.

Kérdés, hogy már most e mikroszkopikus szempontok mellett nem alkalmaz-e egyáltalán a mai história nagyobb távlatokat? És erre mást nem felelhetünk, mint azt, hogy igen, de *ezt sok esetben nem vallja be*. Vagy ha be is vallja, rendesen azt a szempontot hangsúlyozza, ami tudományosabban hangzik. Ilyenek pld. a politikai, a nemzeti vagy végül a világpolgárság szempontjai, így veszi vizsgálat alá Meinecke Frigyes a német nemzet XIX. századbeli történetét⁴ abból a szempontból, hogy abban miként alakultak ki és kerültek egymással összeütközésbe a nemzeti és világ-

¹ Révész Imre: A tudományos egyháztörténetírás. Kolozsvár, 1913. 112 s. köv. 1. Homan Bálint: A forráskutatás és forráskritika története. Budapest, 1926. 15-18. 1.

² Dékány István: A történettudomány módszertana. Budapest, 1925, 54, 55. 1.

³ Einführung in das historische Denken. Leipzig, 1912. 143—164. 1.

⁴ Weltbürgertum und Nationalstaat. München, 1915.

polgári öntudat s micsoda távlatokat nyújt ez a konfliktus a jövőre nézve. De sem nála, sem az újabb történetíróknál nem találjuk fel a vallás, közelebbről a keresztyénség döntő jelentőségének méltatását a politikai és internacionális eszmények vagy öntudat kialakításánál.⁵ Az a modern dogma, hogy minden ember, nemzet vagy kor elsősorban az ő környezetének vagy adottságának a gyümölcse, megakadályozza őket a keresztyénség elsőrendű fontosságának elismerésében.

Így állott elő az a manapság annyiszor hangoztatott vélemény, hogy az egyházi történetírás tk. már történetfilozófia és nem tartozik a komoly tudományágak közé. Nálunk különösen Zoványi Jenő hirdeti fáradhatatlanul, hogy a felekezeti történetírás, mint tudomány, halott. S nincs lesújtóbb kritika egy történelmi munkára, mintha abban egyoldalú r. kat., vagy protestáns vonásokat, tendenciát fedeznek fel. Pedig valljuk be, még eddig egy történelmi személyiség megismerése sem szenvedett kárt, ha azt a keresztyén értékelés éles reflektorával, sőt különböző keresztyén álláspontokról vették vizsgálat alá. Természetesen a kirívó egyoldalúságoktól óvakodni kell. Az a történetírás pld., amelyik a középkori szerzetességben eltvelyedést lát, ma már éppoly kevésbé tudományos, mint az, amelyik a reformációt és annak egyházait emberi okvetetlenkedésnek, anarchiának minősíti.

Különösen két szempontot tartok elengedhetetlennek az egyes korszakok és személyiségek megítélésénél. Az egyik az, hogy miként alakították ki azok azt a *ker. életideált*, ami — minden felekezeti variációjától eltekintve — ott él az összes európai nemzetek köztudatában s ami éppen ezért minden haladásnak, nagyságnak egyedüli mértéke. A másik pedig az, hogy e korszakok vagy hősök mit tettek az *igazi ker. szolidaritás* megvalósítása érdekében. Ezt a szolidaritást én nem színtelen, vagy kierőszakolt egységnek, hanem az egyes ker. felekezetek együttműködését hirdető, organikus egységnek tekintem, aminek létjogát ma már minden európai nagy egyház elvben vagy legalább gyakorlatban elismeri. Ma, amikor az európai kultúrának és a keresztyénségnek legnagyobb ellensége a hitetlenség és az organizált testiség, ezek a szempontok a történelmi megítélésnél nélkülözhetetlenek.

Alkalmazzuk már most az eddigi eredményeket a Bethlen Gáborról szóló legújabb irodalomra.

Mindenekelőtt megállapíthatjuk, hogy öt a régebbi irodalom szinte minden elképzelhető szempontból már vizsgálat alá vette. Kortársai és a későbbi erdélyi történetírók méltatták öt, mint a haza atyját, Erdély dicsőséges fejedelmét, Szilágyi Sándor és Óvári Lipót, mint diplomatát, a cseh Gindely, mint hadvezért a 30 éves háborúban, P. Szatmári Károly, Váró Ferenc, Acsádi Ignác és Makkai Ernő, mint kultúrhőst, sőt az utóbbi, mint szociálpolitikust

⁶ Halvány nyomok találhatók u. o, 57., 58. stb.

is, az egyháztörténészek egész sora, mint a ref. konfesszió és egyházi élet hőstét, végül Károlyi Árpád, Bíró Vencel és Kristóf György, mint író, stilsztát. Nem lehet panasz az ellen sem, hogy életéről, a zsenge ifjúkortól eltekintve, nincsenek adataink. Hiszen a különböző okmánytárak és Monumenták, sőt önálló gyűjtemények (Szilágyi, Gindely, Szádeczky) csak úgy ontják erre a hatalmas egyéniségre vonatkozó feljegyzéseket. Ma már ezeket, mint látni fogjuk, kritikailag meg is rostálják, úgy hogy minden lehetőség készen van a nagy Bethlen-életrajz megírásához.

És azért mégis ez a nagy összefoglaló életrajz késik.⁶ Ennek okát pedig az ő rendkívül komplex egyéniségén kívül semmi egyébben nem találhatjuk, mint abban, amire már az első terjedelmesebb Bethlen-életrajz írója, Angyal Dávid is céloz,⁷ hogy eddigi arcképei közül hiányzik még egy: *Bethlen Gábor az ember*. Ha az ő személyi motívumait az általános eszmék befolyása mellett figyelmen kívül hagyjuk, akkor róla nem kapunk hű, hanem csak idealizált képet. Ez az eljárás pedig egyáltalán nem illik bele a mai, már megrajzolt, reális történeti szemléletbe.

Ezen a hiányon akar segíteni az első, nagyobb terjedelmű tudományos Bethlen-életrajz, a Szekfű Gyula könyve.⁸ Írója, amint máshol kifejezi, az eddigi liberális szabadsághős ideológiával szemben a *történelmi realizmus* híve.⁹ Ez pedig nem más, mint ahogy ő maga is egyik polémiájában beismeri,¹⁰ a már ismertetett Ranke-Lamprecht-Meinecke-féle irány. A Bethlen problémára alkalmazva ez a következő tételekben sűrűsödik össze: Bethlen alakja beállítandó a XVII. sz.-nak vallási jelszavak alatt folyó politikai küzdelmébe és őt elsősorban mint *politikust* kell megérteni. Még pedig nemcsak szűkebb hazája, vagy legfennebb a monarchia szempontjából, hanem az egész európai konstelláció alapján. Hiszen a magyar történet eseményei az európai, nyugati sorozatba tartoznak és így aligha vonhatók ki azon egyetemes megállapítások érvénye alól, melyekre a nyugati történetkutatás eddig eljutott. (26.) Ez a szempont azért is nagyon helyén való, mert Bethlen „lelke mélyéig politikus természet volt“. (171.) Az eddigi krónikaszerű, politikai történet helyett célja „a vallás-, gazdasági-, társadalom-, politikai irodalom stb. történet segélyével a dolgok összefüggését rekonstruálni“.¹¹ Valljuk be, hogy ezzel a beállítással Szekfű rendkívül ügyes, szerencsés lépést tett. Ez képessé teszi őt arra, hogy az eddigi sokszor idealizált Bethlen-kép helyett őt a modern történetírás szellemében *saját korából* és mivel a Bethlen személyisége ennek a kornak egyik exponense, *önmagából* értse meg. A Bethlen

⁶ Ennek okaira röviden utaltam A Bethlen-rejtély című cikkemben. Páztortú, 1929. évfolyam, 140. 1.

⁷ Szilágyi S.: A magyar nemzet története, VI. k. 412. 1. Legújabb tanulmányát (Századok, 1930) nem tudtam megkapni.

⁸ Budapest, 1929.

⁹ L. Kós Károly Erdélye c. bírálatát. Erdélyi Helikon, 1930. 70. 1.

¹⁰ Kritika és terror. Magyar Kultúra, 1929. 253., 304. 1.

¹¹ Új színek B. G. arcképéhez. Helikon, 1929. 771. 1.

kutatás horizontja így kitágul; nemcsak a kort ismerjük meg ez érdekes egyéniség tükrében, hanem magát az embert is. És itt tág mező nyílik arra is, hogy a már említett módszerekkel lelki életének rejtett mélységeit megközelítsük.

Ebben a munkában Szekfü arra az eredményre jut, amit már Angyal D. is érintett, hogy Bethlent, mint általában minden embert, személyi motívum, pld. dinasztai nagyravágyás is mozgatja törekvéseiben. Nem foglalkozik azzal, hogy ez az érzület miként alakul ki benne, hiszen „belső egyénisége fellépésének kezdeteitől fogva szinte változatlanul áll előttünk“ (27.), hanem egyszerűen azt vizsgálja, hogy ez az erős akaratú, rendkívül merész és mégis bölcs, nagyon öntudatos, szinte abszolút uralkodó miként helyezkedik el az akkori kor színpadán, milyen *eszközökkel* küzdi ki és szilárdítja meg fejedelemségét, végül milyen heroikus küzdelmeket vív a 30 éves háborúban személyes kielégítéséért (*contentatio personae*), a magyar királyságért vagy legalább is a magyar kir. helytartóságért. Erdélyi és vallásügyi politikáját is, amiben eddig leginkább hangoztatták életírói az ideális motívumokat, szerinte elsősorban ez az érdek vezeti és nem az alkotmányosságnak, hanem a rendiség hatalmát megtörő abszolutizmusnak, nem az általános vallásszabadságnak, hanem a saját vallásának, a helvét protestantizmusnak az előharcosa, hőse ő.

Ebből a jellemből — ezt ismét megállapíthatjuk — nagyon könnyen megérthetjük a Bethlen-kérdés legnehezebb rejtélyeit, amikre az eddigi idealizáló beállítások nem adták meg a kulcsot. Az ő bonyolult, sokszor két, sőt három orcájú diplomáciáját, ismételt és látszólag kevés alkotmányos és egyházi eredményekkel végződő támadásait, sőt központosító gazdasági és kultúrpolitikáját is. *Itt egy eszközeiben nem válogató, erős egyéniség tör az ő „kifejezési formái“, illetve tevékenységi területei felé s azokat hihetetlen ügyességgel és akaraterővel a maga uralma alá kényszeríti.* (153 s köv. l.) Ez a kép a könyv minden olvasója előtt vonzó, érdekfeszítő, új és megragadó. Kérdés azonban, amint ezt Szekfü is felveti az eddigi Bethlen-portrékkal szemben,¹² hogy ez a kép egyáltalán *igaz-e?*

Sajnos, erre már a felelet nem olyan egyszerű, amint a kiváló szerző hiszi. A könyv tárgyilagos bírálói és saját meggyőződése szerint is a Bethlen-életrajzot nem lehet annyira személyi motívumokból felépíteni, mint ahogy Szekfü teszi. Bethlen — ez minden kétségen felül áll¹³ — a kor uralkodó eszméinek hatása alatt is él és cselekszik. Ez pedig nemcsak a politika, a kibontakozó individualizmus kora, hanem egyúttal a vallási irányok küzdelmei is. »Az egyes akció indító oka egyéni szenvedély, egyéni érvényesülés lehet — mondja könyvünk (25.), — *de mögötte háttérként ott áll a korszak valamely ideája, legtöbbször a vallási*

¹² U. o. 778. 1.

¹³ Így vélekedik Angyal D, is i. h.

eszme.“ Ha ezt az állítást komolyan vesszük, akár akarjuk, akár nem, a politikus Bethlen Gábor képét ki kell, hogy egészítse a történeti hűség érdekében az *ő vallási arculata*. Fel kell vetni azt a nehéz kérdést, hogy milyen viszonyban áll nála a politika és vallás által adott cél, melyik lelkületében a domináló vonás? S e mellett még egy nehezebb kérdést is: vajjon Bethlen vallása, a nemzeti érdekekkel könnyen összeegyeztethető protestantizmus, különösen az *ő politikát meghatározó* hatásában, ugyanolyan elbírálás alá esik, mint az internacionális berendezésű rom. katolicizmus? Ha nem is szállunk le a dogmatikumok mélyébe (ezt egy világi történetírótól nem lehet] megkövetelni), akkor is a két nagy konfesszió politikai elhelyezkedése és nemzetnevelő eredményei fel kellett volna, hogy hívják a szerzőt e különbség s az ebből folyó következmények keresésére.

Szekfü ezeket a kérdéseket nem veti fel, nem tisztázza s ezért minden komoly realizmusa mellett hőse történetének *eszmei* háttére homályban marad. A Bethlen-irodalom itt az egyik végletből a másikba lendült: megkaptuk a hozzánk közel álló, de egyúttal nem a felettünk álló Bethlent. Már pedig a történet komoly, szavahihető tanúsága szerint Bethlen *ez* is. Még pedig, minden túlzás távoltartásával, nemcsak észben és akaraterőben, hanem jellemben, hazaszeretben, hitben és erkölcsiségben is. Következőleg az *ő* küzdelmei úgy önmagára, mint az általa kétségtelenül képviselt eszmények győzelmére nézve nagy jelentőségűek. Letagadhatatlan tény pld., hogy a Habsburg uralom elnemzetietlenítő törekvéseivel szemben Bethlen még a törökre támaszkodva, még a nemzet további megosztásának árán is, egy olyan nemzetmentő politikát képvisel, amit kortársai, sokszor saját hibájukon kívül, nem *tudnak* folytatni. Tény az, hogy protestantizmusánál fogva a vallási *megértésre*, a türelemre¹⁴ inkább volt berendezkedve, mint ellenfelei s e tekintetben többet tett, mint bármelyik kortársa. Végül tény az, hogy úgy a maga, mint környezete életében inkább meg tudta valósítani az egyetemes emberi életeszmenyt, a humánusot, mint kevésbé szerencsés kortársai.

Hogy mennyire nem tud megszabadulni Szekfü sem ezeknek a kétségtelen történeti igazságoknak a hatása alól, mutatják könyvének bírálói által sokat emlegetett *ellenmondásai*. Álljon itt egy néhány ezekből:

¹⁴ Nem tudom aláírni szerzőnek ezt a tételét: A tolerancia a hitetlenektől jött, a racionalizmus tette divattá. (Magy. Kultúra, 1929. 303. 1.) Ezt csak a *közömbösségre*, de nem a más hitűek megértésére, velük való szolidaritásra lehet elmondani,

1. Az (1619) országgyűlésen semmiféle abszolutisztikus vagy alkotmányellenes törekvés nem volt észlelhető. (79.)

2. B.-nél a contentatio personae „a központi idea, mely minden egyebet homályba állít“. (96.)

3. B. csapatai „fegyelem dolgában semmivel sem voltak jobbak a kezdődő 30 éves háború nyugati és középeurópai zsoldosainál“. (118.)

4. B. az első, aki felismeri, hogy alkalmilag életbeléptetett véres rendszabályok helyett hasznosabb a még hiányzó *alkotmányosságot* kiépíteni, elsősorban a fejedelmi hatalom érdekében. (47.)

5. *Ő cselekedte*, hogy ez a nemzet, mely eddig Közép-Európa alkotó része volt,... most ketté oszlik, stb. (276.)

6. B. G. az állam, anélkül, hogy ezt még kimondaná, aminthogy a leplezetlen abszolutizmust minden országban megelőzte ez az átmeneti állapot... Erd. Helikon 1929. (774.)

1. A Habsburg uralom külföldi rezidenciájával, magyar ügyeknek idegenek általi kezelésével joggal keltette fel a magyar nemzet érzékenységét s alkotott *közjogi* tényeket, melyeket a nemzet, ha nem nyomja a török veszély, semmiképpen el nem tűrt volna. (80.)

2. Bethlennek, a protestáns fejedelemnek minden hatalmi gyarapodása, területi terjeszkedése a protestantizmus erősödését szolgálta. (151.)

3. Hadifegyelme „seregeit... valamiképpen mégis kiemelte a 30 éves háború erkölcsi fertőjéből“. (189.)

4. Ez a... protestáns szuverenitás a korszak felfogásához képest szinte egészen korlátlan, abszolutisztikus természetű. (158.)

5. *Nem az ő hibája volt*, hogy az egész magyarság érdekeit ő sem tudta személyében egyesítve ... érvényesíteni. (278.)

6. B. G. minden rendelkezésének *középpontjában Erdély* van, az ő egész koncepciója az erdélyi öncélúság szolgálatában áll. U. o. 777.

Ezek az idézetek mutatják azt, hogy az író előtt minden komoly törekvése mellett az idealizmus és realizmus határvonalai összefolynak s ez az olvasóra bántólag, zavarólag hat. Annyit azonban a legtárgyilagosabb bírálatnak is hangsúlyoznia kell, hogy ilyen eljárás mellett ez a Bethlen-kép még mindig nem az „igazi *. Jönnie kell egy olyan módszernek, amelyik a politika *ideális* törekvései, a nagy, történelmet mozgató eszmék személyivé létele, sőt sokszor a személyiség felett döntően uralkodó szerepe iránt több érzékkel bír, mint a tört. realizmus.

Szekfü könyvét a legkíméletlenebb kritikában *R. Kiss István* debreceni egyetemi tanár részesítette. Mielőtt e polémiára rátéménk, lássuk, hogy ez a szívós, elszánt ellenfél milyen szempontok alatt kezeli a Bethlen-kérdést.

Rövid, 107 oldalas tanulmánya: *Iktári Bethlen Gábor erdélyi fejedelem* még 1923-ban a budapesti Bethlen G. társaság kiadásában jelent meg. Minden rövidsége és népszerűsége törekvése mel-

lett is egy komoly históriai kutatás végeredményeit foglalja benne össze. A szerző egyik lábával még a régi, az eszmék döntő hatását hangsúlyozó, klasszikus történetírás talaján áll, de a másikkal már a modern, reális történet szemléletén. így pld. feltaláljuk nála még mindig azt a Szilágyi Sándor által annyiszor hangoztatott tételt, hogy a fejedelemnek *egyéni ambíciói nincsenek*, hanem a nemzeti és vallásszabadság eszméinek hatása alatt cselekszik (6, 77). Innen magyarázza önuralmát, szenvedélytelenségét, túlságos óvatosságát, jó szívét, sőt sokszor ellenségeivel szemben (gödingi fegyverszünet!) is tanúsított nagylelkűségét. (6, 43, 85.) Szerinte — és ez a legfeltűnőbb állítása — nemcsak a magyar szabadság, hanem az európai egyensúly, a protestantizmus által képviselt *szabadelvű világnézet* is az ő zászlai alá menekült. (73.) Ezeket a vonásokat a Szekfü elleni polémiában már oda túlozta, hogy fejlett egyéniségénél fogva, bár a *legalkotmányosabb keretek között*, de akaratának érvényre emelésével *jámborul* uralkodott.¹⁵

Ez a kép, minden nemes törekvés mellett, ma már ismét igen irreális színben tűnik fel előttünk. Ma már senki sem tagadhatja, hogy Bethlen ember volt, még pedig igen energikus, sokszor kíméletlen ember, akitől a mai közönyös szabadelvűség (*laissez fair*) és egykedvű jámborság mértőföldnyi távolságra voltak. Ellenségeinek tábora, ezeknek leleplező, gyanúsító, engesztelhetetlen vádaskodásai, a róla szóló dicsőítő, de nagyszámú gúnyolódó német versek, amiket Kristóf György olyan gondosan összegyűjtött és megmagyarázott,¹⁶ levelezése mutatják, hogy ő, éppen mint az Úr „vetettett jegyül, akinek sokan ellene mondanak“. (Luk. ev. 2:34.)

R. Kiss maga is érzi, hogy ez az idealizálás ma már nem folyhat tovább és megpróbálja állításainak élet *letompítani*. így nem leplezi le azokat a színlelő politikai makhinációkat, amelyek sokszor a keresztyén szolidaritás tetszetős jelszava alatt (39, 42), a vígjátékszerű béketárgyalásokon (78), álhadjáratokban (84) folynak s amikkel Bethlen, szent céljai érdekében, mint a színlelés nagymestere, sokszor élt (83, 84, 93, 94). A székely író ezt a fortélyosságot szívesen megbocsátja hősénél, sőt azt is megvallja, hogy nagyságát nem a nagy alkotások, ragyogó eredmények hirdetik, hanem egy nagy nemzeti eszméhez törhetetlen, szívós ragaszkodása stb. (90), tehát inkább a szándék, mint a siker. De ami a legfeltűnőbb és legnagyobb érdeme a könyvnek, nagyszerű korrajzot kapunk a Bethlen körül folyó politikai harcokról, ballépésekről, intrikákról. Teljesen igazat adunk neki, mikor Bocskaynak Erdély szerepéről való koncepcióját, amit később Szekfü idealisztikusnak, légben lebegőnek hirdet,¹⁷ az egész további erdélyi politika mértékének tekinti (25), mikor a törökre való támaszkodást nem az akkori keresztyén kurzus szempontjából ítéli meg, hanem a reális nemzetmentő politika kikerülhetetlen lépésének tartja (30, 54),

¹⁵ Protestáns Szemle, 1929. 130. 1.

¹⁶ B. G. alakja az egykorú német népköltészetben. Kecskemét, 1930.

¹⁷ Bethlen Gábor, 36. 1.

amiért senkit elítélni nem szabad. Jól látja, hogy Báthori Gábor erőszakos, kegyetlen uralmának mi a történelmi jelentősége: megfélemlíteni a még mindig Habsburg uralom felé vonzódo szászokat és egyes róm. kat. főurakat (38), hogy végül egy igazságos fejedelem alatt az önálló Erdély organizálásában összefogjanak a szét húzó erők. Végre meglepő Homonnay Györgynek a Bethlennel szemben felléptetett trónkövetelőnek sötét jellemzése, akinek a portánál való licitációi teljesen indokolják a fejedelemnek annyiszor hibáztatott első török barát cselekedetét: Lippa átadását (47).

Az író, amint polémijában megmutatta, a Bethlen apológiájának valóságos mestere, úgyhogy adatai, állításai a legkomolyabb számvetést igényelnek. Nem csoda, ha a hagyományos Bethlen-kép hívei ezt a kis életrajzot tartják a legmegfelelőbbnek,¹⁸ amit mindenkinek olvasnia kell.

Most már képzeljük el, hogy e két különböző irányt képviselő író közt milyen éles harcnak kellett kitörnie Szekfü könyvének megjelenésekor. Mint érdekes kuriózumot említhetjük fel, hogy egyetemi tanár és tárgyilagosságra komolyan törekvő tudós létükre vitájukat két felekezeti folyóiratnak, a Prot. Szemlének és a róm. kat. Magyar Kultúrának a hasábjain folytatják, ami már előre is gyanússá tette őket egymás előtt. Rugonfalvinak a kritikájában¹⁹ 1. helyes megállapításokat, 2. tévedéseket, 3. félig igaz és tisztázandó tételeket különböztetünk meg. *Helyesen* emeli ki, amire már rámutattunk, hogy Szekfü álláspontja nem egységes, hogy abban hiányok, tévedések és ellenmondások váltakoznak egy mélyen szántó, modern historikus jellemfestésével. Utal a Bethlen ifjúságának elhanyagolására, Básta egyoldalú, túlságosan enyhe megítélésére, a marosvásárhelyi polgári krónikás Nagy Szabó Ferenc helytelen felhasználására, Illésházy Istvánnak a Bocskay koncepciója iránti tiszteletére és arra, amiket már könyvében is elmond, hogy Bethlen törökbarátsága teljesen indokolt. Nagy gonddal védi azt a szerintem *tarthatatlan* álláspontot, hogy Bethlen megválasztása libera electio volt, holott köztudomású, hogy az akár így, akár úgy, a török presszió gyümölcse is és Erdély az ellenjelölt állításával, csak az annyira fontos formát, a törvényt védte. Egyéniségét szerinte a természet és ifjúkori benyomások szabják meg és nem látja, hogy itt milyen nagy hatása van a kor politikai eszméinek és különösen annak a vallási harcnak, aminek egyszerre a kellős közepébe sodródik bele. *Tisztázandó állítások* ezek: Bethlent eszmények és nem egyéni célok vezérlik és hogy a vallásszabadság fogalma más volt akkor Erdélyben, mint akkor általában Európában.

E tárgyyszerű kritika mellett egyenesen meglepően hat tudós embernél, hogy Szekfűnél *rejtett célokat, szándékos torzítást inszinuál*. A kritika megjelenése után a magyar protestantizmus részé-

¹⁸ L. Dr. Kristóf György cikkét a Ref. Szemle 1929. évf. 101. lapján. Bethlen G. legújabb jellemrajza.

¹⁹ Prot. Szemle, 1929. 123-132. 1.

ről megtörténik az a feltűnő lépés is, hogy Debrecen ref. püspöke egy nyilvános beszédében elítéli Szekfűt, aminek hatása alatt a budapesti Kálvinista Szemle korábbi tárgyilagos álláspontját megváltoztatva, részint a Rugonfalvi, részint a Balthazar hatása alatt, szintén ellene fordul Szekfűnek s az ő és Hóman Bálint történetírásának összeomlását jövendöli meg. Ennyi személyeskedés láttára Szekfűt is előnti a méreg s megírja híres válaszát a Magyar Kultúrában *Kritika és terror* címmel, amire Rugonfalvi *Az átértékelt Bethlen Gábor* c. röpiratában felel.

Olvasva ezt a tudományos feleselést, belátjuk, hogyha valaki szenvedélyes, személyeskedéstől fűtött vitairatokat akar tanulmányozni, nem szükséges, hogy a XVII. századbeli hitvitázók könyveihez nyúljon, megtalálja azokat napjainkban is. Akkor a rom. kat. és ref. konfesszió forgott kockán, most pedig két másik dogma: a modern, realiztikus történetirány és a kanonizált Bethlen. Nincs kedvem itt a polémia személyes részleteivel foglalkozni, csak egyszerűen számba veszem azt, hogy *ez előbbre vitte-e Bethlen megértését?* És erre a kérdésre határozottan *igennel* felelhetünk. A Szekfű cikkéből, különösen pedig a Helikon 1929-i évfolyamában közölt önigazolásából mindenki előtt kétségtelen lesz, hogy a fejedelem bonyolult lelkivilágát az akkori kor bonyolult viszonyai közt a régi historizálás egyszerű eszközeivel csakugyan nem érthetjük már meg. Az állampolitikai és nemzetgazdaságtan! ideák (kezdődő abszolutizmus, merkantilizmus) s az ezek érvényesítése ellen fellépő rendi ellenállás olyan tényezők, amikkel itt feltétlenül számolnunk kell. Megelégedéssel vehetjük tudomásul azt a nyilatkozatát, hogy Bethlen idejében Erdély éppen a *nemzeti politika* szolgálatában került az abszolút ideák hatása alá. Tehát Erdély mégis csak a magyarság mentsvára²⁰ és Bethlen mégis csak nagy nemzeti hős. A Richelieuval való párhuzamba állítás lehet egy politikai történetíró előtt elismerés, mi azonban úgy látjuk, hogy az egyezés inkább formális. Rugonfalvi röpirata egy keserű lében feltálat, értékes gyűjteménye a Bethlen kutatás összes kontroverz kérdéseinek és forráskritikájának, úgyhogy ha valaki megírja a még mindig csak eljövendő, nagy Bethlen-életrajzot, e könyvecske adataival feltétlenül számolnia kell. A már ismertett népszerű életrajz összes fontosabb állításait (Erdély szerepe, Homonnay jellemzése, a kitámadások indokolása, a csehek iránti hűség, ideális szándékai) mind-mind okmányyszerűleg igazolja, kiegészítve a fejedelem kora ifjúságának, szellemi életének és vallási türelmének új, értékes vonásaival. Különösen megdöbbenő minden gúnyolódása mellett is az a párhuzam, amit — joggal, vagy jogtalanul, itt ez most másodrendű kérdés — a keleti és nyugati magyarok hazafisága és önzetlensége közt felállít. *A megbántott, a lekcinsnyelt, a soha eléggé nem méltányolt Erdély keserűsége viharzik a könyv-*

²⁰ Legyen szabad itt ismét egy súlyos ellenmondásra utalnunk; Nagy-Szabó Ferenc Bocskayról szóló véleménye egyszer „korlátolt *kispolgári* nézet”, azután pedig *Erdély* hangulata. Magy. Kultúra, 255. 305.

ben tudós indokolással lapokon keresztül. Ezt a röpiratot, bár célját: a tudós, választott bíróság összehívását nem érte el és Szekfű a benne használt hang miatt nem is válaszolt rá, mindenkinek olvasnia kell, aki a kérdésbe el akar mélyedni és erdélyi magyarságunk történelmi hivatásáról komolyan gondolkodik.²¹

*

Amíg Magyarországon így a Bethlen vita személyes és felekezeti térre terelődött, addig a fejedelem régi otthona, szülőföldje is lefizette legnagyobb fia emlékével szemben a kegyelet adóját. Nem hazafias frázisokkal, nem túlzó idealizálással vagy felekezeti jelszavak dobálásával, hanem *Öntudatos, egységes magyar lélekkel.* Mintha a beszercebányai országgyűlés által választott defenzorok támadtak volna fel, úgy siettek a négy felekezetre osztott erdélyi magyarság szellemi vezetői vallást tenni a bethleni örökség értékei mellett. Sőt még a kolozsvári egyetem román történetnára, Lupaç is ünnepi előadásban emlékezett meg róla, melyben méltatta a fejedelem itteni és egyetemes emberi érdemeit.²²

Az erdélyi Bethlen irodalom egyik legnevezetesebb eredménye a *Makkai Sándor: Egyedül* c. „lelki arcképe“.²³ Ezt a könyvet az ú. n. egységbefoglaló, *szintetikus* történetírás gyümölcének tekinthetjük, ami, mint általában minden szintézis, a valóságot néhány töredékből kiegészíti, feléje jól választott helyről és tudatosan mintegy reflektorokat irányít, tehát a nélkülözhetetlen analízisen túl *értékel* is.²⁴ Vallja azt az igazságot, hogy Bethlen legnagyobb teljesítményét, az ő Erdélyét a tények pusztja felsorolásából alig lehet megérteni és méltányolni (10). Ugyanezt hirdeti már előtte az idealista Rugonfalvi is (27), de amíg ez egyszerűen megelégszik az Isten kegyelmére való utalással, tehát egy transcendens tényezővel, addig Makkai teológus létére sem fél kimondani, hogy ennek legközelebbi magyarázata a fizikai és lelki ember törhetetlen életerejének alapténye. (11.) így fejtegetéseinek útja a légies magasságból a való élet talajára kerül és építő irat helyett tudományos munkát ír. Jellemző esztétikai-personalis történet-szemlélete, amely szerint B. született nagyság, akiből szinte belső törvényszerűséggel bontakoznak ki tettei és jellemvonásai, a környezet legfennebb módosít rajta.

Ez egy Szekfűnél is feltalálható és sokat vitatott tétel. De Makkai szerencsés utat választ tételének igazolására. Felmutatja, hogy miként *tör utat* magának ez a hatalmas egyéniség az előtte levő gyermekkori akadályokon (árvaság, tudatlanság, jelentéktelen-

²¹ Jellemző, hogy komoly prot. körök ez éles hangú, székely támadást is éppúgy elítélték, mint a Szekfű személyeskedését egyik párthíve. L. Budapesti Szemle, 1930. évf. 477—478. 1. Viszont a magyar r. katolicizmus egyik vezető személyisége (Klebersberg miniszter) budapesti ünnepi beszédével nagyban enyhítette az ellentétet.

²² Sajnos, a beszéd nem jelent meg nyomtatásban és így nem ismertethetjük.

²³ Erdélyi Szépmíves Céh. Kolozsvár, 1929.

²⁴ Dékány I. i. m. 55. s köv. 1.

ség), amíg kiküzdi magának az őt megillető szerepkört, mint nemesedik meg jelleme az által, hogy ezt *szolgálattal* és nem alantass eszközökkel teszi, mint járja ki Báthori Gábor alatt az önfegyelmzés nehéz iskoláját, hogy környezete mellett most már önmaga fölé kerüljön. (57.) Végül mint lesz ez a nagy lelkierő — az isteni elválasztás és küldetés hitéből kifolyólag — uralkodói szuverenitássá (59—61.) Ezzel, valamint azáltal, hogy benne az akkori magyarság *életösztone* testesül meg és akar érvényesülni, igazolja nemcsak sokszor feleslegesnek tartott kitámadásait, hanem politikáját is, amelyről tudatosan vallja, hogy akkor az egyedül helyes, nemzetmentő politika volt. (92—95.) így kerül ez a tanulmány egyfelől Szekfü mellé, másfelől vele ellentétbe. Bethlen emberi arca az, ami szinte mindent megmagyaráz, de ez első sorban *lelki arc, valláserkölcsei személyiség*, ami fokozatosan tisztul ki. Másfelől ennek megjelenési formája nem az önzés, hanem, *mert benne a nemzeti élet testté lett*, magának a nemzetnek szolgálata, az önzetlen hazafiság. (13, 92.) Ennek meg nem értése adja a Bethlen Gábor tragikus sorsát, egyedüliségét, úgy a kortársak, mint az utókor előtt.

Ez a rövid, de grandiózus kompozíció a történetkutatás számára azt eredményezi, amit minden komoly történetíró Angyal Dávidtól fogva lát, hogy Bethlent csakugyan az ideális és reális motívumok küzdelméből kell megérteni. Makkai szerint lelki arcának megvan mindkét fajta vonása (57) és fantáziája (inkább azt mondhatnánk: politikája) egyben legmerészebb és a legreálisabb. (99.) Csak azt kellene már most tisztázni, hogy mikor és miért volt egyszer az idealizmus, máskor a realizmus Bethlenben túlnyomó és ebből micsoda előnyök és veszedelmek következtek. *Er rare humanum est* s nála is látunk politikai hibát. Ilyen az pld. midőn 1620 januártól augusztusig békésen alkudozik Ferdinánddal, ahelyett, hogy eddigi győzelmeit folytatva a r. kat. liga felvonulását ellensúlyozta volna.²⁵ Ilyen irreális tervnek, álmodozásnak tartom Cseh, Morvaország és Szilézia megszerzése által a Mátyás-féle világhatalom feltámasztására irányuló törekvését. Mátyás példája, akit e nagy hatalom kiereszszakolt birtokában sem néztek jó szemmel a német vál. fejedelmek, sőt ez által magát előttük ellenszenvessé tette, megtaníthatta volna őt arra, hogy *így* a törököt Európából kiűzni nem lehet. A magyarság szerepét szerényebb, de nem kevésbé dicsőséges alakban I. Jakab angol király Rugonfalvi által szívesen idézett levele fejezi ki leghívebben: Egész Európa érdekében fekszik, hogy ezen dicsőséges Magyarország, egyrésztől mint a keresztyénség kiostromolhatatlan *erőssége* ezentúl is függetlenül fennálljon s másrésztől, mint Németország *zablája*, az Európa egyensúlyát már többször fenyegető ausztriaiak erejét hatalmasan visszaverje.²⁶

²⁵ Szekfü, 101. 1.

²⁶ Az átértékelt B. G. 85. 1. Hitelessége Angyal szerint „gyanús“ (i. m. 348.), de e tétel igazságát nem dönti meg.

A Bethlen-kollégium egykori növendékei közül *Kristóf György* egyetemi professzor rój ja le két értékes tanulmányában a kegyelet adóját a nagy fejedelem iránt. Ezek: *Bethlen Gábor és a magyar irodalom* (Budapest, 1930) és *B. G. alakja az egykorú német költészetben* (Kecskemét, 1930.). Mindkét munka tk. a Szekfü motivációjára készül, aki könyve végén ezeket mondja: „... a további halászatok helyett... ajánlatos volna... egy teljes, a külföldi és az egyleveles nyomtatványokra, valamint újsághírekre is kiterjedő bibliográfiát és összehasonlító kútfőkritikát készíteni s... a magyar szellem története szempontjából a Bethlenre vonatkozó hazai vélemények kialakulását, megoszlását, megmaradását történészeknél, szépíróknál, teológusoknál... megvizsgálni“. (283.) Kristóf György e nagyszabású feladatnak az irodalomtörténészt megillető részét igyekszik nagy gyűjtő szorgalommal és kritikai felkészültséggel megoldani.

Műveiből megtudjuk, hogy eddig már 61 külföldi egykorú (főként német) költeményt sikerült felfedezni, amik közvetve vagy közvetlenül Bethlennel foglalkoznak, a magyar irodalomban pedig mindenik korszak, a nemzetietlen XVIII. századot kivéve, meghozza a maga irodalmi termését a nagy hős emlékének. Minket az egyes alkotások esztétikai értéke fölött főképpen az érdekel, amit Szekfü is akar tudni, hogy ezekből Bethlennek micsoda *jellegetes* vonásai bontakoznak ki és mennyiben feleinek meg ezek a *történelmi hűségnek*.

A külföldi, német költemények egyetlenegy, kb. magyar szerzőtől származó drámai kísérlettől eltekintve, természetesen főként Pfalzi Frigyes személyével foglalkoznak, aki mellett az erdélyi fejedelem csak másodrendű, de mindenesetre *önálló utakon járó* szerepet játszik s aszerint, hogy a költő protestáns vagy katolikus, részesül dicséretben vagy gáncsolásban. Az említett párbeszédessé versből (1619) kiérzik az a meggyőződés, hogy a 30 éves háború kezdetén csakugyan a magyar társadalom minden rétege benne látja megmentőjét s így ez a tény még indokoltabbá teszi kitámasztását. A prot. német szerzők pedig szintén jelentősnek tekintik segítségét az ide-oda ingadozó harcokban. A fehérhegyi csatavesztés felnyitja a gúny zsilipjeit a két szövetséges fejedelem ellen, de amíg Frigyes gyávaságáért, fényűző életmódjért is kikap, addig Bethlent, a bátor „rebellist“, a „török vazallust“, a diplomata „rókát“ még mindig a római birodalom legveszedelmesebb ellenségének tartják. Nincs igazuk tehát a pajkos diákoknak, akik őt szövetségesével együtt föld- és ember nélküli bujdosónak gúnyolják egy pompás bordalban, mert Bethlen csak nyert, de veszteni nem vesztett soha. Legfennebb a királyságot, amihez való jogát ő maga sem igen hangoztatta.

Feltűnik úgy a német, mint a magyar költeményekben Bethlen *jellemének elmitologizálása*. Ott a geográfiai távolság miatt látják benne Attila utódját, aki óriási pogány sereggel tör a kat. keresztyénség ellen, itt pedig a tényleges emberi nagyság előtti

hódolat, a hálás kegyelet sugallja a tollba az áradozó szavakat. Hogy ő a „haza atyja“, ezt elmondták nálánál alábbvaló fejedelmekről is, de itt ókori és bibliai epithetonokkal (Ulysses, Nestor, Josiás) ékesítik fel őt. Meghatóan szép versben fejezik ki keresztyén emberi nagyságát:

Rongyos scholáinknak, Tanuló ifjaknak Kegyelmes patrónusa;
Az kegyes életnek, Fegyhetetlenségnek Egyenes ábrázatja;
Mértékletességnek, Okos csendességnek Eleven példázatja.

Jellemző, hogy nemcsak prot., de r. kat. írók (Pater Stephanus Rothari 1618, egy jezsuita drámaíró 1668 és br. Jósika Miklós 1837 és 63) is a legnagyobb szeretettel és hálával emlékeznek meg róla. Ez mind azt mutatja, hogy Bethlen nemcsak protestáns, hanem nagy keresztyén hős is, aki minden felekezet dicséretére érdemes.

Kristóf tanulmánya ügyesen tisztázza a Bethlen írói működésének problémáit s e téren félreértéseket oszlat el, régiebb, helyes ítéletekhez szolgáltat újabb, illusztrációs anyagot. Törekvése az, hogy egészen napjainkig állítsa be a fejedelem személyiségét az egyes korszakok eszmetörténeti háttérébe s így mutassa fel benne a költészet ítéleteinek változását, azt, hogy *mit talált ez értékesnek benne és miképpen tudta ezt szép formába öltöztetni a valóság kára nélkül.*

A Bethlen centennárium még két rövid, de értékes monográfiát eredményezett. Mindkettő minket közelről érdekel, hiszen a fejedelem legbelsőbb lelki életébe és vallási *politikájába* nyúl bele. Az elsőt *László Dezső* ref. ifj. titkár írja *Bethlen Gábor keresztyén élete* címmel,²⁷ a második *Biró Vencel* r. kat. gimn. igazgató tudományos előadása az Erdélyi Katolikus Akadémián *Bethlen Gábor és az erdélyi katolicizmus viszonyáról.*²⁸

Bethlen hitvilága eddig a legkülönbözőbb megítélésekben részesült. Makkai Ernő szerint ő ortodox kálvinista, aki előtt a hit-hűség, a szervezet a fő, nem a belső élmény.²⁹ Révész Imre egy régebbi dolgozatában³⁰ azt mondja róla, hogy bár predestinációs hitű,- a merev konfesszionálizmusnak nem igen volt barátja. »Val-lása erkölcsiség, a világ- megszentelés kálvinian keresztyén értelmében.« Makkai Sándor szerint hitének alapja hányt-vetett életének küzdelmes fordulóiban *megtapasztalt* isteni kegyelem és gondviselés érzése. *Ezért* türelmes és ellensége a kemény ortodoxiának.

Szerintem e különböző állítások közt rendet kell teremteni. Ez kétféleként mehet végbe: vagy genetikus-történeti, vagy dogmatikus-rendszerező úton. Bethlen csodálatos vallási jelenség; épp mint politikájában, itt is a legellentétebb vonásokat egyesíti magában, öntudatosan, melegen hívő és mégis gyakorlati, türelmes, megértő, de pld. az unitárizmus iránt ellenszenvvel viseltetik. Uniós

²⁷ Kolozsvár. Ifjú Erdély, 1929.

²⁸ Kolozsvár, 1929.

²⁹ Erdélyi Múzeum, 1914. 160. 1.

³⁰ B. G. a kálvinista fejedelem. Prot. Szemle, 345., 346. 1.

hajlamú és mégis saját egyházát erősítgeti. Ezeket a vonásokat csakugyan le lehet vezetni életfordulóból, hiszen fanatikus kálvinista nagybátyjától elkezdve, a szelíd, irénikus Pareus Dávidig a legkülönbözőbb vallási hatásoknak volt kitéve és 6 ezeket, mint mindent, öntudatosan fel is dolgozta. De még fontosabb az a döntő hittapasztalat, amiről ugyan nem számol be, de aminek szétszóródó sugarait írásaiban, tetteiben felfedezhetjük. Akár a kegyelemből hit által való megigazulást, akár az elválasztást, akár az Isten iránti engedelmességet, ezt a katonás parancsot tekintjük hite központjának, nagyon érdekesen helyezhetjük el hitigazságait, erkölcsi elveit és ami fő, *megérthetjük* őt.

László Dezső kis tanulmánya akaratlanul ezt az uralkodó elvet keresi s ezért adja előbb a ker. élet általános definícióját, majd vizsgálja B. predestinációs hitét, belső élete megmozdulásait, végül amint ez protestáns megítélésnél másként nem is lehetséges,⁸¹ őszintén fel akarja tární ker. élete ellenmondásait is. Több elmeüüést szeretnék látni (igaz, hogy ez csak rövid előadás) ott, ahol arról szól, hogy a fejedelem hitének alapja és célja kiválasztottságának tudata. Miért? Bizonyosan nemcsak azért, amint Szekfü állítja,^{*2} hogy ezt így olvasta a „református hittételekben“, hanem, mert így is *tapasztalta*. S mi következik most már ebből? Nagyon sok minden. Többek közt, hogy csak egyebet ne említsek, önértékes alázatossága, keresztyén-török kétoldalú politikája, rendíthetetlen nyugalma és lázas aktivitása. Bethlen jelleme éppen azért érthetetlen paradox, mert egy *felsőbb* világ ellentétes vonásait egyesíti magába Bűneivel való vívódásaiba is mélyebben szeretnénk bepillantani (34. 1.), amint azt szerző teszi. Így is munkája, bár inkább fenomenológia, mégis hűséges, odaadó rajza a fejedelem hitének.

Biró Vencel éles történeti vonásokkal rajzolja meg Bethlennek a római kat. egyházzal szemben folytatott politikáját. Munkája azért is érdekes, mert Szekfü egyik legfeltűnőbb állítása az, hogy az erdélyi valláspolitikában még mindig János Zsigmond 1566-i kat. elenese, türelmetlen törvénye volt akkor az irányadó és a katolikusok alatta vallásgyakorlat dolgában a *régi korlátok közt* éltek (192, 193.). Nos, Biró Vencel tanulmánya alaposan rácafoltt erre az elhamarkodott állításra. Vázolva az erdélyi római katolicizmus siralmas helyzetét a megelőző fejedelmek alatt, rámutat arra a fellélekezésre, nagy haladásra, amit ez az egyház Bethlennek politikai érdekeinél, de különösen *komoly vallásosságánál fogva* e korban tett. Megható olvasni, hogy épp mint később a pozsonyi orsz. gyűlésen, itt Erdélyben is a templomok használatát a többségi elv alapján rendezi, iskoláztatásukat két helyen is felkarolja, a püspöki vikáriusság megszervezésével a zülenni induló egyházi szervezetet újra organizálja. Utal az erdélyi unió valláspolitikai jelentőségére

³¹ Utaltam erre a Pásztortűz i. h.: Ev. értelemben a szent nem más, mint *kegyelmet nyert bűnös*, stb.

³² i. m. 155. 1.

s bár felpanaszolja, hogy sokhelyt még mindig nem volt meg a misetartás szabadsága és püspök nem léteben külföldre jártak a papok felszentelés végett, papnevelő intézet nem volt stb., mégis azzal végzi, hogy Bethlen érdemeit az utókor is készséggel elismeri s ünnepe az erdélyi katolikusok lelkében is visszhangra talál. (23.) Ez az előadás természetesen nem mutathat arra rá, hogy mi a történelmi magyarázata az erdélyiek ellenszenvének a r. katolicizmus iránt, de így is tisztázza az egyik legkényesebb kérdést, Bethlen erdélyi valláspolitikáját. Ezt a könyvet éppoly örömmel olvashatja mindenki, mint az egyik erdélyi r. kat. ifj. lap (a Jóbarát) meleghangú vezércikkét a fejedelemről.

E rövid ismertetés után szeretném egy pár pontban összefoglalni azokat a kérdéseket, amik szerintem még az ismertetett könyvek után is a Bethlen-probléma kutatói előtt megoldásra várnak.

1. Ilyen elsősorban az örök kérdés: *Bethlen jellemé*. Ennek megértéséhez új kortörténeti és valláserkölcsi szempontokat kapunk, de még mindig nem vagyunk tisztában azzal, hogy hát csakugyan mindig őszinte, mindig igaz ember volt-e a fejedelem. Igaza van-e Szekfünek, aki szerint Bethlen nemcsak politikából, hanem „sokszor mesemondó kedvből, az élet színei összezavarása és tarkítása örömeiből» (235), mondhatnánk l'art pour l'art áltatta az embereket? Igazuk van-e a kortársak egy részének, akik szerint ő hitszegő, megbízhatatlan fél? Rugonfalvi nagy odaadással mentetgeti Bethlent e vád alól, a Dóczy-féle levelet pld. egyenesen hamisításnak tekinti, de ő is elismeri, hogy egy egykorú német, kétségbeesve e szédületes diplomáciai játéktól, még azt is kétségbevonja, hogy egyáltalában van-e egy Bethlen Gábor nevű erdélyi fejedelem. (94.) Makkai megoldása: a fejedelem beleöntötte leveleibe legbensőbb lényét, *tehát* őszinték azok (25, 27), még nem teljes. Mi volt ez a belső lényeg, mik ennek az *erkölcsi* tulajdonságai és mikor tükröződnek abban fenntartás nélkül a nemes vonások, ezt kell még eldönteni nehéz, odaadó forráselemzéssel. Sok fordul meg itt a hős személye iránti bizalmon vagy bizalmatlanságon.

2. Revízió alá veendő Bethlennek és általában az erdélyi fejedelmeknek a *török barátsága*. Aki az akkori kor tanulmányozásába elmélyed, be kell, hogy lássa, milyen ára volt ennek az állandóan dicsért politikának. Sem Báthori Zsigmond, sem Székely Mózes, sem a *fejedelem-jelölt* Bethlen nem képesek megfékezni a segítségükre jövő török-tatár hadakat.³⁸ Életet-vagyont pusztítanak azok, kivonulásuk alkalmával békés, mellettük álló vidékekről ezer meg ezer rabot hurcolnak el. Mindenik fejedelem ellen — Bethlen kivételével — trónjelölteket állítanak. A magyarság csak megosztva élhet alattuk, sőt Erdélyt is nemzetek szerint akarják nem egyszer

³⁸ Mikó /.. Erdélyi történelmi adatok. I. k. 65, 80, 116. Századok, 188t évf. 3. 1.

feldarabolni és így a nemzet összeforrásának, a nagy politikai akcióknak állandó akadályai. Ezek elöl a hátrányok elöl a mai objektív történetírás nem hunyhat már szemet.

3 Tisztázandó Bethlen *egyházpolitikája a keresztyén szolidaritás szempontjából*. A magyar keresztyénségnek már az Árpádok óta fontos szerepe van a nyugati keresztyénség védelmében, erősítésében. Szent László óta, aki először terjeszkedik a Balkán felé, egész Nagy Lajosig a magyar királyok országukat egy egész erődövvvel, hűbéres tartományokkal vették körül, amelyik Dalmáciától egészen Moldváig terjed. A védelem tehát, bár sokszor a belső építés is vele jár, elsősorban stratégiai. A mohácsi vész után ez az erődöv összeomlik, de a kicsiny Erdély megerősödése után újra feléled a vágy a Báthoriakban ennek kiépítésére. Nagy ref. fejedelmek azok, akik ezt az erősítési vonalat barátságos úton, hadi szövetséggel, vallási misszióval újra meg akarják teremteni. Moldva és Muntenia hadai velünk küzdenek úgy Bethlen, mint I. Rákóczi György alatt a vallásszabadságért, viszont mi is segítjük őket a török hatalom túltengése ellen.³⁴ Ez a politika végkép I. Rákóczi György alatt tisztul ki, amikor az erdélyi fejedelem szinte már csak névleg alattvalója a portának, valósággal a nyugati, nagy keresztyén közösségnek tagja. Ebből a szempontból a román prot. misszió kérdése is átdolgozandó.

4. Végül tisztázandó minden idealizálás nélkül, hogy mit tett Bethlen országában a *keresztyén humanitás és az Erdélyben élő nemzetiségek egymásközi megértése érdekében*. Ma, amikor az erdélyi nagy fejedelmeket nem egyszer elnemzetietlenítő tendenciákkal, zsarnoksággal vádolják, kétségbevonhatatlan adatokkal kell rámutatnunk arra, hogy ki volt Bethlen pld. az erdélyi szászoknak, románoknak, magyarországi németeknek, tótoknak, sőt még a külföldi, az abszolutizmus ellen feltámadó idegen rendeknek is és mit hozott az ő állandó háborúskodása az igazi politikai jogok megbecsülése tekintetében. E nélkül a Bethlen-kép nem teljes, ennek tisztázásával pedig meglátjuk azt, hogy mennyiben ő a magyar protestantizmusnak és az egész európai kultúrának a hőse.

³⁴ *Görög Ferenc*: Báthory Gábor és Bethlen viszonya a két oláh vajdasághoz. Kolozsvár, 1905. 18, 22, 27. Mikó E. T. A. I. 150. J. Erdélyi orsz.-gy. Emlékek X. 12, 13, stb.

Az erdélyi tatárjárás

II. Rákóczi György korában.

A XVII. század legfontosabb eseménye az 1648-i *wesztfáliai béke*. Nemcsak vallási, hanem politikai rendelkezései is nagy jelentőségűek.¹ Vallási téren lezárja a véres harmincéves háborút és végre hozzájuttatja a középeurópai protestantizmust, mégpedig a ref. egyházat is a többi felekezetekkel való egyenjogúsághoz. Igaz, hogy a fejedelmeknek ezután is döntő szavuk van tartományuk jellegének s az alattvalók vallásának meghatározásánál, de ezt különösen Németország, Erdély és Magyarország területén fegyveres, kényszerítő akciókkal nem kísérhetik s az 1624 óta történt áttéréseket is — legalább a magán vallásgyakorlat keretei közt — meg kell tűrniök. Kivételt csak az ausztriai örökös tartományok képeznek. Hollandia és Svájc független államok lesznek, ami a protestantizmusra nézve szintén kedvező. Ete még fontosabb világpolitikai szempontból a régi római, helyesebben a *Habsburg német-spanyol császári hatalom megrendülése*. Az eddigi abszolút hatalom helyett ezután a német rendek (vál. fejedelmek, egyházi és világi fejedelmek, városok) vezetik szinte teljes önkormányzattal a birodalom ügyeit. Tartományait maguk kormányozzák, külföldi államokkal szövetséget köthetnek. Csak a császár és a birodalom iránti hűségre kell vigyázniok. Törvényhozás és adókimutatás ezután a birodalmi gyűlés joga s ennek bizottságaiban protestánsok és r. katolikusok egyaránt képviseltetnek.

A politikailag és vallásilag megoszlott, sőt területében is meg rövidített Németország helyett most új világhatalmak lépnek Európa élére. Ilyen elsősorban *Franciaország*, mely katolikus létére is a protestánsok oldalán küzd s kihasználva a kat. liga szorult helyzetét, elfoglalja Spanyolországtól a Pyraeneusoktól északra eső tartományokat, majd a békében megkapja Elzász-Lotharingiát egész a Rajnáig. *Svédországot* a brandenburgi Pommerániából, Mecklenburgból a brémai és verdeni püspökségekből kárpótolják, sőt — ép mint Dánia — részvételi jogot kap a birodalmi gyűlésben is. Ezzel szemben az említett német prot. tartományokat szekularizált püs-

¹ *Karl Lamprecht*: Deutsche Geschichte 52. Berlin 1912. 768—779. 1. *Marczali Henrik*: Az ellenreformáció kora. Nagy Képes Világtörténet VIII. Budapest, 498-563. 1.

pökségekkel elégitik ki, ami Északnémetország lendületes fejlődésének útját egyengeti Ausztriával szemben. Pár év múlva megjelenik a tengeren Spanyolország félelmetes versenytársa, a Cromwell uralma alatt álló prot. *Anglia* s mini Franciaország szövetsége, szintén részt kér a világpolitika irányításából.

A győztes államok közé tartozik ekkor *Erdély* is. Bölcs és erélyes fejedelme, I. Rákóczi György még a wesztfáliai béke előtt három évvel, az *1645-i linczi békében* kivívta nemzete és egyháza számára mindazt, amit csak akkor kivívni lehetett. Ez a békekötés nemcsak a magyar és erdélyországi protestánsok vallásszabadságát biztosítja — a jobbágyok számára is, a templomok és temetők használatával együtt, hanem hatalmas területtel (7 vármegye, Tokaj, Nagybánya, Ecsed és vidéke) gyarapítja a protestáns jellegű Erdély területét. A nagy fejedelem halála után fia, II. Rákóczi György is öröklí Szatmár, Szabolcs vármegyéket és az említett várak környékét. Erdély nagyhatalmi állását az is növeli, hogy mind mélyebben nyúl bele a vele szomszédos két román vajdaság életébe. Már I. Rákóczi György megvédi pártfogoltjai, Basarab Máté munteniai vajdát a török hatalom túlkapásai és nagyratörő versenytársa, Lupul moldvai vajda ellen. Mikor ez utóbbi ellene a portán is intrikál, kész vele családi összeköttetésbe is lépni s ennek leányát fia, Rákóczi Zsigmond számára kéri feleségül, csak Erdély békés fejlődését ne akadályozza. A tervbevett házasság azonban a két fél bizalmatlansága miatt nem sikerül, Lupul leányát Chmelnitzky Bogdán kozák hetman fiához, Timushoz adja s magát török segítséggel Erdély fejedelmévé, vejét pedig Muntenia vajdájává akarja tételni, II. Rákócd György azonban gyorsan, erélyesen leszámol veszedelmes szomszédjával. Basarab Máté és János Kázmér lengyel király seregei segítségével Moldvát eloglolja (1653) s Lupul helyébe Gheorghifa (Görgice) Istvánt ülteti a vajdai székbe. Nemsokára Munteniába tör be, ahol az új vajda, Serban Konstantin elleni katonai zendülést veri le 30 ezer főnyi seregével (Ploest 1655), a vajdát visszaülteti trónjára s elismerteti véle is szuverenitását.

Az erdélyi fejedelemségnek e gyors emelkedése *gyanússá, ellenszenvessé teszi őt a török előtt*. Igaz, hogy Rákóczi, ép mint apja, a porta jóváhagyásával nyúl bele a két vajdaság életébe, de a helyzet ügyes kihasználása, erélyes katonai akciói következtében mégis e két ország sorsának intézése a török helyett inkább az ő kezébe megy át. Konstantinápolyban ezt jól látják, számon is tartják, de még egyelőre nem tehetnek semmit ellene.

Az óriási birodalom erejét belső viszályok, palotaforradalmak, ismételt nagyvezér-változások, végül egy 24 éves velencei háború veszik igénybe, gyöngítik, úgyhogy nem képes nyugat felé terjeszkedő politikát folytatni. Csak akkor kezdenek a viszonyok rendeződni, mikor végre 1656-ban az erélyes Köprili Mohammed, egy 70 éves öreg katona veszi kezébe az ügyek vezetését. Ez időtől fogva a török birodalom újra talpra áll s szinte egészen Buda

visszafoglalásáig (1686) újra elszánt, támadó politikát folytat az európai kereszténység ellen.²

A török birodalom átmeneti zavarait s a kedvező külpolitikai helyzetet egy olyan tetterős, ambiciózus uralkodó, mint Rákóczi nem akarja kiaknázatlanul hagyni. Keleti terjeszkedéseivel egyidejűleg építgetni kezdi középeurópai politikáját is. Ennek kezdetei már elődjeinél adva vannak s célja a Báthori István öröksége, a lengyel trón. A politikai érdek itt találkozik a vallással, hiszen a lengyel katolicizmus a Habsburgok szövetségese, Felsőmagyarország állandó vészedei me, kiszámíthatatlan külső és belső erők színhelye. Már a 30 éves háború két nagy prot. hőse, Gusztáv Adolf és Bethlen Gábor foglalkoznak ez ország meghódításának és felszántásának tervével. I. Rákóczi Györgyöt végre királlyá választják, de az örömhírt hozó küldöttség mára ravatalon találja a nagy fejedelmet. Nem csodálhatjuk, ha fia a két román vajdaság legyőzése után elérkezettnek látja az időt arra, hogy ezt a régi tervet fegyveres erővel megvalósítsa. Igaz, hogy most a nyugati protestantizmus meg van oszolva, egy része r. kat. szövetséget köt (Anglia—Franciaország), másrésze (Dánia—Hollandia) pedig a svédek ellensége. Ez utóbbi ország azonban X. Károly energikus uralma alatt meggyarapodott hatalmával még mindig jó segítsége Erdélynek. Győztes hadseregének eltartása rengeteg kiadásba kerül, ezt tehát valahol foglalkoztatni kell. Hadszintérnek leginkább Lengyelország kínálkozik.

A két tetterős, ifjú uralkodó szinte egyszerre nyújtja ki kezét a lengyel trónért Itt János Kázmér gyöngé, tehetetlen uralkodó, aki sem a belviszályokat nem tudja lecsillapítani, sem az oroszok támadását feltartóztatni. Mikor X. Károly betör országába (1655) és vele szemben semmi ellenállást sem fejt ki, a rendek elűzik s a király nélkül maradt ország legfontosabb várai egymás után hódolnak meg a svéd csapatok előtt. Már-már úgy látszik, hogy X. Károly lesz az ország ura, mikor a bécsi udvar ellene ingerli Dániát, sőt Hollandia és Brandenburg is féltékeny szemmel nézik előnyomulását. így Károly kénytelen szintén külső segítség után nézni s 1656 dec. 6-án megköti Erdéllyel a szövetséget. Egy hónap múlva már Rákóczi indulásra készen áll Lengyelország felé.

Ez a lépés, tekintettel a bonyolult nyugateurópai viszonyokra, a legnagyobb kockázatot jelentette az ifjú, életerős erdélyi fejedelemség számára. Történetíróink egyhangú megállapítása szerint Rákóczi minden vitézsége és hitbuzgósága mellett is igen gyöngé diplomata.³ „Semmi sanyarúságot nem kóstolt, nem tudott“ — jegyzi fel róla az egykorú Szalárdi,⁴ tehát hiányzik nála az élet

² *Acsády Ignác*: Magyarország története I. Lipót és I. József korában. VII. k. 27. l. *Szilágyi Sándor*: A magyar nemzet története Budapest, 1898.

³ Vallásos idealistának nevezi őt életírója *Szilágyi Sándor*: II. Rákóczi Gy. Budapest 1891. 116!. Elkényeztetett, nagyralátó fiatalembernek *Szekfü*: Magyar történet. Budapest, 1928 V. k. 255 l.

⁴ Siralmas magyar krónika, kiadja B. Kemény Zsigmond Pest, 1853. 267 l. Újabb Nemzeti Könyvtár II. évf.

iskolája, ahol embereket, válságos helyzetből kivezető utakat ismerhetett, bölcs önmérsékletet tanulhatott volna, mint atyja és Bethlen. A bölcs, „megélemedett“ korú államférfiak helyett ifjú, hetvenkedő udvaroncokra hallgat, „jó ló, avagy egy jó vendégség a népnek külső, belső épületinél elejtül fogva nagyobbak tartatván“.⁶ Predestinációs hite túlzott perszonalizmusba csap át, amit még fokoznak a morva Drabicius és a nagy Comenius által Amsterdamból küldözgetett chiliasztikus jóslatok. Ezek szerint ő Izrael hőse (Mózes, Gedeon stb.), aki meg fogja dönteni Babilon uralmát s megszabadítja a választott népet sanyargatóitól.⁷ E csillogó jövő mellett elhalványulnak előtte a külpolitika valóságos tényei: a féltékeny, sőt ellenszenvet tápláló török hatalom, a versengő, nyugati protestantizmus, honnan csak Cromwell küldi el számára az angol nép „erkölcsi támogatását“, a svéd király fenyegetett helyzete, a kozákok megbízhatatlansága és a lengyel népnek sokszor elemi erővel felébredő szabadságszeretete. Ilyen kevésbé derekas készüllet nélkül még erdélyi fejedelem nem indult el egy nagy háborúba. Mit éra fényes 40 ezer főnyi hadsereg, mely székelyekből, hajdúkból, kozákokból és románokból áll, mit ér katonáinak haláláig menő elszánt-sága, ha a háborút az ország határaitól óriási távolságban, ellenséges indulatú földön kellett folytatni? A portán mint egy csínytevésre készülő gyerek, be sem jelenti szándékát, a bécsi udvarnak Szelepcsényi György püspök személyében küldött követét, aki neki a Szepességet és a krakkói vajdaságot ígéri, meg sem hallgatja, a lengyelekkel szövetséges tatár khán pénzkérését elutasítja. Anyja, felesége, papjai, bölcs tanácsadói hiába kérlelik, intik békességre. Olyan könnyen elérhetőnek tűnt fel előtte vágyai álma: a lengyel trón.

S csakugyan a siker egyelőre nyomon követi hadi zászlóit. A nagy küzdelmek közt télen átszállított hadsereg 1657 tavaszán előbb Krakkót és Brzestet, majd egyesülve a svéd hadakkal Varsót foglalja el. Már az ország fejedelmének érzi magát s a brandenburgi választóval alkuszik, amikor a svédek Dánia váratlan tárnadása következtében kénytelenek visszavonulni, s őt az ellenséges indulatú ország közepén teljesen magára hagyni (jún. 22.) A tragédia ezután, akárcsak Napóleonnál Oroszországban, gyorsan közeledik. Seregével a lengyel forrongást nem tudja féken tartani és elhatározza a kivonulást. A kozákok is becsapják őt. Újabb segítséget ígérnek neki, ha Ukrajna határáig elkíséri őket. Itt azonban megszöknek tőle. Moldvai és székely katonái is seregestől hagyják el őt. Végre rászánja magát a lengyelekkel való kibékülésre. Ezek óriási hadisarc (1,200.000 ft.) ellenében szabad elvonulást ígérnek neki, de bosszúból a velük szövetséges tatár khán seregének torkába

⁵ U. o. 292, 294 l.

⁶ Lásd Gentis Felicitas c. röpiratát a Magyar Prot. Egyháztört. Adattár IV. évf. 144 s köv. 1. Bpest 1905. Dr. Kvaczala János: A XVII. sz. béli chi-Hasmus történetéhez. Prot. Szemle 1890, 433 l.

vezetik őt.⁷ A fejedelem ekkor pár száz emberrel mellékutakon Máramaroson át Erdélybe szökik, a serege nagyrésze pedig, mintegy 20.000 ember, Kemény János vezérlete alatt Stryj mellett pár napig kétségbeesetten védekezik, majd megadván magát, a krimi tatárok fogságába esik. (júl. 31.)

Az erdélyi hadsereg romlása most már maga után vonja az egész ország pusztulását. Ízelítőül már 1557 jún. ban Lubomirszky herceg vezetése alatt a lengyelek a védtelen felvidékre törnek be s azt egész Szatmárig époly kegyetlenül feldőlják, mint Rákóczy seregei Lengyelországot.⁸ De megmozdul a bosszús, semmibe vett török hatalom is. Köprili nagyvezér látva, hogy Rákóczi semmibe se veszi az ő visszatérésre intó üzeneteit, az erdélyi követeket a Héttoronyba záratja s a krimi tatárokat mozgósítja a fejedelem elfogatására. Ez a terv ugyan teljesen nem sikerül, de a sereg, Erdély színe-virága a pogány zsákmánya lesz s ezzel a fejedelem a legsúlyosabb akadályokat találja további uralma útjában.

A bekövetkező események megmutatták hogy *az isteni kegyelem*, aminek szolgálatát Rákóczi annyira szerette volna a maga nagyratörő céljai megvalósítására lefoglalni, *még mindig hagyott fenn számára a nehéz helyzetből kivezető utat*. Ha figyelemmel kísérrük a hadjárat után következő esztendőt, mely a török-tatár sereg bosszúálló felvonulásáig tart, szinte megdöbbenünk, hogy mint utasítja el ez a szerencsétlen fejedelem magától a szabadulás útjait, amiket barátai, sőt ellenségei is mutatnak neki. Az ország kiengesztelését a fogságba jutott katonák kiváltása, háza becsületét a fia javára való lemondása és a porta megajándékozása, a végleges békét egy új fejedelem választása által el tudta volna érni. Az utóbbi expedienst ideig-óráig igénybe veszi. 1557 nov. 2-től 1558 jan. 16-ig átengedi a fejedelmi széket Rhédey Ferencnek, de ekkor a medgyesi országgyűlésen újra átveszi tőle az uralmat.

Rákóczi veszedelmes, ingadozása, kapkodása egyike a legérdekesebb történelmi problémáknak. Nagy hazaszeretete és kétség-telen hitbuzgósága mellett ez szinte megmagyarázhatatlan. Az ország rendéi, Csulai ref. püspök és papjai, sőt magyarországi barátai (Zrínyi, Vitnyédi) is kérik, hogy mondjon le és ő ezt még sem teszi. Szerintem ez nemcsak a fősvénység és az önzésbe átcsapó önérzet eredménye,⁹ hanem azé a *nemzeti keresztyén poll-likáé* is, aminek légkörében eddig élt és működött. Évtizedek óta Erdély fokozatosan távolodik el a portától és közeledik a nyugati, török ellenes magyarsághoz. Rákóczi magyar barátai: gr. Zrínyi Miklós, a költő, Szelepcsényi prímás, Lippai érsek s a kat. Rákócziakkal is jó viszonyban van. A két román vajda is hűségesen követi őt — ezzel szemben pedig a török tőle lemondást, alázatos bocsánatkérést és területi engedményt (Jenő átadása) követel. A választás számára itt nem lehet kétséges. „Ha cselek-

⁷ Szekfü Gy. i. in. 257 1.

⁸ Szalárdi J. i. m. 304 s köv. 1.

⁹ Acsády I. i. m. 53 s köv. 1.

szük — frja anyjának 1558 ápr. 27-én a „pogány“ követelésekről —, magunk személyét is félthetjük, *keresztyénsigünkkel ellenkező dolgot is cselekszünk; mi is rontjuk hazánkat magunk veszedelmére*; ha pedig arról kíván hitlevelet, ellenségei ne legyenek, ez is veszély; mert ha Magyarország romol, győzedelmeskedik, elszakaszt minket, jószágunk romol velünk, úgy bánhatik azután, mint akar.¹⁰ E „labyrinthban“ ott van az összmagyarságért való hazafiúi aggodalom mellett az atyjától örökölt keresztyén lelkiismeret is, sőt a fejedelmi tekintély és a családi vagyon féltése is. Ezt a rettenetes helyzetet csak Lipót király tudta volna megoldani, ha félretéve minden eddigi sérelmet és gyanút, hallgat a magyar főurak és püspökök tanácsára s megsegíti a szerencsétlen fejedelmet. De hát a bécsi kormány 1—2 fontos magyar várát mindig szívesen feláldozott a törökkel való békéért s Erdélyt, mely eddig is annyi bajt okozott neki vallási háborúival, hidegen engedi át sorsának.

Rákóczinak így nem marad más védelem hátra, mint *a kard*. Ott van mellette a hajdúság, a székelység, a két román vajda, német tüzérsége, nosza kezdjük meg a harcot! Amíg a nagyvezér folyton sürgeti az ő bocsánatkérését s hadait megindítja ellene, ő Arad és Lippa közt megtámadja a budai basa seregét és főként tüzérségével szétveri azt (jul. 5.) A török még egyszer megtorpan: utoljára hívja fel a fejedelmet a nagyvezér előtti bocsánatkérésre, amit azonban ez most még annyira sem mer megtenni, mint a győzelem előtt. Hadaival elvonul Váradra¹¹ s az országot védtelenül hagyja. Hiába tartanak a harctéren Várallyai Lőrinc udvari pap, Váradon pedig Nagyari Benedek hálaadó istentiszteletet Isten jószágáért, a szomorú tény az, hogy Erdély védtelenebb, menthetlenebb most, mint valaha.

Így szakad rá szerencsétlen kis hazánkra a második tatárjárás veszedelme. Az első, az 1241-iki még csak a nemzeti élet és ker. kultúra kezdeteit éri s így minden borzalmassága mellett sem annyira végzetes, mint ez, ahol egy virágzó, népes ország, magas fokú, főként protestáns egyházi élet esik a pusztulás áldozatául. Nézzük a betörés, a pusztulás útját s azután vegyük számba a megrázó eredményt.

*

Mint az első tatárjárás alkalmával Kuthen kun fejedelem magyar földre áttelepülése, itt is a munteniai és moldvai fejedelmek Erdélybe menekülése a közelgő viharnek előjele. A szász krónikairól Frank András, szebeni jegyző szerint¹² már 1658 márc. 20-án Vízaknára érkezik Çerban Constantin vajda, akinek országát, Munteniat a Rákóczihoz való hűség miatt a török-tatár hadak elfoglalják s belőle m. e. 1000 embert fogságra hurcolnak. E hónap

¹⁰ Szilágyi S. A két R. Gy. fejedelem családi levelezése. Mon. Hung. Hist. 24 k. Budapest 1875 540 l.

¹¹ Szalárdi I. i. m. 359 s köv. 1.

¹² Történelmi Tár 1880. 36 s köv. 1.

vége felé megjön Gheorgita moldvai vajda is, akit lovászmestere, Ghica vált fel a trónon. Ez meghódol a töröknek s így országát megmenti a biztos pusztulástól. Rákóczi megpróbálja mindkét vajdát visszaültetni a trónjára, de ez már természetesen nem sikerül. Csak annyit ér el, hogy Serban utóda Mihnea Radul egy év múlva szintén az ő védelme alá helyezi magát. Az előzőtt román vajdák Erdélyben, illetve Szatmáron telepednek meg s itt várják be a fejedelem végleges bukását.

Mielőtt a büntető expedíció megkezdene Erdély elárasztását, aug. 18—20-án még egy utolsó békességes lépést lesz az ország. Barcsai Ákos, Rákóczi erdélyi helytartója országgyűlést hív össze Nagysinkre s onnan a nagyvezérhez küldik a három nemzet békekövetségét (Lutsch János, Daniel Ferenc és Bánffy György.) De mielőtt ez célhoz érne, ismét kiélesedik az ellentét: a nagyvezér a fejedelem személyes meghódolását követeli, ez pedig „nem tudja, mire fordítsa elméjét”.¹³ Mivel pedig a hadak, Frank becslése szerint 120—130 ezer ember, főként tatárok (80.000), már ekkor betörték Erdélybe, Barcsai azonnal elrendeli a táborba szállást, a fegyveres védekezést. Ez azonban már késő. Nem marad más hátra, mint a nagyvezér kiengesztelése.

A fejvesztett kapkodás és általános rémület e kétségbeejtő napjaiban a Mehtned Giraj tatár khán, a szilisztriai basa és a két meghódolt román vajda katonái, végül a kozákok aug. 19-én megkezdik előnyomulásukat a bodzái szoroson át. Velük szemben Mikes Kelemen háromszéki, Ugrón Boldizsár udvarhelyszéki és Bakó István marosszéki kapitányok katonái védik a határt, de nem bírják feltartóztatni a túlerőben levő ellenséget. „Igen megverte az ellenség Mikes uramékat”, írja hídvégi Nemes János egykorú feljegyzésében,¹⁴ az alvezérek hősi halált halnak vagy fogságba esnek. A következő nap már Brassó alatt vonul fel a pusztító horda. A városban levő 3—400 főnyi katonaság az oda szorult nemesség vezérlete alatt ki-ki csap rája és csatázik véle, de eredménytelenül. Megkezdődik a környékbeli falvak felgyújtása, pusztítása. Hogy a város és a Barcaság megmeneküljön, Hermann Mihály városbíró béketárgyalást kezd az ellenséggel, ami pár nap alatt (aug. 21—25) sikerrel is jár. 25 ezer tallér váltságdíj fejében a sereg elvonul.¹⁵ A falvak közül különösen Vidombák pusztulása fáj a brassóiaknak, ahol a templom erődben 909 embert gyilkolnak le vagy fognak el.¹⁶ Ezzel szemben Bodola, Prázsmár, Hermány és Szentpéter megmenekülnek.¹⁷ Aug. 27-én kéri a brassóiak a segesváriakat, hogy váltsák ki a szegény szász rabokat, mintahogy ők is sok fogoly székely gyermeket megvásároltak az ellenségtől.

¹³ Erdélyi Országgyűlési Emlékek XI. 282 l. *Szilágyi S.* A két R. Gy. stb. 556 l.

¹⁴ Naplóját közli a Tört. Tár 1902, 231 s. köv. 1.

¹⁵ U. o. 250-251. és Frank A. naplója. Tört. Tár 1888. 37 l.

¹⁶ *Dr. Szádeczky Lajos*: Székely oklevéltár Kolozsvár 1897. VI. k. 220 l.

¹⁷ Nemes J. Tört. Tár 1902 251 l.

S csakugyan 230 embert ezek ki is szabadítottak.¹⁸

A brassói tárgyalások alatt megy végbe *Háromszék pusztulása*. Mivel a főszereg Brassó alatt van, ide csak egyes, zsákmányra éhes tatár csapatok száguldoznak, réműletbe ejtve a szegény székelységet. Az első fontos akadály Ilyefalva. Magas hegyen épült, sánccal, bástyákkal, lőrészekkel körülvett kettős templom erődjébe nemcsak a falúnak, hanem a környéknek népe is menedéket keres. Egy egykorú verses krónika, melyet Ince Sámuel sepsii főjegyző száz évvel később jegyeztetett fel az ottani kántortanító által,¹⁹ megrázó szavakkal írja le az ostromot. A pogány 5 napi sikertelen ostrom után hajlandó itt is a békés elvonulásra, de az elkeseredett székelyek a hozzájuk küldött követet (mirzát) megölik. E miatti félelmükben, miután az élelmiszert a várból már megelőzőleg kihányták a pogányság számára, aug. 23-án megadják magukat. A várbeliek közül 800-an elesnek, 500 fogságba jut, köztük öt háromszéki ref. pap: ilyefalvi Sáfár Miklós, Kézdivásárhelyi Márton, Árapataki Péter, Szentkirályi András, Killyéni János, míg a kisborosnyói Simon pap hősi harc után esik el a véres viadalban. A mesterek (tanítók) hasonló sorsra jutnak. Sötét színekkel rajzolja a krónika a pogány kegyetlenségét, gyermekek levágását, asszonyok, leányok meggyaiázását, elhurcolását, vének megcsonkítását. A rabokat frissen lenyúzott bőrből készült szíjakkal fűzik össze, láncsal, lószörkötelekkel lovakhoz, szekerekhez kötik s úgy hurcolják őket széleseben magukkal. Étélül búza és köles darából készült kevertet, édes lóhúst, undorító hulladékokat vetnek nekik oda, amiktől sokan halálra betegednek. Korbáccsal véresre verik vagy kegyetlenül megkínózzák, ha elerőtlenednek, legyilkolják s a vadaknak vetik oda eledelül. Hasonlóképp írja le a rabok szörnyű sorsát Paskó Kristóf, portai követ siralmas énekében.⁸⁰ Pár nap múlva (aup. 24—25.) Gidófalva és Sepsiszentgyörgy jutnak hasonló sorsra.⁸¹ Ne gondoljuk azonban, hogy mindenütt ilyen tragikusan végződik a védekezés! A Szépmezőtől félreeső falvak, Zabola, Páva, Kovászna stb. népe a zabolai templomerődből, a zágoniak, angyalosiak, málnásiak a természet által nyújtott védett helyekről (hegy, barlang, szoros stb.) vitézül visszaverik az ellenség támadásait. E harcokról mindenütt mondák, helynevek, emlékkövek tanúskodnak s hirdetik a székely leleményesség és hősiesség csodáit.²² Híd vég azonban, Nemes János ősi fészke „puszta falu hely“ lesz a dúlás után. Feltűnő, hogy Mikes Kelemen kísérlete óta reguláris sereg nem próbálja feltartóztatni a rabló tömeget. A derék Haller Gábor, volt jenői kapitány megpróbálkozik ugyan egy védő sereg szervezésé-

¹⁸ Székely Oklevéltár i. h. *Br. Orbán Balázs: Székelyföld leírása* VI. k. 396 l.

¹⁹ U. o. III. k. 32-34 l.

²⁰ A Nemes és régente híres Erdélyországának keserves és szomorú pusztításáról írt siralom MDCLXIII. 3-5 l.

²¹ *Köröspataki B. János* m.-csávási pap *Históriája* 1660, közli Szabó T. Attila Erd. Múzeum 1931. 143 l.

²² *Orbán B.* i. m. III. k. 145 l.

vel, de ezt a nemesség megriadása miatt nem sikerül összehozni. Petki István csíki főkapitány pedig hadával Háromszék felmentésére siet, de mivel későn érkezik, visszafordul Csíkba, hogy legalább azt védelmezze.²³

A 9 napi háromszéki pusztítás után (br. Orbán B.) a főszereg tovább folytatja útját az Olt völgyében. Előbb azonban egy kb. 7000 főnyi csapat Kőhalom-szék területét rabolja, pusztítja, Kacat, Darócot és Szent Pált felégetik, a marhákat elhajtják, de Kőhalom, Segesvár, Medgyes és Berethalom városait nem tudja megvenni.²⁴ Hasonlóképp megvédi magát győzelmesen (1000 pogány elesik!) Fogaras vára, ez az „erős körmű sas“, s a sereg kénytelen tovább vonulni védtelenebb helységek (Szakadat, Felek, Fenyőfáivá) feldúlására. A következő napokban (aug. 31—szept. 3.) a Szeben környéki virágzó falvakat, Szenterzsébetet, Vízaknát, Nagycsúrt és Sellenberket, majd Szerdahelyszék községeit gyújtogatja, rabolja ki az ellenség. A Nagyszebenben lévő magyar és szász lovasok itt is megpróbálják a harcot és a csatározásokban egyeseket elfognak, vagy levágnak. Végül látva a küzdelem kilátástalanságát, Theill Györgyöt küldik ki békekövetségbe az ellenséghez. Szept. 4-én aztán 12 szekér kenyér, 6 szekér bor, arany, ezüst ajándék és 25 ezer tallér váltságdíj kifizetése után a sereg elvonul. A város kapuja előtt ezalatt folyton tart a rabszolgvásár, a polgárok sietnek minél több foglyot kiváltani. Szept. 5-én reggel a vár falán álldogáló polgárok csodálkozva nézik az óriási tábor felkerekedését, megindulását. „Több mint 150 ezer emberből állott az, paripáknak, lovaknak és foglyoknak számtalan sokasága, kiket az ellenség magával vitt, növelték borzasztó és kibeszélhetetlen módon az ellenséges tömeg látványosságát, tekintélyét.“ E napon már Szászsebest is teljesen kifosztják és megérkeznek a lakatlan, védtelen fejedelmi székhely, Gyulafehérvár alá²⁵

Mielőtt az itteni dúlásról szólanánk, meg kell emlékeznünk még egy fájdalmas csapásról, mely Erdélyt e napokban sújtja. A tatár betöréssel egyidejűleg a nagyvezér Borosjenő elfoglalására indítja csapatait s az erősség, miután Rákóczi hiába biztatja segítségével, jelentéktelen ellenállás után (Szept. 2.) feladja. Rákóczi a könnyelmű, mulatozó várkapitánynak, Újlaki Lászlónak és három tisztjének Váradon haragiában fejét véteti.²⁶ Ezzel együtt a nyugati határszél magyar falvainak elfoglalására, kipusztítására is megnyílt a lehetőség. A Maros völgyében Szászváros — Isten oltalmából — megmenekül, de Alvincz és Borberek a „barbarus ebek“ siralmas prédájává lesznek.²⁷

Gyulafehérvár bevételét, feldúlását az összes krónikák kimerítő

²³ Székely Oklevéltár i. h. 218-219 l.

²⁴ U. o. Erdélyi országgyűlési Emlékek XI. k. 421. 1. *Kőröspataki* i. m. 31, 143 l.

²⁵ *Frank A.*: Tört. Tár. 1880 38-39. 1.

²⁶ *Eayedi István históriája*: Occasio suscepti stb. Erd. Tört. Adatok Kolozsvár, 1862. IV. k. 279. 1.

²⁷ *Kőröspataki* i. m. 40—41. sz. 144. 1,

részletességgel tárgyalják.²⁸ Mivel a védősereg alig néhány száz ember, itt is váltságdíjat ajánlanak fel az ellenségnek. De a tatár khánnak és vazallusainak kevés a pénz. Rohamot parancsolnak a vár ellen s annak védői a túlerő előtt elesnek vagy megszaladnak, így az ellenséges csapatok elborítják a várat és a belső várost. A védtelen lakókat legyilkolják, holttesteik kéve módra borítják be az utcákat. A toronyba menekülőket megölik, lehajigálják, a pompás fejedelmi palotát márványkő padozatával, szép olasz mentyezetével, faragott köveivel, tündöklő, vörös cserép fedélzetével összerombolják, a templomban levő zászlókat, síremlékeket, székeket széttörik, felgyújtják, a fejedelmi tetemeiket kirabolják, a napra kihányják. A tornyokat a bennük lévő nyolc szép haranggal elpusztítják. Áldozata lesz a pusztításnak a kollégium és az ott őrzött egyházi levéltár is. Az őrizettel megbízott tudós Pápai János befalaztatja ugyan magát a könyvtárba, de a pogányság felfedezi a rejtett ajtót, betöri s *az egyházi és állami okiratok felbecsülhetetlen értékű, évszázados gyűjteményét a könyvtár közepére hordva felgyújtja, megsemmisíti.* Pápaikat löhoz kötve, mezítláb magukkal hurcolják, korbácsolva egész Váradig, ott nyoma vész. Szalárdi szerint: „Vagy magában halt meg, vagy... a pogány úgylis levághatta, mert azután soha semmi híre nem hallathatott“. „A rettenetes égés és füst miatt — írja Enyedi — a várnak és egyéb középületeknek falai csak maguk állának fenn nagy kormosán, hogy ahol annak előtte fejedelmi muzsikáknak, dobnak, sípnek, trombitáknak harsogások vala, immár ott holmi vadaknak és baglyoknak kiáltásai hallattatnának.“ Paskó szerint: „Egyedül a város ál pusztán csak, mely szép mezőn helyeztetett“.

A dúló had innen tovább vonul Enyed felé. Szept. 9-én a moldvai vajda fia, illetve a sereg előcsapata érkezik, de őt a polgárok némi ajándékkal és hadisarccal tovább vonulásra bírják. A következő nap megjön a főszereg is ismert vezéreivel, akiket már nem lehet kielégíteni az összes arany- és ezüstnemű kiszolgáltatásával, sőt a tatár khán részére küldött három leány odaajándékozásával sem. Az ostrom itt is megkezdődik a kicsiny vár ellen, épp mint Gyulafehérvárt, de az elszánt védelemre felkészült, csak nemrég nemesített polgárok annyira „emberkédnek“ s olyan „keményen viselkednek“²⁸, hogy az ellenség kénytelen elvonulni. Az ég is segítségére siet a védőknek, óriási vihar zúg végig a Maros völgyén, a villám az ellenség táborát, sátrait többhelyt felgyújtja, úgyhogy az az egyik békekövet lefejezése és a város elpusztítása után abbahagyja a támadást.²⁹ Hat nap múlva Marosújvár kastélyát foglalják el, ahonnan 2000 rabot hurcolnak magukkal. Majd a Maros és az Aranyos völgyében levő falvakat, jeles udvarházakat, templomokat égetik, rabolják. Beteljesedik Torda végzete is:

²⁸ Különösen Szalárdi: 389—90. 1. Enyedi: 272—73. 1. Paskó:6-8. I.

²⁹ Szalárdi 391. 1. *Dipsei Szabó László* enyedi lakos feljegyzéseit ismerteti *Dr. Musnai László*: Aiud-Nagyenyed és ref. egnáza c. művében, Nagyenyed, 193ö. 31—32. 1. Paskó: 9—10. 1.

Által mené rajtad török s tatár hada,
Rakat házaidnak csak fala marada.

Végül a kies fekvésű Ajtón elpusztításával megnyílik az út Kolozsvár felé.³⁰

Mielőtt az itteni eseményekkel foglalkoznánk, lássuk a Székelyföld sorsát. Kőröspataki szerint:

Szép hír nevet szerzel magadnak Csík s Gyergyó,
Noha reád jöve az vipera kígyó,
De meggyőzöd ötet, mint erős bajjívó,
Mert helyen volt szíved, kezed, fegyvered jó.

Mint láttuk, Petki István sietve szervezi az itteni védelmet, nehogy ez a vidék is Háromszék sorsára jusson. Az is tény, hogy a terméketlen s hegyek, szorosok által kitűnően védett terület nem bírt vonzerővel a gyors és gazdag zsákmányra éhes ellenség előtt, így is kap Gyergyó ízelítőt a tatárjárásból. Egy Pintye nevű moldvai vezér alatt tatárok törnek be ide, de Szárhegy és Ditró népe — m. e. 250 — egy Gáborfi nevű deák vezetése alatt hősiesen megküzd velük. A legenda „Isten angyalainak“ segítségéről is megemlékezik, továbbá az asszonyok ügyes cselvetéséről, akik fazekait egy hegy tetején úgy rejtik el, hogy az ellenség azokat sisakos katonák fejének gondolja s nem meri támadni. A rétek pedig tele vannak szétszórt cserépdarabokkal, amikbe a lovak lábai beleszorulnak, megsebesednek, úgyhogy a székelyek könnyen elbánhatnak velük. A férfiak közt ott vitézkednek az asszonyok is, Apor Andrásné, Cserei Györgyné és főkép Puskás Kalári, aki a kezében levő nyárrsal 7 tatárt szúr le, majd hazamenve lebetegszik s egyszerre 3 gyermeknek ad életet. Az elesetteket a Szárhegytől nem messze levő Tatárhalom alá temetik.³¹

Amíg a főserег javarésze Kolozsvár felé halad, a másik rész megpróbálja a Maros mentén elérni a Székelyföldet. Természetesen a közbeeső védtelen falvak egy része megsemmisül. A szörnyű dúlás előtt pld. Marosdátos, Szentgyörgy és Kerelő ref. anyaegyházak magyar lakossággal. Ezután már csak leány vagy pusztá (desolata) egyházakká lesznek, sőt Szentgyörgynek teljesen nyoma vész. A menekülő lakosok a szomszédos falvak népességét gyarapítják.³² Az ellenség közeledésének hírére Marosvásárhely is lázasan készülődik. A Balavásár felől érkező vész hírekre aug. 29.-én „esmét futamodás lön“ s a polgárság vezérei: Nagy Szabó Ferenc, Nyíró Szabó Miklós és Nagy Csiszár János mint kapitányok sietve szervezik meg a vár védelmét.³³ Az ostromról kétféle tudósítás is maradt fenn. Enyedi István szerint a kastélyt a tatárok csakhamar

³⁰ U. o. Kőröspataki: 49—51. v. sz. 145. 1.

³¹ *Orbán B.* i. m. II. k. 115—116 l.

³² *Dr. Illyés Géza:* A küllői egyházmegye egyházainak javai. Ref. Szemle 1927, 731, 785 l. és *Sámuel Aladár;* Egy kép a múltból. Koszoru 91 sz. Budapest 2. 1.

³³ *Nagy Szabó Ferenc* memorialéja. Erd. Tört. Adatok I. 168, Székely oklevéltár VI. k. 216, 217 l.

meghágván, az oda szorult népet, közel 3000 embert mind rabságra hajtják. Köröspataki azonban, aki mezőcsávási pap lévén, hitelesebb tanú, ezt írja:

Békével maradál te Maros Vásárhely,
Rabságra vitelből üres lőn az a hely.

Minden ostrom nélkül tartatik meg a vár,
Nem mehetett oda sem török, sem tatár.
Idegen nép mián nem lőn ott semmi kár,
Maradj szép békével ezután is ámbár.³⁴

Tehát ha rabolt is az ellenség, ezt legfennebb a környéken s pusztán hagyott városban tette, de maga a nép, — épp mint a Básta hajdúinak dúlásakor, — részint a közeli erdőkben, részint a kitűnően megerősített várban megmaradt. Hiszen egy év múlva (1659 szept. 27) már fejedelemválasztó gyűlést tartanak ott a rendek, ami egy elpusztult városban aligha lett volna lehetséges. így — Isten csodás kegyelméből — a két Küküllő-, Nyárád- és Marosmenti székelység most minden nagyobb megpróbáltatás nélkül ment át a betörés borzalmain.

Kolozsvárhoz a tatársereg szept. 10.-től fogva mind nagyobb számban érkezik. A tanács az első szenátort, a híres Linczegh Jánost küldi ki a Torda mellett táborozó tatár khánhoz. A szilisztrai basa a Felek oldalán állapodik meg. A tatárok a következő napokban a monostori hóstátot égetik fel. Az alku, épp, mint a szász városoknál, itt is eredményesen végződik (szept. 17.) Óriási váltságdíj: 100 ezer tallér, ruha, arany és ezüstnemű, élelmiszer (kenyér, bor, méhser stb.) árán Kolozsvár megszabadul. Nemcsak a drága klenódiumok, hanem még az ékszerek, a ruhák ezüst és ékköves diszítékei is mind rámennek a váltságdíjra. A gazdag város emellett nemcsak magára gondol. Pénzzel s élelmiszerral sok rabot kivált a pogány kezéből, ami a krónikás verselőt is hálálkodásra indítja.³⁵

*

Mit tesz ezalatt Rákóczi? Szinte elképzelhetetlen, hogy ne keressen valami utat-módot szerencsétlen országa megmentésére.

Láttuk, hogy a nagysinki országgyűlésről békekövetség megy a nagyvezérhez. Még azelőtt pár héttel (aug. 3.) Gyulafehérvárról Rákóczihoz küldik Csulay püspök vezetése alatt a rendek követeket, kérve, hogy bár a „színes fejedelem választásba“ egyezzen bele. De ő nem is engedi, hogy erről tárgyaljanak. Hadakat gyűjt úgy itthon, mint Németországban, újra meg újra a császárhoz folyamodik segítségért, reménykedik, hogy a nagy vezért a szultán, ki ép ekkor szenved Velencétől vereséget, visszarendeli. Jenő eleste és Erdély pusztulása megrendíti, kétfelől való támadástól fél s ezért sietve megerősíti Váradot, sőt még a Tiszán túl levő, rakamazi sán-

³⁴ Erd. Tört. Adatok IV. 274 l. *Köröspataki*: 32, 33 v. sz. 143-144 l.

³⁵ *Jakab Elek*: Kolozsvár története, Budapest 1888 H. k. 665 s köv. l. *Köröspataki* 52—54 l. A pénzösszegre vonatkozólag eltérőek az adatok, de a 100.000 tallér az általánosan elfogadott tétel.

cok közé való visszavonulásra is gondol. Sajnos, a bécsi haditanács a császár és kancellár távollétében nem meri a törökkel való békét felbontani, csak jó szóval tartja a fejedelmet. A szerencsétlen Erdély számára így nincs más út a szabadulásra, mint a meghódolás, békealkudozás. Minthogy az egyik követ, Bánffy György Rákóczihoz pártol, helyébe maga Barcsai, a helytartó lép szept. 7-én a Maros völgyén át a Jenő alatt táborozó nagyvezér elé járulnak az ország nevében. Köprili azonban már szóba sem áll velük, hanem a budai basához utasítja őket. Ez hosszas és eredménytelen alkudozás után valósággal rákényszeríti a fejedelemséget Barcsaira, aki hallva a súlyos fenyegetéseket (a vezér porrátéteti a hazát s többé fejedelemség nem lesz, hanem pasaság), végre rászánja magát annak elfogadására. A feltételek így is hallatlanul súlyosak: évi 40.000 arany adó, 500 ezer tallér hadisarc s Jenőn kívül még Lúgos, Karánsebes és Deszni átadása (szept. 14.). Így Barcsai mint fejedelem jelölt tér vissza, országgyűlést hirdet, amely — Rákóczi minden tiltakozása ellenére — őt Segesváron okt. 7-én fejedelemmé választja azzal a kikötéssel, hogy ha Rákóczi kiengeszteli a portát, átengedi neki méltóságát.³⁶

A Rákóczival való kiegyezésből persze semmi sem lett. „Az Istennek neve áldassék — írja anyjának (szept. 27) — *keresztyén-ségünkért, nem pogányságunkért szenvedünk*. Az ebeknek világi dicsőségért kedvet nem töltöttük. Jobb lett volna halált szenvedni (t. i. Barcsainak), mintsem hazája romlására, keresztyénsége sérelmére néző dolgokra magát kötelezni... Elbúsultunk; jobb meghalunk böcsületünkre, hogy sem gyalázatosan élünk.³⁷ Ez időtől fogva előtte Barcsai és párthívei árulók, ő maga pedig még inkább, mint eddig a *nemzeti becsület és a keresztyénség hőse*. Ez a meggyőződése sodorja bele később a fejedelemség visszafoglalásába, a Barcsai elleni belháborúba, végül a török túlerővel szemben a hősi halálba.

Egyelőre azonban még a pusztítás tovább folyik. A törökkel való alkudozás egy jó hetet, az eredményről való értesítés, a hadak visszarendelése pedig néhány napot vesznek igénybe. Ez az idő éppen elég arra, hogy a tatár sereg Erdélynek még fennmaradt részét Várad környékével együtt elpusztítsa. Kolozsvártól fogva ismét két irányban folyik a hadak felvonulása. Egyik ág a Szamos, Kapus és Sebeskörös mentén vonul a Királyhágó sziklakapuja felé. Felégeti Szászfenest és Gyalut, földig lerombolja Bánffy Hunyadot.³⁸ A másik csapat Almás vára (Váralmás) irányában a Meszes hegyen át a Szilágyságba igyekeznek. Itt azonban a pompásan megerősített vár feltartóztatja őket. Látván, hogy ennek bevételével nehezen boldogulnak, cselhez folyamodnak. Szabad elvonulást kérnek a vár alatt közvetlenül elhaladó főúton. Mikor

³⁶ Erdélyi Országgyűlési Emlékek XI. k. 408-425. XII. k. 3, 4, 66-76.

1. A két R. Gy. családi lev. 552—63. 1.

³⁷ U. o. 566—67. 1.

³⁸ *Köröspataki*: 56—58. v. sz. 146. 1.

ilyenformán a vár alsó részéhez közel férköznek, azt hirtelen elfoglalják s a belső várban levőket megadásra szólítják fel. Ezek, bár még védekezhetek volna, „föltökben nagy könnyen hívén“, a pogányságot a várba bebocsátják. Ez pedig őket rabul ejti, az ott levő élelmiszert felprédálja és a várat felgyújtja. *Ekkor megy végbe Almás vidéke virágzó magyar falvainak siralmas pusztulása.* A lakosságra valósággal hajtóvadászatot rendeznek, „hogy az imittamott elrejtett szegénységben alig maradhatna csak mi is miatok.“ A krónikairó szerint

Együtt veszel véle te is Kalotaszegh,
Kiben az ifjúság volt mint virág seregh;
Belölled el vit nép mostan csak keseregh,
Kiknek étek itok az keserű méregh.

A Meszes alján, pompás erődített helyen Rákóczi egyik vezére, Szuhai Mátyás áll őrt néhány ezer emberrel, de „addig cunctálódék, míg a pogányság szemek láttára békével elméne“. Szalárdi nem győzi eléggé ostorozni úgy ennek, mint a többi csapatvezérnek gyávaságát. Beteltek szerinte a Mózes Ili. K. 26 r. 16 és 36 versei: „És azt cselekszem tiveletek, hogy a félelem elfoglaljon ... annyira, hogy a fa levelének zördülése előtt fusson, mint a szablya előtt és elhulljanak, ha senki nem kergeti is őket.*⁴⁰ Ugyanekkor az egész Szilágyság, Tasnád, Szilágysomlyó, Sarkad, Székelyhíd, a Berettyó és az Ér melléke égettetnek fel Nagykároly, ahonnan a fejedelem elszalad, szintén a lángok martaléka lesz. „Egész Magyarországot akarná az eb elnyelni, Váradot megszállani, kire Isten ne segítse“ — írja tehetetlen fájdalommal a fejedelem anyjának, Lórántffy Zsuzsannának.⁴¹

Csak Várad ostrománál lobog fel megegyeszer az ősi vitézség tüze a régi, tiszta fénnel. Itt támad egy új Dobó István, Gaudi András tűzérkapitány személyében, aki még a 30 éves háborúban is az öreg fejedelem jobbkeze volt. Elszántságával, ügyes taktikájával, mindentüvé hordozható két mozsár ágyújával, lovas kitámadásaival annyira visszaszorítja az ellenséget, hogy az a külvárosok szélső utcáin kívül semmiben sem tehet kárt. S míg a fejedelem serege elnézi, hogy a tatár csapatok már Bihar megye nyugati szélét, sőt Konyárt és Derecskét is gyújtogassák, addig ő hősie erőfeszítéssel megvédi még egyelőre Váradot a pusztulástól.⁴² Szept. 20-án a tatársereg elvonul a vár alól. Az időközben létrejött megegyezés és az ázsiai lázadások hírére az egész sereg megkezdí az országból való kivonulást. Az óriási zsákmányt és a rabok nagy sokaságát természetesen magukkal viszik. Enyedi, a nagybányai jegyző 100 ezer, Paskó pedig 85 ezer rabról tesz említést. Köztük van az ország túsza ként Lutsch János, szász király-

³⁹ Szalárdi: 393-395. 1.

⁴⁰ U. o. 395-398.

⁴¹ Szalárdi u. o. A két R. Gy. családi levelezése. 500—63. 1.

⁴² Szalárdi 401-405. 1.

bíró is, akit Köprili fővezér Konstantinápolyba visz és ott is éri utól a halál.⁴³

*

Rákóczy életében még kétszer zúdult végig a török-tatár had a szerencsétlen Erdélyen. Először akkor, midőn az 1659 szept. 24—27 iki marosvásárhelyi orsz.-gyűlésen újra fejedelemmé választja magát s Szejdi Ahmed budai basa a Vaskapuhoz küldött seregét a hunyadmegyei Zajkány és Várhely között szétveri (nov. 22.), menekülő, főként román felkelő jobbagyokból álló katonáit egész a Torda melletti Keresztesmezőig üldözi. Majd pedig akkor, midőn 1660 tavaszán még egy utolsó, döntő mérkőzés történik a fejedelem és Szejdi közt — a fenesi síkon (május 22.). Mindkét betörés néhány hét alatt lezajlik és eltekintve a hajdú városok, Kába, Szoboszló, Pocsaj, a Székelyhíd melletti faluk, Kereki, Bihar és Csatár felégetésétől, már feldúlt, kirabolt vidékeket érint és csak betetőzi az első pusztulás borzalmait. Kemény János rövid, dicstelen vállalkozása alatt 1661 nyarán (jún. 28—október 14.) a nagyvezér megbízásából Ali szerdár hadai özönlik el Erdélynek még addig háborítatlan részeit: Szolnok-Doboka megyétől fel egész Huszt váráig és a Székelyföld erdős, bérces zeg-zúgjait. Ez utóbbi hadjárat nem kíméli még a Csíki medence eldugott falvait sem s többezer foglyot hurcol el a lakosok közül. A hajdú vármegyék közül Szatmár és Szabolcs megmenekülnek, mert Várad hős védői, m. ö. 850 ember, 1660 júl. 13—aug. 27-ig, hősies védelemmel egy ideig feltartóztatják a tengernyi török sereget. De a vár eleste maga után vonja Kővár, Dés, Szamosújvár és Kolozsvár vidékének megszállását is, ami néhány év alatt végzetesen meggyérül itt is az ősi magyar lakosságot. A német csapatok, akik végre Montecuccoli és Souches tábornokok vezetése alatt megmozdulnak, ez alatt Kolozsvárt, Tokajon és Szatmáron nyugodtan nézik Erdély siralmas pusztulását, nem mernek beleavatkozni a bosszúló hadjáratok és újabb felkelések által szított küzdelmekbe.⁴⁴ Paskó Kristóf fájó szívvel írja siralmas krónikája végén:

A Tisza partjáig Szakmar s Nagy bányáig Nagyváradhoz meghódolt,
Egész Kolozsvárig és Szamosújvárig nyilván Törökhöz állott,
Ilyének váráig és a Vaskapuig a hódolás behatolt.

*

A magyarság életében vannak olyan végzetes idők, amikor az ősi bűnök: a határt nem ismerő virtuskodás, a könnyelmű fatalizmus s a vereség utáni tanácstalan kapkodás, végül a teljes elernyedés lesznek úrrá a lelkek felett. Augsburgtól a világháborút követő összeomlásig végig kísérhetjük ezeket a sorsdöntő eseményeket s a történetírás kiszolgáltathatja ilyenkor a megfelelő ítéleteket a szereplő személyiségek, az egyes társadalmi osztályok vagy az egész nemzet számára. Rákóczi eltévelyedéseire már eddig is többször rámutattunk. Most még csak annyit mondhatunk, hogy

⁴³ Erd. Tört. Adatok IV. k. 276—277. 1. Paskó i. m. 13. 1.

⁴⁴ Szalárdi 490—635. 1. Acsády i. m. 90—113. 1.

szinte rabja ő annak a keresztyén-nemzeti ideológiának, ami Fráter Györgytől fogva olyan nagy elméket, mint Báthori Istvánt, Bocskayt és Zrínyit, a költőt mindegyre büvkörébe vont. De amíg ezek reálpolitikai érzékkel vagy nagy hadvezéri számvetéssel mérsékelték lelkesedésüket, addig a tragikus sorsú fejedelem lelkén ez egész haláláig végzetesen uralkodik. Két forrása van ennek, ami állandóan táplálja a legválságosabb időkben is: *rendkívüli népszerűsége és istenben vetett hite*. Az alkudozásra kész vármegyei magyarsággal és százokkal szemben a két katonanép: a hajdúság és a székelység rajong érte s ez a szeretet, aminek kétségkívül történeti és gazdasági alapjai is vannak, még Kemény János alakját is körülragyogja. *Sót a románok egy része is hűségesen kitart mellette*. Sikerül neki pld. Çerban Constantin utódját Mihnea vajdát is megnyernie a török elleni küzdelem koncepciójának (1659). Megható, hogy a három Erdélybe menekült vajda milyen hűségesen kitart mellette, hiszen tőle várják országuk felszabadítását az elviselhetetlen török uralom alól. Még a fejedelem halála után sem térnek haza, hogy a török vazallusai legyenek. A Bihar és Kőrös vidéki román jobbágyok pedig 1659 őszén seregestől sietnek Rákóczi zászlói alá, nemcsak azért, meri ő fel akarja szabadítani őket a jobbágytság alól,⁴⁵ hanem a keresztyén szolidaritáshoz való ösztön-szerű ragaszkodásból is. E nagy szeretet mellett a fejedelem lelke — egész a könnyelműségig — tele van Isten csodás gondviselésébe vetett hittel. A fenesi csata előtt egy héttel, mikor már ügye teljesen lehanyaglóban van, így vigasztalja híveit: „Nem sokaság, Isten ver hadat s mi Istenben bízunk.”⁴⁶ A hitnek ezt a fokát már a teológia istenkísértésnek minősíti s mint a halálveszedelemmel való játszást nem tudja helyeselni. S mégis sokszor minket is megejt ez a varázslatos egyéniség, aki egész a hősi halál paroxizmusáig levonja hitének, meggyőződésének következményeit. Vele szemben az alkudozó, de kétségtelenül nemes, önzetlen lelkű Barcsai inkább a passzív keresztyén erényeknek (békeszeretet, alázatosság, önfeláldozás stb.) a megtestesítője.

Annyi azonban bizonyos, hogy a Rákóczi nagystílű politikájára, a török hatalom megtörésére még nem volt megérve az idő. Így az idők jeleinek fel nem ismerése maga után vonja Erdély pusztulását is. A felmérhetetlen anyagi és kulturális romlás mellett itt minket főként a magyarság pusztulása érdekel. Gróf Bethlen Imrének általánosan elfogadott számítása szerint⁴⁷ e szörnyű évek alatt a háború, pestis és fogság következtében 250.000 leieknél több lakos vész el, főképpen a magyarlakta vármegyék területéről. Csak egy pillantás jelenlegi néprajzi elhelyezkedésünkre s meglátjuk, hogy milyen eltolódások állottak elő e tekintetben a XVII. század második felében.⁴⁸ A Maros középső vidéke, a Szamos,

⁴⁵ Szalárdi 467-75. I,

⁴⁶ Hadtört. közlemények 1894. 56. 1.

⁴⁷ II. Rákóczi György ideje. Nagyenyed, 1829. 135. 1.

⁴⁸ *Szekfü Gy.* i. m. 93-94. 1.

Almás, Körös, Berettyó, Ér melléke ekkor vesztik el sok magyar községüket, ref. és r. kat. anyaegyházaikat, sőt Borosjenő elfoglalása következtében megkezdődik egy egész egyházmegye, a *zarándi* pusztulása, amely aztán 1702-ben befejezést is nyer.⁴⁹ Akik pedig megmaradtak, egész napjainkig nem tudták kiheverni elnéptelenedésüket.

Végül nem tagadhatjuk, hogy ez ítéletidőknek voltak felemelő mozzanatai, eseményei is. Erdély népeit, kik a jólét és béke napjaiban sokszor vizálykodnak, most sokszor csodás módon összeforrasztja a közös sors súlyos keresztje. A szászok kiváltják a székely rabokat, a románok egy táborban küzdenek a magyarsággal s az egyes nemzetek követői közös buzgósággal keresik a szabadulás, a régen áhított békesség útját. Vallási téren pedig a komoly bűnbánat, az Istenhez térés áldott hangulata ömlik el a lelkekben. Kolozsváron pld. 1658 szept. 23-án elrendeli a városi tanács, hogy bűnbánati- és ünnepnapokon két prédikáció, két könyörgés és böjt legyen, „melyet minden vallásúak tartsanak meg“, hogy ilyenkor vásár, borarulás, mulatozás szüneteljen. Szigorú büntetés fenýíti a káromkodókat, cifrálkodókat stb.⁵⁰ Megható olvasni a sok egykorú krónikából a bűnbánat, az Istenben való egyetlen reménység megnyilvánulásait. Paskó szerint a pusztulás Isten bölcs ítéletéből, nagy haragjából történik, egy ismeretlen énekszerző pedig Kolozsvár szabadulását Isten dicsőségének, hatalmának tulajdonítja, kinek célja az, hogy gyermekeit magához kapcsolja, ne engedje eltévelyegni.⁶¹ Az illyefalvi névtelen pedig így végzi históriáját:

Kérjük Istent mint Atyánkot, Szánjon megnyomorodtakot,
Nézze Krisztus főpapunkot, Bűn oldozónkat.

Térítsen minket ő hozzá Isten főlelkével jóra,
Oktasson akarattyára, Szent országára.
Támadjon fel mi mellettünk, Vegye fel nyomorult igyunk,
A pogány népeket értünk, Rontsa el kérjük.

Ezt az egyszerű, szívből jövő imádságot ma is ajkára veheti minden buzgó lélek, aki a középeurópai keresztyénség sorsát lelken hordozza s annak vedel mezéséért, erősítéséért fáradozik.

⁴⁹ *Rác Károly*: A zarándi egyházmegye története. Arad, 1880. 84—86.

⁵⁰ *Jakab Elek* i. m. 666—67. 1.

⁵¹ Erd. Múzeum i. h. 153—154. 1.

A legszomorúbb korszak egyházunk történetében.

Sokat gondolkoztam azon, hogy egyházunk történetének melyik korszakát mutassam be a fenti cím alatt. Melyik korszak az, amely megpróbáltatásaival és megrázó tanulságaival a legtöbb vigasztalást nyújtja jelenlegi helyzetünkben? Vannak egyházunk múltjában sötét, szomorú idők, mint pl. Básta uralma, vagy az 1658—1661-ig tartó török-tatár pusztítás, mikor nemcsak a magyarság, hanem egyházi életünk is súlyos válságon megy át. A helyzet azonban nemsokára kitisztul. Buzgó ref. fejedelmek és törhetetlen hülű egyházi vezetők ismét összeszedik a szétszórt csontokat s a külső romlást ismét a megújulás korszaka követi. De vannak aztán olyan évtizedek, mikor a hanyatlás hosszú időn át tart s úgy a nemzeti, mint az egyházi élet pótolhatatlan veszteségeket szenved. Ilyen a Habsburgok uralma Erdélyben a XVIII. század folyamán. E kornak egyik jellegzetes szakaszát, a III. Károly uralmát látom a legsötétebbnek,¹ mert benne az erdélyi protestantizmus folyton gyöngül s a politikai, gazdasági és társadalmi események megpróbáltatásai alatt belső erői is sok tekintetben veszendőbe mennek.

III. Károly a Habsburg-ház utolsó férfi sarja 1711—40-ig uralkodik. Kormányzása világpolitikai szempontból is igen fontos. Alatta végleg befejeződik a spanyol örökösödési háború. Ausztria és Franciaország ebben leszorulnak a küzdőtérrel s Anglia és Németalföld győzelmei, ügyes diplomatai megmentik a Pireneusi félsziget önállóságát. Az 1714-i rastatti béke Ausztriát Belgiumnak és egyes olasz tartományoknak birtokával kárpótolja. Természete-

¹ A korszak politikai és egyházi életének *általános* kereteit, legfőbb eseményeit a következő művek alapján rajzolom meg: *Szekfü Gyula*: Magyar történet a tizenharmadik században. Magyar Történet VI. k. *Fr. Teutsch*: Kirche und Schule der sieb. Sachsen 2 Aufl. Hermannstadt, 1923. *Cseri Mihály*: Históriaja. Újabb nemzeti könyvtár Pest, 1852. *Dr. Szádeczky Lajos*: A székely nemzet története és alkotmánya Bpest, 1927. *Jancsó Benedek*: A román nemzetiségi törekvések története és jelenlegi állapota Bpest, 1896. *Bod Péter*: Szimriai Szent Polikárpus 1766. *Kovács Sándor*: Az állam és protestantizmus III. Károly alatt Theol. Szaklap 1906. *Pokoly József*: Az erdélyi ref. egyház története Bpest, 1904 stb.

sen a német császárság még nem vitás s ha Károly itteni uralma a fejedelmek nagyratörése s a francia befolyás miatt nem is zavartalan, senkinek sem jut eszébe, mint később Mária Terézia alatt, hogy ellene haddal támadjon. A török a karlovici béke óta még mindig ott terpeszkedik a Bánságban, de a lángeszű Savoyai Jenő 1716—19-ig kiveri innen s a szultán kénytelen a Bánság mellett Boszniát és Szerbia meg Munténia meghódított területeit is átengedni Károlynak. Az utóbbi tartományok egy újabb háborúban (1736—39) ismét elvesznek, de a régi Magyarország területe ekkor is hiánytalanul megmarad.

A magyar politikai élet az 1711-i szatmári békével szintén nyugvópontra jut. Az a hősies erőfeszítés, amely Rákóczi Ferenc alatt mozgósítja Magyarországot, Erdélyt, sőt a szerbek és szászok kivételével az összes nemzetiségeket is a régi, független politikai élet visszaállítására, összeomlik. A háború tragikuma az, hogy Erdélyben 1707 őszén, Magyarországon pedig az 1708-i trencsényi csatában már eldőlt a felkelés sorsa s mégis tovább tart. Ami ezután történik, az már csak kétségbeesett guerilla harc vagy felelőtlen elemek garázdálkodása kuruc jelszavak alatt. Az 1710-i vesztett csaták (Romhány, Vadkert) már csak a kikerülhetetlen végzetet pecsételik meg. III. Károly a szatmári békében mindent megígér, csak hogy a magyar kérdést likvidálja s szabad kezet kapjon nyugati, nagyhatalmi politikájának folytatására. Ezért kormányzása, eltekintve a két török háborútól, számunkra viszonylagos békét jelent. Ez a békekorszak azonban belpolitikai tekintetben annál mozgalmasabb események színhelye. Mindenekelőtt jellemző az a *nemzetiségi átalakulás*, amelyen Magyarország és Erdély ekkor keresztül megy. 1715 körül Magyarországnak csak 1,700.000, Erdélynek pedig 800000 lakosa. Vannak olyan területek, amelyek szinte lakatlanok. Békésben 2000, s az egész Bánságban 25.000 ember él. A kormány megkezdi az elnéptelenedett vármegyék betelepítését. Délen már 1690 óta folyton erősödik a szerb bevándorlásfs egyházi életük most megkapja az autonómiát, ami egyúttal a politikainak is hatalmas támasza. Az Alföldre br. Haruckem tótokat, a Károlyi grófok pedig német katolikusokat telepítenek. Magyarország déli és kelési részén a románság nyomul előtérbe. A Bánságba Munténiából mind újabb rajok jönnek, Biharmegyében benépesítik a belényesi, szalontai, papmezői és élesdi járásokat. Szatmárban az Avas mentén leereszkednek a pusztá magyar falvakba s egészen megváltoztatják a vidék képét. Erdélyben ez az eltolódás már a XVII. század végén végbemegy, midőn az itteni magyarság leolvad a lakosság egyharmadára, a románság pedig a legszámosabb népelem lesz. Ez a nép a XVIII. század folyamán 250.000-ről 787.000-re szaporodik, ami a politikai és egyházi viszonyokra messzemenő hatással van. Az önérzetes Klein Innocentais gör. kat. püspök kezdi követelni az egész román nemzet jogait, a gör. kel. egyházban pedig buzgó szerzetesek (Visarion,

Sofronius) ébreszgetik az öntudatot s indítják meg az egyház-szervezés munkáját.

A nemzetiségi viszonyok mellett a magyar politikai és gazdasági viszonyok is átalakulóban vannak. Látszólag minden alkotmányos rend helyre áll. Magyarországon van ismét nádor, Erdélyben pedig 1713 óta gubernátor, a róm. kat. Kornis Zsigmond. Ott is, itt is országgyűlések tartatnak, ahol rendi, nemzeti és vallási sérelmeket beszélnek meg s ezek orvoslásáról intézkednek. Működnek a közigazgatási és pénzügyi szervek is (helytartótanács, gubernium, udvari kancellária, pénzügyi kamara, kincstartói hivatal), de ezek a nyugateurópai helyzet kitisztulása (1715) után *az abszolútizmusra törekvő királyi hatalom engedelmes eszközei*. A panaszok felterjesztettek ugyan, de azokat a király vagy az állandó közös hadsereg parancsnokai tetszésük szerint intézik el.

A gazdasági helyzet is vigasztalan. Maradjunk itt csak a minket közvetlenül érdeklő erdélyi viszonyoknál. A Rákóczi-féle felkelés alatt a kuruc seregek dúlják, fosztogatják a népet. A szász püspöknek, Hermann Lukácsnak Berethalomban még a csizmáját is lehúzzák a lábáról Cserei Mihálynak s a többi kormány-hű főúrnak udvarházait kíméletlenül felprédálják. Másfelől Rabutin generális gyötri a népet nagy adóval, természetbeli járandósággal (porció) s ha ezeket nem szolgáltatja be, kíméletlenül exekválhatja. A szegény székelység marháit kénytelen elkótya-vetyélni, hogy a porciót megadhassa. A háború utolsó éveiben pestis és marhavész dühöng. Az első Cserei szerint 100.000 emberrel ritkítja meg Erdély lakosságát, főként a magyarokat, a második a gazdasági élet nélkülözhetetlen eszközét pusztítja el. Amikor Rabutin távozása után Steinwille lesz a katonai parancsnok (1710), ő itt már egy demoralizált s az anyagi és lelki romlás szélére jutott népet talál, akinek alig van ellenálló ereje az önkényes intézkedésekkel szemben. Bekövetkezik tehát itt is *az alkotmányos formába burkolt abszolútizmus*.

Ennek első "és legfontosabb feladata a róm. kat. egyház uralkodóvá tétele. Találóan mondja Teutsch, hogy ez mindig elnyomottnak tekinti magát ott, ahol nem uralkodik.² Első sorban a jezsuiták és ferencrendi szerzetesek özönlik el a prot. városokat s kezdik meg agitációs munkájukat. Gyulafehérváron megjelenik az új róm. kat. püspök, Mártonffy György (1713), aki nemcsak egyszerű egyházkormányzó, hanem az ország első főrendje is. Megkapja a régi fehérvári uradalmat és ezzel az innenjárom. egyházi járandóságok megszűnnek. A gör. kat. püspököt, Pataki Jánost Fogarasra helyezteti át. Utódai, Sorger és Bajthai már hivatalból tagjai a guberniumnak és így sok sérelmes intézkedés sugalmazol. Mivel a Leopoldi Diploma szerint a gubernium és a főbb hivatalnokok a négy vallás és három nemzet tagjaiból arányosan válasz-

² i. m. 119 l.

tandók, ennek a rendtartásnak a felforgatására törekszenek.³ Szerencsére a reformátusokban van eleji, éberség e terv megghiúsítására. Egyenesen Savoyai Jenőhöz fordulnak sérelmükkel s ez akadályozza meg az utolsó percben az alkotmánysértést.

Amit azonban a katolicizmus politikai téren nem tud kivívni, eléri a közigazgatási és katonai erő útján. Megkezdődik nemcsak Magyarországon, de nálunk is a vallási elnyomás, a templomok, parókiák, kollégiumok, egyházi földek, javadalmak elvétele, a papok és professzorok üldözése, a hívek zaklatása, tolakodó térítgetése, kat. szertartásokra kényszerítése. Az újabb magyar történetírás ezekben a jelenségekben a nyugati barokk szellem előretörését látja, amely a vallási és nemzeti érzés hőseit, a történelmi múltat dicsőíti s a jezsuiták buzgólkodásában e két jellemvonás magasabb egységét keresi.⁴ Tagadhatatlan, hogy ezt egyeseknél fel is találjuk, de az is tény, hogy éppen a róm. kat. egyház túlzásai miatt a nemzeti és vallási érzés ekkor éles ellentétbe kerülnek egymással. Igazi összhang a kettő között csak az erdélyi prot. nemességénél található, amelynek legkiválóbb képviselői még mindig a reformátori hit bibliás világában élnek s minden lojalitásuk mellett is nemzeti érdekből védik az alkotmányt, a régi törvényeket.

A rendi gondolkodás e sajtóságos protestáns alakja, amely a magyar országgyűléseken elszánt harcot vív az evangélikus státus elnevezése mellett s a dekretális eskü ellen, megteremti nálunk a *főkonzisztóriumot*. Ez az országos kormányzás és a ref. egyházigazgatás békés összhangbahozásán fáradozik. Még a Rákóczi-féle felkelés alatt 1709-ben megtartják a Szebenbe szorult ref. főrendek és papok ennek alakuló gyűlését, az 1713 i. nagyenyedi gyűlésen pedig már a szervezetét is körvonalozzák. Eddigi egyháztörténetírásunk túlsókat foglalkozott ennek a főként világi tagokból álló főhatóságnak a zsinattal folytatott hatalmi versengésével. Kétségtelen, hogy erre is találunk elég példát, de én úgy látom, hogy *mind kit hatóság tevékenységénél mégis az Anyaszentegyház érdeke volt a főszempont*. Ezért kölcsönösen respektálják egymást s szinte versenyeznek a másik hatóság közérdekű munkásságának megkönynyítésében. A főkonzisztórium pl. mindegyre felhívja előterjesztéseiben (propositiones) a zsinat figyelmét a papság, egyházak és iskolák hiányaira, eltévelyedéseire s ez szerény válaszában (modesta responsio) a legtöbbször készségesen igyekszik orvosolni azokat. 1729 jun. 12-én a főkonzisztórium a való perek szabályszerű lefolytatása, az esketések rendes végrehajtása, a papok megfegyelmezése és elbocsátása, sőt még az énekes könyv reformja tárgyában is megkeresi az etédi zsinatot, melyre ez e hó 27-én adott válaszában kész engedelmeskedni, amennyiben a kánonokkal ez előterjesztések megegyeznek s egyúttal figyelmezteti a másik testü-

³ Érdekes világol vet a r. katolikusok, sőt a szászok elsőbbségi ftörekvéseire is egy bécsi udvari tanácsos (kb. Szentkereszt A.) levele a ref. főkurátorokhoz 1713 körül. Wesselényi levéltár. Erdélyi Múzeum.

⁴ Szeffü i. m. 82 s köv. 1.

letet is a határozatok végrehajtásában való segédkezésre.⁵ Az 1711-i küüllővári zsinat pedig megtiltja a papoknak, hogy a püspök és a generális zsinat szomorúságával... inmediate a méltóságos urakat s a supremum consistoriumot keressék s buzdítsák dolgok orvoslására, amelyből... eddig is sok inconvenientiák keletkeztek.³ Soós Ferenc püspök 1718-ban egy memorandumot nyújt be a főkonzisztóriumnak a kollégiumok ügyében, aminek sok pontját alaposan fontolóra veszik és megvalósítják. „Van valami meghatározható abban az aprólékos gondosságban, ahogy a főkonzisztórium az egyes ügyeket előkelő világi tagjaival mint „tartozó kötelességeket“ elintézteti.⁶ A kiszállás és sokszor hónapokig, évekig tartó munka katonai pontossággal s ami fő, napi díj nélkül történik. Számbaveszik a kollégiumok alapjait, rendet teremtenek a professzorok és ifjúság között felmerülő viszályokban, lépéseket tesznek a vallási sérelmek orvoslására, ha kell, egész a bécsi udvarig, sürgetik a megtagadott állami javadalmak folyósítását s intézkednek a külföldi stipendiumok létesítése s az ezekre való felvétel tárgyában. Kétségtelen, hogy a generális zsinat, ez a jámbor papi testület távolról sem rendelkezett annyi tekintéllyel és hatalommal, mint a főként világi kormányférfiakból álló főkonzisztórium. Ennek védekező és intézkedő munkája nemcsak a kard, hanem a vakolónakánál szerepe is volt egyházunk életében.

Maga a papi kar végtelen nehéz helyzetben van. Az eszterdőkön keresztül folyó háború, a jogbizonytalanság a kultúra természetyszerű hanyatlását és az egyházi élet elsekélyesedését vonja maga után. Püspökeink — 29 év alatt 6! — alig pár évi kormányzás után elhalnak; egyik gutaütött (Veszprémi István 1691—1713), a másik öreg, elaggott ember (Kolozsvári István 1713—17), a harmadik Vásárhelyi István (1720-28) főként bátor, szókimondásáról híres, a negyedik, Szigeti Gyula István m. ö. három évig (1737—40) püspök, abból is egy évet fogságban tölt el. Talán az említett Soós Ferenc (1717—20) és különösen Bonyhai Simon Görög (1728—37) alakjai a legerőteljesebbek. Utóbbi kilenc évi püspöksége alatt sokat munkálkodik az egyház anyagi és szellemi megerősítésén, felveszi Svájctól kezdve egészen Angliáig a kapcsolatokat külföldi hittestvéreinkkel, hősiességgel tartóztatja föl a felvilágosodásnak beáramlását egyházi életünkbe.⁹ A zsinatok még mindig a nagyobb gyülekezetekben felváltva tartatnak s végzéseik az egyházi javadalmak biztosításával, házassági ügyekkel, a liturgia és egyházfegyelem, valamint a papválasztások ügyeivel foglalkoznak. Tiltakoznak pl. az ellen, hogy egyes gyülekezetek a

⁵ Copia propositionis Supr. Curatorum etc. per Mich. Szatmári. A Teol. Fakultás levéltárában.

⁶ Liber Ecclesiarum Districtus Desiensis. U. o.

⁷ Teljes másolata Pokoly József gyűjteményében: Extractum Protocolli Supremi Consistorii Reformati. Ab Anno 1709—1735. U. o. 57—63 l.

⁸ 1. Egyháztört. Adattár, szerk. N. G. Kolozsvár 1933. 17, 83 l.

⁹ Leveli közül a 8 levelezetesebb a Teol. Fakultás levéltárában.

papságra tanulatlan oskola mestereket alkalmazzanak, vagy pedig, hogy a professzorok a patrónusok kérésére egyes ifjakat az esperes tudta nélkül papoknak bocsássanak ki (Eted 1729).¹⁰ Ez az intézkedés mutatja, hogy bizony megapadt a képzett lelkipásztorok száma s a lelkészi állások betöltése körül sok rendetlenség mutatkozik. Az egyházmegyei közigazgatás minden akadály nélkül folyik. Évenként megtörténik braccium jelenlétében a vizitáció, ahol az esperes vagy a főjegyző (prosenior) nemcsak közigazgatási és vagyoni, hanem fegyelmi ügyeket is intéz.

Mégis az egyházi életnek e látszólagos rendes menete mellett súlyos megpróbáltatások látogatják gyülekezeteinket, papjainkat, híveinket, kollégiumainkat. Ez utóbbiak történetével itt most nem foglalkozhatom, csak annyit jegyzek meg, hogy az enyedit 1714-ben a Pápai Páriz Ferenc által kért angol segítséggel anyagilag talpraállítják,¹¹ a kolozsvárit ugyanekkor a főkonvizstórium által kiküldött Teleki Pál újra építteti.¹² Az elűzött gyulafehérvári iskola Marosvásárhelyt talál menedéket, a szászvárosi és udvarhelyi algimnáziumok pedig sok nehézség közt is folytatják áldott munkájukat. Az elemi iskolák zaklatására senki sem gondol. Sőt maga az egyház sem tudott e korban sokat törődni velők.

Annál hevesebben folyik a harc a hitélet terén. Nézzük rendre e megpróbáltatásokat.

*

1. A *papi fizetések kiszolgáltatását* minden oldalról nehézségek kísérik, úgy hogy alig képesek a lelkipásztorok magukat és családjukat fenntartani. Maga a nép is nehezen tud fizetni. A katonai megszállás óta óriási teher a hadsereg eltartása és élelmezése. 1714-ben például a székelység fizet 50.000 forintot, 2500 véka búzát, 2000 véka zabot és kb. 1000 font szénát. Kezdetben, 1700 körül az egész erdélyi adónak csak tizedrészét követelik tőlük, de 1730-ban már egyhatod részét, 100.000 forintot. Hiába hivatkoznak arra, hogy nincsen boruk, búzájuk, marhájuk, mint a többi nemzeteknek, mégis rajtuk hagyják a nagy összeget. A családi élet is itt más, mint a jobbágyoknál. Ha gyermekeik megházasodnak, külön lakóházba mennek s így egy családi birtok rövid idő alatt három-négy adófizetőt ad. Mindegyre felhangzik a népszámlálás és az adókataszter készítésének sürgetése. Az elemi csapások sűrűn látogatják népünket. 1717 pünkösdjétől 1718 szeptemberig nincs eső. Emiatt szörnyű éhínség van országszerte. »Fát, szalmát, rügyet, makkot, dögöt rág vala a szegénység.« Egy köből búza ára 20 forintra emelkedik. Kitér a pestis, amely 1719-ig tizedeli a lakosságot. Csíkban és Háromszékben a

¹⁰ Liber Eccl. Distr. Desiensis.

¹¹ Fia, ifj. Pápai P. Ferenc füzesi pap hosszú levélben számol be az „az angol pénz“ keletkezéséről és sorsáról egyik főkurátornak írt levelében 1735 jan. 29-én. Teol. Fakultás levéltára.

¹² Dr. Török István: A kolozsvári ev. ref. kollégium története Kolozsvár, 1905 II. k. 50 s köv. 1.

falvak lakosságának fele a papokkal együtt elpusztul. Hiszen a kezdetleges óvintézkedések: imádság, elkülönítés, ágynemű, ruha elégetése, gyülekezések betiltása, sürgős temetés stb. nem sokat használnak. E szörnyű napokban még a háromszéki székelység 9 német s 15 havasalföldi és moldvai kompánia eltartásáról is kell, hogy gondoskodjék! Megkezdődik ismét a nép kivándorlása Moldvába és a Bánságba. A határt emiatt katonaság őrzi.¹³ Ilyen körülmények között nehéz az egyházi tartozások fizetése. Az 1709-i főkonzisztórium megbotránkozva értesül arról, hogy a gyülekezetek papjaikat minden igaz ok nélkül kitudják, hányják, vetik, ha ezek a bért le nem engedik, vagy a halott felett ingyen nem prédikálnak. „Sok helyeken annyira szállott a papok béri, hogy nem subsistálhatnak véle, kész kételen érdemes emberek ekére és rabotás munkára kell kezeket vetni.“ Ezért szigorúan meghagyják a papi fizetés pontos számbavételét, a papvitelkor vagy marasztaláskor történő visszaélések megszüntetését. Halott felett pedig ajándékon prédikálni senki ne merészeljen!¹⁴ Az 1713-i rendelet III.—VI. pontjai az egyházmegyei és kollégiumi kurátoroknak meghagyják, hogy az egyes beneficiumokat, dézszakvartákat, legátumokat és adósságokat mindenütt szorgalmasan kutassák fel és állítsák helyre.¹⁵ Ilyen formán sok helyen napfényre kerülnek a veszni induló egyházi járandóságok. Ha kellett, a főkonzisztórium irgalmasságot parancsolt. 1719-ben írnak a háromszéki kurátoroknak, hogy a szűkölködő papok és terméketlenség miatt szenvedő gyülekezetek között a kepe ügyében egyességet hozzanak létre. Viszont, mikor a dévaiak azt kérik, hogy a papjuk számára a közös pénztárból (ex publico) rendeltessék fizetés, a határozat ez: „Összeszidatnak az eklésiához való hidegség miatt.¹⁶ (1724.)

Súlyosabb csapás volt az *egyházi javadalmak elfoglalása*. Pelsötzi János, aki előbb Szentmihályfalván, majd 1704-től fogva *Magyarigenben* pap, végül püspök, szomorú szívvel jegyzi fel egyháza anyakönyvébe azokat a „siralmas károkat“, melyeket bor, búza stb. féldézmájának elvonása miatt Mártonffy György kat. püspök részéről 1716-ban szenvedett, továbbá a régi pátrónusi járandóságok elvonását, megtagadását. Mindenik jövedelem feljegyzése után felsóhajt: „Nem agyják, oda van, megették.“¹⁷ *Felső-torján* Cseh Mihály egyszerűen elveszi a ref. pap fizetését s aeditumát. *Katonán* pedig előbb ezt, majd az egyházi épületeket is.¹⁸ Sok helyen gr. kat. ok telepednek egyházi földjeinkbe és nem akarják azokat kezükből kiengedni, 1712-ben panasolja a gen. zsinat a

¹³ Dr. Szádeczky Lajos: Székely oklevéltár. VII. k. Kolozsvár, 1898. 196, 231—34, 253, 257, 353 stb.

¹⁴ Ismeretlen egyházmegyei protocollutn töredéke a Teol. Fakultás levéltárában.

¹⁵ U. o.

¹⁶ Extractum stb. 64, 66 l.

¹⁷ *Igen Reformata Eklesia Diariuma, Jedző Könyve ...* Pelsötzi János (majd Bod Péter) által 1739. 7 l. A Teol. Fakultás kéziratárában.

¹⁸ Főconsistoriumi Protocollutn I. k. Egyházkerületi levéltár.

főkonzistoriumnak, hogy Marosszéken a *szentlőrinci* elpusztult anyaegyház templomát, parókiáját és földjeit elfoglaltak, holott az ingatlanok jövedelme a beszoigáló *tompái* prédikátort illeti. A tordamegyei *Szengyelben* a lévitát kihányják s a parókiát elfoglalják. *Dátoson* pedig az egyházi földeket veszik birtokukba.¹⁹ A *szancsali* ref. birtokosok 1725 táján hasonló esetet jelentenek a főkonzistoriumnak. Itt is a földek erőszakos elfoglalása s a dézma kvártának megtagadása a panasz tárgya. A foglalók „az méltóságos román püspök urat önagyágát is akarják informálni“ arról, hogy ök többen vannak s a birtok öket illeti.²⁰ Ugyanekkor Tol-dalaghi Mihály jelenti az egyik főkurátornak (kb. Wesselényi István), hogy a szentlőrinci g. kat. esperes a *kebeleszentiványi anyaegyházat*, amely Ali basa idejében magyar lakosaiból kipusztult, a hívei részére megszállotta, a templomot el akarja foglalni s a prédikátort agyonveretéssel fenyegeti.²¹ A főkonzistorium az egyházmegyék és pátrónusok útján minden esetben vizsgálatot rendel el és sok helyt (pl. Dátoson) megmenti a veszélyeztetett egyházi javakat.

Egész kálváriajárást jelent az állam részéről járó kamarai járandóságok reklamálása. Még 1698-ban bekéri Apor István kincstartó az ezek jogosságát igazoló okmányokat. Persze soknak az érvényét nem ismerik el s ezért beszüntetik. 1717-től fogva egyeseknek kiutalják, de nem természetben, ami nagy veszteség. Még 1727-ben is reklamálja Vásárhelyi István püspök és Szigeti főjegyző a sójárandóságokat s egyéb beneficiumokat.²² Az ügy tisztázatlan maradt az egész korszakban s így megy át Mária Terézia idejében, amikor a fizetést az állam ismét megtagadja.

A lelképásztorok e válságos időkben igazán csak híveik kepejéből, a sok helyt megapadt egyházi birtokból s a pátrónusok támogatásából élnek. Bonyhai Simon György ekkor bonyolítja le az *első svájci segélyakciót* szükölködő papjaink és tanítóink részére. A berni egyház 1728-i jubileuma alkalmával Dachs Jakab lelkész felhívására 1000 forintot gyűjt erre a célra s ebből 720 forint be is jön Erdélybe, amelyet traktusonként a szegény papok részére kiosztanak. Sajnos, ez csak egy csepp volt a nyomorúság tengerében s az ínség ezután még nagyobb lett.²³

2. Az elnyomatás egyik legfájdalmasabb része volt az, mikor az állam és az általa pártfogolt róm. katolicizmus papjainkat, tanítóinkat az *idegen szertartások állítólagos megsértése miatt megvereti vagy perbe fogja*. 1712-ben a tudós Kapusi Sámuel fejevári professzort verik meg, amiért az ottani Báthori templomba

¹⁹ Extractum stb. 34 l.

²⁰ Szancsali possessorok levele a br. Wesselényi levéltárában. Erd. Múzeum.

²¹ U. o.

²² Egyháztört. Adattár. 87—91 l.

²³ Dachs J. két levelét Bonyhaihoz, 1. a Teol. Fakultás levéltárában. Bod. P. Szmirnai Szent Polikárpus 1766, 172 l. A gyűjtésről már 1729 febr. 9-i kelettel ápr. 8-án jön értesítés.

vonuló körmenet alkalmával diákjai társaságában fején kalappal (tecto capite) ott sétált. A főkonzisztorium egyenesen a kat. státushoz fordult elégtételért, végső esetben pedig a katonai parancsnokhoz. Az elégtétel módját nem ismerjük, de ez intő jel volt számunkra is, hogy az ilyen eseteket kerüljük.²⁴ Szokolyai István udvarhelyi prédikátort úrnapiján házában megrohanják, szobájába belődöznek, szolgáit megverik, amiért e napot nem ünnepli meg. A pókakeresztúri pap ugyanekkor bemegy a marosvásárhelyi baromvásárra s mivel a piacon végignézi a körmenetet, kb. feltett kalappal, a kat. atyafiak németekkel erősen megdöföltetik.²⁵ 1725-ben Vásárhelyi Péter udvarhelyi papot fogják perbe, amiért Bögözben Korda Zsigmond temetésén arról prédikált, hogy Józsiás király megszüntette a bálványozást. Egy oda betévedt jezsuita, aki 1724-ben egy kollégiumi hitvita alkalmával tőle egy súlyos argumentumot hallott, bosszúból feljelenti őt a guberniumnak. Persze a megvádolt pap hevesen tiltakozik az ellen, hogy ő császár öfelsége majestása ellen célozott volna s igazolására még prédikációját is beküldi.²⁶ 1731-ben Baróton egy Péter Lukács nevű ref. székely vízkereszt napján egy szán fát visz az erdőből. Ezért a plébános mint ünnepszegőt, a fa lefoglalásával akarja büntetni. A székely nem hagyja magát s a plébánossal „összebojtorkodván“, az ennek kezében levő keresztet három darabba töri. A buzgó Apor Péter egyenesen jobb kezének elvágatását és kivégzését kívánja, de szerencsére Cserei Mihály közbenjárására, hosszas és igen fontos replika után megszabadult.²⁷ Hogy a hasonló eseteket híveink és papjaink kikerüljék, a főhatóság őket mindegyre békességre inti. Az 1716-i zsinat pl. abból az alkalomból, hogy felséges fejedelmünk házáat Isten új csemetével látogatta meg, ünnepélyes istentiszteletet rendel el és figyelmezteti a papokat, hogy a királyért rendesen imádkozzanak és sem beszédjükkel, sem cselekedetükkel, sem prédikációjukkal ne szolgáltassanak okot az offensióra.²⁸

3. Amire eddig Erdély történetében nem igen volt példa, megkezdődik a *templomok erőszakos elfoglalása*. Már 1709-ben elveszi br. Szász Mihály a *borbándi* Árpád-kori templomot, a parókiát pedig felégeti, újraépítését nem engedi meg. Papot, híveket halállal fenyegetik, szidják, a nagyharangot és a kvártát elveszik. A főkonzisztorium a fejevári kollégium kurátorait s közbenjárását veszi igénybe, de hiába.²⁹ Ma már alig van ott ref. hívünk s a róm. kat.-ok anyanyelvüket is elfelejtették. 1716-ban megtörténik a *gyulafehérvári* főtemplom, kollégium, püspöki és papi lakások erőszakos elvétele az ottani erődítési bizottság által. A kormány teljes kár-

²⁴ L. a 3. sz. jegyzetben említett levelet. Extractum stb. 31 1,

²⁵ U. o. 32 1.

²⁶ Az ügy iratai a br. Wesselényi levéltárban. Erd. Múzeum.

²⁷ Benkő József: Filius Posthumus Másolat a Teol. Fakultás kézirat-tárában.

²⁸ Liber Eccl. Distr. Diesiensis.

²⁹ Extractum stb. 78 1,

pótlást ígér az elvett javak helyett. De sem a beígért új templom és kollégium felépítése, sem a 15000 forint kiutalása nem történt meg.³⁰ 1725-ben a *kaáli* ref. templomot foglaltatják el Barcsai Józsefné, Kun Mátyás és Kaáli Nagy Simon kat. birtokosok az ottani kvártélyos német katonákkal és cigány jobbágyokkal. Hiába protestál Zalányi Dániel lelkész a foglalás ellen, mert a mellette levő kurátort megverik s az ellenálló híveket szétkergetik. A nem-sokára kiszálló esperesi vizitáció megpróbálja visszakövetelni az elfoglalt szent hajlékot, de a birtokosok nem engedik ki többé kezükből.³¹ *Sepsiszentivdnyon* Káinoki Mihály s a három Henter testvér 1725-ben szintén katonai erővel veszik el az unitárius templomot s a hívek nagy részét erőszakkal áttérítik a kat. vallásra.³² Sajnos, voltak akkor is lelkipásztorok, akik a támadásoknál gyáván viselkedtek. *Miklósváron* Kálnoki Ádám patrónus a reformátusokat ígérettel, fenyegetéssel, sőt tömlöcöztetés által is igyekszik áttéríteni, de sikertelenül. 1717-ben, mikor a hívek szántás és gátigazítás miatt távol vannak, udvari papjával a ref. templomot és parókiát Szentgyörgyi Márk István ref. lelkésztől könnyűszerrel elfoglalja. Az esperes, Hermányi D. Péter kötelezi a papot, hogy maradjon ott s 1718-ban a parciálist is odahívja össze az ingadozók támogatására. A pap mégis folytatja a költözést s így az épületek a katolikusok kezén maradnak. Ezért Márk Istvánt az egyházmegye felfüggeszti. Az 1721.-i etédi zsinat inti az espereseket egész traktussal egyben, hogy a templomokra s parókiákra szorgalmasan vigyázzanak, elfoglalni semmiképp ne engedjék, hanem minden törvényes úton-módon álljanak ellent s ha elfoglalnák igyekezzenek birtokba venni és megtartani. A hallgatókat erősítsék s az eltévelyedteket térítsék vissza.³³ Hasonló rendeletet ad ki az 1726.-i és 28.-i főkonzisztórium gyűlés.³⁴ Elrendeli a templomok zárvatartását, a nép buzdítását, a papnak, megyebíróknak a presbiterekkel és egyháziakkal való együttes ellenállását, végső esetben az egyházmegyei gondnokok és esperes beavatkozását. *Ekkor alakul át Anyaszent-egyházunk egy jól szervezett, harcos sereggé, ahol mindenki, elkezdve a főkurátortól le a legutolsó jobbágyig helyén áll és végső erőfeszítéséig védi egyházunk szent javait.* 1727-ben Horváth Miklós küüllőmegyei nótárius az abosfalvi páterrel s német katonákkal elveszi a *buzásbesenyői* ref. templomot, de Daniel István és Bethlen Sámuel kurátorok felhívására Bonyhai Simon György esperes a környékbeli papok, mesterek, kurátorok és egyháznak segítségével ismét visszafoglaltatja azt. Ekkor újabb katonacsapat jön, amely a templomot ismét elveszi a reformátusoktól s az ottani híveket zsarolják, szidalmazták. A főkonzisztorium közbenjárására a templom

³⁰ Bod. P. i. m. 159 1.

³¹ A hosszú investigációs jegyzőkönyv a br. Wesselényi levéltárban. Erd. Múzeum.

³² Br. Orbán Balázs: A székelyföld leírása III. k. 197 1.

³³ Benkő József i. m. és Liber Eccl. Distr. Desiensis.

³⁴ Az 1726.-i rendelet a Teol. Fakultás levéltárában, a 28.-i Benkőnél.

mégis a reformátusoknak marad.³⁵ Ezzel egészen ellentétes eset fordul elő *Kerelőszentpálon*, ahol a Haller grófok a hallgatókat kezdik áttérítgetni a kat. vallásra. A pap, Nyitrai János s a mester, Kendi Sámuel részeges, hitvány emberek, akiket 1740-ben kénytelen az egyházmegye felfüggeszteni. Az árván maradt gyülekezettől így Haller Gáborné, Károlyi Klára könnyűszerrel elfoglalja a templomot, iskolát és egyházi épületeket. Mikor Körösi György esperes itt is vissza akarja foglaltatni az elvett javakat, Dániel István kénytelen most már az atyafiak visszahívását elrendelni, mert az államhatalom fegyveresen védi a kat. egyház foglalását. A hitűkhöz ragaszkodó hívek ekkor jórésztben Magyardellőre telepednek át.³⁶ Ha még megemlítjük, hogy Ebesfalván, Mócson, Marosszentgyörgyön, Szamosfalván és Dobófalván a templomokat szintén elfoglalták és hogy kolozsmonostori imaházunk újrafedését, restaurálását két ízben is megakadályozták, a szilágysomlyóit bezárták s a háromszéki ref. híveket sokhelyt kat. ünnepek és ceremóniák megtartására kényszerítik, megalkothatjuk magunknak a kor szomorú, vallási üldözéstől mozgalmas képét.³⁷

4. Meg kell emlékeznünk arról a szörnyű *lélekszám veszteségről*, amely egyházunkat a pestis következtében érte. Ennek első fázisait 1708—10 ig és 1719-ben már említettük. A Székelyföld után átcsap ez a rettenetes betegség Erdély többi vidékeire. Bethlen Kata önéletrajzából tudjuk, hogy férje és cselédsége nagy része ennek áldozatául esik s ő maga is csak isteni csoda által menekül meg. 1738—39 esztendőben már a Marosmente is fertőzve van. Pelsötzy János magyarigeni pap remegő kézzel jegyzi fel 156 hívének elpusztulását. „Többen is voltak, — írja — kik döghalállal költöztenek el, de én csak azokat jegyeztem fel, akik hozzánk valók voltak“, majd felsóhajt: „Szűnjél meg Uram tovább is tőlünk, mert az Jákob igen kicsiny!“³⁸ Az egész fejedelemség lakosságának egyharmad része elpusztul s most is a legnagyobb veszteséget a folyók völgyeiben lakó, főként magyar lakosság szenvedti.

5. A megpróbáltatások betetőzése az, hogy 1738 márc. 29-én (virágvasárnapon) az összes ref. egyházi vezetőembereknél *házkutatóst* tartanak, mivel a bécsi udvar Rákóczi József beütésétől tart s vezetőinket a vele való összeköttetéssel gyanúsítja. A vizsgálat után nemsokára Szigeti Gyula István püspök, Borosnyai Lukács Zsigmond akadémikus ifjú, a főgondnokok, számos tekintélyes főúr és lelkipásztor az összeesküvés gyanúja miatt *börtönbe kerülnek*. Az udvar annyira tart a betöréstől, hogy május 6-án sürgős rendeletet bocsát ki a határszéli vármegyékbe és székekbe, abból a célból, hogy falú gyűlésén mindenek hallatára olvassák fel azt és óvják a lakosságot a felkeléshez való csatlakozástól. Mint tudjuk,

³⁵ Egyháztört. Adattár 91-96 l.

³⁶ *Sámuel Aladár*: Egy kép a múltból. Koszorú 91. sz.

³⁷ Főkinziszt. Protocullum 1. k. A panaszok részletes felsorolását 1. a 4—1721 ehker. levéltári iratban. (Teol. Fak.)

³⁸ Igen... Jegyzőkönyve 21—24 l.

az egész riadalom csak vaklárma volt, a betörés Rákóczinak elhalálozása és seregének elszéledése miatt csirájában meghiusult. Az elfogott ref. vezető férfiak ellen a vizsgálatot lejáratták, de semmi terhelő adatot nem tudnak felhozni ellenük. Ezért III. Károly még ez év dec. 23.-án felmenti őket a további vádak alól s gróf Bethlen Imre közbenjárására 1739 jan. 16.-án szabadon bocsátják, becsületükben rehabilitálják őket.³⁹ Az eset jellemző nemcsak a bécsi körök idegességére, ami különben a török támadás következtében érthető volt, hanem az ellenünk táplált és gyanúsításra mindig hajlamos ellenszenvre is. Ez az érzület úgy látszik nem halt ki az uralkodó lelkéből egész életén át és a legmeglepőbb elnyomó intézkedések forrása lett.

*

A felsorolt szenvedések, mint láthatjuk, nem merítik ki teljesen azoknak a megpróbáltatásoknak sorozatát, amelyekben egyházunknak e gyászos korszakban része volt. De Isten iránti hálaadással kell megemlékeznünk arról, hogy az egyház éber vezetői mindent megtettek a bajok orvoslására és a támadások visszaverésére. S hogy nagyobb veszteségeket nem szenvedtünk, annak oka az, hogy még érvényben vannak a régi erdélyi törvények s az ezek felfogatására irányuló kat. kísérletet (1731) még mindig sikerül a derék Gyalakuti Lázár Jánosnak meghiusítani. Az elvesztett templomok helyett sok helyt újak épülnek, sőt a hívek más közösségekben keresnek maguknak otthont, ahol hitükben nem háborgatják.⁴⁰ *Egyet azonban a legéberebb vigyázás és a leghűségesebb munka sem tudott feltartóztatni: az itteni felekezeti számarány eltolódását a mi hátrányunkra.* A most megkezdett térítések Mária Terézia alatt tovább folytatódnak s a múlt század második feléig állandóan tartanak. 1766-ban még mindig a miénk a magyar lakosság abszolút többsége, 140.043 reformátussal szemben 93.139 kat. és 28.647 unitárius lélek van. 1881-ben pedig a 293.311 reformátussal szemben már 248.236 kat. Ez a tény fájdalmasan emlékeztet arra, hogy egyházunk nem a nyílt harcok, hanem a hazug békesség és látszólagos alkotmányos élet idejében szenved a legnagyobb veszteségeket. Mikor az ilyen idők ismétlődnek, kétszeresen vigyáznunk kell a reánk bízott drága lelkekre.

³⁹ Bod Péter: *História Hungarorum Ecclesiastica*. Lugduni Batavorum 1889 III. k. 222-228 l. Székely Oklevéltár VII. k. 388, 397 l.

⁴⁰ A Hallerek által fenyegetett kerelőiek egész a Medgyes melletti Nagykapusig mennek s ott az ev. egyházhhoz csatlakoznak. *Sámuel A.* i. m. 3—4 l.

Árva Vay Kata anyai intése és panasza.

Erdély nagyasszonyainak ékes seregében ezelőtt 200 esztendővel díszes helyet foglalt el a kolozsmegyei Kendilóna patrónája, gróf Teleki Pálné, Vay Kata. Labancverő Vay Ádám kurucgenerális és iványi Fekete Erzsébet leánya ő, aki 1784 dec. 26-án született Felsőmagyarországon, de később ép mint nénje, Anna (gr. Teleki Lászlóné) Erdélyben találta fel családi boldogságát, állandó otthonát egyik ref. főkúrátorunk, gr. Teleki Pál mellett. A szülői háznál „kegyes és jó erkötsökben neveltetvén és az igazságnak útján vezéreltetvén,... kezdenek belőle nyilván kitündökölni a kegyességnek, szelidségnek, szemérmességnek és jámborságnak sugarai*¹ 1701-ben megy férjhez, akivel olyan szép, gyöngéd családi életet él, hogy ura őt leveleiben mindig „édes, szíve szerint való kincsének szóllíta vala.“ Míg Teleki Pál a közegyház és kollégiumok ögyes- bajos dolgait igazgatja, addig ő otthon, akárcsak a régi fejedelmi kor nagyasszonyai, gyermekeit neveli odaadó, buzgó ker. szeretettel, saját kezével varrogatja vagy drága pénzen szerzi be a szívéhez közelálló eklézsiák klenódiumat, gondoskodik a lelképásztorok és próféták fiai táplálásáról, árvák, özvegyek és betegek vigasztalásáról, megsegítéséről. Irodalmi műveltségét a Bibliában való jártassága egészíti ki s mikor az Úr példázata szerint elméjéből tud vala előhozni őt és újat, társalgása, mindeneket megújított.“² Jellemző, hogy a nagy Bethlen Kata gyermekei elvételénél ő az, aki a leányt, Borbálát egy ideig magához veszi, hogy megkönnyítse az elválás keserű fájdalmát (1725), később pedig (1733) „szép atyafiságos levelével“ a vérző szívű édes anyát „igen megaláztatott és boldogtalan árvaságában“ vigasztalja és erősítgeti.³ Házaseletükből két gyermek maradt életben: Adám, a későbbi generális, kollégiumi főgondnok s Éva, aki gróf Wass Miklós felesége lesz.

¹ *Tordai Sámuel* k. lónai pap halotti beszéde: Igazságnak útaiban találtatott vénségnek .. Koronája. Kolozsvár 1769. Férje életére nézve I. Egyháztörténeti Adattáram (Kolozsvár, 1933) 11 s köv. 1.

² Ugyanezt a vonását emeli ki a másik temető pap, *Bodoki Sámuel* kolozsvári professzor is.

³ *Szádeczky K. Lajos*: Bethlen Kata grófnő írásai és levelezései. Budapest 1922. 44, 273. 1.

Fia, Ádám, akihez az itt közölt anyai intése szól, 1703-ban született Lónán. Ép mint tudós atyja, ő is bejárja a külföld protestáns egyetemeit, majd itthon a Rákóczy József-féle felkelésben való részvétellel vádoltatván, a többi református főúrral együtt letartóztatást, meghurcoltatást szenved (1738). Pedig már akkor egyházi vezetőink meghódoltak a Habsburg uralom előtt. Teleki Ádám is megható módon bizonyítja be alattvalói hűségét. Mikor Mária Terézia nagy veszedelemben forog a poroszok támadása miatt, ő is, mint Erdély és Magyarország egyik nagybirtokosa életét és véréát ajánlja fel a királynő oltalmára. Saját költségén huszárszázalóaljat szervez s felcsap katonának. Ekkor írja hozzá édesanyja a következő megható sorokat, melyekben őt Istene, nemzete és családja (két kis, árva gyermeke van br. Wesselényi Zsuzsannától) iránt hűségre, szeretetre inti:

„Édes Fi jam, Teleki Ádám, ifjúságomnak, fájdalomnak és könnyhullatásomnak fija, az kit is, elmondhatom, hogy az én Istenem elejiben sokszor könnyhullatással nyújtott könyörgésemmel nyertelek meg az én Istenemtől, most már ilyen mindenektől elhagyatott és megvetett öregségemben hírem és kedvem ellen így szakasztád meg a szívemet, hadi állapotra adván magadat; ha már meg van, meg nem fordíthatom, hanem Édes Fiam, az én anyai igaz szívemből származó dolgokat így teszem elődben, ha beveszed, élsz azok által és az én anyai áldásomat is elveszed, de külömben nem. Salamon 1 része vers 7—8-ig: Az Úrnak félelme feje az bölcsességnek. Haljad szerelmes fijam a te atyádnak bölcsességét és a te anyád oktatásait el ne hagyad, mert kedves ékesége leszen a te fejednek és aranylántz a te nyakadon. Szerelmes Fijam, ha a bűnösök el akarnak hitetni tégedet, ne fogagyad az ő beszégyeket; más helyen: az Istennek félelme az jó bölcsességnek kezdete.

Mindeneknek előtte fejed az Istent és soha háló helyedből immácság nélkül ki ne meny és semmi dolgodhoz ne fogj, míg Istennel nem beszél(sz), le se fekügyél anélkül, mert minden dolognál az Istennek fél(el)me az előbbjáró fő dolog.

Ha fegyvert kötöttél Édes Fijam, az Istened, vallásod és két magyar hazád ellen ki nem húzad fegyveredet, hanem annak csendességben való szabadságáért.

Nagyravagyó és felfuvalkodott ne légy, minél nagyobbra emel Isten, annál jobban megalázad magadat és soha pompás és magad karakteredet hányó ne légy. Füled, ajtód az szegény előtt úgy legyen nyitva mint az gazdák élőt; az ki ehetik ételedből tőle el ne re(ke)szed és pironásgot ne szenyvegyen, ha tsak egy darab kenyered leszen is, ne titkold el mástól, ne tsak olyantól, aki neked vissza adhatya, hanem még inkább az olyantól, az ki szükkölködik.

Haszontalan beszédre, Édes Fijam, füledet meg ne hajcsad, személyválogató ne légy; még azt, kire méltó okod lehetne is, jó indulattal és kegyességgel magadhoz igyekezzél kapcsolni, min-

dent meghalgas, hirtelen semmit se cselekegyél, kinek hiszesz, jól megnézzed, kinek titkodat megjelencsd, ezer közül egy legyen, mindent jól megvizsgálva, elért végít meggondolva kel cselekedni, mert sokszor az hirtelenség nagy romlásra van embernek.

Az kire több bízattatik, töbrről tartozik számot adni és töb nyukhatatlansággal jár. Édes atyának, jó pásztorolónak kell lenni az jó hadi embernek, az igazságot ki kell szolgálatni, de Édes Fijamsoha az igazságtól az irgalmasság el ne maragyon.

Az egész hozzád tartozóid között megkívánd Édes Fijam az Isten félelmet és az káromkodásnak eltávoztatássát, egymás megbecsülését és a tiszta életet.

Régi embereidet újért soha meg ne vesd, valaki édes jó atyád kenyerében et, meg ne utáld, bizony ma is azlegroszab is hamarab ki *ontaná* vérét meletted, *mint sok* hízelkedő. Senkinek hirtelen ne higyj, mindig megpróbálj, hirtelen ne ítélj.

Utoljára Édes Fijam, édes két árvád dolgát jól megvizsgáljad, jusson eszedben ifjúságodnak kedves társától valók és fejedelmi ágból valók, végy példát másokról, légy igen édes atyok mind lelkükre s mind testi állapotukra nézve; nem tsak arra mindenkor, az mi jelen van, jövendőre is kell gondolkodni, ha ezeket Édes Fijam úgy cselekszed, az én áldássomat is eszerint így veszed.

Kívánom ezek szerint: áldjon meg tégedet az Úr, világosicson meg tégedet az Úr és őrizzen meg. Fordicsa orcáját te rejád az Úr, az csipkebokorban lakozón(a)k áldássá legyen te rajtad, ama nagy tanácsú Angyal legyen mindenüt veled, tegyeji bölcsé tégedet, agyon bölcseséget teneked, hogy tugyad az Úrnak hadát kivinni és behozni, agyon te neked az földnek (z)sirjából és az égnek harmatjából, futamtassa meg az te elleneégidet te előted és hajolja(na)k meg népek te neked és legyen az te híred dicsőséges és a te emlékezeted legyen fen mind addig, míg az nap fénlik az égen, megelégedvén jó vénséggel takarítassál az te atyáidhoz, amen, amen.

A hadi dolgokon k(iv)ül Édes Fijam intlek ere is: az (Urat) féljed, az Atya fíjaid szeresd és soha idegenért Atyafíjadat meg ne vesd, tégy jól mindenekel, az míg lehet. Senkihez háládatlan ne légy és még az tégedet megbántókhoz is, az jóért jóval fizes, soha az roszért boezút ne kívánj állani, had az Istenre, ő az Úr és eligazítva, de ha magad kívánsz boszút állani, ne várd az Istentől annak megbüntetését, az kivel igyed van, így meglátod minden dolgodnak jó végét és Isten áldássát magad körül.

Ha mód van benne és édes magyar hazáért kötöttél fegyvert, idegen nemzetből álló cselédet ne tares, kivált közel hozzád, annál inkább az ki ételedhez vagy italodhoz vagy fegyveredhez közel legyen, mert tudod Édes Fijam, edig is sok irigyed és ellenséged volt, ezután még töb leszén. Sokszor az ember még az kebelében is kígyót tart, legyen példa előted az Nagy Sándor király dolga, ki is irigyi mijat maga kedves emberitől etetés mijat éle-

lének job korában meghalt; ma is ez az világ tsak gonoszság-
ból áll. ..“

*

Eddig a levél,⁴ amely, mint látjuk, befejezetlen. Talán el sem küldte az özvegy édesanya fiához s ez is csak akkor olvasta, amikor anyjának többi drága írásait: családi levelezését, házi patikai és gazdasági feljegyzéseit, imádságait és énekeit olvasgatta, rendezgette. S mégis megőrizte a többi elsárgult irományok közt. Hiszen benne megható módon nyilvánul meg az anyai szeretet, amely isten félelmére, embertársai szeretetére inti gyermekét s őt a legjobb oltalomra: a Mennyei Atyára bízva minden utáiban. A bölcs és hívő lélekből származó intés és áldás után még egyszer újra fia testi életére gondol s ismét óvja Őt az idegen, megbízhatatlan embertől, akik, jaj, talán élete ellen törnek l A régies írásmód, az elavult kifejezések, a sokszor rendszertelen gondolatfűzés igazi drága, édes anyai írássá teszik ezt a levelet, amit ma is csak mély meghatottsággal tudunk olvasni.

*

Árva Vay Kata anyai intése mellett hátrahagyott írásai közt egy öreges, kusza betűkkel írott vallásos ének is található. Megható szavakban, megragadó költői kifejezésekben önti ki panaszát, magányos özvegységének keserűségeit idvességének Istene előtt. Sem leveleiben, sem a felette elmondott halotti beszédekben nem lehet kézzelfogható okát találni annak, hogy mi bánthatta annyira szívét. Énekének szavaiból arra lehet következtetni, mintha terhére lett volna végül saját környezetének, még pihenéséből, asztala mellől is búval, bosszúsággal kellett volna felkelnie, sőt még akivel sok jót tett, attól is kisebbitést, kárt szenvedett volna. Mindezzel ellentétben említett udvari papja, Tordai Sámuel ezt jegyzi fel róla: „mindenekkel szelíden, jámborul, tsendesen és nyájasan beszélget vala; az ő szavával sem tréfából, sem valójába senkit meg nem sért vala; sok igyefogyottakat és elesteket bölts tanátsával felemel és meglelkesít vala“. Dicséri „színmutatás nélküli kegyességét“ Isten házában látogatásában, az Úr szent asztala alázatos gyakorlásában. Halálos ágyán megtiltja, hogy őt magasztalják és az akkori szokás szerint előkelő származásának történetét, elődeit felsorolják, mert nagyobb dicsőségnek tartotta, ha Idvezítőjével való atyafiságát (Máté ev. 12 r. 50 v.) megbizonyíthatta. Utolsó imádsága: „Uram, dőjtsd le a támaszt, hadd ömöljék le a földi sátor, hadd szabaduljon meg a Lélek a tömlötzből“ — 1768 nov. 1-én hallgattatott meg. Temetése (dec. 4-én) a kendilónai kastélyban és templomban az erdélyi magyarság és ref. egyház osztatlan részvéte mellett ment végbe.

Panaszos verse a következő:

⁴ Úgy ez, mint a következő elégia, vallásos költemény az Erd. Múzeumnál gr. Teleki László (gyömrői) letétbe helyezett levéltárában található.

Bús szívemet s életemet vigasztaló Istenem,
 Álj mellettem, ne hagy engem én Édes Idves(é)gem,
 Mert ha elhacsz, hova legyek Uram, én reménségem?

Mert az mikor én Anyámtól (e) világra születtem,
 Akor mingyárt a szereccse szárnyára vetettem,
 Sok változás, könyhulatás volt tellyes én életem.

Nincsen nyelvem s tehetségem sok bánatom leírnom,
 Mert mint hajó az szélvészben im máig is hányatom,
 Nem reminlem én már soha csendes partra jutássom.

Soha nekem ez az világ javait nem osztota,
 Minden jóvát, ajándékát tőlem úgy elfosztota,
 Sok gyötrelmét, sűrű mérgét én szí(vem)be benyomta.

Ez világra mely órában én jajjal hogy beléptem,
 Jaj volt nekem azolta is gyakrabban én életem
 Jaj is leszen mikor válik lelkemtől az én testem.

Ha napfényen látatot is egy keveset félneni,
 Sűrű felhő akor mingyárt keszdet eliben menni,
 Sok homályai, nagy záporral szép sugarit borítani.

Sokszor mikor elhittetem magammal hogy jól vagyok,
 De legottan szintén akor jött élömbe olyan ok,
 Hogy tsak sokszor úgy gondoltam, hogy immár tsak oda vagyok.

Búval fekszem, búval kelek gyakrabban én ágyamból,
 Sok bánattal, bosszúsággal sokszor én asztalomtól,
 Mert nem tudni, mikor esik jó vagy rősz szó szájbamból.

El végeztem én magamban sokszor hogy én úgy éljek,
 Szánszándékai hogy senkinek én terhére ne legyek,
 Senkinek kárt, bosszúságot akartva hogy ne tegyek.

De az kinek én éltemben sokszor sok jóval voltam,
 Sokszor ától kissebséget, károkat is valottam,
 Ez világnak, jó voltának, hasznát én tsak így látam.

Nem is várok jót már soha én teljes életemben,
 Tsak kívánom Istenemet szolgálhassam épségben,
 Holtom után az én lelkeim vitessen az égben.

Én istenem agyad nekem, hogy szent nevedet félyem,
 Sok búm közöt ne engegyed szívemben hogy ezt véljem,
 Hogy nincs már ki én rejám tsak gondot is viseljen.

Áldassál már mind öröké Uram az én lelkemtől,
 Az ki engem annyi kín közt nem hagyttál tsak egyedül,
 Oltalmazttál s megtartottál sok veszedelmeitől.

Agyad végit én Istenem hánykódó (életemnek) bús szívemnek,
 Hogy boldogul elvégezvén futássát életemnek.
 Tőb szentekei én is legyek részessé az egeknek,

Legátusok.

Mikor a nagy ünnepek áhítatos, szent hangulata szelíd angyalként alászáll gyülekezeteinkre, hajlékainkra, megjelenik a falvak utcáin egy jól ismert, kedves vendég: a legátus. Évről-évre bekopogtat a vidéki parókián, buzgó, áldozatkész híveink ajtaján. Körülöttünk megváltozik a világ, török-tatár pusztítás, labandulás, külső és belső háborúk átalakítják hazánk képét, — csak ő marad változatlan. Öltözete régen tóga, majd zsinóros magyarka, fekete szalonkabát, újabban egyszerű fekete ruha, de lelke most is ugyanaz, mint évszázadokkal ezelőtt. A teológiának, tanítóképzőnek, vagy valamelyik ősi kollégiumunknak ünnepi követe ő, aki hozza magával a vidék egyhangú életébe az ifjúság vidámságát, szent lelkesedését s iskolájának szeretetteljes köszöntését az egyházakhoz, a hívekhez. Mintha hirdetné megjelenésével: ne féljete, mert nem vagytok magatokra hagyatva a mindennapi gondok, külső és belső harcok emésztő küzdelmében! Van még Anyaszentegyházunknak iskolája, kollégiuma, ahol szeretettel gondolnak reátok. Van még ifjúsága, amely kész tovább folytatni a nehéz, felelősségteljes munkát Isten országa és népünk érdekében.

Ezért fogadják még ma is sok helyen szeretettel az ünnepi legátust, Az egyetemes egyház és a gyülekezet, a tanuló értelmiség és a nép, az ifjúság és az idősebb nemzedék találkozásának kapcsolópontja ő. Látszólag még gyermekifjú, s mégis élő bizonyossága a nagy távolságokat, ellentéteket áthidaló, krisztusi szeretetnek. Mikor megzendül eleven beszéde a hajlékokban, mintha ott látná mellette az ember az ősi iskolát kipirultarcú diákseregével, komoly, tekintélyes professzoraival. Mikor a szószéken áll és lelkesen hirdeti az Igét, mintha mellette állanának Isten angyalai s bátorságot, szent tüzet lopnának remegő lelkébe. Mikor búcsúzik, mintha egy kedves testvér vagy rokon távozna el tőlünk. Hiszen egy néhány napon keresztül egészen a miénk volt, egyik voltunk vele

Irodalom: Balogh Ferenc: A debreceni ref. kollégium története. Debrecen 1904. Dr. Török István: A kolozsvári ev. ref. kollégium története I—III. Kolozsvár 1905. Dr. Barcsa János: A tiszántúli ref. egyházkerület történelme. I—III. Debrecen 1908. Bod Péter: Szmírnai Szent Polikárpus 1766. Koncz József: A marosvásárhelyi ev. ref. kollégium története. Mvásárhely 1896. Az erdélyi és királyhágó-melléki ref. egyházkerületek közgyűléseinek jegyzőkönyvei.

a legszentebb, a legboldogítóbb, legmélyebb érzésekben, Isten igéjének szolgálatában.

Ezek a sorok szeretnék röviden tisztázni a legáció eredetét, jelentőségét egyházunk régebbi és újkori történetében. Szeretnének rámutatni arra, hogy ez nem ifjú emberek kedvtelése, szent színezettel bevont ünnepi szórakozás, nem is egy érdekes művészeti mutatvány, élmény, ami az egyhangú gyülekezet életét pár napig izgalomba hozza. Hanem ezeknél sokkal több: *alkalom a református diákságnak arra, hogy bizonysgot tegyen a Krisztusról, a gyülekezetek számára pedig alkalom, lehetőség az egytetemes egyház életébe, ennek nevelői munkájába való belekapcsolódásra, az ezeket tápláló áldozatkésztségnek megmutatására.*

*

Mikor és hogyan keletkezik egyházunkban a legáció?

Sajátságos és feltűnő jelenség, hogy az összes európai, sőt a világkeresztység életében is csak a magyar protestáns egyházak ismerik, gyakorolják ezt a szokást. Eredete neves egyháztörténetíróink szerint visszanyúlik a reformáció korába, a XVI. századba. Sőt egy 1790-iki debreceni feljegyzés „emberi emlékezetet felülhaladó szokásnak és rendtartásnak“ nevezi. Annyi bizonyos, hogy a legáció termőföldje csak az evangélium által megújított egyházi és iskolai élet lehetett. „Annak okáért, — írja Luther egyik röpiratában — aki keresztyén akar lenni, legyen bizonyos az iránt és fontolja meg jól magában, hogy *mi mindnyájan egyenlőképen papok vagyunk*, vagyis, hogy Isten igéje és bármely szentség dolgában azonos hatalommal bírunk.“ Igaz, hogy ezt az *egyetemes papságot* korlátozza szerinte is „a gyülekezet beleegyezése s a felsőség meghívása“, de *ezek alapján* minden öntudatos keresztyén gyakorolhatja. Ezt az elvet különösen az egyház veteményes kertjében, a kollégiumokban vették komolyan. A reájuk bízott ifjúságot itt evangéliumi szellemű közösségekben, cötusokban nevelik s a nagyobb diákok, mint „könyörgök“ vagy „sáfárok“ rendre végzik a reggeli és esti istentiszteleteket bibliaolvasással együtt. Sőt idővel, a városi gyülekezetek megnagyobbodásával bevonják őket a helyi egyházközség szolgálatába is. Előbb csak mint énekkari tagok szerepelnek a kántor mellett, de a XVIII. század óta a lelkészt is kísérik a katedrái szolgálatban. Ennek célja nemcsak az, hogy gyakorolják magukat az igehirdetésben, hanem az is, hogy a szegény tanulókat ilyenformán a városi polgárság támogatásához (ingyen ebéd) juttassák.

A kollégiumokat azonban nemcsak a városok tartják fenn, hanem a pátrónusok, az alapítványtevő vidéki birtokosok is. S ha a város igénybeveszi a nagyobb diákok templomi szolgálatát, jogot formálnak ehhez a többi jóltevők is. Érdekes, hogy az első feljegyzés a legációról éppen egy ilyen pátrónusnak, a nyugtalan, kalandvágyó, de buzgó református Zólyomi Dávidnak az adománylevelében történik, aki 1630-ban bizonyos pénz- és természetbeli támogatást ígér a debreceni diákoknak, ha azok a nagy ünnepeken

őt Bihardiószegen vagy Albison felkeresik. Ekkor már tehát szokásban van a diákok vidéki, ünnepi szolgálata. De úgy látszik, hogy egyesek visszaélnék ezzel a kiváltsággal, mert Geleji Katona István, a kálvini szigoráról ismeretes püspök, az 1646-iki szatmári zsinaton csak úgy engedi meg a tanulók nyilvános ígéhirdetését, „ha szentül fogadják, hogy magukat a szent szolgálatra lelkükben elhatározták“. (XXIX. art.) Az egyetemes egyház tehát gátat akar vetni annak, hogy illetéktelenek hirdessék az Igét.

Erdélyi anyaszentegyházunk történetében a legáció első emléke a kolozsvári református kollégium rektorának, a tudós Tolnai F. Istvánnak egy 1669-iki levele a nagy Teleki Mihály kancellárhoz. Boldog felvirradást kívánván benne a szent húsvéti ünnepnapokra, bejelenti, hogy a kollégium két becsületes diákját, Teleki alumnu-sait: Selyki Pétert és Pesti Jánost kibocsájtja „egész kollégium-mal együtt“ az ünnepi isteni szolgálatra. A legátusok tehát még mindig a pátrónusok hívására, szolgálatára mennek ki és pedig rendesen ketten, mint az apostolok. De alapjában véve a legáció már akkor is az, ami ma: *a kollégiumnak, a diákságnak találko-zása azzal, aki kegyes adományával őt életfentartásában segíti.*

Az 1672. év első hónapjaiban egy tépett, fáradt csapat vonul át a Kárpátok bércein Magyarországról Gyulafehérvárra: a Báthori Zsófia által hajlékától megfosztott, bujdosó *sárospataki kollégium*. Tudós tanárai, Pósa-házi János és Buzinkai Mihály megrázó szavak-kal írják le Apafi Mihály fejedelem előtt megpróbáltatásaikat s otthont kérnek az iskola számára. A fejedelem és buzgó felesége, Bornemissza Anna el is szállásolják őket az 1658 óta romok-ban heverő, de hirtelen kijavított gyulafehérvári kollégiumban. Az új iskola számára a ref. előkelőségek egymás után teszik a kegyes alapítványokat s annak fennmaradásáról egész 1716-ig, amikor a császári katonaság elúzi onnan, híven gondoskodnak. Ugyanakkor (1672-ben) — írja Bod Péter — kezdettek elsőben a deákok ünnepekre az urakhoz prédikálni kimenni. Melyet szokásul vtt elsőb-ben ez a számkivetésben nyomorgó iskola az urak tetszésekből; annakutánna a szükség kényszerítvén, követték a többi iskolák is.“ Tény az, hogy a marosvásárhelyi kollégium legrégibb (XVII. század) törvényeinek függelékében szintén szó van már azokról, akik ünnepnapokon pátrónusaik köszöntésére mennek s intézkedés történik a legátus útiköltségéről, jövedelmük (pénz és más egyéb alamizsna) elosztásáról.

Az 1700-as években két fontos változás van a legáció intéz-ményében. A kollégiumok, látva ennek üdvös és hasznos voltát, beillesztik az ifjúság életét szabályozó törvényekbe. Rendes kimu-tatás készül a legátust kérő helyekről s azok elválasztása (dispositio, electio) és ennek megerősítése kellő ünnepélyesség és felügyelet mellett történik. *A pátrónusok mellett pedig ekkor már egész sereg egyházközség jelenti be óhaját legátus kibocsátása iránt.* Aszerint már most, amint a gyülekezetek jelentősége a pátrónusok mellett mindinkább emelkedik, nő a legátust kérő egyházak száma és apad

a pátronusoké. De még 1811-ben is a kolozsvári kollégium előjárósága külön kimutatást készít azokról a pátronusokról és egyházakról, amelyek legátust kívannak. Csak a múlt század második felében lesz a legáció fenntartása teljesen az egyházközségek ügye.

Nagy csapás éri a magyarországi református kollégiumok ifjúságát II. József önkényuralma alatt. A felvilágosult, de a történeti hagyományokkal nem törődő uralkodó halálos csapást akar mérni iskoláinkra, illetve a legáció és a kollégiumok számára való adománygyűjtés (szupplikáció) ősi intézményére is. Miután a ref. egyház az ilyeszerű támadásokat Mária Terézia alatt kivédte, most is megtesz mindent ifjúsága érdekében, de eredménytelenül, Egy császári királyi határozat 1784 február 23-án megszünteti a tanuló diákság vidéki prédikálását, segélygyűjtését. Hat éven át némán szenvedték a tanulók, egyházak és kollégiumok e rendelet lehangoló következményeit s csak József császár halála (1790) állít vissza mindent az előbbi állapotba. Ez idő alatt legfennebb a helyi gyülekezetekben végeztek a nagyobb diákok templomi szolgálatot. Az alkotmány helyreállítása és a nemzeti érzés fellángolása áldásos hatással van a legációkra is. 1790-től fogva újból megnyílnak azok és minden legátus *magyar nyelvű ajánló-levelet* (pátens, conceptus) visz a gyülekezethez, jöltevőhöz. Erdélyben ennek nyomát már a XVII. század végén és a XVIII. század elején is feltaláljuk. Igaz, hogy akkor még csak írott conceptusok voltak.

József császár óta a legátusok működését a világi hatóság nem igen háborgatta. Természetesen ez nem jelentette azt, hogy ne lettek volna kisebb nagyobb megpróbáltatások. Nagy gazdasági válságok idején (legutóbb a világháború után), az egyházak szegénysége miatt nagyon elapadtak a legátumok, úgy hogy külön körlevelekben kellett buzdítani az egyházakat az áldozatkészség gyakorlására. S voltak olyan idők is, amikor a legátusok fogytak el. A hatalmas debreceni kollégium pld. 1848—49-ben mindössze 17 ifjút tud kibocsátni ünnepi követségre, a kolozsvári teológia 1917-ben 20-at. A többiek szétszóródva, a különböző harctereken fegyverrel, vérük hullásával *védelmezték az egyházi élet békességét, biztonságát*. A háborúk lezajlása után pedig sokszor kellemetlen-ségeik vannak az igehirdető diákoknak. 1853-ban a nagyváradai legátust jelenti fel az ottani túlbuzgó polgármester a püspöknek beszéde egyes „botránkoztató” tétéleiért. A tanári kar megdorgálja az ifjút s jövőre elrendeli az elmondandó beszédek előzetes bemutatását. 1919-ben nálunk törli a katonai cenzúra a pünkössti conceptus teljes szövegét, úgyhogy a legátusok neveit a hivatalos lapban kell közzétenni. Itt-ott a helyi hatóságok még most is leigazoltatják, feltartóztatják növendékeinket, egyik-másiknak a nyilvános (nem templomi) szereplését kifogásolják, de — Istennek hálál — igehirdetésük és segítségük még mindeddig zavartalan.

Maga az Anyaszentegyház is az újabb korban nagy előrelátással gondoskodik ennek az ősrégi szokásnak zavartalan gya-

korlásáról. Az 1783-iki sárdi zsinat, tekintettel a tanuló diákok elszaporodására, Geleji püspök szellemében csak azoknak engedi meg a legációt, akik magukat a papságra elkötelezték. A kolozsvári kollégium 1835-ben tiltakozik a *kihívás* (specifikáció) szokása ellen, mivel így sokszor érdemtelenek jutnak előnybe az idősebbek és érdemeseek felett. 1843-ban pedig kimondja, hogy egy ifjú évenként csak egyszer hívható ki és megköveteli mindenkitől az egyház pecsétjével ellátott *működési bizonyítványt*.

Ugyanebben az irányban haladnak a legújabb rendelkezések is. Két ízben állapította meg egyházkerületi közgyűlésünk a a legációk szabályzatát. *1901-ben* tiltakozik a titkos, kézalatti kihívások ellen; megállapítja a legációra igényjogosultak sorrendjét (teológusok, III—IV. éves tanítóképzős növendékek és végül a kollégiumok VII—VIII. gimnáziumának növendékei); előírja a legációk nyilvántartását, a nem fogadás feltételeit, a prédikációk felülvizsgálását a teológiai és vallásanárók által, a conceptus egységes szövegét és a működési bizonyítvány kiállítását, végül *korlátozza a kihívást kizárólag teológiai hallgatókra*. Úgy látszik azonban, hogy ezután is fordultak elő visszaélések, mert 1906-ban az igazgatótanács újból eltiltja az illetéktelenek kihívását és a legátus indokolatlan visszautasítását. 1920-ban a működési bizonyítványok kiállítását [szabályozza s jelentést kér az egész évi segély végösszegéről úgy a teológia, mint a középiskolák igazgatóitól. Végül az *1927. évi* egyházkerületi közgyűlés a lelkészképesítésről szóló szabályzat 132. §-ában 12 pontban foglalja össze idevonatkozó régi és újabb intézkedéseit s ezeket már most kötelezővé teszi. Ez a szabályzat ismétli az 1901-iki törvény pontjait és kibővíti a szükséges újabb rendelkezésekkel. Kifejezetten hangsúlyozza (3. p.), hogy a legációk beszüntetése vagy szünetelése csak az igazgatótanács engedélye alapján történhetik. Ilyenkor a legátum csak az engedélyezett egyházi építkezésekre fordítható, de semmiesetre sem papi, segédpapi, tanítói vagy más személyi javadalmakra. Más legátus fogadása pedig egyenesen fegyelmi felelősség alatt tilos. Újból kimondja (8. p.), hogy a rendes választástól eltérőleg kihívni csakis teológus ifjakat szabad, ezeket is évenként csak egyszer. A kihívás presbiteri határozat alapján egy hónappal előbb bejelentendő, különben a legáció rendes választás alá kerül.

Hasonló intézkedéseket tesz a *királyhágómelléki egyházkerület* is. Itt a megalakulás, szervezkedés zavarai miatt ez az ügy csak 1926-ban kerül egyetemes rendezés alá. A kerületi közgyűlés felhívja a tehetősebb egyházakat ennek az ősi intézménynek visszaállítására s a legációkat a püspök felügyelete alá helyezi, a kihívásokat a teológia igazgatójához utalja. Az erdélyi szabályzat nagy részét itt is elfogadják, de kiterjesztik a legáció áldását a tanárjelöltekre is. Mivel azonban 1931-ig már 24 egyház szünteti be a legációt, ez évben újból felhívja a kerület az egyházakat, hogy ahol csak lehet, fogadjanak legátust s a megszünteteket újból elevenítsék fel. A kihívást itt is egy évben csak egyszer engedik meg

az egyházaknak presbiteri határozat és előzetes (választás előtt hat hét!) bejelentés alapján. Ha ezt valahol nem teszik meg, ott a kolozsvári teológiáról kiküldött legátust elfogadni vagy kártalanítani tartoznak. Egy év múlva, mivel „a visszaélések száma megnövekedett“, egyenesen fegyelmi vizsgálattal fenyegeti meg a főhatóság a törvénynek nem engedelmeskedő egyházakat, mert attól lehet tartani, hogy az itteni legációk még a királyhágómelléki kerület teológiai hallgatói számára sem lesznek elegendők és ezek e kedvezményből kizáratnak.

*

Íme rövidre fogva a legáció története. Az elmondottak után mindenki láthatja, hogy ez nem az a bizonyos, tréfás bohóságokkal tarkított diákvállalkozás, aminek a regényírók rajzolják s amint a közhiedelemben él. Egyházi életünk ősrégi intézménye ez, amelynek fenntartása, fellendítése egyetemes érdek. A mi iskoláinknak nincsenek hatalmas birtokaik, nagyértékű alapítványaik, ezeknek fenntartása leginkább az Anyaszentegyházra és ennek buzgó, áldozatkész híveire nehezedik. S ha valahogy a kollégiumok és főiskolák szükségletei, a tanárok fizetése biztosítva is van, még mindig ott van a nagy feladat: *segíteni kell a benne tanuló szegény, szorgalmas diákságot is!* Az egyetemen tanuló ifjúság támogatására diákinternátusok és olcsó vagy ingyenes étkező helyek (menzák) alakulnak, de mi lesz azoknak a sorsa, akik lelkeszi vagy tanítói pályára készülnek és habár sokszor szegény szülők gyermekei, kötelezve vannak a *számukra fenntartott* internátusok, konviktusok igénybevételére? Az Anyaszentegyház nem szórhatja szét leendő lelkipásztoraikat és tanítóit bizonytalan, kétes környezetű helyekre, ezeket egységes szellemben, szent vallásunk fegyelmező életrendje alatt, tiszta, szeretetteljes közös otthonokban kell felnevelnünk. Csak így lesznek testben, lélekben erősek és alkalmasak arra, hogy megtartsák veszendő népünket. Es a lakás, ételmezés költségein kívül még mennyi egyéb szükséglet l... Könyvek, jegyzetek, egy-egy nélkülözhetetlen ruhadarab, a közös diákintézmények (segélyegylet, betegsegélyző pénztár stb.) fenntartása, a keresztyéni szeretet munkáinak támogatása, mind-mind kiadásokat jelentenek s a szülői ház a legtöbb esetben ezek fedezésére képtelen. Bizony, a legáció ma már nem az a gondtalan időöltés, ami volta régebbi, anyagi gondoktól mentesebb napokban, hanem komoly szolgálat, ahol az alaphangulatot ez az imádság adja meg: *A mi mindennapi kenyerünket add meg minékünk ma!* S boldog az az ifjú, akinek kérése meghallgattatok s legátumából legalább a sürgős szükségleteit fedezni tudja. Istennek hála, még most is vannak alig pár ezer lelkes egyházaink, akik oly áldozatkészséggel karolják fel ifjainkat, hogy egy-egy ottani szolgálatuk után anyagilag, sőt mondhatjuk, lelkileg is rendbejönnek. A keresztyéni szeretet megmenti itt őket az eladósodástól, a lelket megmérgező kenyérgondoktól. Lehet-e ennél nagyobb öröm Krisztus gyülekezetei számára?

S ne feledjük el, hogy a leendő lelkipásztori és tanítói nem-

zedéknek az egyházközségekkel való találkozásából eddig is mennyi áldás fakadt. Hányan kötöttek itt feledhetetlen, értékes, egész életre kiható ismeretségeket, sokszor magasra szárnyaló ifjú lelkekkel, hányan határozták el magukat ilyen alkalommal az igehirdetői szolgálatra, hányan ismerték és szerették meg ezt a népet, amelyik erős vállain ma a régi pátrónusok terheit sokszor zúgolódás nélkül hordozza, amelyik boldog, ha eljövendő vezetőivel kezét szoríthat s szeme összevillanhat ifjú igehirdetőjével, Isten országa végleges győzelmébe vetett reménységében. Macedónia gyülekezetei egykor sok könyörgéssel kérték Pál apostolt, hogy a szentek iránt való szolgálat jótéteményébe és közösségébe őket is fogadja be (II. Kor. 8. r. 4. v.). Mit szólnak ehhez azok a gyülekezeteink és egyházi vezetőink, akik olyan könnyen megtagadják szent szolgálatra készülő ifjúságunk támogatását, talán kishitűségből, talán kényelmi vagy éppen anyagi érdekből? Vagy akik ki akarják játszani az egyetemes egyház törvényét s a legáció áldását illetéktelenek, érdemtelenek kezére juttatják? Valóban, ezek összeütközésbe kerülnek egyházunk egész múltjával, szellemével és elveszik méltó jutalmukat.

A legáció ügye — ismételjük — egész egyházunk ügye. Nem csak az eljövendő, vezetésre hivatott nemzedék, de gyülekezeteink, híveink érdekei is kapcsolódik hozzá. A felelős tényezők feladata az, hogy ismét azzá legyen, ami régen volt, *erőforrás úgy az ifjúság, mint az egyházak számára*. Isten csak azt a népet segíti, amelyik „megbecsüli az ő meglátogatásának idejét“, felismeri az „idők jelét“ s kinyújtja segítő kezét az irgalmasság szent kötelességének helyes gyakorlására. Ennek életében teljesedik be az Ígért: *Szerzek veletek örök szövetséget, Dávid iránt való változhatatlan kegyelmességem szerint.* (Ézs. 55. r. 3. v.)

Az első nőszövetség.

Az egyesületek, szövetségek életére mindig jótékony hatással van, ha felelevenítik az alapítás, a kezdeményezés hőskorát. Különösen a *megpróbáltatás napjaiban*, amikor a bennük levő erők kezdenek ellanyhulni, szinte megifjítólag hat, ha a tagok visszagondolnak azokra a nagy személyiségekre, akik egész életüket az eszme szolgálatába állították. Gondolataikból, tetteikből új erők áradnak a mai csüggedt lelkekbe s világosabban felismerjük azt a célt, amelynek szolgálatában állította azokat az eszközöket, amikkel azt megközelíteni kell.

Így vagyunk a nőszövetség! munkával is. Általános a panasz Erdélyszerte, hogy ez ma már nem folyik olyan lendületesen, olyan szép sikerrel, mint az előbbi években. Hivatkozunk persze a mentő körülményekre is: a gazdasági válságra, ami most még súlyosabban nehezedik ránk, mint pár évvel ezelőtt. Az első fel-lángolás szalmatüzére, amit természetszerűleg követett a felületes lelkeknel az ellanyhulás. A munka előre nem sejtett akadályaira, a szegények kielégíthetetlen igényére, erőszakos fellépésére, a társadalom közönyösségére. S nem látjuk be, hogy a munka lankadásának okai elsősorban *saját magunkban vannak*. Ezek a *kis-hitűség, a szeretetben való fogyatkozás, a bizalom, az őszinteség, a megértés hiánya* stb. Egyszóval hiányzik még mindig belőlünk az a Szent-Lélek, aki mindezeket pótolni tudja s munkánkat ismét Isten előtt kedvessé, számunkra örömteljessé, egyházunk és népünk számára hasznossá, üdvösséggé teszi.

E dolgozatban az első prot. nőszövetség alapítójával, *Sieveking Amália* személyiségével, munkásságával szeretnék foglalkozni. Úgy tekinthetjük őt egy tanácstalan és sok megpróbáltatással látogatott korban, mint Isten Lelkének választott edényét, akinek szavaiból, tetteiből áldás fakadt s akinek a magvetését mi ma aratjuk a női szeretetmunka felvirágozásában.

Hamburgban született 1794 júl. 25-én. Atyja jómódú kereskedő és városi szenátor, aki gyermekeit vallásos szellemben, kö-

Irodalom. D. M. Hennig: Quellenbuch zur Geschichte der inneren Mission. Hamburg 1912. G. Uhlhorn: Die christliche, Liebestätigkeit. Stuttgart 1895. Forgács Gyula: A belmisszió és cura pastoralis kézikönyve. Pápa 1925. Dr. Kenessey Béla: Női jellemképek. Budapest 1913. C. Bertheau: Sieveking Amélie. REE XVIII. k. 324 s köv. 1.

telességtudásban neveli. Sajnos, 1809-ben elhal a kis Amália, aki ekkor alig 15 éves, miután anyját már régebben (1799) elvesztette, jámbor nő-ismerősöknek, rokonoknak a gondozása alá kerül. 1811 óta 1839-ig anyjának egy rokona, özv. Brunemanné házában él s olyan szeretetet tapasztal, hogy — saját vallomása szerint — ennek szeretete tartja őt vissza, attól, hogy a világi foglalkozással szakítva, magát egészen az Úr szeretetének szolgálatába állítsa. Rokonainak jóságát már akkor igyekszik meghálálni. Tanítgatja azoknak gyermekeit, ápolja betegeiket, felnőtt korában pedig a város jólelkű, úri nőitől fenntartott iskolákban a szegény leányokat oktatja. De már gyermekkorában megható módon foglalkozik *a szegények segítésével*: Zsebpénzéből titokban elhagyott családokat segít. Később bevallja, hogy *ez a munka az öröm melleit csalódást és bosszúságot is okozott neki*. Látja, hogy a nyomor nem olyan nagy, mintahogy ő olvasmányai után elképzelte s szomorúan tapasztalja, hogy a szegények sokkal többet követelnek, mint amennyit ő tud nekik nyújtani és hogy távolról sem olyan hálásak, mintahogy ő azt várta volna. Valami hiányzott tehát munkájából s csak miután *ezt* megtalálta, lett ebben öröme, megnyugvása.

Közben szeretett öccse, Gusztáv, aki a lipcsei egyetemen a teológiát tanulja, váratlanul elhal (1817) s ő az újabb családi vesztés hatása alatt szakít vallási kételyeivel s hozzáfog a Biblia rendszeres olvasásához. A Biblia egyes helyeit egymással összehasonlítja, az ígét életére alkalmazza s buzgón imádkozik. Olvassa többek közt a Máté ev. 25. részét, ahol azt mondja Krisztus, hogy *Ő az a szegény, éhező, mezítelen fogoly és beteg, aki velünk az élet országútján találkozik*. Ez a kijelentés most az ő további jótékonyágát is örömteljessé, céltudatosá teszi. Élete kiteljesül, megszínésedik annak hatása alatt, hogy az Úr engedte magát általa megtalálni. Néhány kétely még megmarad benne a Krisztus váltságára vonatkozólag, de később ezek is megoldódnak. Bibliái elmékedéseket ír és éjjel-nappal egy irgalmas női rend felállításáról gondolkodik, amelynek tagjai ép mint a r. kat. irgalmas nővérek, egész életüket a Krisztusi szeretet gyakorlására szentelik. Sokat tanácskozik erről kora egyházi férfijaival, a szeretetmunka első német apostolaival (Gossner, Wichern), de egyelőre tervét nem tudja megvalósítani. Vár tehát Isten ujjszatására.

És ez be is következett nemsokára. 1831-ben először jelenik meg Németországban egy borzalmas betegség: az ázsiai kolera. Amint tudjuk, ez a járvány Indiában üti fel a fejét 1817-ben, innen a 20-as években elterjed Ázsiában, 1829—30-ban pedig már Oroszországba is behurcolják. Mivel 1831-ben Orosz- és Lengyelország harcba állanak egymással, a kolera ez évben már Lengyelországban, majd Németország északi részén is kezdi szedni áldozatait. Hamburg városa is felkészül igazi német alaposággal a járvány elleni küzdelemre. Külön kórházat rendez be e célra, tudós orvosokkal, ápolókkal és ápolónőkkel. Sieveking Amália azonban úgy érzi, hogy ez még nem elég. Nekünk fel kell ismer-

nünk az idők jeleit s „Isten felemelt, fenyítő vesszőjének kegyelmi szándékát“ s engedelmeskednünk kell annak. Egy felhívást bocsát ki a város ker. fér fiaihoz és nőihez s a *régi, 3-ik századbeli keresztyének példájára* hivatkozva (alexandriai pestis 252-től fogva) buzdítja őket, hogy ne riadjanak vissza a kolerabetegek önkéntes ápolásától. Sem a hatóság, sem egyesek nem pótolhatják a keresztyén szeretet intézkedéseit. Jelentkezzenek tehát a városi orvosnál járványkórházi szolgálatra, nem abból a hiú vágyból, hogy rendkívülit tegyenek s az emberek közt nagygyá legyenek, hanem Krisztus iránti szeretetből!

A felhívás elhangzott és a jelentkezés megtörtént. Egyetlen lélek volt egész Hamburgban, aki erre a hősiess, vértanúsággal határos szolgálatra jelentkezett — *és ez ő maga volt.* Az emberek közönyösségével nem törődve, frissen és boldogan fog a szerencsétlen kolerások ápolásához s hiába fogadják kezdetben munkáját az orvosok bizalmatlanul, hiába gúnyolják őt ismerősei rajongónak, ő csak az Úrra néz s az ő parancsát teljesíti. S ő nem is csalja meg hűségese szolgálóleányát. A kórházi vezetők félreértése eloszlik, megszeretik, felügyelönővé teszik, a betegek pedig áldják minden lépését, minden szavát. Egy haldokló áldása — amint írja — minden egyebet ellensúlyozott, ami nekem fájdalmat okozott s biztatott, hogy ne hagyjam e fontos időt következmények nélkül. Majdnem két hónapi szolgálat után (dec. 7.), mivel a járvány megszűnt, teljes egészségben és frissen, az orvosok és betegek elismerésétől, hálájától kísérve, visszatér otthonába. S a világ dicsőíti most, mint egy hőst, akin meglátszik Isten hatalma és szabadítása.

Sieveking Amália kórházi szolgálata azonban még egyéb áldással is jár. Ezalatt fogamzik meg lelkében egy *szegény és betegdondozó nőegylet* terve. Szabad idejében ennek a munkarendjét, szabályait dolgoztatja ki s mikor szolgálatától megválk, azonnal hozzáfog ennek megvalósításához. *Az első nőszövetség eszméje tehát nem fényes palotában vagy hatalmas gyűléstermekben született meg, hanem egy kolerakórházban, haldoklók és jajgató betegek ágya mellett.*

A női munka bevonása az egyház szolgálatába már azelőtt is előfordult, de csak szórványosan és bizonyos elhatárolt programmal. Diakonisszákat találunk a ref. egyházi életben a frieslandi Emdenben és az alsórajnai Weselben, a franciaországi La Rochelleben, a németalföldi Amsterdamban. Ezek vagy a gyülekezeti szegénygondozás, vagy az árvák intézetének szolgálatában állanak. Sőt Angliában egy istenfélő nő, Fry Erzsébet 1817-ben a női fegyencek megjavítására egy nőegyletét alapít, amely — mint-hogy kezdeményezője Németországba is ellátogat, nemsokára a kontinensen is felébreszti az érdeklődést a női szeretetmunka iránt. Maga Sieveking Amália is levelezésben áll vele, de csak most — annyi megpróbáltatás után teszi meg e téren a döntő lépést.

A lélektani pillanatot kétségkívül ügyesen ragadja meg. Hazája csak nemrég szabadult meg a francia zsarnokság alól. A jénai, austerlitz-i csatavesztések és végül az 1813-iki lipcei nagy győzelem mozgásba hozzák az összes társadalmi rétegeket. Amíg a háború tart, a nők is kiveszik részüket a fejedelmi hercegnők vezetése alatt a sebesültek ápolásából, ruha, élelmiszer gyűjtésből, az itthonmaradottak gondozásából. A háború után pedig ismét új feladatok várnak a ker. társadalomra. Árván maradt gyermekek, bénák, hadirokkantak raja lepi el a városokat s az állami élet, mely most a megszállás és háború kiadásait heveri ki, alig tudja kielégíteni a segélyezés iránt támasztott igényeket. Egyes buzgó lelkek részint pietista (gr. von der Recke Düsselthalban), részint biblikus-humanista alapon (Falk János weimari Luther udvara) meleg szeretettel karolják fel a háború e késői áldozatait s mindent megtesznek azok megmentése érdekében. De hiányzik még a munkából a *női szív gyöngédsége, megértő szeretete, odaadó gondossága*. Ezt akarta megvalósítani a hamburgi nőszövetség.

Mélyeséges meghatottsággal olvassuk Sieveking Amália beszámolójában azt, hogy ő a szegények, betegek érdekei mellett ennél az első szövetkezésnél elsősorban *a benne résztvevő nők lelki érdekére, szükségére* gondolt. Azokra a magános, család nélküli nőkre, akik, mint valami virág és gyümölcs nélküli fák, állanak a világban minden cél és öröm nélkül. „Óh, leírhatatlan szegény élet az az emberi élet, amely egyedül csak a magáéi“ Ezekben akarja egy magasabb, örök szeretet szikráját fellobbantani. És ott vannak az *előkelő házak ifjú leányai*, akik egy gondos édesanya mellett csak a fényt és hiúságot vallják életcéljukul Bálók, ruhapróbák, apró kedveskedések közt telik el életük, ami pedig lelküket üresen hagyja s bizonytalan vágyakozásokkal tölti el. Végül ott vannak az *özvegyek és gyermektelen asszonyok*, akiknek szép háztartásuk mellett anyai szabad idejük van, amit méltó foglalkozással kell kitölteni. Ezeket a veszni induló vagy veszedelemben forgó lelkeket akarja megnyerni munkatársainak, Tehát nemcsak a szegények, hanem elsősorban saját, jól felfogott érdekükben.

Felhívására most már csakugyan talál olyanokat, akik hozzácsatlakoznak. 1832 május 23-án 12-en gyűlnek össze nevelőnyája házában és ott megbeszélik a teendőket. Sieveking Amália világosan, józanul fejtegeti az egylet célját. Kijelenti, hogy pénz egyelőre nincs, de első látogatásaik stb. csak felderítő utak kell hogy legyenek, a nyomor és szükség számbavétele s csak azután kerülhet sor a segítésre. Ennek irányelvei pedig Ézsaiás könyve 58-ik és Máté ev. 25. részeiben találhatóak. Tehát a *hitből származó* irgalmasság gyakorlása a cél. Az adományok csak akkor áldásosak, ha az adakozó és elfogadó szíve nem marad hideg. A legszebb áldás, a szeretet áldása csak ott nyilvánulhat meg, ahol mi nyomorgó testvérünknek nemcsak a pénztárcát, hanem a szíveket is megnyitjuk és nekik nemcsak mulandó mammont (világi gazdagságot), hanem időt és erőket is áldozunk. Az alapszabályok

szerint a szegényekkel és betegekkel látogatások útján személyes viszonyba kell lépni, egy és ugyanazon családot felváltva más és más nő kell hogy meglátogasson. Fődolog ilyenkor az építő beszélgetés, a szegények buzdítása a Szent írás olvasására, az istentiszteletek látogatására, az úrvacsorával való élésre. Egészséges szegények lehetőleg munkát és nem alamizsnát kell hogy kapjanak. A gyűjtés, pénzkezelés, munkaközvetítés, segélyosztás, a szegények munkáinak eladása, szegényházak és gyermekkórházak igazgatása mind pontosan szabályoztatnak, úgyszintén a heti és havonkénti összejövetelek ideje, munkaprogramja. Sieveking Amália teljes odaadása, szakadatlan buzgósága és gondossága biztosította a szövetség fellendülését. Nemsokára Hamburg mellett Berlinben, Brémában és Hannoverben agitál a nőszövetségek érdekében és az egész Németországban elterjed azoknak áldásos munkája.

Olvasva az ő későbbi (1841-i) beszámolóját, különösen két intése ragadja meg figyelmünket. *Az egyik az, hogy ne akarjunk túl sokat, mindent megtenni, sem testi, sem lelki téren.* Ez szerinte kevélység és vakmerőség volna. „Kik vagyunk mi tehetetlen, korlátolt, bűnös lények, hogy csak egyetlen egy embernek is a sorsát egészen kiformalhatnánk? Egy pohár friss víz, egy puhára vetett ág, egy szeretetteljes, vigasztaló ige vagy egy hitetlennek mondott intés mind útmutatók lehetnek Isten további kegyelmi munkájára. Az ő országában a legkisebb jótett sem kallódik el és sok kicsiny vetőmagból örömteljes aratás készül.

A másik figyelmeztetés az, hogy *a keresztyén szeretetmunka célja nem az osztálykülönbségek teljes megszüntetése, — ez, amint igen helyesen látja, egy nivelláló forradalmi elvi — hanem azok kibékítése.* A fő dolog, hogy elhagyott szegényeinket tegyük bizonyossá arról, hogy *mindenféle helyzetükben, Istennek szolgálva, elégedettek lehetnek* s nélkülözéseik közt is megőrizhetik lelküket az elkeseredéstől. Halhatatlan lelkük számára kell tehát főképp táplálékot nyújtanunk és nemcsak esendő testüknek. Mindenek fölött pedig maga a nőszövetség kell hogy legyen a legfőbb eszköz a társadalmi különbségek áthidalásában. Ismételten kijelenti, hogy nagyon fájna neki, ha a szövetség elveszítené azokat a derék, iparos osztályból származó asszonyokat és leányokat, akik mint munkástagok hozzá csatlakoztak.

Mindez természetesen nem világmozgató, hangos és elbűvölő Programm. Sőt azt mondhatjuk, hogy inkább feltűnően szerény, bibliai, apostoli értelemben egyszerű. És mégis ebben a szellemben, ami tehát az első, példaadó nőszövetséget létre hozta, van a mi jelenlegi munkánk számára a legnagyobb vigasztalás. Úgy gondolom, hogy ha a külső segítő eszközök (pénz, társ. támogatás stb.) ma meg is fogytak, maradt még valami, amivel mindent újra kezdetünk s ami Sieveking Amália szerint *mindenre elégséges.* Nem nagyméretű társadalmi agitációt, fényes ünnepeket, óriási taglétszámot, kifogyhatatlan anyagi felkészültséget kíván az Úr az ő szolgálóleányaitól, hanem *Krisztusért égő szívet.*

Ennek a gyógyító, mentő hatalmára van szükség leginkább s ez az áldás független a világ változásaitól.

Hadd említsem meg még két eredményét az első nőszövetség apostola vállalkozásának. Egyik az, hogy Hamburgban ép ez idő tájt, 1831-ben telepedik le egy ifjú s. lelkész, Wichern János, aki az ottani szeretetmunka hatása alatt két év múlva a züllött gyermekek befogadására nevelő otthont alapít s nemsokára a német belmisszió legnagyobb hőse lesz. 1848 okt. 31-én Wittenbergben ő adja ki a jelszót a szeretet reformációjának beindítására s a nép szükségét a mi szükségünkké, nélkülözését és nyomorát az irgalmas szeretet indító okává teszi. — A másik eredmény pedig a mustármagból felnövekedett terebélyes fa. 1918-ban a különböző német ev. nőszövetségek egy hatalmas *egyesületté* tömörülnek, amelynek 10 év múlva 2 millió tagja van s a legkülönbözőbb munkaterületeken és munkatársakkal igyekszik a nemzetet Krisztus útján vezetni, azon megtartani.

Sieveking Amália tehát nem hiába élt, imádkozott, agitált és szenvedett. Isten megajándékozta őt áldott aratással, amit népétől senki el nem vehet.

A ref. nő képe a reformációtól napjainkig.

1. XVI-XVIII. század.

Melanchthon Fülöp, a tudós német reformátor egy alkalommal nagy hitvitára indult. Fáradság, lehangoltság vett erőt lelkén a sok támadás miatt, melyekkel ellenfelei, a római katolikus papok öt illették. De amint lakásának tornácán végighaladt, egyszerre meglepetve állt meg. Az egyik szobában, ahol felesége tartózkodott, erőteljes zsoltarének hangzott fel. Majd a félig nyitott ajtón keresztül meglátta, hogy felesége és tanártársainak leányai éppen

Irodalom: Általános jellegű művek: Juhász Sándor: Protestáns asszonyok. Gyoma, 1903. Takáts Sándor: Magyar asszonyok. Budapest, 1926. Farkas Ernőd: Magyarország nagyasszonyai III. kötet. (Képes díszmű.) Budapest, 1911—13. Hegyaljai Kiss Géza: Nagyasszonyok a magyar reformációban. II. kötet. Budapest, 1924—25. Egyes korszakokról és személyiségekről: Majláth Istvánnéról és Báthori Kristófnéról: Bod Péter: A szent Bibliának története. Szeben, 1748. Utóbbiról még dr. A. Veress: A. Possevini Transilvania (1584) Fontes Rerum Transylvanicarum III. kötet. Budapest, 1913. 241 lap. Pokoly József: Az erdélyi református egyház története. Budapest, 1904. I. 253, 270, 172. Geszti Ferencné: Takáts: I. m. 205. s köv. lap. Dr. Veress Endre: Geszti Ferenc. Déva, 1898. Bethlen Gábornéról: Bodrogi János: Károlyi Zsuzsanna fejedelemasszony. Nagyenyed, 1899. Többen: Exequiarium caeremonialium II. kötet. Albae-Juliae, 1624. Különösen a II-ik kötetben Keserői Dajka János: Prédikációja. Ezenkívül a Bodroginál felsorolt irodalom. / Rákóczi Györgynéról: H. Kiss Géza: Lórántffy Zsuzsanna fejedelemasszony. Tahitótfalu, 1924. S. Szabó József: A Lórántffyak. Budapest, 1896. Medgyesi Pál: Szent atyák öröme. Gyulafehérvár, 1640. Szilágyi Sándor: A két R. Gy. fejedelem családi levelezése (Mon. Hist. Hung.). Budapest, 1875. Apafi Mihálynéról: Vásárhelyi János: Az Apafi ház. Ref. Szemle, 1934. Nagyajtai Cserei Mihály története, kiadja Kazinczy Gábor: Újabb Nemzeti Könyvtár. Budapest, 1852. Stomp László, Pokoly József: Magyar prot. egyháztörténeti adattár VIII. kötet. Pekri Lőrincné: Antalfy Endre: Petrőczy K. Szidónia élete és munkája. Budapest, 1894. Verseit legújában kiadták: Harsányt István és Gulyás József: Irodalomtört. Közlemények. Bpest, 1915. Haller Lászlóné Bethlen Kátáról: H. Kiss Géza: Árva Bethlen Kata. Budapest, 1922. Szádeczky K. Lajos: B. K. grófnő irásai és levelezése. Budapest, 1932. Bánffy Dénesné: Erdélyi ref. egyház Névkönyve, 1867. 35—36. lap. Prot. Közlöny, 1882. 34—36. lap. Id. Wesselényi Miklósnéról: Zoványi J.—Révész K.: Egyháztörténeti monográfiák I. kötet. Budapest, 1898. 175—245. lapjain a Földváry László dolgozata. Wesselényi Istvánnéról: Halotti akciók. Kolozsvár, 1775—76. Daniel Gábor: A vargyasi Daniel család. Budapest, 1896. Kelemen Lajos: Újabb adattár a Daniel család történetében. Kolozsvár, 1913.

közös áhítatot tartanak s a zsoltár elhangzása után buzgón olvasák a bibliát és magyarázzák, tanulják Luther kátéjának alapján az evangéliumi egyház hitigazságait. A reformátor csüggedő lelkébe új erő és reménység költözött: Miért aggodalmaskodjam — gondolta magában — az egyház jövőjéért, mikor ezek a gyöngé nők olyan hittel és reménységgel tudják építeni ennek lelki alapjait? És lélekben felfrissülve ment el a vitatkozó gyűlés küzdőterére.

Ez a kis esemény híven tükrözi vissza, hogy *mit jelentett a reformáció a nők életében*. És másfelől azt, hogy *mit jelentett a nő a reformáció egyházának*. Azt hiszem, hogy mi is csak akkor tudjuk leghívebben szemléltetni egyházunk történetének a nők számára való jelentőségét, ha erre a két szempontra leszünk tekintettel. Reámutatok tehát arra, hogy a nők milyen szerepet játszottak erdélyi ref. egyházunk létrejövetelében, megerősödésében és megtartásában. Másfelől pedig arra, hogy egyházunk életéből micsoda lelki áldások áradtak arra a szerény területre, melyet női léleknek nevezünk.

A reformáció, mint biblián alapuló keresztyénség, ismét napvilágra hozta és állandóan hangoztatta *minden egyes emberi léleknek végtelen értékét Isten országa számára*. E tekintetben jellemző az 1567-iki, ú. n. második Debreceni Hitvallás fejtegetése, amelyik az asszonyok lelkéről szól. Ez árész 8 pontban sorolja fel azokat a bibliai erősségeket, melyek alapján mindenki kétségkívül meggyőződhetik arról, hogy *a nőknek is van lelkük*. Manapság a női egyenjogúsítás korszakában mindannyian megmosolyogjuk ezt a különös érvelést. Pedig ebben tk. az az igazság jut kifejezésre, melyet ma is csak nagyon nehezen tud elfogadni az egyházi közvélemény, hogy t. i. a ker. élet kötelességei és jogai tekintetében nincs a nemek között különbség. Igaz, hogy a Biblia szerint Isten az embert férfivá és nővé teremtette, tehát a két nem sajátos vonásai Isten örök végzésén alapulnak. De ez nem jelentette sohasem azt, hogy a nők háttérbe szorultak volna és ma háttérbe szorulhatnak abban az egyetemes értékű munkában, mely Isten országáért az Anyaszentegyházban folyik. Természetesen a nők szerepe és jelentősége egyházunk minden egyes korszakában módosul.

Az erdélyi ref. egyház *születésének és megszilárdulásának korszakában, a XVI. században*, látszólag a nők nem nagy szerepet játszanak. Az ige hirdetést és egyházszervezést férfiak kellett, hogy elvégezzék, ők tehát legfennebb csak a háttérben szerepelnek, mint az egyházépítő munka támogatói, segéd munkásai. De már ebben a korban is találunk olyan nőket, akik megteszik az evangélium terjesztése körüli kötelességeiket. Ilyen a szomorú végű Majláth István erdélyi vajda özvegye, Nádasdy Anna, aki különben Nádasdy Tamásnak, a reformáció dunántúli nagy pártfogójának testvére. Heltai Gáspár 1561-ben neki ajánlja az Újszövetség fordítását, mivel Isten „megvilágosította az ő szent Igéjével szent Léleknek általa, hogy sok jámbor szegény egyházi emberek és

egyéb szegény tanolók sat. a Te Nagyságodnak istenes életről és keresztyéni cselekedetéről bizonyóságot tesznek“. Ez az ajánlás mutatja, hogy éppen azokban az években, amikor ref. egyházunk itt élet-halál harcot vívott elismertetéséit, már megtalálta a maga lelkes patrónáját, aki e küzdelemben éppen ennek legfőbb fegyveréhez, a magyar nyelvű Biblia megjelenéséhez hozta meg a maga keresztyéni áldozatát. És amikor pár év múlva az unitárius vallás rohamos terjedése következtében egyházunk sorsa ismét kétségessé vált, támasztott Isten újból egy öntudatos, erő hitű asszonyt, aki minket e válságos időközön keresztül segítsen. Ez pedig éppen Erdély fejedelmének, Báthori Kristófnak felesége, Bocskay Erzsébet, későbbi nagy szabadsághősünknek a nénje. Amilyen buzgó volt férje a róm. kat. hit gyakorlásában, épp olyan szeretettel karolta ő fel meggyöngyült egyházunk sorsát. Várad tudós papját, Károlyi Pétert egyenesen Báthori István udvari papjának és ref. püspöknek ajánlja a luth. Alesius helyébe. Károlyi azonban nem fogadta el ezt a megiszteltetést és továbbra is Váradon maradt. Férje uralkodásának második évében (1577) kb. az ő közbenjárására választhatják meg a reformátusok Tordai S. András püspöküknek. Később pedig — Bod Péter szerint — „nagy kívánsággal kívánta kinyomtatni álmagyar Bibliát, de életének rövid volta miatt véghez nem vihette a maga jó szándékát“. Nagy keserűséget okozott neki az, hogy fiát, Zsigmondot akarata ellenére a jezsuitákkal neveltették. Dehát sógora, a hatalmas lengyel király, Báthori István így kívánta ezt. Egy alkalommal szemrehányást is tesz emiatt fiának, mondván, hogy csakis a királytól való félelem tartja őt meg vallásában, de a gyermek, aki már ekkor éppen olyan makacs volt, mint később, fejedelem korában, durván visszautasítja anyja kifogását. A kortársak (Bethlen Farkas) mint szép virtusokkal (erényekkel) ékeskedő asszonyt emlegetik.

E két főrangú nő mellett voltak még egyházunknak hűséges gondviselői, akik egyes vidékeken karolták fel az egyházakat és az iskolákat. Ilyenek voltak pld. Telegdi Miklósné Lónyay Klára, aki nemcsak a mezőtelegdi egyházat és iskolát segíti, hanem a külföldre menő, szegény diákokat is támogatja. Kálvin híres munkatársa és utóda, Béza Tódor 1573-ban neki ajánlja egyik munkáját. A másik pedig Geszti Ferencnek, a vitéz dévai várkapitánynak felesége, Országh Borbála (1580—88), akinek itteni tartózkodása alatt 1582-ben támogatja ez a gazdag főúr a ref. románokat a Mózes könyveinek fordításában és kiadásában. Az ő áldott emléke buzdítja Gesztit arra, hogy az ottani ref. templomot kijavítsa és iskolát, algimnáziumot szervezzen.

Igen jelentős szerepet tölt be a ref. nő a XVII. században, a nagy kálvinista fejedelmek idejében. Elmondhatjuk Ravasz Lászlóval, hogy ők azok az „ismeretlen kezek“, akik hős férjeik számára nemcsak a békés, boldog családi otthon, hanem egyúttal a legáldottabb lelki támogatást is szolgáltatják. A sort Bethlen Gábor törékeny felesége, a visszavonult életet élő, végül sokat be-

tegeskedő Károlyi Zsuzsanna nyitja meg. Korai árvasága, az idegen környezet, melyben felnő, éppúgy megedzük lelkét s fogékonnyá teszik a hit értékének és a szenvedések fájdalmának megértésére, mint hős férjéét. Lénye — úgyszólván — felolvad Bethlen csodálatos pályafutásában. Mint jótékony angyal áll mellette, vigasztalja leveleivel, intézi helyette a fejedelmi gazdaság, sőt az ország ügyeit is. Ha kell, még politikai és katonai dolgokban is segítségére van a fejedelemnek. Férje elhalmozza ezért szeretetének újabb meg újabb jeleivel, „édes Suskámnak“ szólítja, birtokokkal ajándékozza meg. Csakugyan Károlyi Zsuzsanna érdemes is erre a szeretetre. Gyulafehérvári udvara a puritán ref. erkölcsök székhelye, ahol istenes beszélgetéseket folytatnak a prédikátorokkal s az udvarhölgyek egyszerű kézimunkával teszik hasznossá napjaikat. Igaz, panaszkodik egy alkalommal, hogy sok előkelő leány csak azért jön az udvarba, mert férjhez szeretne menni. De a fejedelmi udvar jó iskola volt mindenki számára. Abban a korban, amint ezt egykorú levelekből és Takáts Sándor Magyar Nagyasszonyok c. szép munkájából láthatjuk, ugyancsak volt dolga az asszonyoknak és leányoknak! A csodaszép, régi hímzésekkel díszített vagy éppen arany szálakkal kivarrott, magyaros ruháknak előállítására nem a szabóknak, hanem a ház asszonyának és a mellette lévő leányseregnek volt a kötelessége. A kertészet már a XVI. században felvirágzik s a magyar földön termelt korai zöltséget, szép és ízes gyümölcsöket még Bécsben is megbámulják. Az illatszereket különböző növényekből, virágokból éppúgy otthon főzik, mint a gyümölcssajtokat, befőtteket és ízeket. A baromfityésztés szintén elsőrangú. Igen jelentős az a munka, amit nagyasszonyaink tudós orvosok művei vagy az öregek tapasztalatai alapján a betegek gyógyítására fordítanak. Kitűnően ismerik az egyes gyógynövényeket, a házi gyógyszerek előállítási módját. És mivel abban az időben nagyon kevés orvos van, ezek a régi udvarházak a szegény betegek menedékei. Károlyi Zsuzsannát is, mint a szegények édesanyját emlegetik a régi prédikátorok, aki „ezeknek beszédeit meghallgatta, dolgaikat istenesen forgatta és soha szomorúan senkit magától el nem bocsátott“. Keserű Dajka János, a felette tartott temetési beszédben meghatóan írja le utolsó óráit. Nemcsak férjétől és rokonaitól, hanem az ország rendjeitől, a lelképásztortól, udvari személyzetétől és az egész országtól veszi végbúcsúját és lelkükre köti az evangélium iránti hűséget s az egymás iránti szeretetet. Kolozsvárt lehelte ki nemes lelkét 1622 május 13-án, porrészeit pedig Gyulafehérvárt temették el.

Tudjuk, hogy Bethlen Gábor második felesége Brandenburgi Katalin már teljesen más szellemben vezeti az udvartartást. A háziasság, egyszerűség eltűnik s ezek helyét a mulatozás s a külföldi udvaroncok serege foglalja el. Az udvartartás költségei most két-három annyit tesznek ki, mint a magyar fejedelemasszony idejében. Az egyház pedig annyira bizalmatlan a katolicizmus felé hajló fejedelemasszony iránt, hogy kénytelen tőle kötelezvényt vé-

tetni arra vonatkozólag, hogy vallásunkat soha el nem hagyja.

Mindnyájunk előtt ismeretes, hogy első Rákóczi Györgynek felesége, Lorántffy Zsuzsanna és Apafiné, Bornemissza Anna ismét Károlyi Zsuzsannát választják mintaképtül a keresztyén fejedelemszony és feleség eszményének megvalósításában. Épp olyan takarékosak, egyszerűek, buzgók és adakozók, mint amilyen ő volt. Ezeknek az erényeknek a forrása pedig öntudatos, biblia szellemű hitük volt. A Biblia és építő könyvek mindennapi lelki táplálékukat képezik, sőt Lorántffy Zsuzsanna még a teol. irodalmat is műveli. Úgy családi, mint nyilvános társalgásokban gyakran szerepelnek a vallási kérdések. 1639-ben zajlik le a kolozsmonostori jezsuita rendházban egy nagy hitvita, amelyben Vásárhelyi Dániel jezsuitával előbb Medgyesi Pál udvari pap, majd maga a fejedelemszony mérik össze fegyvereiket és igyekeznek bebizonyítani hitünk igazságát. Hadd iktassam ide Lorántffy Zsuzsannának a vita közben leírt megragadó hitvallását: *„Krisztust esmérem én is pásztoromnak, elhívén, hogy én is esmértetem őtőle és az Isten az én bűneimet, az én hű pásztoromnak áldozatjára tekintvén, megbocsátja. És ebben a hű pásztoromban helyeztetem minden boldogságomat és az szent Pállal mondom: Életemben és halálomban nyereségem az Krisztus.“* Bornemissza Anna pedig Tófeus udvari papnál az iránt érdeklődik, hogy Krisztus Urunknak mennybe menetele után vannak-e atyjafiai és anyja. Erről t. i. sokat vitatkoztak férjével, Apafi fejedelemmel. A két nagyasszonynak különben minden hasonlóságuk mellett is különböző sorsuk van. Lorántffy Zsuzsanna erélyes, hős férje mellett másodrendű szerepet tölt be, legfennebb ennek a presbitérium iránt táplált ellenszenvét mérsékeli. Egyébként úgy kormányzati, mint egyházi dolgokban férje Isten dicsőségére kormányozza Erdélyt. De Bornemissza Annának bizony sokszor kellett a sarkára állania, hogy gyöngye jellemű férjét helyes irányba terelje. A magyar protestánsok megsegítését ő szorgalmazza, visszatartja férjét Erdély nagy fiainak, Béli Pálnak, Bethlen Miklósnak kivégeztetésétől, a fejedelem tékozlásait józan gazdálkodással ellensúlyozza. Mikor 1688-ban elhal, férje valósággal elgyámoltalanodik utána, még enni-inni sem akar, annyira fájlalja erélyes, hű és okos feleségének elvesztését. Mindkét fejedelemszonynak emlékét számtalan egyházunk és iskolánk klenódiuai, alapítványai, épületei és harangjai őrzik. Mindketten buzgón karolták fel a református románok egyházi ügyét és adományaikkal gazdagították a fogarasi iskolát, ahol számukra papokat és tanítókat képeztek.

*

A fejedelemség megszűnése után Erdély a kat. Habsburguralom alá kerül. Nemcsak a ref. nőknek, de még egyházunknak sincs meg már az a jelentős szerepe a közéletben, mint az 1600-as években. A régi, egyszerű erdélyi erkölcsök helyett most már idegen szokások, idegen társalgási nyelvek, öltözetek és felfogások jönnek divatba. Kívülről az egyházat a katolizáló politika, belől

pedig az elközönyösödés és szent vallásunk iránti hűtlenség veszedelme fenyegeti. És érdekes, hogy ezekben a válságos időkben mégis a gyöngé „nők azok, akik a hithűségnek legmegragadóbb példáit adják. Őket nem csábítja a bécsi udvar fénye, pompája, az itthoni szerény környezetet és üldözött egyházunkat forróbban szeretik a világ mulandó örömeinél. Sajnos, főuraink közül sokan nem fogadják meg házasságkötésüknél ebben az időben Batthyány Ferencnének (XVI. sz.) ezt a tanácsát: „*Idegen nemzetet ne végy, hanem magyar nemzetet, az kivel lölköd is megnyaghasnék.*“ III. Károly, de különösen Mária Terézia alatt az erdélyi férfiak sokszor hűtlenek lesznek leányainkhoz, sőt még hitesegeikhez is. Az uralkodó óhajására r. kat. nőt vesznek feleségül, akinek kedvéért maguk is áttérnek és így egyházunk ellenálló erejét gyöngítik.

Hogy fogadják nagyasszonyaink ezeket a fájdalmas eseményeket?

A század elején él *Petrőczy Kata Szidónia*, az első magyar költőnő. Mikor férje, Pekri Lőrinc elhagyja vallásunkat, ő egy német munkát ad ki magyar fordításban, melynek címe: „A pápista vallásra hajlott lutheránusok lelkek ismeretének kínja.“ S nagy elhagyatottságában építő munkák olvasásával, fordításával, a vallásos költészet művelésével enyhíti szíve fájdalmát. *Bethlen Kata* első férje, gr. Haller László, hiába akarja feleségét megingatni ref. hitében, ő a csábításnak szilárdan ellenáll, amíg maga Isten tesz ítéletet közöttük s férjét elveszi mellőle. Mikor pedig leánya kat. vallásra tér és az egri püspöknél árulkodik ellene, kitagadja őt s nem bocsátja többé maga elé. A könnyelmű Bánffy Dénes Bécsben kat. vallásra tér, de felesége, *Barcsai Ágnes* híven kitart vallásunk mellett s akkor sem hagyja el hitét, mikor egyetlen leányát emiatt elrabolják tőle. Wesselényi Miklós feleségét, *Cserei Ilonát*, atyja, a vakbuzgó Cserei Farkas eltaszítja magától, amiért előszűr gyermekeit ref. vallásban neveli, majd pedig ő maga is hozzánk tér át. De ő alázatos szívvel fogadja a megpróbáltatást s hiábavaló József császár követelőzése s az erdélyi püspök fáradozása, mégis református lesz. — Ezek az asszonyok komolyan vették Krisztus tanítását: Aki inkább szereti atyját, anyját, fiát és leányát, hogynem engemet, nem méltó énhozzám. (Máté 10:37.) *Vajjon nem akadnak ezeknek a hőslakú asszonyoknak méltó utódai? Vagy pedig múló érdekekért, talán éppen egy kilátásban lévő házasságért elfordulnak evangéliumi egyházunktól?...*

Rendkívül nagy jelentősége van az erdélyi nagyasszonyoknak ebben a nemzetietlen korban magyar nyelvünk és irodalmunk felkarolásában, ápolásában. Akkor, amidőn a művelt magyarok latinul, németül vagy franciául beszéltek, ezek a gyöngé nők voltak elárvult nemzeti közművelődésünk gyámolítói. Verseik, imádságaik, hitvallásaik vagy önéletírásuk az akkori irodalom gyöngyei, melyeket még most is könnyes szemekkel, meghatódással olvasunk. Levelezésük pedig nemcsak a hitvesi hűségnek és anyai szeretetnek,

de az egyház és a nemzet iránti forró ragaszkodásnak is hú bizonyossága. Háztartásukat még mindig abban a szellemben vezetik, mint a nagy fejedelemasszonyok és így átmentik számunkra az erdélyi szellemi élet örök értékeit.

Természetesen ez nem jelentette azt, hogy ne haladtak volna együtt a korrallal. Szép példája ennek *Wesselényi Istvánné Dantei Polixéna* élete. Rajta beteljesedett, Szathmári Pap Mihály kolozsvári professzor szerint, egy híres holland pietista nő, Schurman Anna Mária mondása: „*A keresztyén asszonyhoz igen illendő a tisztességes tudományoknak tanulása*“. Csodálatos szellemi képességei már atyja, Daniel István udvarhelyszéki királybíró előtt is feltűnnek s bölcs tanítókkal végigvezetteti leányát a gimnázium összes osztályain. Jártas nemcsak a magyar nemzet történetében, a latin és német nyelvekben, de a teológiában is. Német és svájci tudósok munkáit fordítja magyarra, közben pedig buzgón támogatja az egyházakat és iskolákat, különösen a kolozsvári kollégiumot és az itt lévő árvák házát. (Orfanotrofium.) Leányait mintaszerű református nevelésben részesíti. Egy egykorú vers így énekel erről:

Jó iskola Sibó, tudnak ott nevelni
Gyermeket; szép elmék fognak onnan kelni.

Mert itt a kisasszony dolgot vészen elé,
Szabott ideje van, mikor hagyja belé;
Mégyen majd az íróasztal és könyv felé
Elmáját drága szép könyvekkel frisseié.
Tanul a kisasszony itten bölcselkedni,
Kegyességben kell itt néki nevelkedni,
Heverni nem szabad, kell itt serénykedni,
Régula szerént kell mindent cselekedni.

Leányai három főúri család jó szellemeivé váltak, fia pedig id. Wesselényi Miklós, „a zsibói bölény“ az erdélyi alkotmány és vallásszabadság tüzes szavú védelmezője lett.

*

Nézzük most már, hogy mit adott a ref. egyház a nőknek.

A felelet erre önként kínálkozik: *öntudatos evangéliumi hitet*. De tudjuk, hogy ezt nem lehet egyszerűen csak a prédikációk hallgatásából és az istentisztelet látogatásából megkapni. Egyházunknak tehát gondot kellett fordítania arra, amire a középkori egyház nem sokat gondolt: a *vallásitanításra*. Ennek pedig elengedhetetlen feltétele a Biblia, a káté és az énekeskönyv rendszeres olvasása, tanulmányozása. Ezt viszont iskolázás nélkül nem lehet megvalósítani.

Már a XVI. században majdnem mindenik egyházközségünkben ott szerepel a pap mellett a rektor, vagy a deák is, aki a fiúgyermeket oktatja. A lányok tanítására azonban csak az 1600-as években került a sor. Ekkor az angol puritánizmus hatása alatt kezdik sürgetni buzgó papjaink ezeknek is a rendszeres oktatását. Az eredmény az volt, hogy az 1646-iki szatmárnémeti zsinat vég-

zései alapján elrendeli az egyházi törvénykönyv (Geleji K.) az anyanyelvű leányiskolák felállítását, ahol a növendékeket írás és olvasás mellett a Káté, a Biblia, a zsoltárok és szent énekek ismeretére tanították. Óriási haladás volt ez abban a korban, amikor Thurzó György magyar nádor felesége, Czobor Erzsébet sem tudott férjhezmenetelekor írni s csak ezután tanulta meg a betűvetés, mesterségét. Érdekes, hogy a leányiskola célja az, hogy „*az egyházi beszédekert nagyobb haszonnal hallgatni képesekké legyenek*“. Tehát az öntudatos egyháztagságra való nevelés. Természetes első sorban nagy városi egyházaink állítják fel ezeket a leányiskolákat. Így Kolozsvárt 1695 körül és valamivel előbb Gyulafehérvárt. Marosvásárhelyt pedig az 1700-as évek második felében. A Székelyföldön ugyancsak ekkor állítanak be a meglévő iskolákhoz egy második tanítót is a leányok tanítására, de emellett a harangozás elvégzésére is. Ebből aztán sok visszás helyzet állott elő. Ha nem kaptak képesített tanítót, akkor egyszerűen a falusi ezermester, székely harangozóra bízta a leányok nevelését, aki hol tanított, hol nem. De a múlt század második felében, különösen a br. Eötvös-féle törvények hatása alatt már ismét mindenütt képesített leánytanítók, sőt tanítónők is vannak. Ilyenekről különben már a régi kolozsvári iskolánál is van feljegyzés. Az öntudatosan hívő és Krisztusnak szolgálni akaró nőket egyházunk már régebben is felhasználta a keresztyén szeretetmunka végzésére. Medgyesi Pál egy 1645-iki kátéjában (Lelki Ábécé) a *cselédek és gyermekek oktatását* nemcsak a gazdára, hanem a gazdasszonyra is reábizza. És ezt a kötelességet, amint a főúri asszonyok felett tartott gyászbeszédekben olvashatjuk, az erdélyi ref. asszonyok évszázadokon keresztül gyakorolták is. 1750 körül, Kolozsváron, a kollégium egyik helyiségében *református kórház* létesül, ahol a tudós Pataki Sámuel prof. vezetésével előbb három, később tíz öregasszony ápolja a betegeket.

Ezek a mi első diakonisszáink, akiknek buzgó szolgálata és Pataki professzor tudománya nemcsak réf., hanem más vallású betegeket is vonzott ebbe a tekintélyes kórházba. Fél századon keresztül, 1819-ig állott fenn ez az áldott intézmény. Ekkor nyílt meg az Óvárban a Karolina-kórház.

A múlt század második felében Székács József pesti ev. pap kezdeményezésére előbb Pesten, azután a vidéki városokban és így Erdélyben is sok helyt létesülnek *protestáns nőegyletek*, amelyeknek célja elsősorban a jótékonyosság gyakorlása. De a század utolsó évtizedében már Vargha Gyuláné vezetése alatt megkezdődik Budapesten a nők közötti evangélizáló munka is és ez a különböző nő- és leányszövetségek keretein belül egészen napjainkig tart.

A Bibliában azt olvassuk, hogy mikor Pál apostol és Silás Filippibe érkeznek, egy Lidia nevű bíboráros asszony az, kinek az Úr először nyitja meg szívét az evangélium előtt és e szavakkal hívja magához az ő követőit: Ha az Úr hívének ítéltetek engem,

jertek az én házamhoz és maradjatok ott. (Csel. 16:15.) A ref. egyház nemcsak a férfiakat, de a nőket is mindig az Úr híveinek tekintette és eleitől fogva igyekezett beplántálni őket a Krisztusba, hogy tőle erőt nyerjenek és sok gyümölcsöt teremjenek. Ha már most felvetjük ezt a kérdést: Mire tanítja az erdélyi református leányokat egyházunk története? — a feleletet a következőkben adhatjuk meg:

Maradjanak meg abban a szent és üdvözítő hitben, mely nekik az élet legnagyobb áldását: a Krisztus általi bűnbocsánatot, a legboldogítóbb és legszentebb szeretetet ajándékozza és ezt a földi élet semmiféle kísértései között se tagadják meg soha. Teremfék meg ennek a hitnek áldott gyümölcseit úgy a saját, mint családfák életében s mindenütt, ahol Isten országáért munkálkodhatnak, álljanak készséges szívvel ennek a munkának szolgálatába. Egyházunk ma is száz sebből vérzik s ezeket a sebeket sokszor csak a gyöngéd női kezek tudják bekötözni az imádságos hit, a kitartó hűség és áldozatos szeretet balsamával. Egyházunk története azt mutatja, hogy az a munka régebben is folyt és ma is lehetséges. Istennek lelke ma is ébresztgeti a szunnyadó hitet és sokszor indítja a legerőtelenebbeket is a Krisztus ügyéért való küzdelemre. Engedelmeskedjünk a Lélek szavának s akkor egyházunk ismét olyan győzhetetlen lesz, mint a hithősök korában.

2. A református nő a XIX. század második felében.

Minden történeti tanulmány, előadás tulajdonképpen kirándulás a múlt felemelő vagy lehangoló eseményei közé. Ez alkalommal nem utazunk messze, csak ide, a közelmúltba, anyáink és nagyanyáink korába, a XIX. század második felébe. Látszólag színtelen, eseménytelen kor ez, hiszen eltekintve az 50-es évek osztrák önkényuralmától és egyes, az ország határain kívül folyó, kisebb háborúktól (olasz, porosz háború, Bosznia okkupációja),

Irodalom. Szeremlei Sámuel: Valláserkölcsei és társadalmi élet 1848 óta Magyarországon. Budapest 1874. *Szekfü Gyula:* Magyar történelem VII. k. Budapest 1932. *Kozma Ferenc:* A székelyföld közigazdasági és közművelődési állapota. Budapest 1879. *Parádi Kálmán:* Az ev. ref. erdélyrészi egyházkerület fő-, közép- és elemi iskoláinak állapotrajza. Kolozsvár 1896. *Bodor János:* Utam a csernátoni mesteri parókiától a zágoni papi parókiáig. Kolozsvár 1936. *Nagy Péter:* A keresztyén hölgy. Néhai özv. B. Radák Istvánné felett. Kolozsvár 1868. *Br. Bánffy Jánosné* Emlékirata. Sajtó alá rendezte *Kelemen Lajos.* Kolozsvár 1931. Emlékkönyv a Székely Nemzeti Múzeum 50 éves jubileumára. Szerk. *Csutak Vilmos.* Sepsiszentgyörgy 1929. A kolozsvári „Mária Valéria Árvaház“ Évkönyve 1891. Kolozsvár 1892. A háromszékmegyei „Erzsébet“ Árvaleánynevelő Intézet első Évkönyve. Budapest 1887. A budapesti Prot. Orsz. Árvaegylet választmányának jelentése 1887-ik évi működéséről. Budapest 1888. *Förgács Gyula:* A belmisszió és cura pastoralis kézikönyve. Pápa 1925. *Csekme Ferenc:* Képek a parókiáról I—II. k. Marosvásárhely 1910, 1912. *Szabó Aladár:* Új óramutató. Budapest 1896. Az erd. ev. ref. egyházkerület Egyházi Értekezletének Évkönyve 1900, 1901, 1902—03, 1905-06. Kolozsvár 1900, 1902, 1903, 1908. *Vargha Gyuláné:* Van-e a nőnek feladata az egyház munkájában? (Traktátus.)

ez hazánk történelmének „leghosszabb békekorszaka.“ A béke, a biztonság pedig — mint tudjuk — sokszor a vallási erők ellany-
 hulásával jár. E korszak két érdekes megítélése áll előttünk. Egyik
 egy protestáns, a másik egy r. kat. történetíróé. Szeremlei Sámuel
 hódmezővásárhelyi lelkész 1874-ben megállapítja, hogy e korban
 „patriarkális, egyszerű életünk, üvegházilag ápolt szellemi erőnk,...
 alkotmányosságunk... egyszerre a nyugati civilizáció leghatalma-
 sabb fuvallatának lőn kiteve.“ Az igazság, szeretet és jogegyen-
 lőség inkább érvényesülnek, mint ezelőtt, de másfelől „az egyházi
 közönyösség túlélte az alkotmányos időt, jelentvén, hogy magában
 a lélek tehetetlenségében van a baj.“ Hibáztatja a meddő tiltako-
 zást, tagadást, lágymelegséget, a szeretet lelkének hiányát, a hit-
 beli öntudatlanságot úgy a lelkipásztoroknál, mint a népnél és
 persze az ősi átkot, a politizálási szenvedélyt. Szerencsére még
 „a vallásosság a tisztességhez számíttatik s áldásaiban még a
 méltatlanok is óhajtanak részesülni“ s így még nem vagyunk
 annyira, mint Németország, ahol vasárnap néha senki sincs a
 templomban s úrvacsorát 2—3 évben csak alig vesz valaki egy-
 szer. Szekfü pedig, a r. kat. történetíró, e korról szintén lehangoló
 képet ad. Nemcsak a vallás, hanem még az eszményi gondolko-
 zás (filozófia) és ennek társa, a nevelés ügye is hanyatlak. Sivár
 anyagelvűség, a szociális érzés hiánya, a 90-es évek egyes íróinál
 pedig egyenesen a nemzeti érzés fanyar kritikája lesz úrrá a lel-
 keken. S mindezért „a liberális közönyt és önző nemtörődömséget“
 teszi felelőssé.

Azt hiszem, ha egy és más tekintetben ezek a vélemények
 javításra is szorulnak, mégis megállapíthatjuk, hogy vallási és
 egyházi életünk ekkor csakugyan súlyos válságon megy keresztül.
 A régi, hagyományos hitet, ami még a Bibliából és a Heid. Ká-
 tétből táplálkozott, most megtámadja a nyugatról szabadon beözönlő,
modern szellem és sem egyházi, sem világi vezetőinknek nincs
 meg a képessége arra, hogy ezt kellő módon megbírálván és
 megtisztítva juttassa el a hívekhez. S ott van e mellett a hitélet
 másik nagy versenytársa, sőt részben ellensége, az *állam*. Mivel ez
 ekkor nagyrészt ugyanazokat az erkölcsi elveket vallja, mint a prot.
 egyház, észrevétlenül elszívja ennek legnemesebb erőit. A társ.
 élet központi eseményei a politikai események lesznek, az oktatás,
 a jótékonyág irányítása, segítése mindinkább az ő kezébe megy
 át, a lélek hősi szenvedélyeit, fellángolását magának foglalja le.
 Ez az az idő, amikor a papot is aszerint választják és hallgatják,
 hogy vájjon függetlenségi vagy kormánypárti-e; amikor megindul
 a ref. iskolák végzetes államosítása, hiszen az állam is épúgy
 magyar és szabadelvű, mint az egyház; amikor semmi jótékony-
 sági mozgalom és szeretetintézmény nem állhat fenn a minisz-
 térium vagy legalább a városok támogatása nélkül. Az állami és
 társadalmi élet biztonsága kiöli a telkekből az egyház *aktuális*
 szükségei iránti érdeklődést s reá bízzák annak sorsát a külön-
 böző alapítványok kamataira, később az államsegélyre. E jelen-

ségnek szomorú eredményeit a világháború után tapasztalhattuk egészen napjainkig.

Szerencsére Erdély akkor is külön utakon járt. Politikailag egy volt Magyarországgal, de gondolkozását mégis inkább meghatározta az ősi, nemzeti hagyományok tisztelete, a vallás, az egyszerű, önzetlen erkölcsiség, mint a Királyhágón túli részekét. Ez a föld akkor is a nagy kultúrhősöket, Mikó Imrét, Kun Kocsárdot, Berde Mózsát, messzelátó politikusokat, Bartha Miklóst, Bánffy Dezsőt és kritikai történetírókat, mint Szilágyi Sándor és Jancsó Benedek, adja a magyar szellemi életnek. Ősi ref. kollégiumaink vallási élete, fegyelmi rendje szinte ugyanaz, mint a megelőző századokban s a hívek közül legalább a hagyományosan buzgó népcsoportok bibliás hite még mindig nem rendül meg. Csak a század utolsó évtizedében kezdődik — érdekes, hogy a tömeges iskolaállamosítással kapcsolatban — a baptizmus terjedése. Szász Domokos 14 évi püspöksége alatt a körlelkészségek és a szeretetház szervezésével, az ó-romániai hívek gondozásával, papi értekezletek létesítésével már a belmisszió megelevenítő szelleme is kezd beáramlani egyházunkba. S azt a nagy harcot, amit ez ellen a hazafiassággal szövetkezett, szabadelvű felfogás indít a belmisszió ellen, Erdély az utóbbi javára dönti el. Ezek a tények arra intenek minket, hogy mikor a ref. nők múlt századbéli életét rajzoljuk, meg kell látnunk ennek a színtelen kornak az előnyös vonásait is. Sőt, nyugodtan merem állítani, hogy vannak ezek közt olyanok is, amiket a mai „öntudatos“ ref. nők elé *követendő irányelvekként* is oda állíthatunk.

Vessünk egy pillantást a múlt századbéli nők *általános műveltségi és mindennapi életére.*

Hát bizony ez, eltekintve a főrangúaktól, akik akkor is, mint manapság, kihasználhatták a művelődés összes áldásait, kedvezőnek egyáltalán nem mondható. A városi gyülekezetek tartanak ugyan fenn ref. leányiskolákat, de ezek a marosvásárhelyi kivételével, amelyik 1890-ben megnyitja a négy felső (polgári) osztályát is, rendszeren csak 5—6 osztályos el. iskolák. Igaz, hogy már a 60-as évek óta már majdnem mindenütt találunk képzett tanító-nőket is. De egyházunk annyira nem törődik a nőképzéssel, hogy a felsőbb oktatást pld. Sepsiszentgyörgyön (1878) egészen reá bizza az államra. Ez Kolozsvárt is áll. tanítónőképzőt és felsőbb leányiskolát (Degerando Antónia 1880) tart fenn, A r. kat. egyház nagyszebeni zárdaiskolája is ekkor lesz felsőbb fokú. Falún a helyzet még mindig siralmas. A leánygyermekeket sok helyt az 1—2 gimn. osztályos képzettségű harangozó tanító oktatja s mikor ezeket az Eötvös J.-féle törvény eltávolítja, rendszeren férfi tanító keze alá kerülnek s a legtöbb helyen a fiúkkal együtt tanulnak. De sem a régi, sem az új rendszer mellett nem fektettek súlyt vezetőink rendszeres oktatásukra. Az esperesi vizitáció — amint Bodor J. írja — megelégszik azzal, hogy a leányok valamennyire tanuljanak meg írni-olvasni, számolni és mondjanak fel 1—2

bibliai történetet. „Jól van! jól van! — mondja az esperes úr — leányoknak ez bőven elég. Nem jó, ha az asszony igen okóá.“ Az iskolakerülő tankötelesek legnagyobb %-a a leányokból kerül ki. (1870-ben a Székelyföldön csak 22% férfi és 115% nő tud olvasni, írni). A 90-es években már javul a helyzet, van olyan egyházmegyénk (kolozskalotai), ahol csak 20% a mulasztó (1896), de tudjuk, hogy a rendszertelenül feljáró leánytanulók sokszor 3—4 évig járják az I. el. osztályt. A tanítónők képzése és rendszeres alkalmazása e téren sok áldást hozott.

A nőnevelésnek ez az elhanyagolása egy *áldásos* és egy *káros* eredménnyel jár. Áldásként könyvelhetjük el a háromszéki esperes úrral együtt, hogy csakugyan abban a korban *igen okos* nők nem nagy számmal voltak. Alig volt eset arra, hogy valaki leányával érettségít tétessen, az pedig éppen országos szenzáció volt, amikor az első nő, Hugonnay Vilma elvégezte az orvosi pályát és doktorátust tett. Egyetemre, pedagógiumba csak a legtehetségesebbek iratkoztak be, a leggyakrabban még a posta, a tanítónő- és óvónőképzők fogadták be a tanulni vágyó s keresetükből megélni akaró leányokat. Természetesen azért a művészet és tudomány terén is érvényesülnek a kiváló tehetségek. Beniczky Lenke, Gyarmathy Zsigáné, Sámi Lászlóné, gr. Teleki Sándorné mint írónők, Veress Pálné és Degerando Antónia pedig a neveléstudományban jeleskednek. *De hiányzik annak a kornak életéből a nő, mint a férfi konkurrensé, aki ott van minden hivatalban, üzletben, sőt még a népgyűlések szószékein is.* A női hivatás célja abban az időben még túlnyomólag a család. S ha valaki nem kapja meg élettársát, vagy szülői, vagy testvérei mellett vesz részt annak életében. Itt pedig nőiességét inkább megőrizhette, mint ma a közéleti harcokban.

A *háztartás és időtöltés* még az egész XIX. század folyamán a régi vágányokon halad. A népeletet az ősi formák határozzák meg, csak Háromszéken kezd a 70 es évek vége felé a női népviselet veszendőbe menni. A közép- és főrangú osztályt — hiszen a kettő közt Erdélyben mindig csak fokozati különbség volt — a jómódú *német-osztrák polgári életstílus (biedermaier)* jellemzi. A sima, festetlen falú szobákban kényelmes székek, fényezett bútorok, kakuk- vagy ingaóra, aprólékos gonddal kidolgozott tájképek s a családtagok fényképei, sok-sok kézimunka, a szalonban zenélő album, az irodában felcsukható íróasztal, a férfiszobában pipatartó. A világításnál már a 70-es években a lámpa kiszorítja a gyertyát, de az ott van még a koppantóval együtt a konyhában, sőt sokszor az estélyeken is. Hangszerek előbb a gitár, majd a zongora és a cimbalom. Főzni akkor még nem könyvből tanult az erdélyi asszony, habár a *Debreceni Nélkülözhetetlen Tanácsadó magyar gazdasszonyok részére* itt-ott már feltalálható volt. A háztartásban az ősi munkák: a rezedával, majoránnával, fátyolrózsával, violával beültetett virágos kert és a veteményes kert gondozása, a meghitt fonogatás, a pergő kerekű rokka, a csattogó szövő-

szék munkái, kézimunkák (csipke-kötés, stikolás, hímzés stb.) még mindig szokásosak. A *női ruházat* — épp mint a férfiaknál — ismét osztrák hatás alatt áll. A földig érő krinolin, a nyakon és karon is csukott blúz, brünnel cipő, csontnyelű fekker, parizol, a befonott hajból koronás, matrónáknál csipkés fejdísz, az utcán a legutóbbi bécsi divatú kalap ennek alkatrészei. A *társadalmi érintkezésnél* is a polgári erények az irányadók. A megszólítás (ön, Kegyed, Nagysád), a társalgás finom hangja, a leányok állandó szemmeltartása, kísérése (gardedám), táncban a valcer, polka, krakoviánka, mazurka és a francia négyes éppoly illedelmesek, mint a magyaros táncok. A szellemi szükségletet előbb a *Hazánk s a Külföld*, majd a *Képes Családi Lapok*, a század végén pedig az *Új Idők* (1895) és a *Magyar Lányok* (1896) egészítik ki. Az irodalomban a halhatatlan Jókai mellett Verne ifjúsági művei, Marlitt piros kötésű érzelmes regényei és az említett magyar írónők munkái divatosak. A rádiót a meghitt pletykázások helyettesítik, ezeken történik rendszeren a házasságközvetítés és a társadalmi akciók lebonyolítása is.

A református nő élete természetesen szintén ilyen keretek közt mozgott. Hitélete nem volt annyira fejlett, öntudatos és kritikai, mint a mai buzgó női egyháztagoké, hanem ösztönösebb, hagyományosabb, de talán kitartóbb és meghittebb is, mint manapság. A régi erdélyi nagyasszonyok úgy főúri, mint polgári rendben még mindig feltalálhatók. Radák Istvánnéról (Rhédey Klára mh. 1868) feljegyezi temető papja (Nagy P.), hogy gyakran maga köré gyűjtve övéit, buzgón imádkozott velük s „egyszerű“ háza menhelye volt az özvegyeknek, árváknak, éhezőknek, szegényeknek. Az öreg Bánffy Jánosné, a M.-Torda megyei iskoláknak e nagy jóttevője vasárnaponként a Bibliát olvasgatja s a templomból csak a legkritikább esetben marad el. A középosztály és a nép buzgó asszonyainál ez szintén szokás még az egész század folyamán. De már a 60-as és 70-es években kezdi kiszorítani a könyvek-könyvét a sok női imakönyv. A sort egy torockói unit. lelkész, *Koronka Antal* könyve nyitja meg: imakönyv a szépnem számára (1846 és 54), ezt követik a ref. írók: *Tompa* (Olajág), *Fördös Lajos* (Buzgóság szárnyai), *Csiky Lajos* (Az imádkozó nő), *Szász Károly* (Buzgóság könyve) művei, amelyek papír-, vászon-, bőr-, bársony-, celluloid- és csontkötésben — leveleik közt hervadó virágokkal — ott állanak a nők éjjeli szekrényén, hogy lefekvés előtt vagy betegségben imádkozzanak, vasárnap pedig, amíg a gyülekezet énekel, elmerüljenek annak olvasgatásában. Még kedvezőbb volt ott a helyzet, ahol bibliai elmélkedéseket is tartalmazó könyveket (Szikszay, Csiky L., Szabó A.) is használtak, mert ezek révén a Szentírással is fennmaradt a közvetett vagy közvetlen érintkezés. Sajnos, még r. kat. szertartások és régi babonák maradványai is fenntartják magukat.

Ez a zárkózott és öntudatosnak éppen nem mondható hitélet azért megtermi ekkor is a maga áldott gyümölcsseit. Elsősorban

a gyermeknevelésben, másodszer a ker. jótékonyág áldozatos munkáiban.

A nevelés — amint ezt már érintettük — sokkal aggodalmasabb gonddal ment végbe, mint manapság. Hiszen ez, különösen a leányoknál, főként a szülői ház feladata volt. Mindenekelőtt meg kell állapítanunk azt, hogy *akkor a gyermeket még inkább áldásnak, mint tehernek tekintették.* Falún a gazdaság, az uradalmak és a háziipar, városon az értelmiségi pályák, ipar, közlekedésügy, katonaság stb. még mindig biztos elhelyezkedést nyújtanak a felnövekvő generációnak. Nemcsak a földműveseknél és iparosoknál, de tanároknál, papoknál, hivatalnokoknál, sőt az arisztokráciánál is a ház rakva van gyermekekkel. Ebből következett a családanyánál az állandó elfoglaltság, ami minden idegességet egy csapásra megszüntetett. De egyúttal a helyes munkabeosztás és takarékosság kötelessége is. Minden igazi ref. családanya ekkor olyan, mint egy jó hadvezér, vagy ha úgy tetszik, ügyes gyári üzemvezető, aki *mindenkinek dolgot ad.* Nagy heverések, éjszakai regényolvasások, lézengések egy jó családban ismeretlenek. Az édesanya szava sokszor nyersen hangzik, talán enyhébb szitkozódások, fenyegetések is felcsattanak az ajkán, de az ilyen szavak mögött féltő s áldozatkészségben fáradhatatlan, szülői szeretet rejtőzik, talán tisztább és önzetlenebb, mint ma a finom szavak mögött. A gyermekek szinte konfirmációig sorban, sőt sokhelyt még letérdelve mondják az estéli és reggeli imádságot s vasárnaponként ott szoronganak anyjuk mellett a templomban, mint a fészekből kikandikáló madárfiókák, akár értik a prédikációt, akár nem. Konfirmáció után már megkapják ők is az obligát imakönyvet. A ruházatban ma szokásos luxus ismeretlen. Számtalan esetben a nagyobbak ruháit viselik a kisebbek, bizonyos átalakítással, amíg elszakadnak. Még a karácsonyi megajándékozás is csak a 90-es évek folyamán kezd divatba jönni (sokhelyt pópista szokásnak tekintik!), addig csak újkor hozott egy két egyszerűbb ajándéktárgyat, édességet, zörgő diót-mogyorót az angyal. A fegyelmezésnél még az ebédétől való eltiltás, „áristomba“ tevés és a vessző ősi kálvinista eszközei használatosak. Utóbbi az édesapánál sokszor a hirtelen kicsavart pipaszár helyettesíti.

Általában kényeztetésnek vagy éppen gyermekkultusznak akkor még híre-hamva sincs. A szülőknél sokszor ez az elv vagy legalább a gyakorlat: *a gyermeket szeretni kell, de úgy, hogy ne érezze!* Játéknál, munkánál a tekintetek sokszor egymásra mosolyognak, egy-egy hosszú út előtt vagy betegség esetén gond árnyékolja be a szerető arcot, talán még a könny is kibuggyan a szeméből, de a fegyelmezett szülő érzi, hogy neki mindig erősebbnek kell lennie, mint az impresszionista gyermek. A gyermek túlságos bizalmaszkodása szülőivel ismét nem szokásos, a kritika és civódás pedig csak olyan helyen, ahol már a családi élet vallás-erkölcsi alapjai megingottak.

Ebből a sokfelé megszlott és — mondhatjuk — helyesen

adagolt szeretetből jut aztán a családon kívül állók számára is. A nyomorultak segítése még a legtöbb helyen patriarkális módon történik (falú szegényei, úton járok, betegek támogatása). De a kor már ismeri — legalább hallomásból — a belmissziót is. Ott szerepel már Szeremlei könyvében (1874) a divatos egyházmentő jelszavak közt, anélkül persze, hogy azt is, mint a többieket valaki komolyan venné. Sőt fájdalommal állapítja meg, hogy habár az egyetemes egyházi szükségletek kielégítésére segélyegyletek is alakulnak, de mégis a nép sokhelyt önző, a műveltek pedig csak az ú. n. jótékonyági sorsjegyek útján akarja a krisztusi szeretet kötelességét gyakorolni. Meg kell állapítanunk azonban azt, hogy *a szeretetmunka az egész korszak alatt a fokozatos kitisztulás és elmélyülés képét mutatja*. Kezdetben ennek forrása a spontán vallási, de még inkább nemzeti felbuzdulás, amely a Mikó Imre és Cserei Jánosné múzeum alapításában, a számtalan, nevelési célra szolgáló alapítvány letételében nyilvánul. Ezzel párhuzamosan történik az első *felekezeti szerzetintézmények* szervezése, amiket egy-egy nagyobb város jótékony hölgyei, főként a mágnás és vezető társ. osztály támogatásával hoznak létre s céljuk az árvák, elhagyottak, vakok és siketnémák támogatása. Sokszor a minisztérium létesíti ezeket, de fenntartása a városra és a társadalomra is nehezedik. Viszont a társadalmi alapon létesített egyletek első adakozói is természetesen a királyi család, a minisztérium és a nagyobb részvénytársaságok. A kolozsvári (br. Bornemisza Ignácné 1869) és a marosvásárhelyi árvaházak (gr. Tholdalaghy Victorné 1861) lojálisán Mária Valéria és Klotild hercegnőkről nevezik el magukat, a háromszékiek népes kézdivásárhelyi árvaleány nevelő intézete (br. Szentkereszthy Stefánia 1872) pedig Erzsébet királynőről. Fenntartásuk, ép mint alapításuk, humanus világi szellemben történik. Az alapító, rendes és pártoló tagok járulékaik mellett évenként megrendezik a jótékony karácsonyi bazárokat, farsangban fillérestélyeket, természetesen táncvigalommal egybekötve és úgy erre (buffét), mint az árvaház élelmezésére természetbeni adományokat is gyűjtenek. A cél: *a művelt ember szeretetének, a magyar nemzet humanitásának gyakorlása* (Molnár Aladár) és bár mindezen rendszeres hitoktatás is folyik s a növendékek felekezeteik templomába vezettetnek, itt a Krisztusban való nagykorúságra, öntudatos, bibliai hitre való nevelésről nem igen lehet szó.

Ez a *kifejezetten ker. szellemű szeretetmunka* csak Budapesten van meg, még pedig német ref. testvéreinknél, ők létesítik a Bethesda-kórházat (1865), ahol az ápolást az egész XIX. században német (kaiserswerthi) diakonisszák végzik. Az evangélikusokkal együtt 1859-ben létrehozzák az Orsz. Prot. Árvaegyletet, ami csak 10 évvel később Ballagi Mór vezetése alatt magyarosodik meg. Az első vas. iskolát szintén egy német lelkész leánya (Bieberauer Irma) indítja meg. Csak a 90-es években kezdi meg az öntudatos beim. munkát a budapesti *Lorántffy Zsuzsanna Egylet* Szilassy Aladárné vezetésével (1892) komoly evangélizáló szellemben (bibliá-

órák, szegények látogatása, gyermekek megmentése vas. iskola útján, cseléd otthon stb.). Szeretetvendégségeket is rendez, hiterősítő lapot is ad ki (Ker. Híradó, Olajág), tehát mindent megtesz az evangélizálás és mentő szeretet érdekében. E példán felbuzdulva a vidéki gyülekezetek is: Sarkereesztur, Törökszentmiklós, Székesfehérvár, Makó stb. szintén megalakítják vagy újraalakítják nőegyleteiket s megindul a ker. nőszövetségi munka.

Nálunk b. e. Molnár Albert teol. tanár az, aki egyházkerületünk Egyházi Értekezletének 1900 jún. 8-án tartott kolozsvári gyűlésén egy nagy előadásban a *ref. nők egyháztársadalmi szerveződését* is sürgeti. E célból ajánlja az egyházközségi, egyházmegyei és egyházkerületi *női választmányok* megalakítását, természetesen az illetékes egyházi hatóságok képviselőinek, a lelkészeknek és gondnokoknak bevonásával. Régi nőegyleteink (Tasnád 1837, Bethfalva 1885) újjászervezése sürgős feladat. A pesti Lorántffy Zs. egylet mintájára egymásután alakulnak meg nálunk is a 900-as évek elején a nagyszebeni, brassói, m.-vásárhelyi és nagyenyedi nőegyletek. A m.-vásárhelyinek főgondja az ottani ref. leányiskola támogatása, amit először br. Kemény Kálmánné, majd Toldalaghy Lászlóné és Páll Károlyné végeznek a régi módszerekkel (gyűjtés, fillérestélyek), de vall. estélyek rendezésével is. A nagyenyedi pedig, amelynek alapját a 80-as években egy idős, előkelő hölgy, Farkas Mária veti meg „Rongyos Egyletében“ (Bodor J.), főként a Bethlen kollégium szegény tanulóit és a város éhező, nélkülöző lakosait segíyezi adományaival.

Molnár Albert kifejezetten hangsúlyozza azt is, hogy *„minden gyülekezetben az összes ref. nők az egyházi gyülekezet női társadalmát képezik s az egyháztársadalmi feladatok azon részét, mely már természeténél fogva legjobban női kéz által oldható meg, saját feladatuknak tekintik“*. Ez pedig azt jelenti, hogy a ref. nők ker. feladatainak teljesítése alól senki sem vonhatja ki magát. *Az egyéni kötelességek teljesülését semmiféle nőszövetség sem pótolhatja!* Akár tagja valaki egy nőegyletnek, akár nem, Istentől adott talentumaival gazdálkodnia kell a Krisztus szegényei és az ő egyháza szolgálatában. Ezt a munkát, amint Vargha Gyuláné egyik előadásában (Van-e a nőnek feladata az egyház munkájában?) hirdeti, egyenesen Isten *elhívása és megbízása alapján* gyakorolnia kell, a kicsinyek felkarolásától egész az írás magyarázatáig. Ez a program tehát egyfelől folytatása annak a régi patriarkális belmisszióknak, amit Erdélyszerte végeztek kálvinista asszonyaink, elkezdve az egyszerű székely háztól a főúri palotákig (különösen a parókiákon), másfelől *cselekvő* bekapcsolódás az egyháznak testet és lelket építő munkájába is, úgy amint ezt a legújabb idők öntudatos hite alapján mindenki elvárhatja asszonyainktól, leányainktól. Minél odaadóbban és minél nagyobb körültekintéssel, készséggel teljesítik a nők szent feladataikat, annál erősebb lesz Krisztus Anyaszentegyháza ebben a gyűlölködő, bűnnel és nyomorral terhelt világban s annál diadalmasabb ennek megtartó, üdvözítő szeretete.

Kenessey Béla, mint a belmisszió apostola.

A belmissziói munka egyházunk területén már a reformáció kora óta folyik, ha nem is abban az öntudatos és szervezett formában, mint napjainkban. Ismeretes, hogy az egész magyar ref. egyházban a modern belmissziói tevékenység csak a múlt század nyolcvanas éveiben kezdődik meg. Ekkor karolja fel és illeszti be építő tevékenységei közé először a budapesti egyházközség, majd utána a vidék. Erdélyben csak a kilencvenes évek vége felé kezd meghonosodni és szervezett alakot csak az 1900 június 7-én tartott Egyházi Értekezlet alakuló gyűlésén ölt. E munkának egyik vezér alakja, mondhatjuk az egész erdélyi belmisszió inspirálója, apostola elsősorban Kenessey Béla.¹ Ezért érdemes emlékét konferenciáinkon mindegyre felújítani s azokat az irányelveket, amelyek őt közégyházi működésében vezérelték, a felnőtt egyháztagok és ifjúságunk lelkében öntudatosá tenni.

Abban az évben, amikor a magyar nemzeti állam ezer éves fennállását ünnepelte, egyik budapesti teol. tanár, dr. Szabó Aladár tusakodó lélekkel keresi a, magyar protestantizmus belső megújulásának útját. Könyve, az *Új óramutató*, elkezdve az igehirdetéstől egészen a gyermek-istentiszteletekig, részletesen ismerteti a belmissziói tevékenységek összes ágait s egyúttal azokat az áldott kezdeményezéseket, amelyek e munkák meghonosítása érdekében nálunk történtek. A cikkek között Kenessey Béla kolozsvári teol. professzor a templomi igehirdetés jelentőségéről ezeket mondja: „Nagy istenáldása az, hogy eklézsiában élhetünk és munkálkodhatunk; de ezt az áldást mindenekre nézve öntudatosá, nélkülözhetetlen szükségességgé csak az teszi, ha egyen egyen a Krisztus élő tagjainak érezzük magunkat! Majd az egy szükséges dolog hirdetésének követelése után így folytatja: „Aztán le kell szállani

¹ Életrajzi adatait a Ref. Szemle 1918 évfolyamában találhatók. Külön füzetben is összefoglalva: K. B. végtisztességéről emléklapok Kolozsvár, 1918 címmel. E mellett a Prot. Egyházi és Iskolai Lap 1880—95, a Prot. Közlöny 1895—98, az Erdélyi Prot. Lap és Ref. Szemle 1918-ig terjedő évfolyamai, az egyházker. közgyűlések és értekezleti, Kálvin Szövetségi gyűlések jegyzőkönyvei, évkönyvei. *Forgács Gyula*; A belmisszió és cura pastoralis kézikönyve Pápa 1925.

a szószékről és az evangéliumi életet meggyökereztető munkát ott kell folytatni az egyénekkal való érintkezésben, Ezért van szükségünk személyes evangélizációra is.“ Mikor pedig kerületünk öt 1908 febr. 18-án a püspöki szolgálattal bízza meg, életfeladatát így körvonalozza: „En ennek az egyházkerületnek egyszerű, igénytelen *misszionáriusa* akarok lenni... Menni akarok az én atyám-fiai közé a legnagyobbaktól a legkisebbekig, hogy egymásnak hitét kölcsönösen erősítsük ..., hogy a személyes, közvetlen érintkezésből építtessünk együtt lelki házzá,... hogy egy-egy ital nyit vigyek az élővizek forrásából, egy-egy izenetet abból az evangéliumból, amely Istennek ereje minden hívőnek üdvösségére.“ E szavakat olvasva, megjelenik előttünk annak a hívő lelkű, tudós professzornak és lelkipásztornak a képe, akitől ifjú korunkban annyi drága lelki indítást vettünk, aki tanítványai és az egész egyház tekintetét az egy szükséges dologra irányította s egész életét apostoli misszióknak tekintette. Nagy belmissziói alkotások létesítése — az egy tanítónőképzőn kívül — nem fűződik nevéhez. *De misszionárius az is, aki nemcsak egyesületei és szeretetintézményeket alkot, hanem aki az ezek létesítéséhez szükséges lelki előfeltételeket megteremti.* És ez volt a mi feledhetetlen püspökünk.

Ősrégi dunántúli, főnemesi családból született 1858 szept. 14-én. Atyai ágon elődei kardforgató hősök és a prot. vallásszabadságot védelmező főkurátorok (K. István III. Károly alatt), anyai ágon való ősei, a Perlakyak pedig 400 éven át ev. papok és püspökök. Atyja, Kenessey Albert hajózási főfelügyelő Pesten s mint a nemzeti élet és tudományos irodalom egyik kitűnősége állandó összeköttetésben van a kor jeles íróival, Fáy Andrással, Garay Jánossal, Gyulay Pállal, Arany Jánossal. A nagy epikus költő szeretettel simogatja meg az élénk fiúcska fejét, amikor ez egy költeményét elszavalja s már akkor reáolvassa egyik kedves verssorát: „E fiúból pap lesz, akárki meglássa.“ A serdülő ifjú azonban a Kálvin-téri ref. kollégiumban először a természettudományok iránt érdeklődik s az érettségi letétele után a budapesti egyetem bölcsészeti karára iratkozik be. De 20 éves korában, amint maga írja: „a lelkészi pálya iránt való hajlama“ a teológia tanulmányozására tereli őt.

Professzorai közül hárman erdélyiek: a mezőbándi Kovács Albert, a jeddi Szóts Farkas és a marosvásárhelyi Petri Elek. A másik kettő, a héber-tudós Ballagi Mór és az egyháztörténész Farkas József a szabadelvű teol. felfogás és vallási meggyőződés hívei és ennek útján igyekeznek Kovács Alberttel együtt megeleveníteni az egyházi életet. E törekvésnek gyümölcse az 1871-ben létesült Protestáns Egylet. Mivel azonban inkább a tudomány kérdései érdeklik őket s ezek miatt az evangélium tartalmát is megkisebbitik, a mozgalom nem száll le az egyháztagnak szélesebb rétegeibe s az igazi megújodást nem hozza meg. 1878-ban ellátogat Pestre a Ker. Ifj. Egyletek genfi főtitkára, Fermaud Károly s úgy itt, mint a vidéken számos előadást tart. De magvetésének alig

van valami eredménye. A belmisszió ekkor még nálunk idegen, exotikus virág. A skót zsidó-hittérítők munkája nyomán megindul ugyan Pesten a papok közös biblia-tanulmányozása, imaórája és a vidék evangélizálása is (1844), de a szabadságharc s az ezt követő önkényuralom miatt minden megáll. A kiegyezés évtizedében újra fellendül a skót misszió munkája (1863) s melléje lép a német ref. leányegyház, mely Wichern szellemében ref. kórházat (1866) és prot. árvaházat alapít (1869). De a magyar ref. egyház belmissziója még mindig késik. Egyházalkotmányi, tudományos és nevelési kérdések foglalkoztatják a vezetőket, a népnél fatalizmus, szektaszzerű rajongás, úrgyűlölet, a középosztálynál pedig hitetlenség, erkölcstelenség és kapzsiság öli ki az evangélium szellemét.

Ilyen világban nő fel és tusakodik egyháza jövőjéért az ifjú Kenessey. Tanárai közül Szóts és Petri, ez a két erdélyi ember, akik megjárták Németországot és Hollandiát, ösztönszerűleg érzik és hirdetik, hogy itt egy belső megújulásra van szükség. De még maguk sem tudják, hogy miképp fogjanak munkához. Tanácsukra Kenessey itthoni tanulmányai elvégzése után egyenesen Utrechtbe megy s az ottani egyetemen a bibliai tudományokkal, az egyházi életben pedig az öntudatos ref. élet megnyilvánulásaiival foglalkozik. Erre az időre esik Hollandiában az öntudatos, bibliai szellemű teológiának a felébredése (Oosterzee, Doedes) s a hitvallásos egyházi párt (Kuyper) küzdelme a felekezeti iskolákért. Az ifjú, magyar teológus lelkét megragadják ezek az események s lelkesült hangon számol be a hollandiai reformátusok nagy buzgóságáról, a rotterdami misszionárius-képző intézetről s a keresztyén iskolákért folytatott harcról.² Már ekkor kialakul lelkipásztori jellemének hármas vonása: *A bibliai kegyesség, a nemzeti élettel való belső kapcsolat és az egyház nevelői munkájának ken szellemű irányítására való törekvés.*

1882 szeptemberében már mint a pesti teol. akadémia széniora szerepel. A teol. ifjúság önképzőkörének ő az alelnöke (elnök Szóts F.), titkára pedig Szabó Aladár harmadéves teol. növendék. Komoly, biblikus szellemben foglalkozik ez a kis csoport a ker. hit, élet és tudomány nagy kérdéseivel egy egész éven át. Maga az alelnök a János evangéliumáról ír tanulmányt „hívó, kegyeletes, keresztyén lélekkel“.³ Ugyanebben a tanévben a teol. ifjúság a már két év óta itt ott folyó vasárnapi iskolai munkát rendszeresen szervezi és folytatja. A vezetők részére előkészítő órákat tartanak, csoportokat állítanak be hat helyen és meleg, kedves karácsonyi ünnepélyt rendeznek, ahol maga az új püspök, Szász Károly és a teol. tanári kar is résztvesz. 1884-ben Szabó Aladár a vasárnapi iskolát már vidéken is propagálja, 1887-ben pedig, mint budapesti s. lelkész a presbitérium engedélyével megtartja az Ev. Világszövetség imaóráját, télen a szerda esti vallásos estélyeket s így a belmissziói munkát beleilleszti a magyar ref. egyház kereteibe.

² Prot. Egyházi és Iskolai lap. 1882. 1542 l.

³ U. o. 803 l. A dolgozat közölve az 1279 s köv. lapokon.

Ennek a lelkes apostoli munkának a hátvédjét Kenessey szeretetreméltó, tudós személyisége képezi. A régi gárdából egyesek fejcsoválva vagy éppen aggodalommal kísérik ezt a szokatlan, hit-ébresztő munkát. Egy estély után a jelenlevő asszonyok megkérdik a magyar liberalizmus kedves nesztorát: „Nos Ballagi bácsi, hogy tetszenek magának az ilyen összejövetelek?” — „Hiszen, monda az öreg úr — a szívem mindig ilyen dolgokért lelkesedett, hanem a fejem, a fejem!...”⁴ Mikor 1893-ban Fermaud újabb látogatására megalakul a budapesti Ker. Ifj. Egyesület, mindenki antiszemitzmust keres a háta mögött s Csáky miniszter éppen ezért vonakodik megerősíteni alapszabályait. Majd amikor a Ref. Ifj. Egylet néven mégis elismerik, az a vád hangzik fel ellene, hogy megbontja a nemzet egységét. Tehát tudományos, politikai és társadalmi kifogások hangzanak fel mindegyre a belmisszió ellen.

E vádak ellen Kenessey fokozatosan emelkedő tekintélye, megnyerő modora, finom tapintata védi a belső megújulást. Az ifjúsági szeniorból a teológián előbb magántanár (1883), majd rendkívüli (1884), végül 1886-ban rendes professzor lesz. Ballagi Mór nyugalomba vonulása után ő lesz a héber nyelvnek és az ó-testamentumi tudományoknak előadója. 1888-ban megalakul a Magyar Prot. Irodalmi Társaság, melynek titkáruul egy év múlva őt választják meg. Egyidejűleg megindítja a magyar protestantizmusnak ma is tekintélyes havi folyóiratát, a *Protestáns Szemlét*. A társaság a tudomány ápolása mellett felkarolja az iratterjesztést is, kiadja a *Koszorú* c. népies füzetek és Házikincstár építőművek sorozatát. Eközben Kenessey buzgón folytatja ifjabb munkatársaival, Szabó Aladárral és Kecskeméthy Istvánnal a főváros evangélizálását. Előbb az Erzsébet-körúti, majd a Hold-utcai teremben. Ekkor tartja Pál apostolról szóló megragadó előadássorozatát, amely később *Keresztyén Tanítások* címmel nyomtatásban is megjelent.⁵

Ő maga bevallja, hogy „az első igazán komoly benyomásokat Isten igéjéből ott, ama nagy teremben vettem...” Mindez betölti lelkemet hálával Az iránt, aki arra méltatott, hogy megláthattam és megtalálhattam az én Megváltómat, a mi Urunk Jézus Krisztust“.

Ilyenformán Kenesseyben *a tudomány és a hit, az élet és az evangélium ismét megtalálják teljes egységüket* anélkül, hogy valamelyik megrövidült volna. Figyelme kiterjed az akkori tudományos, filozófiai, irodalmi és teológiai művekre s ezekről a Prot. Szemlében alapos, sokszor éles kritikájú ismertetéseket ír. De emellett az építő irodalom ügye is foglalkoztatja. „Tegnap este — írja 1893 jan.-ban⁶ — egyszer csak kopogtat valaki az ajtón. Kíváncsian nyitok neki ajtót. Ki jöhet ily későn s ebben a zúzmarás, kemény, hideg időben? Hát a Kis Tükör jött első, tisztelgő látogatásra. Isten hozta! Éppen jókor jött! A napi fáradalmak után éppen igen

⁴ U. o. 1893, 641 l. Dr. Szabó A.; A bm. Budapesten és a vidéken.

⁵ Budapest 1892.

⁶ Prot. Egyh. és Isk. Lap. 22-23 l.

kellemes lesz egy kicsit elbeszélgetnünk“. Majd a tartalom kedves, humoros ismertetése után ezt kívánja: „Ragyogjon köztünk a Kis Tükör mind tisztábban és fényesebben!“ Már 1892 óta a budapesti lelkészek közt megindul ismét a 40-es évek óta szünetelő lelkészi értekezlet a Biblia komoly tanulmányozása céljából. Ez 1894-ben Egyházi Értekezletté alakul át, amely mind öntudatosabban képviseli a belmisszió programját a magyar prot. egyházban.

Ilyen áldott építő munkásság közt hívja el Kenesseyt az erdélyi ref. egyházkerület bizalma az 1895-ben megnyílt kolozsvári Teol. Fakultás igazgatói székébe. Az intézet alapítása, létrejövele nagy esemény volt az egész magyar ref. egyházban. *Ez volt az első alkalom, hogy egy prot. főiskola szerves kapcsolatba jutott egy állami egyetemmel s mindenki aggodó érdeklődéssel figyelte, hogy vájjon az új intézet hallgatói, de különösen tanári kara méltóképpen fogják-e képviselni évszázados kultúránkat ezen a helyen.* A beállított öt tanár közül 3: Kenessey, Kecskeméthy és Pokoly magyarországiak, Erdélyt Molnár Albert és Nagy Károly képviselik. Az igazgatást Szász Domokos püspök javaslatára Kenesseyre bízák és így e ténnyel szorosabban kapcsolódik bele országgrészünk a nyugati protestantizmus színes, mozgalmas életébe. Igaz, hogy már megelőzőleg is jártak ifjaink a külföldet, de onnan életformáló, gyakorlati program m helyett inkább tudományos irányzatokat, felfogásokat hoztak magukkal s ezeket igyekeztek itthon elplántálni. Ez pedig már ekkor nem volt elég. Dolgozni ugyan dolgoztak ekkor is atyáink, de a munka *inkább a külső élet keretei között* folyt. Körlelkészések, missziói egyházak alakulnak, templomok, papilakások épülnek, segélyalapok, szövetkezetek létesülnek, de emellett vígan folyik a ref. iskolák államosítása s a sokat dicsért egyházpolitikai törvények (1894—95) alapján megindul a r. kat. lélekalászat s a felekezetenlkülség engedélyezése következtében a Szilágyságban és Kolozs megyében megveti lábát a baptista szekta. E szomorú jelenségek feltartóztatására már a régi fegyverek: az egyházi adó leszállítása, állami segítség és némi szociális tevékenység nem elegendők. Ide ismét *öntudatos evangéliumi meggyőződés, missziói lelkület kelleit.*

S ezt hozták az új intézet professzorai. Már a megnyitás évében megkezdik a Teológia dísztermében a vallásos estélyek tartását s folytatják a következő években is. 1896 febr. 22-én vendégül látják Szabó Aladár pesti teol. tanárt és Szilassy Aladár közíg, bírót, akik ker. ifj. és nőegyletek alapítására buzdítják az itteni vezető köröket. „Teljességgel benne vagyunk az ú. n. belmisszió sodrában“, — írja Szász Gerő a Prot. Közlöny szerkesztője s felveti a kérdést: „Atyámfiak, férfiak, vájjon mi lesz mind ezekből?“⁷ Ez év tavaszán (máj. 27-én) Baedeker Károly, az Ev. Világszövetség ősz elnöke ejti útjába Kolozsvárt és Kenessey tolmácsolásával evangélizáló előadást tart. Az 1896—97 tanévben tovább

⁷ Prot. Közlöny 1896. 79 1.

folynak a felolvasások. A belmisszió és keresztyén szeretet-munka történetét Pokoly és Molnár Albert tanárok ismertetik s Kecskeméthy megkezdi pesti mintára a ker. ifj. egyesület, kékkereszt és önmegtartóztatási egyesületek szervezését. Az öreg Szász Gerő azonban a Pokoly felolvasásának egyes rejtett célzásai és Kecskeméthynek a Kis Tükörben megjelent kritikája miatt, amellyel az itteni, lármás, könnyelmű, protestáns életet bírálta, hamarosan ellene fordul az új ébredési mozgalomnak. Megkezdődik egy áldatlan hírlapi polémia amely 1897 áprilisától majdnem egy évig tart s amelynek vége Szász Gerő bukása lesz az új, építő irány munkásaival szemben. Ekkor megtörténik az a feltűnő esemény, hogy az erdélyi egyházak értekezleteinek tekintélyes része Szász Gerő mellett foglal állást s a teol. tanárok újszerű, szokatlan tevékenységét helyteleníti.⁸ Persze a gyűlések résztvevői még mindig a nagyenyedi liberális teológia volt növendékei. Szász Domokos püspök azonban érzi, hogy itt nemcsak a kolozsvári teológia becsülete, de az Anyaszentegyház legfontosabb érdeke is kockán forog. A hivatalos lap szerkesztését megvonja Szász Gerőtől és a mérsékelt, bölcs Molnár Albertre bízta. Így a belmissziói törekvéseknek ismét szabad tért enged.

Hogy viselkedik e harcban Kenessey Béla? Természetesen mint eddig, szívvel-lélekkel az építő, megelevenítő munka mellett van. S mégis, ha olvassuk erre vonatkozó Nyilatkozatát (1898)⁸, örömmel látjuk, hogy már ekkor megtalálta egyházunk belmissziói tevékenységének helyes irányát. Ebben hangsúlyozza a belmisszió hitvallási alapjait (kálvinista aktivitás), a XVII. század buzgó egyházi életével való összefüggését, egyháziasságát, a személyes érintkezés szükségességét, a papi szolgálat Istentől való rendeltetését s a Krisztus egyedül üdvözítő erejét. Kimondja azt a merész tételt, hogy *az egy szabad vallásgyakorlaton kívül külön jogokra nincs szükségünk. Biztosítsuk szellemi befolyásunkat s a Léleknek erejével szerezzük meg az egyházak közti elsőséget, mert csak ebben van erői.* A kongrua rendezéstől, amit sokan akkor az ígéret földének tartottak, nem tudja remélni egyházi életünk fellendülését, mert »anyagi dolgokból lelki dolgok sohasem fejlődtek. *Lélek az, ami megelevenít*“⁹. Ez a komoly, reformatori szellemű nyilatkozat meg is hozza a maga áldását. Erdély megnyitja most már nemcsak ajtaját, de még a szívét is a belmisszió előtt s ugyanazok a papok, akik kevéssel ezelőtt még a Szász Gerő liberalizmusa mellett vitéztek, 1900 jún. 7-én megalakítják nálunk is a belmissziói munka közös szervét, az Egyházi Értekezletet. Itt a hivatalos lap új szerkesztője s a teológia gyakorlati tanára Molnár Albert nyújt be e munkára vonatkozólag bölcs, alapos tervezetet. Már elnöki

⁸ U. o. 1898. 30-32 l.

⁹ Erdélyi Prot. Lap 34 l. Egyik legklasszikusabb s egész gondolkozását híven visszatükröző nyilatkozata, ami épügy fordulópontot jelent az egyházi közvéleményben, mint a Ravasz Lászlóé az ifj. egyesületek kérdésében. Ref. Szemle 1915 370, 414 l.

megnyitó beszédében leszögezi azt, hogy az igazi belmisszió irányelve csak az egyházi szellem lehet. „Hiszen az egyletek ma alakulnak, holnap feloszlanak: az egyház pedig örök“. Másfelől pedig azt is hangoztatja, hogy az egyházban új társadalmi szervekre, intézményekre van szükség és nem dogmatikai aprólékoskodásra (szubtilitásokra).¹⁰ „Pozitív vagy liberális teológia egyaránt csak eszköz, a cél: Isten országa“. S a munka külföldi apostolaira (Wichern, Sülze) hivatkozva, *felmutatja tervezetében a belmissziói munkának körülbelül azt a képét, amelyik ma előttünk itt ismeretes.*¹¹ Egy év múlva a székelyudvarhelyi közgyűlésen Kenessey Régi nyomok címmel egyenesen a XVII. század öntudatos, kálvinista hitéletére utal s az akkori nagy személyiségek példájából és nyilatkozataiból vezeti le a mai evangélizálás szükségességét.¹² Ezek az előadások megjelölték az utat, amelyen egyházunk ébresztő munkájának folyója kell. Igaz, hogy az Egyházi Értekezlet Molnár Albert és gr. Kuun Géza elnökök halála után ellanyhult s nemsokára elfoglalja helyét a Kálvin Szövetség (1910), de az említett elvektől ezután sem távolodtunk el. A világháború előtti években Molnár Albert utóda, Ravasz László a vasárnapi iskolát, az impérium változás után pedig a Ker. Ifj. Egylet munkáját teszi egyházunk szerves tevékenységévé. Távozása után pedig Imre Lajos és Makkai Sándor ugyanezen az alapon építik ki a többi belm. tevékenységet.

Kenesseynek a további élete ismeretes. 1899 máj. 27-én egyházkerületi főjegyzőnek, 1908 febr. 18-án pedig püspöknek választják. Ez utóbbi tisztét 1918 jan. 8-ig viselte. Hogy mit dolgozott e két megbízatásában, arról nagyon sokat lehetne beszélni. Legjelentősebb alkotásai püspökségének idejére esnek. Ekkor szervezi meg a Zsil völgyének hatalmasan fellendülő bányatelepein a ma is fennálló anyaegyházakat, ekkor jönnek be a tordai kórházba Budapestről az első diakonisszák, ekkor vesz nagy lendületet ismét a Kecskeméthy István vezetése alatt álló Keresztyén Szövetség s indul meg részint ennek, részint Ravasz Lászlónak a vezetése alatt a vasárnapi iskola és ifjúsági munka. Püspöki jelentései egy népe sorsáért aggodó, prófétai lélek megrázó intései, feddésai és háladási voltak. Tudott erőteljes szavakkal korholni, dorgálni is, rámutatni a hiányokra és a teendőkre, *mert semmit sem gyűlölt annyira, mint a hamis békeséget.*¹³ Az egyke és a szekták romboló munkájára épp úgy felhívta a figyelmet, mint a hitvallásos iskolák és a kollégiumi nevelés evangéliumi szellemű reformjának szükségére. Ismerte anyaszentegyházának nemcsak vezetőit és papjait, de jelentősebb presbitereit és híveit is s a reábizottak sorsát féltő szeretettel, atyai aggodalommal kísérte. „Mit csinál

¹⁰ Erd. Prot. Lap 1900 évf. 212—213 1.

¹¹ U. o. 222 s köv. 1.

¹² U. o. 181 s köv. 1.

¹³ L. megragadó íghirdetését II. Kor. 10:4—5 alapján az 1902 máj. 22-i nagyenyedi ért. gyűlésen. Évkönyv. Kolozsvár, 1903, 7 s köv. 1.

Tordai bácsi, az öreg bibliás székely?“ — kérdezte tőlem, szent-erzsébeti lelkész koromban. Aztán épp oly hosszasan és művészi meglátással rajzolta meg ennek a drága léleknek jellemrajzát, mint püspöki jelentésében a Bod Péterét vagy a Bethlen Gáborét. S óh, hogy tudott inteni, ostorozni és vigasztalni! Még most is lelkünkben izzanak azok a szavak, amelyeket teológus és ifjú lelkész korunkban az Úr oltáráról vett eleven szénnel égetett belénk, hogy örökre érezzük azoknak fájdalmas és mégis gyönyörűséges kínját, ösztönző erejét. Kápláni vizsgánk végén a következőket mondta: „Most már elbocsátom Önöket s figyelmeztetem arra, hogy ha nem jött meg még az eszük“ 21, 22 éves korukig, legalább 25, 26 éves korukban térjenek már Istenhez! S lássák be, hogy az élet nem mulatozás, hanem komoly testi és lelki erőt felőrlő szolgálat. Ha nem így lesz, szét fognak szedni minket a katolikusok és a szekták!“ Papszentelésünk alkalmával utalt arra, hogy micsoda nagy kiváltság minden vasárnap halhatatlan lelkek előtt hirdetni az örök Isten izenetét s hogy ezért érdemes az embernek egész életen át küzdeni, nyomorogni. Ha papjai vagy hívei felkeresték őt, hosszasan elbeszélgetett velük s mindig tudott adni nekik egy egész életre szóló vigasztalást vagy tanácsot abból a lelki tárházból, amelyet ő a Bibliából gyűjtött. Maga mellett egy lelkes apostoli tábort nevelt, amelyik még most is az ő szellemében dolgozik az egyház megújulásáért nemcsak Erdélyben, hanem Magyarországon, Jugoszláviában, Csehszlovákiában, sőt Amerikában is.¹⁴

Mikor 1917 szeptemberében nagy betegen feküdt, a püspöki szék gyűlését helyette Nagy Károly főjegyző, későbbi utóda tartotta meg. S e gyűlésen már ott szerepelnek a megvalósulás stádiumában egyházunk legfontosabb belmissziói munkái: a diakónia, az ifj. egyletek, szeretetintézmények, felsőbb leánynevelés és mindezek fölött a munka központi irányítása. Ő maga nem tudta elvezérelni népét a teljes szervezetség ígéret földjére, de derék utódai ezt a hiányt is öntudatosan pótolták. A sorsa tehát ugyanaz, mint a Mózesé, aki meghalt, mielőtt kész munkájára rátehetné volna a koronát. Vagy, ha úgy tetszik, mint a Gusztáv Adolfé, aki elesett a harcban, de serege győzelemre vitte az *öntudatos protestantizmus* zászlóját.

¹⁴ Hogy egyházunk s utána a magyar ref. egyház is olyan készségesen fogadta be az újabb reformátori teológiát, ez is az ő szellemének egyik diadala.

Tizenöt év a Lelki Egyház szolgálatában.

A mai kor egyik legfontosabb kérdése az, hogy milyen viszonyban van az egyház a talaján előállott egyesületekkel. Ezeknek nélkülözhetetlensége ma már vitán felül áll. A mai embert már nem elégítik ki az egyház hagyományos életnyilvánulásai, közvetlenebb, szabadabb és tevékenyebb vallási életre vágyik, mint amilyent azok nyújtanak neki. A kérdés az, hogy vajjon ezek az egyesületek erősítik-e a hívek egyházi öntudatát, visznek-e új lendületet, indításokat, lelki kincseket a Krisztus által alapított ősi intézménybe, vagy pedig, mint káros, élősdű növények elszívják annak életerejét és öncélú alakulatokká lesznek. A helyes keresztyéni álláspont szerint az egyesületnek nem szabad az egyházban lévő egyházacsává (ecclesiola) lennie, hanem legjobb erőivel ennek szolgálatába kell állania. Minden egyházi egyesületnek értéke ettől függ.

Midőn felmutatjuk egyházkerületünk egyik legfontosabb szövetségének, a Vécsei Szövetségnek tizenöt éves rövid történetét, elsősorban erre a szempontra leszünk tekintettel.¹ így ennek a szövetségnek fejlődése, munkája elválaszthatatlan Anyaszentegyházunk legújabb történetétől. Természetesen arról most szó sem lehet, hogy ennek az alakulatnak áldott hatásait az egyházi élet összes területein részletesen ismertessük. Meg kell elégednünk azoknak a legszükségesebb adatoknak felsorakoztatásával, amelyekben a Szövetség kialakulását, fejlődését, válságát és mai jelentőségét szemlélhetjük. Továbbá azoknak a kezdeményezéseknek megjelölésével, amelyeket az egyetemes egyház ennek a Szövetségnek köszönhet. Külön kérdés volna azoknak az áldásoknak ismertetése, amelyeket a Szövetség egyes tagjai életére és munkájára gyakorolt. A naplók e tekintetben nagyon gazdag és egyháztörténeti szempontból felbecsülhetetlen értékű anyagot nyújtanak. Ezt azonban szintén csak annyiban érintjük, amennyiben a Szövetség és rajta keresztül az egyház életére döntő jelentőséggel voltak.

¹ E dolgozat megírásánál az erdélyi ref. egyházkerület közgy. jegyzőkönyveit, jelentéseit, lapjait, de főként a V. Sz. naplóit, jegyzőkönyveit, levelezéseit és saját élményeimet használtam fel.

1. A Vécsi Szövetség megalakulása.

Az 1921. év fontos fordulópontot jelent egyházunk életében. Ez év július 16-án a román parlament a trianoni békét becikkelyezte és így az impérium változás befejeződött. Minthogy ez az aktus a magyar parlamentben már 1920 november 13-án végbe ment, egyházunk vezetőinek le kellett vonniok az új helyzetből származó következményeket. Püspökünk, Nagy Károly hosszas tárgyalás után 1921 április 9-én leteszi a hűségesküt és ezzel egyházunk és intézményei a román állam védelme alá kerülnek. Ekkor jut hozzá az egyház három évi nélkülözés után újra a kongruához. A papok és központi tisztviselők 3 millió, a teológia pedig 86 ezer lei államsegélyt kapnak. Sőt az Averescu-kormány a kisebbségi iskolák számára is felvesz 20 millió leit a költségvetésbe. De sajnos, ebből m. ö. 1,5 milliót utal ki a régi középiskolák segélyezésére. Egyházi és iskolai téren a helyzet még tűrhető. Fennállanak a régi kultusztörvények és iskoláink ellen még nem kezdődött meg a későbbi évek liberális kormányának hadjárata. Ami fődolog, a szabad, építő tevékenységnek, eltekintve kisebb vidéki kilengésektől, semmi komoly akadály nem áll útjában. Mindenki érzi, hogy a sebek fölötti siránkozás semmit sem használ. Sietve hozzá kell fogni a romok eltakarításához és az új egyházi élet kereteinek, belső életének kiépítéséhez. Egyházkerületünk 1921 április 2—5 napjain újból megtartja rendes közgyűlését, ahol a püspök megrázó jelentése után kiépülnek a legfőbb közigazgatási és bíraskodási szervek, számbavétnak a legfontosabb feladatok, amelyek a hitélet és szeretetmunka terén az egyházra várnak, alapos tárgyalás alá kerül az iskola-ügy. Az egyház, ez a súlyosan megpróbált nyáj, osztatlan bizalommal áll püspöke mellett, aki őt a megelőző évek megrendítő viharai és nélkülözései közt kitartó hűséggel, élő hittel és pásztori szeretettel vezérelte. A püspök helyzete azonban nagyon nehéz. Ez év március 1-én feleségét veszi el tőle az Úr, június 28-án pedig leghívebb munkatársát, Ravasz László egyházkerületi főjegyzőt szólítja el mellőle Isten bölcsessége. Megválasztják dunamelléki püspökké és szept. 5-én végképen elhagyja Erdélyt. A belső építés frontja szintén zavaros. Az Igazgatótanács ugyan már 1919 óta fontos intézkedéseket tesz a hitélet öntudatosítása és a szeretetmunka beindítása érdekében (Ker. Ifj. Egyesület, diakonissza képzés, egyházi ének fellendítése, Heid. Káté terjesztése, parókiális könyvtár, agendas könyv), de nem nélkülözheti munkájában a szabad egyházi egyesületek tevékenységét sem. Két ilyen alakulat áll ekkor rendelkezésére. Egyik a Lelkész Egyesület, mely 1920 december 7-én dr. Kecskeméthy István és Vásárhelyi János, majd Kovács László vezetésével szervezkedik, a másik pedig az Evangéliumi Munkások Erdélyi Szövetsége szintén dr. Kecskeméthy vezetése és dr. K. Tompa Arthur irányítása mellett. Az első a régi magyar egyesület mintájára egyházpolitikai, testületi és anyagi kérdésekkel

foglalkozik, de természetesen most már kibővíti programját a pozitív építőmunka teendőivel is. A második az egyházzal szemben kritikai álláspontot foglal el és főként az egyéni kegyesség ápolásával, a tagok meghitt szellemű csoportosításával és iratterjesztéssel igyekszik a keresztyén élet fogyatkozásain segíteni. Az elsőnél különösen az egyházpolitikai kérdések állandó előtérbetolása, a másodiknál a túlzott univerzalizmus és a nemzeti egyház égető kérdéseivel szemben tanúsított közönbösség aggasztók. Egy új alakulat kellett, amely a két ellentét között a helyes utat megtalálja.

Ez az alakulat volt a Vécsei Szövetség, az erdélyi ref. lelkipásztorok baráti szövetsége. Születésének gondolata, terve több oldalról meginduló vágyakozásból, keresésből állott elő. Ha nézzük az első alakuló gyűlés naplóját, vagy a következő években felvett új tagok vallomásait, meglepetve látjuk, hogy milyen élen él az egyes lelkekben a vágy e szövetség kialakítására és milyen örömmel üdvözölték annak megvalósulását. A teológia tanárai (Makkai, Tavasz) sokszor éjszakákba belenyúló órákon át beszélgetnek ennek tervéről, a vidéki lelkipásztorok (Zoltáni, Csíky, Kosa stb.) pedig vagy megpróbálják, vagy legalább tervezik egy ilyen szövetség megalakítását. Különösen Csíky István marosvécsi lelkész agitál fáradhatatlanul egy hívőlelkű papi munkaközösség érdekében. A sok vágyakozásnak és meddő töprengésnek végre Makkai Sándor bátor elhatározása vet véget. Ha valaki, akkor ő látja és érzi az Anyaszentegyház nehéz helyzetét s ezzel együtt saját egyéni felelőségének súlyát is. Ravasz távozása után ő veszi át a hivatalos lap szerkesztését és mindenki benne látja a jövő emberét, a leendő egyházkerületi főjegyzőt. Addigi tudományos, irodalmi és gyakorlati tevékenysége meggyőzték Isten ígéje hatalmáról s Krisztus újjászülő erejéről. A Bibliával való rendszeres táplálkozásban és az imádságban találta meg az előtte álló életfeladatok egyetlen megoldási lehetőségét. Életprogrammjának megnyeri sok tekintetben hasonló gondolkozású kollegáját, Tavasz Sándort is és együtt tartanak terepszemlét arra vonatkozólag, hogy kiket kellene még baráti szövetségükbe bevonni. 1921 július 4-én a teol. fakultás gazdasági irodájában az egyházkerületi közgyűlés alkalmával csendes órát tartanak Ceiky István marosvécsi, dr. Gönczy Lajos gyulafehérvári, Hegyi András körtvélyfáji, Kosa Mihály vajdakamarási, Mátyás Ernő székelyföldvári, Kovács Benedek kézdivásárhelyi, Soós Béla árapataki és Zoltáni Pál sáromberki lelkipásztorokkal s ki mondják azt, hogy *egymás keresztyén életének is munkájának elmélyítése, megszervezése céljából* Maros vécsen augusztus 7—14 napjai között közös konferenciát fognak tartani. Meghívják erre dr. Imre Lajos kolozskarai és Torró Miklós ikafalvi lelkipásztorokat is. Tehát tizenketten vannak, mint az apostolok.

A konferencia augusztus 9-én tényleg összeül és négy napon keresztül tanácskozik a személyes lelki élet, az egyházi testületekkel szembeni állásfoglalás és a legsürgősebb, gyakorlati teendők

kérdéseiben. A meghívottak közül hárman (Soós B., Kovács B., Imre L.) akadályozva vannak a megjelenésben, de a következő konferenciákon mint a Szövetség tagjai vesznek részt. A napirend kb. ugyanaz, mint a mostani konferenciáké: 1. a gyülekezeti istentiszteleten való részvétel, 2. bibliaóra, 3. megbeszélések délelőtt és délután, 4. esti bibliaóra, A déli szabad időt egész öt óráig az ebéd, pihenés, fürdés és levelezés tölti ki. Szállás az egyes hívek vendégszerető házánál. A megbeszélések tárgyai a történeti, hivatalos egyházhoz, a Lelkészegyesülethez, a szabad evangéliumi mozgalmakhoz való viszony tisztázása. De legfontosabb volt az egyéni keresztyén élet módszeréről, a Bibliával és imádsággal való élés kérdésének eldöntése. Ezt a témát augusztus 11. én egy marosparti, magányos, nagy fa árnyékában beszélték meg és t. k. a Szövetség első tagjainak önvallomását tartalmazta. Megható olvasni ezeket a teljesen őszinte megnyilatkozásokat a jelenlevő buzgó lelkipásztorok belső életéről. Mindenik kereső, alázatos lélek, aki sok belső vívódás, tudományos kutatás és állandó keresés közt számtalan, akadályon keresztül tör az egyetlen életforrás, Krisztus felé. Útmutatójuk a szülők mellett egy-egy buzgó ref. középiskolai vagy teológiai tanár, egy-egy utazó evangélizátor (Mott János, Szabó Aladár, Viktor János), vagy éppen egy egyszerű, jó barát. De mindenek fölött az az élő Isten, aki sokszor súlyos megpróbáltatások (háború, betegség, családi és gyülekezeti gondok) viharaiiban szól mind erősebben hozzájuk, amíg végre lelküket foglyul ejt. Mindenik a Bibliát és az imádságot, illetve az Isten iránti teljes engedelmességet vallja most már élete irányítójának és ezek mellett keresi a Szövetségben a testvéri támogatást. Az a kegyesség tehát, ami itt szóhoz jut és tovább fejlődni akar, sem nem érzélgős pietista, sem nem külsőleges egyházas, hanem a szó igazi értelmében reformátori. Amint ezt az 1928. jan. 12. én tartott konferencia klasszikusan kifejezte: „A Szövetség tagjait egymáshoz testvéri szeretet köteléke fűzi, *melynek alapja a közösen megtapasztalt kegyelem és a közös munka*“. Innen már nem volt nehéz megtalálni a helyes állásfoglalás pontját az egyházzal és annak intézményeivel szemben. Ez tükröződik vissza azokban az elvi deklarációkban, melyeket a konferencia végén teljes egyetértéssel hoznak. A történeti református egyházzal szemben a hűségesen szolgáló gyermeki szeretetet hangoztatják, de emellett azt is, hogy át akarják azt hatni az evangélium szellemével és a megfelelő helyekre, megfelelő munkaerőket akar állítani. Ez utóbbi tétel a helyes és egységes egyházpolitikai eljárást is előírja. A Lelkészegyesülettel és a szabad evangéliumi mozgalmakkal szemben álláspontja megértő, segítségre kész, liberális. Csakugyan a Szövetség tagjai mindkét egyesületben tevékenykednek s ha álláspontjaikat nem is tudják mindig érvényesíteni, de fékező erőt képeznek annak kilengéseivel szemben. A Lelkészegyesület lapjának intranzigens szerkesztőjét, dr. Arkoey Jenőt az udvarhelyi közgyűlés a vécsiek kezdeményezésére mérsékeli az Evangéliumi Munkások Szövetségének

alelnöke egyik tag, Kovács Benedek, Vásárhelyi Jánosnak pedig könyvei jelennek meg ennek kiadásában és azt 1924-ben egy protestáns népszövetségévé akarja kiszélesíteni. Nem rajtuk múlt tehát, ha ezek az egyesületek nem az óhajtott irányban fejlődtek. Mikor Nagy Károly püspök felakarja az összes, nem egyházi felügyelet alatt álló egyleteket oszlatni, a Vécsei Szövetség befolyásos tagjai is tiltakoznak ez ellen. De nem tudják mégsem megakadályozni az egyesületek feloszlását (1924 júl. 1.).

A Szövetség különben távol tartja magát születése pillanatától fogva az alapszabályszerű szervezkedéstől. Eltekintve az 1928. évi kísérlettől, amelyről későbbben szólunk, tisztán a Lélek hatalmára és összetartó erejére építette fel egész további életét. Megmaradt tehát bensőséges, baráti társaságnak, ahol a tagok az első konferencia deklarációi szerint feltárlják egymás előtt önmaguk, családjuk és munkakörük helyzetét és szükségéit, imádkoznak egymásért, segítik egymást látogatás, levelezés és közbenjárás útján, elkötelezik magukat családi életüknek Isten ígéje és az imádság hatalma alá való helyezésére, a teológia tanulmányozására és népünknek a lelkipásztor tiszta, evangéliumi hite és élete által való megnyerésére. Ez utóbbi tétel a Szövetség népi programjának sarkalatos tételét képezi. Ehhez járultak a későbbi gyakorlati célkitűzések.

Érdekes, hogy a konferencia éppen szabad összetételénél fogva szervezeti kérdésekkel alig foglalkozik. Csak annyit mondanak ki, hogy elnököt választanak évenként a tagok, akiknek a számát négy újabbal egészítik ki (Vásárhelyi J., Váradi A., Nagy G., Dósa D.), évenként kétszer gyűlnek össze, amely alkalommal mindig napló vezetendő a megbeszélésekről. A közös és a Szövetségért való imádkozás ideje péntek este 8—10-ig tüzetik ki. A segítség minden tagnak a másikkal szemben kötelessége. De pénze a Szövetségnek még csak 22 lej, amely összeg a konferenciát vezető moderátornál, Makkai Sándornál áll. A kötelességszerű üdvözlések, egy hivatalos kommuniké kiadása és fényképfelvétel zárják be a gyűlést.

A kocka el volt vetve, következett a személyes és közösségi Programm megvalósítása.

2. Munka és harc.

A Vécsei Szövetség jelentéktelennek látszó alakulása mögött t. k. az erdélyi egyházkerület legfontosabb munkapontjainak átalakítására, evangélizálására nyílt meg az alkalom. Alig egy év leforgása alatt a tagok egy része újabb, tekintélyes és nagyfontosságú pozícióhoz jut. Vásárhelyi János, aki a második konferencián már tag, kolozsvári pap lesz, helyébe pedig Gönczy Lajost választják meg Désre. Imre Lajost theol. tanárrá választják, Nagy Géza leteszi a magántanári vizsgát, Makkai pedig 1922 július 16-án főjegyző lesz. Ezzel a Szövetség közvetlen a püspök környezetébe kerül, úgy hogy véle a vezetőségnek is komolyan számolnia kell. A II. kolozsvári kon-

ferencián (1922 jan. 7—8.), ahol 15 tag van jelen és csak egy távol, az önmagukkal való leszámolás után *a közös gyülekezeti munka programjának megállapítása* képezi a megbeszélés legfőbb tárgyát. *Óriási fontossága van annak, hogy a teol. iffúság is e munkában gyülekezetnek számít*, ahol, bizonyos változtatásokkal, pásztori munkát kell hogy végezzenek a teol. tanárok. Ezzel megnyílik a lehetőség a teol. oktatás és nevelés legszükségesebb reformjára. A belmissziói munkaágak közül a Szövetség szabad választás szerint a vasárnapi iskolát, vagy a bibliakört, vagy a házi istentiszteletet írja elő tagjainak, természetesen úgy, hogy a megkezdett munka a továbbiaknak alapjául szolgáljon. A konfirmációi előkészítést egy új káté munkába vételével négy hónapra tervezik, a ref. iskolákban pedig a Biblia, tízparancsolat s a hiszek egy elmondása bevezettetnek. A presbiteri és egyházközségi gyűléseket imádsággal kezdik és végzik, a presbiterek öntudatosítására egy káté készítését határozzák el. A teol. tanárokat megbízják egy népszerű, gyakorlati újszövetségi kommentár elkészítésével, napirendre tűzik az evangéliumi iratterjesztést. Ezek a határozatok világosan mutatják a Szövetség munkájának irányvonalát: evangéliumi szabadság, de emellett szorgalmas gyülekezeti pásztoráció, tanítás, fegyelmelés és mind ennek alapjaként a Bibliával való intenzív foglalkozás. A terjeszkedésre vonatkozólag kimondják, hogy a jelölésre jogosult (a konferencián másodsor résztvevő) tagok számánál több új tag nem vehető fel. A felvétel mindig egyhangúlag történik. A későbbi konferenciák is állandóan foglalkoznak ezzel a kérdéssel. Az egyhangúság szigorú követelménye helyett először (1923 ápr.) megelégszik a Szövetség hat tag, végül egy *tag (1926) ajánlatával, illetve a szavazatok háromnegyed részével, később pedig az egyszerű szavazattöbbséggel. Sőt az 1925-i nyári konferencia (Székelyföldvár) Makkai és Nagy Géza indítványára számbaveszi az összes velük együttérző lelkészeket és szavazást rendel el azoknak felvételére vonatkozólag. A terjeszkedés azonban még így is túlságosan óvatos és lassú. 1926-ban egy pár tag elhalálása után még mindig csak 32. Amennyire kedvező ez a körülmény a Szövetség intim jellegének megőrzésére, épp annyira alkalmat szolgáltat arra, hogy ennek tagjai a kizárólagosság és arisztokratizmus vádját hívják ki maguk ellen.

A harc a Szövetség ellen a már említett két egyesület részéről indul meg, a papság pedig feszült várakozással figyeli a küzdelem kimenetelét. Az Evangéliumi Munkások részéről K. Tompa Arthur kifogásolja, hogy az 1922 január 9—18 napjain tartott lelkészi kurzuson és ennek határozataiban az élő vagy határozott keresztyénség frazeológiáját illetéktelenül használták. Vádolja a kurzuson vezető szerepet játszó, szövetségi tagokat piétizmussal, methodista formalizmussal és az újjászületés szükségének hangoztatása mellett kifejezésre juttatja az egyetemes papság túlzó, independens elvét. Ugyancsak ekkor indul meg az Egyházi Figyelő rendszeres támadása a Szövetség és annak közéleti tevékenysége

ellen. A Lelkész Egyesület érdemes elnöke, Kecskeméthy István kifogásolja a szövetségben a naiv optimizmust és az előkelő zárkózottságot, míg az Egyesület szerinte reális életszemléleten és demokratizmuson alapul. A szerkesztő, Árkossy pedig a teológia fenntartása érdekében indított segélyakció, a lévitaképzés miatti testületi sérelem, a lelkeszi kurzus rendezésének joga, végül a főjegyző választás részletkérdéseiben indít heves támadást a Vécsi Szövetség és ennek szellemi vezetője, Makkai ellen. Makkai öntudatosan és elszántan védekezik. Visszautasítja a piétizmus hivatalos bevezetése miatti vádat és hangoztatja a még be nem fejezett keresztyén személyiségek jogát az Isten országáért való munkában. Megvédi a lelkeszi állás isteni rendeltetését. Hasonló erélyességgel veri vissza az Egyházi Figyelő csipős és sokszor személyes élű támadásait. Mikor azonban a saját személye körül is kiélesedik a harc, elhatározza, hogy Magyarországon keres elhelyezkedést. De szerencsére a püspök atyai rábeszélése és a székely egyházmegyék osztatlan bizalma visszatartja ettől a lépéstől. Ami pedig a Szövetség magatartását illeti, az még sokkal intimebb, minthogy e harcokban véleményt nyilváníthatott volna. Szilárdan áll eddigi programpontjai mellett és mindössze azzal a kérdéssel számol le egyik konferenciáján, hogy mi a piétizmus és mi nem az. Az egyházpolitikai kérdéseket pedig elintézte az energikus püspök és az egyházkerület összetartó, a válságos időkben mindig helyesen megnyilatkozó közszelleme. Az egyesületek rendelteti úton való felosztatása következtében a harc külsőleg megszűnt, csak a lelkek mélyén izzottak az ellentétek és robbantak ki mindegyre a Szövetség elleni nyílt és titkos támadásokban.

Súlyos helyzet áll elő akkor, midőn a Szövetség magával az öt pártfogoló, buzgó püspökkel kerül „ellentétbe. Nagy Károly tragédiája mindnyájunk előtt ismeretes, ő híven kitar püspökségének utolsó évéig meggyőződése mellett, hogy Anyaszentegyházunk magatartásának legfontosabb eszköze a felekezeti iskola. A Szövetség hűségesen támogatja az ezek magatartásáért folytatott, elszánt harcbat. De amikor látja, hogy ez a harc az egyház összes erőit egy irányba foglalja le s a hitélet és szeretetmunka emiatt háttérbe maradnak vagy éppen kárt szenvednek, nem riad vissza püspöke előtt is feltárni aggodalmait. A megrendítő tárgyalásnak, melyet a teológia professzorai folytattak, eredménye az lett, hogy a püspök bölcsen és alázatos lélekkel — engedett. Belátva az iskoláért folytatott küzdelem súlyos akadályait és következményeit, megbízza Makkait, hogy a Vécsi Szövetség munkaerőinek felhasználásával rendezze meg az első belmissziói konferenciát. A Szövetség ilyen irányú tevékenysége már eddig is ismeretes volt. Az 1923-i marosvásárhelyi téli konferencia alkalmával, ápr. 7-én a környékbéli egyházmegyék papsága részére áldott, főként lelki kérdésekkel foglalkozó megbeszélést rendezett. Tagjai pedig az egyházmegyékben állandóan napirenden tartották az egyházi élet döntő, lelki kérdéseit. Az egész kerületre kiterjedő belm. konfe-

renciát 1924 szeptember 9—12 napjain Sepsiszentgyörgyön meg is rendezik s azon elsősorban a Szövetség tagjai dolgoznak és annak szellemét propagálják. Ezt követték az 1925-i marosvásárhelyi belm. kurzus, majd 1926 óta a nagyenyedi, brassói, tordai, nagykárolyi és marosvásárhelyi nagyhetek, melyek egyházi életünk megújulásának hatalmas megnyilvánulásai és erőforrásai. Az iskola-kérdést azért a szövetség egyáltalán nem ejtette el. Érdekes erre vonatkozólag Makkai Sándornak 1924 július 9-én tett konferenciái nyilatkozata: „Ha Isten szeret minket, nem engedi, hogy elveszítsük intézményeinket, de ha jobban szeret, engedi, hogy lerombolják azokat és azok nélkül is megtart minket.“ Sajnos, ezt az állásfoglalást a későbbi, kényelmesen gondolkozó egyházi köz-igazgatás a leépítés programjává akarta leegyszerűsíteni, ami ellen azonban az egyház egészséges közvéleménye mindig élénken tiltakozott.

Most már vegyük számba azokat az eredményeket, amelyek a Szövetség működéséből ennek első, klasszikus korszaka alatt (1921—26) származtak. Nem dicsek vésképen, hanem Isten iránti hálaadással és a történeti hűség kedvéért. A Szövetség legfontosabb eredménye kétségkívül tagjainak életében mutatkozott. Gondoljuk el, hogy milyen nevelő hatással volt a tagok számára, midőn minden konferencia kezdetén először is őszinte vallomás alakjában (mi volt nekem a V. Sz.?) feltárták egyéni, családi és közegyházi tevékenységüket egymás előtt az elvi deklarációk tükrében. Ezek a beszámolók egyes, a vallási romanticizmusra hajlandó tagoknál sokszor át is lépték a kellő mértéket. Túlságosan intim, sötéten látó és a bűnbánat, a kétségkedés érzéseiben valósággal kéjelgő hangokat ütöttek meg. Tipikus példája volt ennek az 1922 augusztus 7—10 napjain tartott galonyai konferencia és az 1923-i kolozsvári konferencia egyik vallomása. Végül is a Szövetség komolyabb tagjai gátat vetettek az ilyen kilengéseknek, anélkül azonban, hogy a teljes őszinteség programját feladták volna. Belátják a tagok azt, hogy a *Szövetség nemcsak érzelmi, hanem főként munkaközösség* és az ellenkező véglet eltávolodást jelent a kálvinizmus szellemétől. A Szövetséghez való viszony tisztázása különben megmarad a konferenciák állandó pontjának napjainkig és már ekkor kialakul a tagok hármastípusa, amely azóta mindegyre ismétlődik. Ezek a következők: 1. A kétségbeesett és önmagát, meg a Szövetséget állandóan vádoló tag, aki méltatlannak érzi magát az elvállalt nagy feladatok teljesítésére, a Szövetségtől mindig csak vár valamit, de annak keveset ad; 2. a bizakodó, derűlátó tag, aki a Szövetség sorsát az Anyaszentegyházéval azonosítja és szorgalmasan gyűjtögeti az eddig elért eredmények statisztikáját; 3. a reálisan gondolkozó és a körülményeket higgadtan mérlegelő tag, aki alázatosan fogadja Istennek a Szövetséget fegyelmező intézkedéseit, a programpontokat sokszor revideálja, de azok lényegét sohasem adja fel. A személyiségnevelés eszközei különben nemcsak a vallomások, hanem az egyes

lelki kérdések közös tárgyalása is. Ilyenek: Beszámolók a megkezdett gyülekezeti munkákról; családi életünk mint munkánk mozgatója, vagy akadálya; az önfegyelmzés kérdése; hogyan gyakorlom a bűnbánatot, stb. E megbeszélések közben az egyházi élet döntő kérdései közül először a gyülekezeti, azután a családi, végül pedig az egyéni élet elsőrendű fontosságához jutottak el a konferenciák és így az egy szükséges dolgot sohasem tévesztették szem elől. Az 1925. évi (jan. 12—14) konferencián Makkai pl. az önfegyelmzés kérdésében így nyilatkozik: „A munka sikerét illetőleg ne legyünk türelmetlenek és próbáljunk a magunk nézetének és lelkületének revideálása által segíteni, önismerés és önfegyelmzés! Ilyen lélekkel legyünk magyar népünk jövőjét illetőleg is.“ Ez — amint látjuk — nem egyéb, mint a „Magunk revízió“-jának alap gondolata, amelyet ha nem is a Szövetség adott, de evangéliumi légkörrel és az önleszámolás állandó hangoztatásával táplált és melengetett az illusztris író számára. Így kapcsolódik bele a Szövetség a reform magyarság mozgalmába. Nagyjelentőségű volt ez az alakulat a teológiai tudományok és nevelés újabb irányításában is. Egyik legelső (1922 aug.) határozata Az Út c. teol. folyóirat felelevenítése, melyet a tagok tudományos, erkölcsi és anyagi támogatása mellett 1923 július 1-én csakugyan meg is indítanak. Az egyetlen magyar teol. folyóirat, amely azóta is állandóan fennáll és megjelenik. Szerkesztői a Szövetség programját, az *elméleti és gyakorlati kérdéseknek az Ige jegyében való egyesítését* képviselik. Itt jelent meg 1924-ben Tavasz Sándornak két dolgozata, melyben először foglal állást a dialektikai teológia igazságai mellett. Azóta ez az irányzat, bizonyos korrrekciókkal, egyházunk teol. felfogásának döntő tényezője lett s egész tudományos és gyakorlati életünket hullámmásban tartja. Az Út és a hozzácsatlakozó iratterjesztő vállalat először a Szövetség tulajdonaiul voltak tervezve és nagy fájdalomra szolgált a derék Csíky Istvánnak, hogy ezekből a teol. tanárok magánvállalkozása lett. De azért a Szövetség, habár semmi anyagi haszna nem volt ezekből, hűségesen kitartott e vállalkozások mellett. Érdekes, hogy Makkai 1924 július 9-én az adminisztratív úton tervezett, hivatalos iratterjesztéssel szemben e munka önkéntességét és a magánvállalkozás mozgékonyosságát hangsúlyozza. Ugyanebben az évben Csíky István egy központi iratterjesztés felállítását indítványozza a Ref. Szemlében. Amint tudjuk, pár év múlva e téren gyökeres változás állott be.

Áldott munkája volt a Szövetségnek a presbiteri konferenciák beindítása. E célból a ref. presbiter kiskatétját Imre Lajos elkészíti és a püspök által ajánlott bővítéssel Az Útban kiadja. Nemsokára önálló füzetben is megjelenik és presbiterünk nevelésének nélkülözhetetlen eszköze lesz. 1923-tól fogva sűrűn tartják a Szövetség tagjai a presbiteri konferenciákat ennek alapján. Ugyanekkor a házi istentiszteletek beindítására is alkalmat vesznek. A konferenciákon már megszokott egyszerű, őszinte bizonyágtétel, a Biblia

egyreszeiről való meghitt beszélgetés és alázatos imádság új életet indítanak meg az egyházkerület legkülönbözőbb pontjain. Az IKE mozgalom hasonlóképpen a Szövetség védő szárnyai alatt indul meg és orgánumának, az Ifjú Erdélynek kiadása (1923 január) a Szövetség tagjainak elvitathatatlan érdeme. Sajnos, a teol. ifjúság egyetemét még nem tudja magával ragadni ez az ébredés. 1925-ben pl. a bibliaköröket még csak az ifjúság egyharmad része látogatja (4 csoport). De ezek már résztvesznek a kollégiumi ifjúság gondozásában is. Sőt 1923 április 26—28 napjain megtartják Kolozs-várt az első ifjúsági konferenciát is a kollégiumok kiküldötteiből. A következő évek, mint tudjuk, meghozzák a föld mives és iparos ifjúság csatlakozását is a mozgalomhoz. Majd a főiskolások közti munka is megkezdődik és kialakul az IKE Szenior Osztálya (1926—28).

Állandóan napirenden tartják a konferenciák az újszövetségi kommentár, a lelkési munka vezérkönyve (breviárium) és szekták elleni védekezés irodalmi feladatait is. Az első Mátyás Ernő teol. h. tanár, szövetségi tag vezetése alatt mindinkább közeledett a megvalósulás állapotáig. Az ő távozása (1925) azonban megakasztotta a munkát. Ekkor a Szövetség legalább az evangéliumok kommentárjának elkészítését tervezi s ezzel kapcsolatban egy bibliai kézikönyv kiadását is. Majd mivel az anyagi feltételek hiányoznak, legalább az eddig elkészített exegétikai kurzusoknak a Parókiális Könyvtárban való kiadatását kéri az Igazgatótanácstól (1928 Jan.). Végül 1930-ban a Kálvin Kommentárjának lefordítását és kiadását kezdeményezi. Sajnos, anyagi erő hiányában ez is megghiúsult. A lelkipásztori kézikönyv alapprogramja, tervezete és egyes részei szintén elkészültek (Zoltáni P. és Tavaszy S.) de ez is befejezetlen maradt. A szekták elleni védekezés irodalmi eszközének megírását Végh Árpádra bízzák, de mivel ő az anyagot nem kapja meg, ezért a konferenciákon kerül a téma ismételt megvitatás alá.

A tárgyalások egyik pontját 1926-tól fogva mindig egy tudományos teol. kérdés is képezi, melynek megvitatásában a tagok élénken vesznek részt. Érdekes volt az alkoholizmus elleni küzdelem tárgyalása, melyet e mozgalom egyik előharcosa, Koncz Ferenc nagylaki lelkész tart napirenden 1925-től fogva. A Szövetség igen helyesen nem ment bele abba, hogy ő maga egy ilyen mozgalommá alakuljon át, de kimondotta egy ilyen csoport alakításának engedélyezését, az alkohol által veszélyeztetett lelkipásztor testvérek és gyülekezetek intenzív gondozásának szükségességét.

Szóljunk végül a testületi kérdésekről. Elsősorban meg kell emlékeznünk, a tagok családi életében mutatkozó áldásokról. A közös bibliaolvasás és imádkozás először az egyes családokban nehezen megy, de később megszokják. A gyermekek nevelését most már nemcsak a tagok, hanem az általuk beindított és propagált bibliakörök is végzik. 1924 júliustól fogva az asszonyok is megjelennek a konferenciákon és külön beszélgetnek a saját és családjuk lelki kérdéseiről. Ezeknek áldása a későbbi Nőszövetség-

gek munkájában felmérhetetlen. A családi élet gondozásának meghatározó példája az, hogy az elhalt tagok özvegyeit és árváit továbbra is testvéri támogatásban részesítik. Ebből a célból már 1922 augusztusában segélypénztár létesül. Ez segíti a nélkülöző vagy beteg testvéreket is. Pénztáros 1922—26-ig Kovács Benedek, ezután pedig Székely János. Különösen akkor állja ki a Szövetség a testvéri szeretet próbáját, amikor 1925 január 14-én Csiky Istvánt tragikus körülmények között magához szólítja az Úr. Utolsó szavai, gondolatai is a Szövetségé voltak: „Betegségről tudom, hogy nem egyébre való, mint Istennek dicsőségére, — írja a halála előtti napokban, — csak rosszul esik, hogy nem lehetek köztetek . . . Legyen áldott konferenciánk! Legyetek áldottak“. Családja érdekében a görgényi testvérek, különösen Zoltáni Pál, aki e tekintetben leghűségesebb, legtalálékonyabb tag, indít kiterjedt agitációt. Gyermekeit a Szövetség épen úgy nyilvántartja és tőle telhetőleg segíti, mint a pár évvel később (1927) elhunyt másik testvérnek, Torró Miklósnak népes családját. Sajnos, az önkéntes megajánlások, később pedig a tagsági díjak (200, majd 100 lej) sokszor rendetlenül folynak be. De ha sürgős és tényleges áldozatról van szó, mindig megnyílnak a szívek. Így jár szép sikerrel a Csiky István síremlékére beindított mozgalom, amelyet 1926 július 8-án Marosvécsen, a szövetségi tagok jelenlétében Makkai Sándor, akkor már mint püspök avatott fel bibliamagyarázat és imádság keretében.

A Szövetség tehát megszilárdult és minden támadás ellenére az erdélyi egyházkerület jó szellemévé lett. Jellemző, hogy mikor az 1924-i marosvécsi konferenciát Kiss Lajos görgényi esperes, mint vendég meglátogatja, örömmel tesz vallást arról, hogy egészen otthon érezte magát a konferencia szeretetteljes, őszinte légkörében és legforróbb óhajta volna, ha a Szövetség a többi lelkésztestvér életére is kiárasztaná áldásos hatását.

A tagok közül az első években a következőket veszítettük el: kilépett, de azután is mindig visszavágyott a Szövetségbe Nagy Pál fintaházi lelkész (1923). Elhaltak: Kovács Ferenc nagysajói (1923), Csiky István marosvécsi (1925), Sámuel Aladár balavásári (1926) és Torró Miklós szilágypaniti lelkésztestvérek. Emlékük legyen áldott!

3. Válságos évek.

Mikor Nagy Károly püspök utolsó generális vizitációját tartotta (Nagyenyedi egyházmegye 1925 május) a Szövetség kb. akkor állott munkássága tetőpontján. A tagok panaszkodnak ugyan a közös munka fogyatkozásai miatt, de a beszámolóik mégis mutatják, hogy a divatosá váló belmissziói jelszavak között mindenik teljes odaadással végzi az egyházépítő munkát, a baráti látogatások mindegyre közvetítik a gyülekezetekbe a Szövetség erősítő szellemét, a levelezés, a segélyezés állandó erőforrást nyújtanak az egyes lelkeknek. Felvetődik a Szövetség terjeszkedésének terve az egyes

egyházmegyékben és az egész kerületben. Alig egy év múlva 1926 ápr. 17-én Makkai Sándor a kerület püspüke, Vásárhelyi János pedig jún. 19-én főjegyzője lesz. Bekövetkezett tehát az az idő, amikor az 1906-i nyári konferencia megállapíthatta, hogy „a Vécsi Szövetség vállára vette az egyházkerület ügyét.“ Mindenki érzi, hogy a személyi ellentéteknek, amelyek különösen a főjegyző választás miatt a testvéri egységet kikezdték, véget kell vetni és hozzá kell fogni a kerület lelki életének intenzív munkálásához.

A „kormányra jutás“; csakugyan először jó hatással van a Szövetség életére. Az 1926-i konferencián a 32 tagból 21 van jelen. Megtörténik a Csíky István síremlékének is a felavatása. Az asszonyok konferenciája is nagyon népes s külön megbeszéléseken tanácskoznak a gyermeknevelés fontos kérdéséről. Ez évben először kezdi meg tényleges munkáját a még 1923-bin (nov. 24-én) Imre Lajos indítványára létrejött, kerületi Belmissziói Bizottság. Szeptember 7—12 napjain pedig 250 résztvevővel lezajlik a nagyenyedi ref. nagyhét, melynek legfőbb témája a megújuló anyaszentegyház. *Ez évtől fogva azonban 1928 jan. 12 ig, tehát másfél éven át nincs konferencia.* A Vécsi Szövetség a közhit szerint bevégezte misszióját. Két tagja a kerület vezető állásába került, akik most már, az optimisták meggyőződése szerint, a programot teljes mértékben meg fogják valósítani.

Az ellentét azonban a kerületi vezetők és a Szövetség között Isten végzéséből ismét előáll és kiinduló pontja lesz az újabb munkásságnak. A főjegyző választás sebei egyeseknél nehezen gyógyulnak be, az új püspök pedig régi elvével ellentétben a Csíky István által felvetett, központi iratterjesztést kezdi megvalósítani, ami Az Út iratterjesztésének egyelőre megszűnését, majd ennek új életre keltése után erős konkurrenciáját jelentette. A püspöki Program az egyház öncélúsága és öntudatosítása mellett a ker. szeretet munkát, a belmissziói intézmények fokozatos kiépítését is hangsúlyozza. Az a veszély áll tehát elő, hogy az egyház hivatalos apparátusa által kisajátított és megvalósított belmisszió nélkülözni fogja a Lélek szabad indítását, a munka önkéntes jellegét és bensőségét. Egy buzgó esperes pl., aki a Szövetségnek is tagja, rendeleti úton akarja életbe léptetni az összes belmissziói munkákat, de az 1929-i nyári konferencián kénytelen beismerni tévedését. A kerület ekkor 1927-től fogva kezdi meg a Nőszövetség szervezését. A munkában a püspök és felesége, majd Vásárhelyi János buzgólkodnak az Igazgatótanács febr. 17. gyűlésén jóváhagyott alapszabályzat alapján. Másfél év múlva (1928 nov. 25) megalakul már a kerületi Nőszövetség is a püspökné elnöklése alatt és megjelenik ennek orgánuma, a Ref. Család. Ugyanekkor a diakonissza képzés, amellyel Nagy Károly 1922 ben hiába kísérletezett, ténylegesen megindul a marosvásárhelyi Magyar Szanatóriumban Kovács Benedek és Pilder Mária vezetése alatt. A szászvárosi kollégium árvaházzá alakul át és magába olvasztja a kisebb háromszéki intézményeket. Az ifjúsági munkát buzgó, utazó titkárok

irányítják, előbb Nagy Ottó, majd 1927-től László Dezső. A vasárnapi iskola már 1924 óta (Fankhauser, Én Kicsinyeim) állandóan fejlődik és jótékonyan pótolja a sok helyt bezűntetett felekezeti iskolát.

A Vécsi Szövetség az ébredésnek ilyen jelei és a szeretet munkák állandó szaporodása közben egyelőre tanácstalanul áll. 1927-ben nem is tart konferenciát, csak a brassói nagy hét (szept. 13—18) alkalmával gyűlnek össze a tagok egy tanácskozássra, ahol a további teendőket, különösen pedig a Szövetség bővítését beszélik meg. A moderátor, Hegyi András csak 1928 jan. 12-én gyűjti össze a tagokat a kolozsvári téli konferenciára. Ennek legfőbb tárgya a Szövetség átszervezése az egyházkerület hivatalosan is pártfogolt lelkész egyesületévé. A terv, a Szövetség kibővítése régi kedvenc álma volt egyeseknek (Csiky I. és Nagy G.), sőt felfelhangzott annak a reménységnek a prófécijája is nem egy alkalommal, hogy *egykor a kerület összes lelképásztora a Szövetség tagjai lesznek*. A reménység valóra váltását kísérte meg az említett konferencia. A tagok közül 24 van jelen és 8 távol. A távollévők közt van a püspök és Kádár Qéza, akik 1930-ban ki is lépnek. Jelen van azonban az új főjegyző, Vásárhelyi János, aki a tagok általános helyeslése közben bemutatja a kibővítendő szövetség alapszabály tervezetét. A célok e tervezetben nem változnak, az eszközök is a régiek, de tagja lehet „bármely, román állampolgársággal bíró, ref. magyar lelképásztor“, aki a titkárnál felvételre jelentkezik és a belépési nyilatkozatot aláírja. A szabályszerűen megválasztott tisztviselők (moderátor, titkár, pénztáros, jegyző) mellett az intéző bizottság a Szövetség munkatervéről, konferenciáinak pontjairól, a választmány a tagok felvételéről és az adminisztrációról, végül pedig a közgyűlés az évi jelentésekről és anyagi ügyekről tanácskozik. A fegyelmi ügyeket az intéző bizottság és a választmány döntik el. Mindkét bizottságnak a választott tagok mellett tagjai a püspök, a főjegyző, a teol. igazgató és a belmissziói előadó. A felügyeletet a kerületi közgyűlés gyakorolja. Ezt az alapszabálytervezetet a szövetség eddigi tagjai, bibliai és hitbeli érvekre támaszkodva, elfogadják és 1928 ápr. 14-én az Igazgatótanács kiadja véleményezés és tárgyalás végett az egyes egyházmegyéknek. A kolozsvári konferencia még elfogadja a teol. tanárok által készített és Maksay Albert által szerkesztett részletes munkaprogramot is, amely egyike a vécsi szellem legműveltebb alkotásainak. Különösen kiemelendő, hogy *a Szövetség az erdélyi egyházkerület lelki frontja, amely harcol a közömbösség, a megalkuvás és egyéni érdekek araima ellen*. Ugyancsak ekkor revízió alá kerül az Evangéliumi Munkások Szövetségével szemben elfoglalt, eredeti, liberális álláspont is. Minthogy e csoport tagjai közül egyesek sok helyt az egyházban szakadásokat idéznek elő, ezért felkéri a Szövetség az Igazgatótanácsot ezek működésének szemmel tartására és ellenőrzésére. E felkérésnek az Igazgatótanács eleget is tett.

Az erdélyi papság nagyrésze azonban vegyes érzelmekkel fogadja a Szövetség kiterjesztésére és hivatalossá tételére irányuló akciót. A Ref. Szemle hasábjain egymásután szólalnak meg a Lelkész Egyesület régi vezető emberei s ezek közül különösen Derzsi Endre kigalambfalvi pap az, aki a Vécsi Szövetséget még mindig a farizeizmus, arisztokratikus elkülönülés és jezsuitizmus veszedelmével vádolja. Legalább is szerinte a Szövetség eddigi szelleme e bűnöket könnyen kitermelheti. Ajánlja tehát az egész papság összefoglalására egyedül alkalmas Lelkész Egyesületet, ahol megnyilatkozhatik a papi közszellem. Vele szemben Nagy Géza egy olyan egyesület létrehozását, amelyik *minden* papnak vágyát, lelkét, imádságát egybefoglalhatja, egyfelől lehetetlennek, másfelől pedig építés szempontjából értéktelennek tartja. Hegyi András pedig a Vécsi Szövetség és Lelkész Egyesület közvetlen tárgyalását sürgeti. A kérdést az 1928 szept. 3—9 napjain tartott tordai nagyhét dönti el, ahol a papság óriási számban jelenik meg és magáévá teszi, a püspök hallgatólagos beleegyezésével, a háromszéki papok (Kis Albert esperes) azon javaslatát, amely szerint a lelkészek testületi szervezkedése a hivatalos egyházi szervek felügyelete alatt álló Lelkészi Értekezletek alakjában oldandó meg. Az 1932 nov. 14—22 napjain tartott zsinat 13. §-a is ebben az értelemben határoz.

A Lelkészi Értekeztet tervezete azonban nem vált azzá a bizonyos közös nevezővé, amely az ellentéteket teljesen kiküszöbölhette volna. Már 1928 május 1-én megindul Derzsi szerkesztésében a Ref. Lelkészek Lapja és nemsokára olyan élesen támadja az egyház hivatalos vezetőségét, hogy végül is az Igazgató Tanács a szerkesztő ellen fegyelmet indít és a lapot betiltja. (1932 febr. 18.)

A Vécsi Szövetség tagjai sincsenek megelégedve a tordai megoldással. Ezért tehát Gönczy Lajosnak még 1928 jan. 12 én tett indítványára elhatározzák a szabad baráti társulás további fenn tartását. Erre ösztönözte őt az egyházi vezetőség kormányzása is, amely Tavaszty Sándortól a Ref. Szemle szerkesztését egy élesen kritizáló hangú cikk leközlése miatt megvonta. Másfelől az az ellenséges hangulat, mellyel a papság a Szenior Osztály lelkes vezetőjének, László Dezsőnek „Két nemzedék harca“ c. előadását, illetve a *külsőleges* építés elleni, súlyos kritikáját fogadta. A Vécsi Szövetség tagjai tehát úgy látták, hogy az új püspök kormányzása még nem jelenti az egyház számára az Ígélet földjét és neki még tovább is harcolnia, építenie kell.

4. A Szövetség újjászervezése.

A bizonytalan sors ránehezedett a tagok lelkére. A konferenciákon, amelyek 1928 óta ismét rendszeresen megtartatnak, mindegyre felvetődik ez a kérdés: *mi a Szövetség hanyatlásának oka?* Egyesek ezt az aranyos kedélyű, szeretetben gazdag Csiky

István elvesztésének tulajdonítják. Mások a moderátor hanyagságáról és a tagok közömbösségéről beszélnek. Nagy igazság van abban a megállapításban is (Tavaszy 1930), hogy a hivatalos egyház kisajátította a Szövetség programját. Csakugyan a papság jobbainak meggyőződése szerint a Szövetség „túlélte magát.” Időközben egy friss alakulat, az I.K.E. Szenior Osztálya állott az egyházi reformmunka szolgálatába és demokratikus szellemével minden régi, iskolából kikerült tagját munkás szervezetbe tömöríti, könyvatos lapjával (Kéz a kézben), eleven konferenciáival új gondolatokat visz be a közvéleménybe, mint pl. a sáfárságot, a kill-missziót, a falumunkát és szórványgondozást. Tagjainak a száma 1930-ban már 120 és bár ennek az alakulatnak is vannak szervezeti nehézségei, mégis reményteljesebbnek látszik, mint a Szövetség. Köztudomású volt ezen kívül, hogy a püspök nagyszabású építőprogramja megvalósításánál maga körül nyugalmat és békeséget óhajt. Ezt pedig indokolatlanul nem tanácsos megzavarni.

Az ellanyhulásnak és kedvetlenségnek azonban mélyebb oka van. *Ez pedig nem egyéb, mint az eszmény és valóság, a lelki is intézményes egyház örök ellentéte, illetve az efelett érzett fájdalom.* A Szövetség tagjai ösztönszerűleg érzik, hogy a szépen kibontakozó, hivatalos építőmunka mellett is valami nincsen még rendben. A keretek gyorsan szaporodnak, de annál több a tennivaló, az ezeket fenntartó és tápláló lelkület evangéliumi szellemű kialakításában. Különösen aggasztó a Nőszövetség nagy anyagi eredménnyel járó, de sokszor világi eszközökkel is dolgozó, reklámszerű tevékenysége. Mindenki érzi, hogy az általános elismerés és ragyogó statisztikák mögött még úgy lelki téren, mint a szociális élet többi ágaiban teendőink vannak. Ezek a megfontolások a Szövetség újjászervezésére vezetnek.

Ez a munka 1928—31-ig tart. Különösen fontos az első három konferencia. Marosfelfalun (1928 aug. 14—16) Nagy Géza előadásából és a hozzácsatlakozó megbeszélésből kiderül az, hogy a Szövetség lényege, keresztyén élete, hivatása és szervezete egészen más, mint az egyházi élet többi mozgalmaié. Igaz, hogy az egyházmegyék számbavétele alkalmával a Lelkész Egyesület híveinek többsége megállapítható s a hivatalos álláspont és az Evangéliumi Munkások szintén nagyobb támogatásra számíthatnak, mint ez a kis csoport, de a megjelent 17 tag mégis érzi, hogy a Szövetség népszerűtlen programjának fenntartása szükséges. A nyárádszentbenedeki konferencián (1929 aug. 13—15) Tavasz Sándor mutatja be a Szövetség eddigi útját. Ez az előadás gondolkodásának hű kifejezése, a Szövetség múltjának dialektikai képe. A belőle kifejlődő ellentétes és sokszor károsoknak látszó életjelenségek áldásaira és hátrányaira mutat rá. Sajnos, reális megoldást ő sem tud ajánlani, sőt szomorúan kell bevallania, hogy a szenior osztállyal fúziót kísérelt meg, de ennek tagjai nem nagyon kaptak rajta, mert „a Szövetségben csalódtak.” Az önleszámolás tehát kikerülhetetlen. A görgényszentimrei konferencián (1930 aug.

18—21) Imre Lajos nyújt a helyzetről világos, áttekinthető képet. Ekkor már felemlíti azt az érdekes jelenséget is, hogy a Segesvár vidéki lelkészek közt is egy hozzánk sok tekintetben hasonló megmozdulás indult be. De egyúttal azt is kimutatja, hogy a Szövetség munkáját az egyetemes egyház és a tagok számára egyetlen alakulat sem képes pótolni. E tanácskozásokkal párhuzamosan zajlik le egyházunkban a diai. teológia körüli, csöndes küzdelem. A püspök és egyes teológusok bizalmatlanul nézik ennek az iránynak fokozódó térfoglalását és főként hitbeli exkluzivitását, a gyakorlati étellel való kapcsolódásának bizonytalanságát kifogásolják. Az 1930. ápr. 23—26-án lefolyt enyedi teol. konferencia, ahol a megjelent professzorok nagyrészen az új irány mellett nyilatkoznak, az álláspontokat tisztázza ugyan, de nem hidalja át. Ez egyes mérsékeltbb teológusok munkásságának és az új problémák alaposabb átélésének volt az eredménye. Az elvek tisztázásában a Szövetség is résztvett, konferenciáin 1928 óta mindegyre megvitatja azokat.

A sok tanácskozás végeredménye a Szövetség feltámadása és megerősödése. *1930. aug. 19-én (Görgényszentimre) kimondták azt, hogy egyelőre a Vécsei Lelkipásztorok Szövetsége megmarad szabad testvéri közösségnek.* Ezt a zsinati törvénytervezet sem tilthatja meg és az eddigi élet szellemének is leginkább megfelel. Ugyanekkor a megelőző konferencia határozata alapján számba vétetnek az összes tagok és a moderátor (Gönczy Lajos) fájdalommal jelenti be 11 tagnak, köztük Makkai Sándornak, Vásárhelyi Jánosnak és Kádár Gézának a kilépését. A Szövetség azonban még egyelőre ezeket nem fogadja el, hanem egyes, a kilépettekhez közelálló tagjai útján megpróbálja e nyilatkozatokat megváltoztatni. Csakugyan 1931. jan. 12-ig 4 tag újból visszalép és így a tagok száma ismét annyi, mint a krízis (1926) előtt: 32. Közben elkészül a Szövetség fegyelmi rendje (Nagy G. 1929), amely a tagok, sőt a moderátor fegyelmezését is a Biblia és hitvallásaink szellemében egyszerűen és határozottan körvonalozza. A konferencia ezt némi változtatással el is fogadja. Kimondják ugyanekkor az egységes bibliatanulmányozás kötelességét az I. K. E. vezérfonal alapján, később pedig a péntek esti szöv. órára szintén egy bibliai könyv közös olvasását tűzik ki. A tagok közti szeretetmunka, az elhalt testvérek családjainak gondozása, az egy vidéken lakó testvérek csoportosulása, az anyagi ügyek rendbehozatala tovább tart. Önkéntes megajánlások is történnek, sőt Bíró György az 1930-i konferencián egy malacot is ad a Szövetségnek. Nagy támasza volt az újból megindult munkának 1929-től fogva a Tavaszy Sándor által szerkesztett Kálvinista Világ (1934-től Kiáltó Szó), amely a Szövetség szellemét és célkitűzéseit ismét maradék nélkül képviselhetette. Ma már az I. K. E. Sz. O.-nak is hivatalos lapja. E lap és a Ref. Szemle közt a feszültség, sőt sokszor az ellentét is mindegyre napvilágra jött, ami az egyház munkájának állandó kritikai megítélését és az elvi szempontok érvényesítését ismét lehetővé tette.

Az újjászervezés munkája az 1931-i kolozsvári téli konferencián (jan. 12—14.) nyer befejezést. Ekkor már 11 új tagot is vesz fel a szövetség, köztük olyanokat, akik az I. K. E. Se. O.-nak is vezető tagjai (Dávid Gyula, Bedő B., Bíró M. és Horváth J.) Ugyanekkor életbevágó egyházi kérdések is kerülnek tárgyalás alá.

5. Az egyház építésének és népünknek szolgálatában.

A világháború utáni évek egyik legfájdalmasabb eseménye az a *gazdasági válság*, mely a világpiacok megrendülését országunkban is érezte. A keleteurópai külkereskedelem szünetelése, a kanadai, majd pedig az orosz dumping gabona betörése, végül a győztes államok területén felburjánzó, ingatag alapokon épülő bank-spekuláció kikerülhetetlenül sodorják Európa országait a gazdasági csőd felé. A szabad védővám liberális gondolata bealkonyul és helyét kezdi elfoglalni a szerényebb, de biztosabb nemzeti önellátásé. Egyházunkat ez a válság súlyosan érinti. 1928-ban egymás után buknek meg a Magyar Jelzálog Hitelbank, a Közhasznú Szövetkezet, végül a Kolozsvári Hitelbank, ahol központi tőkéink, főként a nyugdíj tőke tekintélyes része voltak elhelyezve. A marosvásárhelyi Agrár Bank bukása következtében gyülekezeteink és híveink szenvednek óriási veszteségeket. Az agrárreform következtében nehéz helyzetben lévő egyházak nem tudják törleszteni központi tartozásaikat, az egyetemes isk. adó behajtását a hatóság akadályozza. A nép tehát nem tud és nem is akar fizetni. A kongnia ijesztően apad, 1930-ban még 46 millió, 1932-ben pedig már csak 20 millió. 1931 óta hét hónapon keresztül a kormány semmit sem utal. A püspök intervenciójára m. ö. 2 millió rendkívüli karácsonyi segélyt ad a kormány (1932). Az iskolák helyzete is aggasztó. Kénytelenek a díjhátralékokat sürgetni, a szülők pedig, köztük a lelkészek és tanítók csak a legnagyobb nehézséggel tudják taníttatni gyermekeiket.

Ilyen körülmények közt indul meg egyházi életünk egyik fontos életnyilvánulása: a *zsinati törvényhozás*. Mindenki érzi, hogy az egyházat hitvallásilag öntudatosabbá, tagjait összetartóbbakká, fegyelmezettebbekké, szerveit pedig életképesebbekké kell tenni. E tekintetben alig van különbség az egyház különböző irányzatai és csoportjai között. 1929 június 9-én megnyílik a zsinat és az egyes törvénycikkek terveinek elkészítésére 7 bizottságot küld ki. 1932 november 14—22-én megtartja II. ülészakát, ahol az első törvénycikket tárgyalja le, 1933-ban pedig a III. ülésben a liturgia, az egyházfegyelem és lelkészszentelés kérdéseit.

Az új problémákkal a Vécsi Szövetség is siet leszámolni. Minthogy a régi, szervezeti szabályzat nyúge most már nem köti, az 1928-i részletes munkaprogramm alapján sietve hozzáfog a gyakorlati kérdések tárgyalásához. így kerülnek megbeszélés alá 1. az egyház szociális munkaprogrammja (Tavaszy S.), 2. a lelkipásztorok szociális helyzete (Muzsnay L.), 3. az egyházfegyelem

tervezete (Imre L.) az 1931-i görgényszentimrei konferencián (aug. 18—21). A szociális kérdésben hangsúlyozzák a nehézségek megoldásánál az egyház felelősségét, a gyülekezetek és ennek férfi tagjai szociális megszervezését, feltárják az egyházkerület legsürgősebb teendőit (kérdő ív, traktátusok), végül sürgetik az ősi, kálvinista takarékoságot és egyszerűséget, másfelől pedig az új keresetforrások (háziipar, többtermelés, iparvédelem) megnyitását. A Program a Kálvinista Világban jelenik meg és a püspöknél is nagy tetszésre talál. Konferenciákon és hivatalos úton igyekszik ő is a követelések nagy részét megvalósítani. Most tehát, amikor a Szövetségnek nem tagja többé, közelebb áll ismét annak szelleméhez, mint akkor, amikor annak csak névleges tagja volt. Hasonló szeretettel karolja fel a lelkipásztorok és tanítók sürgős segélyezésének ügyét. Megkezdte a szegény tanuló gyermekek fel segítésére irányuló segélyakcióját, de természetesen a kongrua előlegek ismételt utalványozása és a fizetés egyenlősítés, a szövetségnek e fontos óhaját nem mennek teljesedésbe. Kevés valósult meg abból az alapos és igazán biblikus szellemű egyházfegyelmi szabálytervezetből is, amelyet a konferencia elfogadott. Dehát a fegyelmi szabályzatoknak a sorsa nemcsak attól függ, hogy milyen szépen vannak kidolgozva, hanem attól, hogy mennyire érvényesítik a gyakorlatban.

1931-ben kezdődik meg a belmissziói szervek utolsó tagjának, a Férfi Szövetségnek kiépítése. A nagyváradi VIII. ref. nagyhét okt. 4-én kimondja ennek az egész egyetemes egyházban való szervezését. Az eszme terjesztője főképpen Vásárhelyi János főjegyző és a Szövetségnek egyéb dolga nincsen, minthogy ezt az áldott mozgalmat, amelyet különben maga is a női munka nélkülözhetetlen kiegészítőjének tart, helyes evangéliumi irányba terelje, elmélyítse. Az 1932-i marosújvári konferencián Gönczy Lajos előadásában elfogadja azt a határozatot, hogy a Férfi Szövetség minden körülmények között bibliai, lelki fundamentumra helyezendő s a karitatív munka erre építendő fel. Feladata volna a nép szociális és gazdasági megszervezése. A gazdasági oktatás ügyét (székelykeresztúri unit. iskola) már egy megelőző konferencia felkarolja, most pedig sürgeti ennek további teendőit. Kimondja egy férfiszövetségi vezérkönyv szerkesztését is. Sajnos ez éppen úgy nem valósul meg, mint annakidején a lelkészi breviárium. Utóvégre még egy olyan ideális közösség, mint a Szövetség sem kívánhatja, hogy tagjai testi és lelki erőt sokáig igénybevevő, irodalmi munkát végezzenek még a minimális tiszteletdíj kilátása nélkül is. Azt azonban sikerült megvalósítani a Szövetségnek, hogy 1935-ben az ifjúság és a férfiak részére egy-egy tájékoztató kátét készítettett Bakk József és Imre Lajos által, amelyek azóta már meg is jelentek.

Áldott munkája volt az utóbbi éveknek a kerületi Ref. Naptár felkarolása. Az 1932-i marosújvári konferencia (aug. 8—11) Bíró Mózes előadásából megdöbbenve értesült arról, hogy Erdély 597

gyülekezetéből 299-ben naptárunkat egyáltalán nem ismerik. Kimondják ennek a nagyjelentőségű traktátusnak minél szélesebb körben való terjesztését és a tagok kötelességüknek ismerik a naptárt megfelelő szellemi támogatásban is részesíteni. A szerkesztőség örömmel fogadja az ajánlatot és amint tudjuk, ez időtől fogva a naptár ismét otthonossá lesz híveink és gyülekezeteink körében. De ezen a téren, éppen mint az iratterjesztés terén a Szövetségre még sok feladat vár. Ugyancsak ez a konferencia tesz lépéseket Imre Lajos javaslatára a Ker. Belmissziói Bizottságnak Beim. Tanácsa átszervezésére, ahol az összes építő munkák vezetői egységesen irányíthatnak.

Az I. K. E. Sz. Ö. szövetséghez is tartozó tagoknak működése különösen három ponton érezhető. Horváth Jenő előadása alapján foglalkozik a marosújvári konferencia a lelkipásztor életében megvalósítandó sáfárság kérdésével és ennek felkarolását tagjainak ajánlja. Az 1934-i nagyenyedi konferencia a szórvány ügy támogatását is elhatározza és két tagot bíz meg ennek nyilvántartásával (Földes K. és Nagy A.). Ugyanakkor a mezőújlaki szórvány ügyét a magáénak vallja és ennek érdekében sikeres segélyakciót indít meg. Midőn a szórvány ügy egyesek helytelen magatartása miatt veszedelmes útra téved, a püspöknél szorgalmazza ennek szigorú ellenőrzését és nyilvántartását. Meggyőződése az, hogy ez az 1933-ban létesített Belmissziói Tanács hatáskörébe tartozik. Itt t. i. az összes munkaágak a püspök és ker. beim. előadó közvellen felügyelete alá kerülnek. A szeniorok hozzák be végül a Szövetségbe a generációs törlénelem szemléletet, melyet László Dezső az 1934-i konferencia megbízása alapján az 1934-i szászvárosi konferencián tárgyal nagy szakértelemmel (Lelkipásztorok az, új magyar irodalomban).

Örömmel állapíthatjuk meg, hogy a Szövetség és a kerület vezetősége közti viszony az utóbbi évek alatt állandóan javul. 1932 óta Juhász Albert moderátor hűségesen felterjeszti az Igazgatótanács elé a legfontosabb és az egyházkerületet közvetlenül érdeklő határozatokat, illetve javaslatokat. Ezekre a beadványokra a legtöbbször semmi válasz nem érkezik s mégis, alig van olyan, amelyiket a püspök és a vezetőség ne szívlelne, ne valósítana meg. *A vécsi szellem tehát sokkal erősebb tényező az egyház mai kormányzásában, mint ahogy azt a külső jelenségekből sokan gondolnák. És ami a legfőbb, talán legáldásosabb eredmény, ez a szellem észrevétlenül átformálta az egész papság szellemét* A moderátor 1935 nyarán körlevelében ezt írja: „Szembetűnően lehetett ezt látni a marosvásárhelyi tudományos, teológiai konferencián. A régi ellenséges hangot még magánbeszélgetésben sem lehetett hallani“. Csakugyan, aki e feledhetetlen konferencián részt vett, ahol Brunner professzort is körünkben tisztelhetjük, úgy érezte magát, mintha a jelenlevő 180 lelkész egészen a Szövetség által képviselt, evangéliumi, egyházépítő szellem hatása alatt állott volna. A tiszta, krisztusi testvériség megnyilvánulásának áldott órái voltak ezek.

A tagok életére ismét kezdenek kiáradni az „első szeretet“ áldásai. Igaz, hogy az erőteljes terjeszkedés következtében ma már 60—70 tagja van a Szövetségnek és így a szerejét intenzitása természetesen megoszlik. De újból és újból lelkére köti a konferencia minden tagjának azt, hogy úgy az egyházmegyei értekezleteken, mint a magános, főként a lelkészek közötti érintkezésben a Szövetség szellemét megalkuvás nélkül képviseljék és másokat is elsősorban kereső és szolgáló szeretetük által igyekezzenek megnyerni a program számára. *„Új tagoknál nem a személy iránti rokon-, vagy ellenszenv a fő — mondja ki a nagyenyedi 1933-i konferencia —, hanem a program vállalása“*. A Szövetség tehát nemcsak személyi, hanem elsősorban munkaközösség akar lenni. Természetesen azért a személyi élet nagy kérdései állandóan előtérben állanak és ezeket nem volna szabad, hogy a közügyek feletti tanácskozások és a tudományos kérdések háttérbe szorítsák. Egyik lelkésztestvér 1934-ben ezt írja: „Én mindig üresen, összetörve, sírva mentem a konferenciára s mindig meggzadagodva, megerősödve, megvigasztalva jöttem haza.“ Ezt az érdeket meg kell védeni, mert ez a lelkipásztori munkában döntő fontosságú. Az egymás iránti kötelesség kedves megnyilvánulása volt az is, hogy újabban felelevenedtek az asszonyok számára régebben tartott konferenciák is. Az 1925-iki szászvárosi konferencián M. Nagy Ottó és Borbáth Dániel tartottak előadásokat a családi élet legfontosabb kérdéseiről. Ugyancsak ekkor Gönczy Lajos emlékezett meg az 1334 júliusában elhalt, drága testvér, Hegyi András emlékééről. A két legnépesebb elárvult testvéri családot pedig a Szövetség folyton szemmel tartja. A tagsági díj (50 lej) befizetése körül még mindig zavarok vannak, de remélhetőleg az összetartás szelleme ezt is ki fogja küszöbölni. A testvéri látogatások és téli konferencia ismét tervbe vannak véve. Az egyetemes egyháznál pedig folyton sürgeti a Szövetség a presbiteri és belmissziói konferenciák, lelkészkurzusok rendezését és a ref. nagyhetek felelevenítését.

Befejezés.

A Vécsi Szövetség t. k. arra a szerepre vállalkozott az Anyaszentegyházban, melyet Keresztelő János jövendölése szerint a Megváltó végez nemcsak testben léte alatt, hanem most is az ő engedelmes tagjai által. Külön akarja választani a kezében lévő szóró lapáttal a tiszta búzát és a polyvát. *Nem egyesek felett akar ítélkezni, hanem az egyházban és egyházon kívül megindult mozgalmak, jelszavak és tudományos törekvések felett. Célja nemcsak az elméleti állásfoglalás, hanem a bátor hitvallás az Ige fényében és a leszögezett elveknek a gyakorlati életben való megvalósítása.* Hogy mennyire érte el ezt a célt az a húsz konferencia és számos baráti megbeszélés, levelezés és tanácskozás, amelyet fennállása óta tizenöt éven keresztül tartott, végzett, azt csak az igazságos Isten tudja eldönteni. A Szövetség egyebet nem tehet, minthogy

kitartson eredeti, áldott alapelvei mellett s azok szellemében úgy a maga, mint a tagok és az egész Anyaszentegyház életét szüntelenül reformálja.

„Azoknak pedig, akik az Isten beszédéből jobbakra tanítanak köszönet kifejezésével engedünk is az Úrban.*

A konferenciák jegyzéke.

I. Marosvécs	1921 aug. 9—12
II. Kolozsvár	1922 jan. 7—8
III. Galonya.....	1922 aug. 7—10
IV. Marosvásárhely.....	1923 ápr. 4—6
V. Kolozsvár	1923 nov. 25-26
VI. Marosvécs	1924 júl. 8—10
VII. Kolozsvár	1925 jan. 12-14
VIII. Székelyföldvár	1925 júl. 7—10
IX. Kolozsvár	1926 jan. 11-13
X. Körtvélyfája	1926 júl. 5—9
XI. Kolozsvár	1928 jan. 12
XII. Marosfalu.....	1928 aug. 14-16
XIII. Nyárádszentbenedek.....	1929 aug. 13—15
XIV. Görgényszentimre.....	1930 aug. 18—21
XV. Kolozsvár.....	1931 jan. 12—14
XVI. Görgényszentimre.....	1931 aug. 18-21
XVII. Marosújvár.....	1932 aug. 8-11
XVIII. Nagyenyed.....	1933 aug. 25-27
XIX. Nagyenyed.....	1934 aug. 22—24
XX. Szászváros.....	1935 aug. 28-30

Moderátorok: Makkai Sándor, Tavaszy Sándor, Imre Lajos, Gönczy Lajos, Mátyás Ernő, Farkas Jenő, Nagy Géza, Hegyi András és Juhász Albert.

Az abesszíniai keresztyénség.

Ezelőtt egy évvel még az érdeklődés középpontjában állott Abesszínia. Azóta a győztes olasz csapatok meghódították már ezt az országot Itália számára s ha itt-ott még fel is lobban az új uralom elleni lázongás tüze, mindenki tudja, hogy ez már e tragikus sorsú nép helyzetén nem változtat. Mikor uralkodóját előbb a Népszövetség, majd a nagyhatalmak, sőt maga a legfőbb pártfogó: Anglia is elejtette, ennek az államnak függetlensége is meg volt pecsételve. Bebizonyosodott ismét az, amit minden reáisan gondolkozó politikus, sőt még a ker. egyház nagy személyiségei, az egyházi atyák és a reformátorok is vallanak, hogy *az állam fegyveres hatalom nélkül nem állam*. Mihelyt ezt egy ellenséges hadsereg megsemmisíti vagy éppen önként mond le erről egy ország vezetősége, megkondult az illető nép szabadsága felett a lélekharang. Külső pártfogás még egy nemzetet sem mentett meg, sem nem támaszthat fel.

Azóta figyelmünket a spanyolországi véres események kötötték le. De még sokszor visszatér a kérdés ajkainkon: mi van Abesszíniában? Mindnyájan tudjuk, hogy ezt a kérdést nem lehet elintézni egyszerűen ezzel a felelettel: Olaszország kiterjesztette erre a népre is a keresztyén kultúra áldásait. Mert itt nem egy pogány, barbár tartományról van szó, amit valamelyik európai nagyhatalom máról-holnapra minden lelkiismeret furdalás nélkül bekebelezhet, hanem egy *ősrégi kultúrorszagról. Lakosaiból, amit kb. 10 millióra tesznek a statisztikusok, 3 milliónál valamivel több keresztyén, a többi pedig zsidó, mohamedán és pogány. Az ország keleti és déli részén emelkedő óriási, bazalt hegyek, melyek bennebb a 4000 métert is meghaladják, az egész területet egy nehezen megközelíthető, természetes várrá, fensíkká teszik, amit csak adélkeleten levő Szomáli sivatag tesz változatossá. Ezen a terepen bizony a hódítók régebben sem igen tudtak előrehatolni s amint olvashattuk, az olasz hadsereg is főként repülőgépek osztagainak támadásával tudta csak kiirtani e sziklavárból az ellenállás tűzfészkeit. Nem csodálhatjuk, ha az ország 3000 éven át meg tudta őrizni függetlenségét és sokszor még európai hatalmakkal szemben is diadalmas háborúkat folytatott.*

1.

Eredete, keletkezése a legendák homályában vész el. Ősi nevét, Etiópiát, amit egészen napjainkig büszkén viselt, állítólag

Noé fiának, Khámnak unokájától, Itiopistól kapta. Annyi bizonyos, hogy a Krisztus előtti Etiópia nemcsak Abessziniára terjed, hanem a fölötte levő Nubiát és Arábia déli részét, sőt Indiát is értették alatta. De e geográfiai elnevezéstől, általánosítástól eltekintve, mégis csak kizárólag Nubiát számítják még hozzá. Első legendás uralkodója Sába királynője, Makeda, aki a Bölcs Salamonnál tett látogatása után I. Meneliknek, a nemzeti dinasztia alapítójának anyja lett. (K. e. 10. sz.) Menelik Jeruzsálemben nő fel s kb. 20 éves korában tér vissza hazájába, magával hozva egyes zsidó papokat, sőt a frigyládát is. Az utóbbit Axumban, a birodalom akkori fővárosában helyezi el s itt marad 1889-ig. Ekkor a Szudán felől előretörő mahdita (messiáshívő) arabok ellen Johannes császár épügy magával viszi talizmánként, mint Eli fiai a filiszteusok ellen. A csata elvész Matauma mellett s a frigyláda is eltűnik azóta nyomtalanul. Kicsinyített mását (tabot) azonban minden templom oltárán őrzik.¹

E legendás adatokból csak annyit fogadhatunk el történeti valóságnak, hogy Abesszínia őslakói csakugyan az egyiptomiakkal rokon khamiták, akik az ottani afrikai néger lakossággal összekeveredtek. A zsidók pedig, akik a pogány alapon felépülő állami életben a kultúra hordozói, terjesztői voltak, Délarábiából vándoroltak be, talán éppen Salamon idejében, amikor országuk határa a Vörös-tengerig terjedt. Sémita eredetű a későbbi, szent irodalomban használatos *etiópii* vagy *geez nyelv*, amely az arab nyelvhez áll legközelebb s ennek a népnek is korai bevándorlására utal.²

A keresztyénség Abessziniát, mint önálló országot találja és igyekszik ezt is megnyerni a Krisztus számára. Északi vidékéről, a nubiai Meroë városából való Kandaké királynő főembere, pénzügyminisztere, akit a Cselekedetek könyve szerint (8 se sköv.) Filep evangélista térít meg. Irenaeus egyházi atya szerint éppen e főember, Origenes szerint pedig mások is már akkor hirdették az evangéliumot Etiópiában.³ Az őskeresztyén hagyomány különben Márkot tartja Alexandria s így Egyptom és a szomszédos tartományok első püspökének, tehát bizonyos, hogy már az apostoli korban terjedt a Nílus mellett a keresztyénség. A zsidóknak az anyaországgal való kapcsolata is előmozdítja ezt, sőt amint a későbbi és a mai helyzet mutatja, a keresztyénség éppen Abessziniában sok ótestamentumi vonást őrzött meg s ezért *külsőleg* a régi zsidó keresztyénség folytatásának lehet tekinteni.

Belső tartalma azonban ezzel diametris ellentétben van. Az abesszin keresztyénség első ismert misszionáriusai két szíro-föníciai ker. ifjú, Framentias és Aedisius, akik egy tyrusi orvossal (Fr. nagybátyjával), Meropiussal a Vörös-tengeren utaznak, de Etiópia

¹ H. Anstein: Von der ab. Kirche. Ev. Missionsmagazin 1935. 167 s köv. 1.

² W. Lüttke: Abessinische Kirche REE I. 83 s köv. 1. Schlank: Abessinien-Ethiopien RGG. I. 55 s köv. 1.

³ A. Harnack: Mission und Ausbreitung des Christentums. Leipzig 1915. II. 182.

partján hajótörést szenvednek. A bennszülöttek a hajó legénységét legyilkolják és őket az axumi királyi palotába viszik. Itt megnyerik az uralkodók (Abrehaés Atsbeha, Kr. u. 333—341) kegyét, az evangéliumot szabadon hirdethetik és sok embert megtérítenek. Aedisius később visszatér Tyrusba, Frumentius pedig Alexandriába megy, ahol a kegyes Athanasius őt püspökké szenteli. Ő lesz az új egyház első feje, akinek neve Abuna (miatyánk) vagy Abba Salamhá (a béke atyja). Munkáját az a 9 egyiptomi szerzetes fejezi be, akik 480 körül jönnek az országba s az egyháznak mai hitvallási jellegét megadják. De az uralkodó ház 350 óta (Aizanas kir.) már keresztyén s így ennek vallása államvallás.

Az itteni egyház nemsokára eltávolodik a katolikus keresztyénségtől s az ú. n. *monofizita irány* követője lesz. Ez a fellogás éppen ellentéte az arianizmusnak (az akkori unitarizmusnak.) Amíg t. i. ez Krisztusnak teremtmény voltát, emberi természetét hangsúlyozta s istenségét csak lefokozott mértékben ismerte el, addig a monofizita tan azt hirdette, hogy *Krisztus csak Isten* és ember volta látszólagos. Teste is isteni természetű. A keresztyén egyház a két véglet közt a Biblia alapján kimondotta Krisztusnak valóságos Isten és valóságos ember voltát (Khalcedon 451), de ez a paradox tétel nem elégíti ki a keleti egyházakat. Egyiptom, Szíria s persze Abesszínia is a monofizita tanhoz ragaszkodnak s Alexandriában a két természet és egy természet tan hívei közt véres harcok folynak, amiket a keleti császárok sem tudnak kiegyenlíteni. Végül is a monofiziták kerekednek felül és a VI. sz. elején elszakadnak az egyetemes keresztyénségtől (Baradai Jakab edessai püspök.) S minthogy nemsokára a perzsák (619) és arabok (641) e tartományokat — Abesszínia kivételével — meghódítják, az itteni keresztyénség egészen izolálva marad az általános egyházi fejlődéstől. Csak Egyiptommal marad fenn kapcsolata egész napjainkig. Érsekét, az Abunát t. i. az alexandriai kopt pátriárka szenteli fel, csak a legutóbbi uralkodó, Hailé Szelasszié mellőzte koronázása alkalmával (1928) az ez iránti egyházi engedelmességet (eskü, püspöki kinevezés.)

Abesszínia további történetében különösen két mozzanat érdemel említést. Egyik *az izlammal való küzdelem*, ami a XVI. és XVII. sz. folyamán az ország sorsát olyan válságossá teszi, hogy kénytelen azzal szemben a portugálokkal szövetségre lépni. Ez a támogatás meg is menti az országot (csak a szomálik és gallák hódolnak meg), de másfelől egy súlyos belső harcot idéz elő. A portugálok t. i. szeretnék a jezsuiták segítségével az itteni egyházat a pápasághoz csatolni, ami átmenetileg (1597—1632) meg is valósul, de a monofizita papság tovább szítja az elégedetlenséget, míg végre sikerül nekik 1632—40-ig a jezsuitákat kiűzetni az országból s a nemzeti egyházat helyreállítani. Ma már csak a gondári királyi palota romjai hirdetik a portugál uralom szomorú emlékét.

A másik jelentős fordulat az ország újabb fejlődésében a

nyugati protestantizmussal, illetve ennek országaival, főként Németországgal, Svájcjal és Angliával való kapcsolata. Ez az összeköttetés előbb csak kulturális és vallási jellegű, de aztán átesap politikai térre is. Már a XVII. sz. közepén, a jezsuiták távozása után megjelenik itt egy lübecki protestáns hittérítő: Heyling Péter, aki ép mint az első ker. apostol: Frumentius, az evangélium buzgó prédikálásával nyeri meg a királyi udvar s az előkelők szeretetét. Az Újtestamentum egyes részeit is lefordítja amhara nyelvre. 1652-ben állítólag egy kairói útja alkalmával az ottani fanatikus török pasa lefejezteti. A múlt század elején pedig az *anglikánok egyházi misszió társulata* küld ki oda buzgó misszionáriusokat, akik közül különösen a bázeli missziói intézetben tanult Qobat Sámuel és Kugler tevékenykednek, majd az előbbinek jeruzsálemi püspökké történt kinevezése után egész sereg hittérítő (Dr. Krapf, Isenberg, Fiad stb.) a Bazel melletti Szent Krisona iskolából. Erre az időre esik a Bibliának a lefordítása az uralkodó népfajnak, az amharáknak nyelvére. A fordítást egy benszülött pap, Abi Ruch készíti el (1818) és Krapf misszionárius dolgozza át. A Brit és Külf. Bibliatársulat pedig 1847-ben kinyomatja. Az ország egyik kiváló külügymisztere 1910-ben népies nyelvre is átdolgozza. A hittérítők munkája egyfelől a kopt egyház névleges, öntudatlan keresztyéneinek *evangelizálása*, másfelől a többi nemkeresztyén törzsek, a zsidó falasak, a mohamedánok és pogányok *megettérítése*.

A prot. misszió munkája, de különösen a mögötte álló angol imperializmus a múlt század 60-as éveiben egyik uralkodót, IJ. Theodorust (Tódort) egy kétségbeesett hadivállalkozásra tüzelte. Ő maga a gallákat fegyverrel kényszeríti a keresztyénség felvételére, de aztán megpróbálja az idegen befolyást teljesen lerázni magáról. Letartóztatja az angol konzult s ezt a többi európaiakkal, misszionáriusokkal együtt a Magdala hegyen levő sziklavárba záratja. Egy pár százat közülök sajátkezűleg nyakaz le. Anglia ekkor Napier Róbert tábornokot küldi ki az elfogottak kiszabadítására s becsülete védelmére. A tábornok hihetetlen erőfeszítéssel, elefántok által húzott ágyuk felvontásával eléri a császár sásfészkét 8 miután ez a neki felajánlott kegyelmet nem fogadja el s meghódolni nem akar, az angol sereg a várat elfoglalja, felgyújtja.⁴ Tódor császár előbb szabadon engedi az összes foglyokat, aztán ő maga áll 25 embere élére s 1868 húsvét hétfőjén a vár bejárata előtt hősi halált hal. Utódai már jó viszonyban élnek ismét a nagyhatalmakkal és bár II. Menelik (1889—1909) Eritreát kénytelen átengedni az olaszoknak, 1896-ban Baratieri tábornok támadó seregét Aduánál véresen megveri. Ez a győzelem helyreállítja Abesszínia tekintélyét Európa előtt, úgyhogy 1906-ban már Francia-, Angol- és Olaszország közösen biztosítják az ország területi sértetlenségét. Az újabb események közt különösen a franciák általi vasútépítés (Dzsibuti—Addisz Abeba), az *ország* alkotmányos be-

⁴ H. Anstein. Afrika, wie ich es erlebte. Basel 1933, 201—203 l.

rendezkedése (1907) és a világháború utáni zűrzavarok érdemelnek említést. Menelik kiskorú unokája, Lidzs Jeasszu helyett Zaiditu császárnő vezeti a kormányt németbarát szellemben, de a régens, Ras Taffari erélyes kézzel távolítja el az udvarból a központi hatalmak régi barátait s végül 1928-ban királlyá koronáztatja magát. Kifejezetten antantbarát politikát folytat s különösen Angliával ápol meghitt viszonyt. De ez sem tudja feltartóztatni országa bukását. A keresztyénség sorsa Tódor császár uralma után változó. A nemzeti egyház persze megerősödik, de a misszió egy ideig szünetel. Csak 1904-ben kezdi meg ismét munkáját a *Svéd Nemzeti Missziói Társulat* előbb Eritreából, később a fővárosból. Ezután jönnek a francia és olasz katolikusok, amerikai és svájci reformátusok (presb.), sőt adventisták is. Szép munkát végeznek a svájciak a falasak (zsidók) közt (1922) és a hermannsburgi luth, pietista misszionáriusok a gallák pogány töredékei közt. Elmondhatjuk, hogy a *háború kitörése előtt az ország kitűnő talaj volt már a keresztyén evangelizációs munka számára*. A császár és főemberei megható buzgósággal gyakorolták az ősi, nemzeti egyház szertartásait, különösen az imádkozást és a bibliaolvasást. De emellett a vallásszabadság proklamálásának eredményeként — s persze az angol orientáció következtében isi — szabad terjeszkedést engednek a Bibliának, vallásos iratoknak, evangelizációnak. H. Szelasszié részt vesz pld. a Brit és Külf. Biblia Társulat fővárosi központjának felszentelésén, támogatja a nép nyelvére fordított Biblia terjesztését s a Szentírás egyes részeit saját képével és ajánlószóival adhatja ki népe számára. Egyik előkelő min. hivatalnok, Kantiba Gebru a bázeli Szt. Krisonában tanul s úgy ő, mint a papok és laikusok egész serege buzgón fáradoznak az ősi egyház bibliai szellemű megelevenítésén.⁵ Ezt a lendületes munkát keresztezte most az olasz okkupáció.

2.

De hát milyen az az egyház, amelyik ennyi idő után is megtudta őrizni őskeresztyén sajátosságait s most buzgón keresi megújulását?

Az egyháztörténetírók, misszionáriusok általános véleménye az, hogy itt egy megmerevedett, sőt kihalt egyházzal van dolgunk. Ezt a lesújtó ítéletet az imént említett előkelő ker. hivatalnok odamódosítja, hogy Abesszínia egyháza csak elszáradt, elhervadt, de nem halt ki teljesen.⁶ Az élet, még pedig a megújuló élet jelenségei még mindig mutatkoznak rajta. Egyelőre vegyük számba a rajta mutakozó tüneteket.

Ezek három jellemvonás szerint csoportosíthatók. Az itteni keresztyénség 1. tradicionális, 2. kultusz-szerű, 3. a törvény szellemétől áthatott.

A *tradicionálizmus* vagy a hagyományokhoz való öntudatlan,

⁵ U. a. Von der ab. Kirche 183 s köv. lap.

⁶ U. o. 185 l.

kritikátlan ragaszkodás egyenesen meglepő. Amint az ország lakosai egymásután jelennek meg e területen s az előbbiekkal elkeveredve a legsajátságosabb átmeneti fajokat termelik ki (néger khamiták, barna zsidók stb.) épígy az egyes vallások, pogányság, zsidóság, keresztyénség, izlám egymásra rétegeződnek, anélkül, hogy az utóbbi felfogás az előbbi maradványait háttérbe szorítaná. Az a zörgő instrumentum pl., amit Anstein bázeli misszionárius a templomban imádkozó asszonyoknál látott, ugyanaz, amit a régi egyiptomi kultuszban az istenek figyelmének felhívására használtak s aminek mását a Kr. e. 7. sz.-ból a khartumi múzeumban (Nubia) lehet látni. Pogány szokás a 8—9 óráig is eltartó, hosszas imádkozás, amit a papok istentiszteletek alkalmával végeznek, miközben magukat hasissal erősítik, nehogy elájuljanak a kimerültségtől. Vagy hosszú, felül kereszt fogóval ellátott botokra támaszkodnak, amikkel folyton a padlót lökdösik. Valami ősi kultusz maradványa az a tánc, amit egy főangyal tiszteletére szentelt ünnepen lejtenek a papok, a dobok ritmikus zenéjére s amit a hívők százai utánoznak körülöltük, úgyhogy végül az egész tömeg egy szélben ideoda hajladozó búzamezőhöz hasonlít. Egy magyar utazó, Demeter Géza volt honvédtiszt,⁷ aki a világháború után mint egy német tudományos expedíció katonai szervezője végig utazta ezt a titokzatos országot, egész sereg pogány babonát említ (boszorkány vagy „góró“ hit, ördögtől való félelem, transzba ejtett törpékkel való nyomozás stb.), amiket — sajnos — a ker. papok sem irtanak ki, meri ezek útján a hívők lelkét teljesen hatalmukban tartják és maguknak is sok jövedelmet biztosítanak. Zsidó, ótestamentumi vonások az itteni vallásban a frigyláda, illetve utánzatának alkalmazása az oltárokon, a templomok hármasság beosztása (tornác, szentély s a szentek szentje), a disznóhústól való tartózkodás, a szombat megünneplése és a sok böjt. Az évnek majdnem fele, 180 nap, böjti napokból áll, köztük a legszigorúbb a húsvét előtti, 55 napig tartó időszak. A heti két böjti napot s nagypénteket pld. annyira megtartják, hogy alig vesznek magukhoz táplálékot. Annál bővebben lakmároznak aztán persze a húsvét alatt és után a közkedvelt juhhúsból. A szentiratok betűjéhez való ragaszkodásról — ami szintén ótestamentumi vonás — később szólunk. Nagyon érdekesek azok a vallási szokások, amik az *őskeresztyén egyház életéből* maradtak fenn. A templom tornácában még megmaradt a papok, szerzetesek és világiak rendetlen, zajos bibliaolvasása, sűrű hajlongások közt, mint a zsinagógákban, de már bent a szentélyben a reggeli körmenet után együttes imádkozás és Szentírás olvasás folyik. Sőt a laikusok a papokat, a papok a püspököt vagy ép az abunát számtalan kérdéssel ostromolják — ép mint valamikor a zsidók Jézust és tanítványait, s ezekre ők kimerítő feleleteket adnak. *A Szentírás rendszeres olvasása az ottani keresztyének elmalaszthatatlan kötelessége. Reggelenként minden buzgó hívő 10—20*

⁷ Kalandos utazás Abesszíniában. Budapest 204 s köv. 1.

zsoltárt olvas el s még pár fejezetet a János evangéliumából is. Egyes utazó előkelőségek épúgy elmélyednek a szent könyv tanulmányozásában, mint egykori ősök, kiket Filep megtérített. Innen magyarázható a Biblia terjesztésének hihetetlen sikere a legújabb korban. Vándorprédikátorok is terjesztik köztük az evangéliumot. A keresztelés fiuknál 40, leányoknál 80 nap múlva hajtatik végre, a felnőtteknél pedig őskeresztyén szertartással (zsoltárének, imádás, felkenés, áldás, a pogányság megtagadása és ker. hitvallás) és alámerítéssel. A fogadást a gyermekek keresztelésénél a keresztszülők teszik. Az úrvacsorát (mesztir vagy kurban) természetesen két szín alatt osztják, kovásztalan kenyérrrel (ostya) és borral, illetve édes szőlőmusttal. Minden szombaton, de legalább havonta egyszer minden hívő lélek részesül benne böjtölés és általános bűnvallás után. Aki többnejűségben él vagy paráználkodik, az nem veheti magához a szentjegyeket. A pap is csak személyes ismeretség alapján szolgáltathatja ki ezeket és nem akárkinek.

Az őskeresztyén egyházi élet rétegére aztán tovább rakódik a *régi katolikus* szertartások és hitképzetek sokasága. Először is kibővül a Biblia 65 könyve még 16 apokrifus irattal s e terjedelmes Kánon mellé hozzájárulnak a régi zsinatok végzései, a keleti egyházi atyák írásai, sőt az első ker. királyok törvényei is. E különböző iratok mind szabályozó érvénnyel bírnak s csak újabban kezdi a Biblia háttérbe szorítani őket. A Krisztus mellé odajön az angyaloknak és a szenteknek sokasága, akik közül különösen Szűz Mária, Szent György és Mihály arkangyal részesülnek nagy tiszteletben. Megkezdődik a templomok feldíszítése képekkel, melyek a Bibliából, a szentek életéből, vagy éppen a hazai történetből (aduai csata!) vett jeleneteket ábrázolnak. A kereszt, sajátos cifrázatával elfoglalja főhelyét a templomban és a procesziókban. A dogmaalkotásról már szóltunk. Itt még csak annyit, hogy ez a monofizita tan körvonalozásánál tovább nem haladt. Évszázados, sőt manapság is dúló harcot idézett elő az a kérdés, hogy vajjon Krisztusnak kétszeri, vagy háromszori születésében kell-e hinni. Az utóbbi felfogás követői az Istentől és Szűz Máriától való születés mellett még a keresztelés alkalmával végbe ment Szent Lélek általi felkenetési is születésnek tekintik. Vannak, akik Mária személyét illetőleg is radikálisan gondolkoznak (csak Jézus anyja!), de az általános felfogás az, hogy ő és a szentek közbenjárók Isten és ember közt, ép mint a Krisztus.

Teljesen hiányzik az abesszin keresztyénségből a nyugati egyház későbbi fejlődése. A tiszta tan és a helyes kultusz mellett a további problémák már nem izgatják őket. A kegyelem és jócselekedetek viszonya, az úrvacsorában Krisztus jelenléte, az egyház és állam versengése, a reformáció nagy kérdései, a szentíratok szabályozó érvénye, a pápa elsősége, felvilágosodás, pietizmus stb., ezek a kérdések régebben sem érdekelték őket s ma sem. Ha tehát röviden jellemezni akarjuk ezt az egyházat, akkor a már említett monofizita vonás mellett *primitívnek, kezdetlegesnek nevez-*

hetjük. Azokban a kérdésekben, amik itt nálunk élesen szembenálló felekezeteket termeltek, ott kiforrott, *hivatalos* véleményről alig beszélhetünk. A fődolog az ősi szertartások gyakorlása. A hitélet, pláne a személyes hitélet kérdéseit aztán oldja meg mindenki legjobb belátása szerint! Természetesen a megoldás aztán általában véve a természeti ösztönnek, gondolkozásnak megfelelő, imádság, böjt, alamizna, önsanyargatás, bibliaolvasás, szerzetesség mind büntörlő s érdemszerző jelentőséggel bírnak. Paphiányra nincsen panasz. Mivel alsóbbrendű klerikus, diakónus mindenki lehet, aki olvasni tud s ha a nicaei hitvallást és a liturgiát betanulja, pappá is szentelhetik, ezért valósággal tódul az ifjúság a nyugodt és biztos egyházi pályára. A szerzetesek épp mint Pachomiusnak, az első szervezőnek (4. sz.) a koinobionjában, itt is külön kunyhókból álló telepeken laknak és tanítással, kódex másolással, kézimunkával foglalkoznak. Főnökük: az ecsege az abuna után következik püspöki méltóságban. Ha még megemlítjük, hogy templomaik — eltekintve a 12. sz.-ban épült lalibelai sziklatemplomoktól — egyszerű köralakú, szalmafedelű, néger kunyhókra emlékeztető épületek a már ismertetett beosztással, megadtuk ennek az egyháznak a vázlatos képét.

Erős versenytársa az itteni keresztyénségnek az *izlám*. Az egyszerű nép Allah nevét is tisztelettel említi, azt mondja, hatalmas úr lehet, ha olyan sok híve, követője van. Az ima alatti földreterülésben, a templom küszöb és fal csókolásában, a keresztesítés! hitvallás alkalmával Kelet felé fordulásban szintén e vallás hatása érzik. Az utolsó előtti négus, Lidzs Jeasszu még a mohamedán vallás uralomrajuttatásáról is álmodozott, de mint gyöngelméjüt börtönbe zárták és detronizálták. így a keresztyénség megmaradt uralkodó vallásnak.

3.

Végso kérdésünk az, hogy *mennyire látszanak meg az egyházi élet gyakorlati eredményei a való életben.*

Az állami élet megszenteléséről vagy éppen keresztyén szellemű megszervezéséről itt éppúgy nem beszélhetünk, mint a háború előtti Oroszországban. Az ország története, különösen a legújabb korban tele van véres belső forrongásokkal. Trónkövetelők a törvényes uralkodó ellen, a tartományok fejedelmei egymás ellen, alattvalók a törzsfők ellen kegyetlen háborúkat folytatnak s ez a vallásilag, fajilag annyira megosztott, meghasonlott állam így folyton veszít erejéből és területéből. Menelik zsenialitása és Hai lé Szelasszié diplomáciai tevékenysége már nem tudják pótolni a belső, konszolidáló erők hiányát. A keresztyénség kicsiny, a lakók egyharmad része tartozik hozzá s ez is még a régi formalizmusban éli ki magát, a lelket újjászülő s világot átalakító evangéliumi erők még csak most kezdtek feltörni egyes buzgó lelkekben, családokban. Hol van még ettől a ker. szeretetmunka és szociális élet ideálja?... Szemére vetik az abesszin egyháznak, hogy még a

rabszolga kereskedést sem szüntette meg. Egyik jónevű bázeli tudós, Dr. Christ-Socin ezt egyszerűen ősrégi, Afrikában mélyen gyökerezett patriarkális szokásnak tekinti, amit nem lehet e roppant területen papírra írt parancsszóval megszüntetni.⁸ Bizonyos, erről minden utazó ír, hogy a bensülöttek nem veszik olyan tragikusan a dolgot, mint mi. *De a ker. kultúra kötelessége, hogy az embert felemelje az Isten előtti egyenlőség méltóságára s ennek a külső viszonyok közt is érvényt szerezzen.* Az emberélet bizony nagyon olcsó volt ott, nemcsak háborúban, de békében is s az új hódítók kultúrfokának az lesz az erőpróbája, hogy mennyire tudja ezt a pogány gondolkozást kiküszöbölni. Az elnyomott néptömegek siralmas sorsa mellett ott volt a lehetetlen vámrendszer, midőn minden tartomány határán baksist kellett fizetni, a pénzügyi anarchia (egységes pénznem nem volt), a dologtalanság, hazudozás, tolvajlás, a rabló hordák garázdálkodása. Ezekről az ősi bűnökről minden útleírásban olvashatunk. Csak kevésbé ellensúlyozzák ezt a képet a keleti vendégszeretet, lovagiasság és bájos bizalmaskodás vonásai, amiket minden primitív népnél feltalálhatunk.

Az említett magyar utazó csodálattal áll meg az ottani keresztyén misszionáriusok hősie munkája előtt. „Tisztább kultúr-munkát, mint ezeké a jámbor, de minden pillanatban halálraszánt papoké, elképzelni sem lehet“ — írja ő, az egykori fegyvert forgató honvédtiszt. Fáradtan, az őserdőkben vívott küzdelmektől holtra csigázva, a trópusi láztól betegen vetődik el, vagy szállítják be a missziói telepre s mikor hosszas álom után magához tér, egyszerre egy régi kedves hang szűrődik feléje: egy kis kápolna harangja cseng, épp oly kedvesen, mint otthon, a Szilágyságban. Aztán egyszerre száz meg száz üde gyermekhang éneke zendül meg a hajnali pirban és ragadja lelkét az Örökkévaló trónusa felé. „Valahogy éreztem, hogy itt, Afrika mélyén, haza kerültem“ — írja meghatottan.⁸ Hogy mit végeznek Krisztusnak e névtelen katonái ott, Afrika elnyomott népei közt, arról itt most már nem lehet bővebben beszélni. Államférfiúi bölcsességre s keresztyén gondolkozásra vall azért Mussolininak az a legújabb rendelete, midőn itt nemcsak a r. kat., de a prot. misszionáriusok számára is szabad működést engedélyezett. Ha tovább halad ezen az úton, akkor az olasz kormányzás nemcsak az európai kultúra külső mázával s a technikai fejlődés eredményeivel, hanem embert és társadalmátalakító, új Lélekkel is fogja megajándékozni Abessziniát.

⁸ *H. Anstein: Afrika.* 187 1.

⁹ i. m. 216 1.

A kálvinizmus felekezeti missziója.

Egyházunknak egy olyan tevékenységére szeretném felhívni a figyelmet, amely eddig, kb. másfél század óta teljesen háttérbe szorult. Legalább is annyiban, hogy nem igen beszéltek róla. Vagy ha szóba is jött, megmaradt ez a téma a meghitt jellegű, magánbeszélgetés körében s nem igen merték még a legöntudatosabb híveink sem a nagy nyilvánosság előtt tárgyalni. Amiből aztán természetesen az következett, hogy ennek a tevékenységnek nemcsak a módszere, célja, szükségé és lehetősége felől volt mindenki teljes bizonytalanságban, hanem elsatnyultak azok a drága belső erők is, amik régen erre ösztönöztek minket s amik nélkül *igazi egyház* el sem képzelhető.

Szerény soraim célja tehát sem több, sem kevesebb, mint rávilágítani arra, hogy egyházunknak nemcsak bel- és külmissziói, hanem *felekezeti missziója, hivatása, kötelezettségei is vannak*. Nem szabad megelégednie azzal, hogy félig-meddig öntudatos, vagy éppen elidegenedett hívei közt belmissziói tevékenységet folytasson. Sem azzal, hogy hitvallásunk áldásos hatásait a nemzeti és társadalmi életben érvényesítse. Sőt még az sem elég, ha tekintetét a pogány világ aratásra megérett fehér mezejére veti, ha ennek megtérítésére misszionáriusokat küld ki vagy általában a külmisszió munkáját támogatja. *Nekünk a közvetlen közelünkben élő keresztyén felekezetek közt is missziói feladataink vannak!* Nekünk nem szabad megelégednünk azzal, hogy a velünk egy sorsban, vagy egyéb közösségben élő, más felekezeti ker. testvéreinkkel egy szintelen, tisztán udvariaskodásokban kimerülő, konvencionális jó viszonyt tartsunk fenn s titkos féltékenységgel vagy éppen duzzogva nézzük ezeknek a saját hitigazságaik propagálására irányuló tevékenységét. Vagy igaz az, amit Pál apostol ír Timotheusnak: Isten azt akarja, hogy minden ember idvezüljön és az igazság ismeretére eljusson (I. 2. r. 4. v.) 8 egyházunk, mint az üdvösség *igaz* útjának ismerője, mindenkit meg kell hogy nyerjen ennek számára, — vagy pedig elismerjük azt, hogy más egyház is éppolyan jól ismeri ezt és akkor megmaradunk a saját belkörü teendőink, kifelé pedig a *lanyha védekezési tevékenység* mellett. Egyházunk a felvilágosodás kora óta ezt az utóbbi utat választotta.

Az eredmény pedig, egész a háború utáni időkig, a hitélet elszíntelenedése, az áldozatkészség ellanyhulása és a teljes vallási közönbösség lett. Hogy ezek alapján mik az eredmények a statisztika terén, arról nem szólok. Csak annyit jegyzek meg, hogy pld. az erdélyi ref. egyház ma már sok tekintetben kezdi elveszíteni ezt a vezető szerepét, amit itt múltjánál és számbeli arányánál fogva méltán elvárhat mindenki tőle.

Igaz, hogy Erdélynek fennállása óta mindig nagy kincse volt a ker. felekezetek közti békesség. Istennek hála, ezt a nagy áldást éppen ref. fejedelmeink, államférfiaink tudták leginkább értékelni s munkásságuknak eredményeként ezt a békés együttélést régi törvényeinkben is biztosították. De ez a békesség sohasem jelentett lanyha közönbösséget számukra! *Hanem áldott lehetőséget arra, hogy mindenik egyház szabadon kibonthassa belső erőit s ezeket akadálytalanul vihesse harcba a ker. élet meghatározásáért folyó küzdelemben!* S ha ma, legalább is a hitélet terén, még mindig fennáll ez a lehetőség, nekünk is éppen úgy kell élnünk ennek áldásaival, mint őseinknek. Mielőtt azonban ennek a küzdelemnek a módozataival foglalkoznék, szükségesnek tartom, hogy egy pár félreértést eloszlassak.

Ref. egyházunktól éppen az említett lovagias, nobel magatartásánál fogva mindenki elvárja, hogy tovább is a felekezetközi béke hűséges őrizője legyen. Hogy állunk e tekintetben a többi egyházzal? Nem szemrehányásképpen mondom ezt, hanem mint természetes tényt egyszerűen megállapítom, hogy ezt az álláspontot mint elavultat, ma már egyik ker. felekezet sem vallja *a maga számára*. A római pápa pld. az efézusi zsinat 1500 éves emlékünnepe alkalmával, 1931-ben nyíltan hirdeti, hogy nekünk, protestánsoknak és a gör. kel. egyház tagjainak vissza kell térnünk az ő fennhatósága alá. Az ortodox egyház egy tudós képviselője (Dr. O. Bucevschi) épen teológiánkon jelentette ki ezelőtt pár évvel, hogy egyháza „az apostoloknak, egyházatyáknak, az első... oekumenikus zsinatoknak egyháza, egyenes örököse... közvetítője az Isten szent akaratának és *kizárólagosan szükséges az üdvösségre*“. A többi egyházakkal szemben nem ellenséges, „csupán a benső értékük szerint állítja rangsorba őket“. Világos dolog, hogy legelső helyre így az ortodox egyház kerül. De nézzük a protestáns felekezeteket. Az erdélyi szász luth. egyház, ha nem is hivatalosan, de csöndesen elnézi, támogatja azt a törekvést, mely a hozzánk még mindig közelebb húzódó, magyar luth. egyházakat az ő fennhatósága alá akarja vonni. Az unitárizmus még mindig túrhetetlenül hirdeti, hogy ő a jövő vallása, hogy neki sokkal több híve van, mint ahányan nyíltan annak vallják magukat s komolyan fáradozik hitelvei propagálásában. A szektákat pedig, mint tudjuk, egyenesen az a törekvés hevíti, hogy a történelmi, tehát a ref. egyház romjai fölött is ők építsék fel az igazi ker. gyülekezet, az új Jeruzsálem templomát. Az öntudatos ker. felekezetek e lázas tevékenysége, versenye közt úgy áll előttünk ref. egyházunk, mint egy *gazdátlan*

missziói terület, ahonnan a jámbor, mindenbe beletörődő híveket éppen csak az nem hódítja el, aki azt nem akarja.

Vájjon így volt-e mindig s így van-e ma a külföldi ref. egyházakban?

Az egyháztörténet tanulmányozásánál valósággal megdöbbsent engem az a missziói hév, az a feszítő, expanzív erő, amelyik régi ref. őseinket lelkesíti. Kálvin nagy csendben, de halálos elszántsággal, emésztő munkával építi ki egy új, nagy világegyház kerekeit, hogy aztán tanítványai, Béza és a dortrehti atyák étellel, tartalommal töltsék meg azt. Első reformátoraink, Kálmáncsehi, Méliusz, Szegedi Kiss István nem negatív szellemű hitvitázók, hanem biztos talajon mozgó *misszionáriusok*, akik a tiszta evangéliummal lelkeket hódítanak Krisztusnak s az ő igaz egyházának. Fejedelmek, különösen a Rákócziak tudatosan támogatják azoknak a papoknak és teológusoknak a munkásságát, akik *ebben a szellemen* munkálkodtak. De ez a hódító törekvés jellemzi főurainkat is. A XVI. században Forró Miklós és Geszti Ferenc a románok közti reformációt támogatják, a XVII. században Rhédey János a küüllömenti, Béli Pál a háromszéki székelyek egyes falvait nyerik meg egyházunk számára, a XVIII. században Bethlen Miklós kancellár és Pekri Lőrinc kuruc generális a nagy Daniel István előtt világosítják meg Krisztus isteni dicsőségét, teszik őt öntudatos reformátussá; Cserei Mihály a krónikáíró és id. Wesselényi Miklós r. kat. feleségeik megtérítésével dicsekednek. Végül a már említett id. br. Daniel István 1765-ben könyvet ad ki *Őrök életre vezető egyenes út* címmel, melyben „testvér atyafiai s minden ellenkező értelembe levő jóakarói“ előtt tesz bizonyosságot hitéről, abban a reményben, hogy így ők is megismerik az üdvösség igaz útját. Gondoljuk el, hogy ilyen világi pártfogók és öntudatos hívek mellett micsoda bátorság hevítette régi papjainkat, milyen elszántsággal folytatták munkájukat Krisztus országának terjesztéséért!

De egyházunk akkor nemcsak az egyeseknek, községeknek és nemzeteknek misszionálásával foglalkozott, hanem hatása érezhető volt a többi ker. egyházak életében is. Ez pedig abban állott, hogy *életre hívta bennük és híveikben azokat az evangéliumi vonásokat, amik nélkül ker. egyházi közösség nem állhat fenn*. Minden túlzás és elfogultság nélkül elmondhatjuk róla, hogy a r. katolicizmust megértőbbé, bibliikusabbá és demokratikusabbá, az ortodox egyházat nemzetibbé és önértetesebbé, az unitárizmust konzervatívabbá, komolyabban hívővé tudta tenni. Ref. fejedelmek és államférfiaink voltak azok, akik törvénybe iktatták a r. kat. egyház számára is azt az autonóm, alkotmányos kormányzást (r. kat. státus, egyházközségek önkormányzata), amelyhez fogható nem volt és nincs az egész világon. Az ortodox, g. keleti egyházat a mi reformáló munkánk ajándékozta meg a nemzeti nyelvű liturgiával, az építő könyvek, bibliafordítások és káték áldásaival. Az unitárizmust az erős kálvinista nyomás kényszeríti arra, hogy Krisztusnak legalább a segítségül hívását s a Szentháromság formulájának a használatát megtartsák.

A kálvinizmus hatása imáikon, teológiájukon egész a XVIII. század végéig világosan látszik, tehát éppen addig, amíg nálunk is öntudatos ref. meggyőződésről lehet beszélni. Szekta pedig egész a legutolsó évtizedekig, a tragikus végű szombatos vallástól eltekintve, Erdélyben nincs, nem engedi őket szóhoz jutni az az egyház, amely, kezében a Bibliával, képes volt a népelet legmélyebb pontjait is bevilágítani a Krisztus Anyaszentegyházának fényével, áldásaival.

Ha már most hazai viszonyaink közül kitekintünk a világprotestantizmus széles mezejére, ott a reformáció korától egész a legújabb időkig megfigyelhetjük a *kálvinizmus győzelmes előny omulását*. Csak a végeredményt közlöm. A protestánsok ma már a világ második nagy ker. felekezetét alkotják. Számuk a 300 millió r. kat. mellett a legújabb statisztika szerint 205 millió (g. kel. 150 millió). *A protestánsok túlnyomó része, 140 millió a ref. konfesszióhoz tartozik*, míg a lutheránushoz csak 65. Természetesen a ref. tábor csak hitben, érületben, életprogramban egy, de a liturgiái és egyházszerkezeti sajátosságok alapján, amelyek Kálvin előtt nem bírtak sohasem üdvözítő jelentőséggel, hatalmas csoportok különültek el egymástól. Így az anglikán egyház, amely ma 32 millió, a presbiteriánus vagy ref. egyház, mely 45 millió, a metodista egyház, mely 30 millió lelket foglal magába. S emellett ott vannak a szabadszervezetű kongregacionálisták, szabad egyházak, kisebb ref. közösségek. A kálvinista tábor tehát *külsőleg* nem egységes, ami részben hátrányára, de részben előnyére is szolgál. Az akcióképességet azonban, ami itt minket most érdekel, mindenestre fokozza.

És most nézzük ennek a hódító munkának az útját. Valami csodálatos az, hogy Kálvin és hű tanítványai miképpen tudták önmagukban egyesíteni a legelszántabb felekezeti öntudatot a megértő türelemmel. Maga a reformátor, aki naponta emésztő harcot vív a keresztyénség *alapvető* igazságaiért s egyháza autonómiájáért, egyik 1557-iki levelében kijelenti, hogy ami őt illeti, 15 év óta hűségesen próbálja tanítási módját, *amennyire az igazság őszinte bevállása megengedi*, a vitában való *közvetítéshez* alkalmazni. Legfőbb művében (Inst. II. 305, 335.) kijelenti, hogy *csak a láthatatlan egyház egy*, de itt a földön látható *egyházak* vannak. Igaz, hogy ezek közt is megkülönbözteti az igaz és hamis egyházakat, de az utóbbiaktól (mint pl. a r. kat. egyháztól) sem tagadja meg az egyház nevet, mert ezekben is felismeri az egyházi élet nyomait, néhány ismertető jelét Isten kegyelmes munkálkodása alapján. Kálvin és hű munkatársainak magatartása felekezeti tekintetben mintaszerű és vonzó. Szentül meg vannak győződve hitük igazságáról, de nyitva tartják lelküket a többi keresztyén felekezettel szemben is s igyekeznek azokat *megértő szeretettel az igazságról meggyőzni*.

Csak így érthetjük meg azt az *integráló, összefoglaló munkát*, amit ők folytatnak a széthullástól fenyegetett protestántizmus-

ban. 1532-ben Farel kezdeményezésére az angrognai gyűlésen a waldensek csatlakoznak hozzánk. 1575 és 1609-ben pedig a cseh husziták maradványai. 1549 ben egyesül a zürichi egyezményben a német- és francia-svájci egyház, 1554—1614-ig a németországi protestánsok tekintélyes része hódol meg az új irány előtt. S amíg a kálvinizmus keményen védi a protestantizmust a mindinkább erősödő ellenreformációval szemben, felszívja és egyházivá teszi a kisebb prot. felekezeteket (schwenkeldianusok, anabaptisták egy része), sőt még a humanizmust is. S ahol megmaradnak kisebb felekezetek, ott is érezhető a kálvinizmus erős hatása. Példa rá az anabaptizmus egy töredéke, az ú. n. mennoniták, akik éppen ennek következtében szakítanak a tarthatatlan ábrándozással s biblikus hitükkel, komoly erkölcsi életükkel, munkásságukkal a későbbi kálvinista vagy partikuláris baptisták előharcosai lesznek. S ez az integráló, nagy világegyházat építő munka még tovább folyt volna, ha az angliai ref. egyházban, melyet részben politikai motívumok is hoznak létre és formálnak, nem áll elő az a fájdalmas meghasonlás az állam-egyház és puritánusok közt, ami ennek a tekintélyes egyháznak egységét megbontja, sőt itt később egész sereg kisebb ref. egyház és szekta előállítására szolgáltat alkalmat.

Igazat adok tehát egykori kedves professzoromnak, Wernle Pálnak, hogy a kálvinizmus éppen ez integráló, *egyházépítő* jellegénél fogva nem a szektákkal, hanem a katolicizmussal állítandó párhuzamba, hiszen ennek a széleskörű egyházi életéből indul ki, ezt akarja reformálni öskeresztyén és ótestamentomi fogalmak szerint az igazi teokrácia népévé. *A kálvinizmus tehát a kat. egyháziasság kiélesítése és megtisztítása.* Ezért a legveszedelmesebb riválisa ma is egyházunk a r. katolicizmusnak. S ha a XIX. században Európában a r. katolikusok létszáma 10 százalékkal csökken s ugyanennyivel a protestánsoké gyarapodik, ezt a jelenséget elsősorban a külföldi ref. egyházak elszánt missziójának lehet tulajdonítani.

E történelmi kitérés után most már néhány pontban összefoglalom azokat a teendőket, amelyek reánk a felekezetközi misszió terén várnak.

1. A már említett bibliai hely (I. Tim. 2. r. 4. v.) alapján egyházunk nem mondhat le egy pillanatig sem arról a feladatáról, hogy az evangéliumot más felekezetű keresztyének előtt is ne hirdesse. Enélkül egyházunk nem az, aminek konfesszióink tekintik, nem *küzdő* egyház. Erre a misszióra Isten parancsa és hitvallásunk előírása mellett létérdekünk is kötelez. Körülöttünk elszánt, agitációs harc dúl s ha ebben nem veszünk részt, a világ, mint öntudatlan, gyáva közösség fölött, fölöttünk is előbb-utóbb napirendre tér. A tétlen, hűtlen sáfár sorsa vár akkor reánk: Még amink van is, elvételük tőlünk. (Luk. 19. r. 26 v.)

2. Ez a missziói munka nem abban áll, hogy egyházunknak tűzön-vizen keresztül prozelitákat szerezzünk. Az Idvezítő is kárhoztatta a farizeusokat, akik megkerülik a tengert és a földet, hogy

egy pogányt zsidóvá tegyenek s azután kárhozatra juttatják. (Máté 23. r. 15. v.) A térítésnek csak akkor van értelme, ha az *Krisztushoz* akarja vezérelni a lelkeket, tehát ha nem emberek, hanem *Krisztus számára* hódít. Ha Ő az üdvösség *egyetlen* fundamentuma nekünk az Ő dicsőségét földi, még külső egyházi érdek kedvéért sem szabad elhomályosítani. Az öntudatosítással járó térítés különben is ma már még a r. katolikusok legjobbainak is kifejezett programja.

3. *A Krisztus számára való hódító munka azonban nem zárja ki, sőt végeredményében megköveteli az evangéliumi egyházhoz való csatlakozást.* Sokkal inkább becsüljük és szeretjük Anyaszentegyházunkat, minthogy ne lássuk, hogy igazi öntudatos, biblia-szerinti ker. életet elsősorban benne lehet folytatni és sokkal jobban szeretjük Krisztushoz közeledő embertársainkat, minthogy őket elzárjuk a szabad ker. élet fejlődésének lehetőségétől, egyházi életünk áldásaitól.

4. Ennek a missziós munkának az eszközeiről, módszereiről itt természetesen nem szólhatok. Különbem sem tudnék jobb utasítást adni, mint az Úr a Máté ev. 10. részében. A nagy elszántság és öntudatos hit mellett, különösen nálunk Erdélyben, igen nagy szeretet, megértés és bölcs körültekintés szükséges hozzá.

5. Egyházunknak folytatni kell az egyes lelkek megnyerése mellett a többi ker. felekezetek egyházi közösségei közti missziói munkáját is. Törekednie kell arra, hogy ezek is minél *evangéliumbak* legyenek, Krisztus és az ő Igéje előtt minél hűségesebben és alázatosabban meghódoljanak. Kétszeres felelősség terhel minket a prot. testvéregyházakkal szemben. *Itt sürgős szükség van annak az integráló munkának a folytatására, amit Kálvin megkezdett.* Ha skót testvéreinknek sikerült újabban az állam- és szabadegyházak közti szakadékot áthidalni s ma már egyenesen az anglikán egyházzal való egyesülésről tárgyalnak, nekünk is ki kell vennünk részünket ebből a munkából s keresnünk kell *az evangélium szerinti uniót* a testvéregyházakkal. Ez azonban sohasem élettelen, mechanikus unió, hanem szerves, organikus, mely a hit- és életbéli, kisebb sajátságokat tiszteletben tartja. így fog felépülni az a nagy prot. világegyház, amely úgy a maga egészében, mint részeiben tagja az egyetemes, katolikus ker. egyháznak s amelyikért Kálvin annyit imádkozott, munkálkodott.

Ábrándozás-e, amit elmondtam? A legújabb világ- és egyháztörténelmi tények azt mutatják, hogy nem. A fejlődés most határozottan a nagy történelmi közösségek (nemzet, egyház) és a régi *örökkévaló* értékek megbecsülése felé halad. Hiszem, hogy az eddigi, atomokra széthulló, liberális protestantizmus helyét ismét elfoglalja a konzerváló, az egyházépítő munka. S ebben ref. egyházunknak elsőrendű szerepe lesz. Lelkemben hallom a próféta szövege biztatását: Ne félj, mert többen vannak, akik velünk vannak, mint akik ő velük! (II. Kir. 6: 16.)